

Universitat Rovira i Virgili

SAPIENTIAE LIBERI
LIBERTATI SAPIENTES

MISCELLÀNIA D'HOMENATGE
A JOAN MARTÍ I CASTELL

I

Fotografia: Gabinet de Comunicació de la URV.

*Miscel·lània d'homenatge
a Joan Martí i Castell*

VOLUM I

Edició a cura de Miquel Àngel Pradilla

Tarragona, 2016

EDITA

Publicacions Universitat Rovira i Virgili
Arola Editors, S.L. - Gràfiques Arrels

1a edició electrònica: març de 2016

Dipòsit legal: T 626-2016

ISBN: 978-84-8424-443-1

1a edició en paper: març de 2016

ISBN: 978-84-8424-425-7

Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili:

Av. Catalunya, 35 - 43002 Tarragona

Tel. 977 558 474

www.publicacions.urv.cat

publicacions@urv.cat

Arola Editors:

Polígon Francolí, parcel·la 3, nau 5 - 43006 Tarragona

Tel. 977 553 707 - Fax 902 877 365

arola@arolaeditors.com

Gràfiques Arrels:

Polígon Francolí, parcel·la 3, nau 5 - 43006 Tarragona

Tel. 977 547 611 - Fax 902 877 365

arrels@grafiquesarrels.com

AMB EL SUPORT DE

Departament de Filologia Catalana de la URV

Universitat de Barcelona

Institut d'Estudis Catalans

Taula de continguts

PRESENTACIÓ DEL RECTOR DE LA UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

7

PRESENTACIÓ DEL RECTOR DE LA UNIVERSITAT DE BARCELONA

9

PRESENTACIÓ DEL PRESIDENT DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

II

LLINDAR EDITORIAL

13

I. HISTÒRIA DE LA LENGUA

15

II. VARIACIÓ I CANVI LINGÜÍSTIC

191

III. ONOMÀSTICA

231

IV. LENGUA NORMATIVA I PROCÉS D'ESTANDARDITZACIÓ

283

ÍNDIX SISTEMÀTIC

353

Presentació del rector de la Universitat Rovira i Virgili

El Dr. Joan Martí encapçalà la Comissió Gestora que dugué a terme la configuració de la Universitat Rovira i Virgili i en va ser el primer rector. La URV fou creada el 30 de desembre de 1991, quan el Parlament de Catalunya va aprovar la Llei 36/1991, que diu: «La Universitat Rovira i Virgili ha d'integrar i ordenar els diversos ensenyaments universitaris que actualment s'imparteixen en les comarques meridionals i els de nova creació que han de servir de base per al desenvolupament d'una universitat nova amb personalitat pròpia.» I amb la denominació de la Universitat s'honrava la memòria de l'il·lustre català Antoni Rovira i Virgili, com a exemple de civisme, treball i estima pels valors del nostre poble. Aquesta miscel·lània en homenatge del Dr. Martí coincideix, doncs, amb el 25è aniversari de la URV.

La tasca del professor Martí estarà sempre estretament vinculada, sobretot per a les persones que conformem la comunitat universitària de la URV, a l'alta distinció d'haver encapçalat aquest període constituent, i més tenint present que avui dia la URV és considerada una universitat de referència a Catalunya i a l'espai europeu per la qualitat de la docència, una ferma aposta per la formació contínua i l'excel·lència en la recerca, el desenvolupament i la innovació.

Tanmateix, el Dr. Martí també ha assolit molts altres mèrits científics i acadèmics, intel·lectuals i de servei al país com a eminent lingüista, dels quals és reflex aquesta obra editada a cura del professor Miquel Àngel Pradilla. Una tasca científica i acadèmica que ha dut a terme a partir de la formació d'excel·lència, amb rigor i solvència investigadora i alhora havent participat en diverses institucions i entitats de referència de la llengua i cultura catalanes, per exemple, presidint la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans. La gran quantitat d'autors i les seves aportacions originals que compilen aquesta obra esdevenen un autèntic reconeixement de la tasca del Dr. Martí.

Hem compartit moltes hores i projectes amb el rector Joan Martí, centrats sobretot en aquest primer impuls de la URV en el qual vaig tenir l'honor de formar part del seu equip de govern com a vicerector. Celebro, doncs, especialment com a rector de la URV i també personalment, aquest llibre en homenatge a ell i, per tant, m'afegeixo a aquesta *laudatio* al nostre primer rector.

Josep Anton Ferré Vidal
Rector de la Universitat Rovira i Virgili

Presentació del rector de la Universitat de Barcelona

Joan Martí i Castell ha deixat escrit el seu nom en la història recent de la universitat catalana. Per això, la Universitat de Barcelona vol estar present en aquest homenatge a un incansable professor que ha impartit docència durant 46 anys i ha estat capaç de gestionar eficaçment tots els càrrecs que ha ocupat, tant a la Universitat Rovira i Virgili com a l'Institut d'Estudis Catalans. La miscel·lània que segueix així ho testifica. La seva llarga trajectòria també inclou el pas per la Universitat de Barcelona. Per tant, com a rector, vull felicitar-lo i agrair-li tots els serveis prestats, tant a la meua universitat com a la resta.

La seva gran labor, primer a la Universitat de Barcelona i després a la Universitat Rovira i Virgili, mereixen tota mena de reconeixements i d'elogis. Conec des de fa prop de trenta anys el Dr. Martí, amb qui vaig coincidir sobretot en el moment de creació de la Universitat Rovira i Virgili a partir de la Divisió VII de la Universitat de Barcelona. En aquella època jo era vice-rector d'Economia i Administració amb el rector Josep Maria Bricall. La Dra. Joana Noguera i Arrom era la presidenta de la Divisió VII i el Dr. Martí i Castell, el president de la Comissió Gestora per al traspass. Guardo grans records d'aquells moments, durant els quals es va gestionar el naixement d'una nova universitat al nostre país. La col·laboració institucional va resultar fàcil i fluida, i els resultats de les negociacions van concloure amb una transformació del mapa universitari que va contribuir al creixement tant de la Universitat de Barcelona com dels estudis universitaris que s'oferien a Tarragona. La seva personalitat i persistència i el seu do de contagiar la passió pels seus objectius i per la seva feina són valors que cal distingir.

Felicito els impulsors i editors d'aquesta *Miscel·lània* perquè permet constatar i testimoniar la qualitat i saber fer del professor Martí durant la seva llarga trajectòria al servei de la universitat pública. Acabo aquestes breus paraules d'homenatge amb la felicitació institucional de la Universitat de Barcelona a qui ha estat un gran professor, rector i gestor públic.

Dídac Ramírez i Sarrió
Rector de la Universitat de Barcelona

Joan Martí i Castell: lingüista i català de pro

Joan Martí ha dedicat una vida professional intensa a la llengua catalana, a la universitat (a la Universitat Rovira i Virgili, i a la universitat en general), a l'Institut d'Estudis Catalans i al país, i el fet d'arribar a la setantena (que és el motiu d'aquest volum d'homenatge) no el destorbarà per continuar abocant esforç, il·lusió i passió en tots aquests àmbits.

Qualsevol resum curricular de Joan Martí ens diu que és catedràtic (ara emèrit) de Filologia Catalana de la URV, de la qual fou el primer rector; que va ser rector fundador i el primer president de la Xarxa Vives d'Universitats; que és membre de l'IEC i hi ha desenvolupat diversos càrrecs, en especial, la presidència de la Secció Filològica; que forma part dels consells assessors de diverses revistes de llengua (i no només de llengua catalana); que ha publicat un bon nombre d'articles tècnics en els camps de la terminologia, de la sociolingüística, de la llengua medieval, així com llibres sobre els mateixos camps de la ciència lingüística, i que ha rebut diverses distincions per la seva tasca científica i acadèmica (potser la que més l'ha satisfet), i per la seva «tarragonitat» (terme que espero que m'excusi), la de fill predilecte de la ciutat de Tarragona.

Els seus col·legues, antics deixebles i amics l'han volgut homenatjar de la millor manera: oferint-li aquest recull de treballs sobre els diferents àmbits de la llengua i la recerca filològica que li interessien, que l'apassionen, en els quals ha demostrat un sòlid mestratge al llarg de la seva fecunda vida professional. Em sembla oportunitat, i com a president de la institució a què en Joan Martí ha dedicat tants esforços i tanta feina, me'n congratulo i afegeixo de bon grat la meua veu al missatge, sublimar o ben patent, que tots i cadascun dels treballs del recull suposen per a en Joan: continua treballant pel bé de la ciència lingüística, pel bé de la llengua catalana i pel bé del país. Per molts anys!

Joandomènec Ros i Aragonès
President de l'Institut d'Estudis Catalans

Llindar editorial

El curs 2014-15 es va iniciar amb l'encàrrec que em va fer el Departament de Filologia Catalana de la Universitat Rovira i Virgili per coordinar la miscel·lània d'homenatge que el lector té a les mans. Un honor i un repte que vaig entomar amb la millor de les disposicions atesa l'estima per la persona i el respecte intel·lectual pel professor i l'investigador tarragoní. Així, el 15 d'octubre de 2014 vaig fer pública la crida a participar en aquest projecte feliçment culminat.

El repte era important perquè la trajectòria professional i cívica del nostre homenatjat ha estat d'una gran envergadura. I l'entorn personal que ha generat és molt divers i nombrós. No en va, Joan Martí ha exercit professionalment a la Universitat de Barcelona, a la Universitat Autònoma de Barcelona en el període de la seua fundació i en els primers anys de la seua existència, i a la Universitat Rovira i Virgili. A l'estranger, ha fet de professor a la Universitat de Bèrgam (Itàlia), a la Universitat de Calàbria (Itàlia), a la Universitat de Berkeley (Califòrnia, Estats Units d'Amèrica) i a la Universitat Laval (Quebec, Canadà). Durant gairebé cinc dècades ininterrompudes de professor universitari, Joan Martí i Castell ha dut a terme una activitat acadèmica i de recerca molt destacada. La seua tasca docent i investigadora ha abraçat àmbits temàtics diversos, com la lingüística diacrònica, la història social de la llengua, la sociolingüística i la lexicografia.

D'altra banda, el seu paper en la creació de la Universitat Rovira i Virgili va ser molt destacat, primer com a president de la Comissió Gestora per a la fundació de la Universitat Rovira i Virgili i després com a primer rector elegit pel Claustre. A més, la seua trajectòria a l'Institut d'Estudis Catalans també ha estat força reeixida: l'any 1992 fou elegit membre numerari adscrit a la Secció Filològica, l'acadèmia de la llengua catalana, i entre els anys 2002 i 2009, durant dos mandats consecutius, n'ha fet de president elegit pel Ple.

L'obra en dos volums que tinc el privilegi de presentar-vos és un reflex de la trajectòria d'excel·lència de Joan Martí i Castell. Seixanta-quatre articles d'una setantena de companys i amics ho testimonien. Una garba de coneixements de procedència temàtica diversa, talment com els interessos multitemàtics de la persona a qui van dedicats. Confio que el nostre homenatjat n'estiga ben satisfet.

Per acabar només em resta agrair la col·laboració de tots els agents que han participat en l'arribada a bon port d'aquest projecte. Des dels soferts investigadors, que en alguns casos han hagut d'atendre els requeriments sovintejats de l'autor d'aquestes ratlles, a les entitats que han aportat recursos per a la viabilitat econòmica de l'edició. A tots ells, moltíssimes gràcies.

Miquel Àngel Pradilla Cardona
Coordinador de la publicació

I. Història de la llengua

Un llibre blanc d'un professor de llatí de c. 1566 (Barcelona, BC Ms. 4130)

JOAN F. ALCINA ROVIRA
Universitat Rovira i Virgili

1. Introducció

El manuscrit que comentem aquí* és un llibre blanc, llibre de notes o *codex excerptorius* com el que J. L. Vives aconsella confegir als joves lectors dels *Diàlegs*. Eren llibres de fulls en blanc, com indica el nom, que venien els llibreters i que cada possessor organitzava segons els seus interessos. Dels que he vist a l'antiga Corona d'Aragó puc posar com a exemple d'època primerenca el de l'humanista italià Gian Battista Cantalicio, poeta de cort del papa Alexandre VI (a qui va dedicar la col·lecció poètica *Spectacula Lucretiana* per les darreres noces de Lucrezia Borgia). Es conserva a la biblioteca del Seminario de San Carlos de Saragossa; està organitzat per temes i expressions llatines i inclou *orationes* que van pronunciar els seus alumnes.¹ Un altre exemple posterior i gairebé contemporani del que ens ocupa és el ms. de Pere Joan Nunyes de l'ACA St. Cugat ms. 69,² organitzat per frases o *elegantiae* ciceronianes i més semblant, per tant, al BC 4130. El 4130 és un ms. humil, destinat a l'ensenyament, però interessant per la lexicografia catalana i per la història de l'humanisme tardà a Catalunya. No l'he vist citat als estudis sobre humanisme a Catalunya, de manera que la nostra voldria ser una primera aproximació al text, amb notícia sobre el manuscrit i també la transcripció d'algunes mostres dels proverbis o refranys en llatí, català i castellà de les pàgines finals.

* El treball ha gaudit de l'ajut del Ministerio de Economía y Competitividad al projecte FFI2014-53050-C5-4-P: «Traducción al catalán y cultura latina en la Corona de Aragón...».

1. V. el meu «Proemi» a l'edició de F. Grau; J. M. Estellés, *Spectacula Lucretiana*, València, Tres i Quatre, 2010.

2. J. F. Alcina (1991): «El comentari a la *Poética* de Aristóteles de P. J. Núñez», *Excerpta Philologica* (Cadis), núm. I,1 (1991), p. 19 i ss [22, n. 13], conté uns *Genera dicendi utilissima quotidiano sermone accomodata...*, d'un alumne de Nunyes. Sobre datació, cf. J. Solervicens (2015): «*El diletto della poesia*: L. Castelvetro en los comentarios de P. J. Núñez...», *eHumanista*, núm. 29 (2015), pp. 360–378.

2. Codicologia

Barcelona, Biblioteca de Catalunya, Ms. 4130: s. XVI, paper, 229 × 167 mm (f. 1); 377 pàgines numerades.

Enquadernació: en pergami amb restes de tanques de cordons; porta com a reforç una tira de pell vermella al llom amb el títol a ploma a la part superior: «Frasas latinas vueltas al catalan» i restes d'una signatura raspada al peu. A l'interior els quadernets cosits porten un reforç de quatre tires de pell tretes d'un manuscrit de lletra gòtica visibles també al darrer full. Anotacions a ploma a la tapa.

Foliació/paginació: 1-9 f., 10-377 pp. (+ 4 no paginades), a ploma: tinta negra pp. 1-246; de la p. 251 a la p. 377 es va raspar la numeració anterior i se'n va posar una de nova de tinta sèpia damunt. Errors en la numeració: salta la paginació entre pp. 152-153, 190-191, i de la p. 332 a la p. 334; entre les pp. 250-251 hi ha restes d'un foli arrencat; pp. 293-302 i 340-376 en blanc.

Pautat: pp. 1-307, pautat amb *tabula ad rigandum*,³ aparell que enfonsa el paper: amb un mateix pautat de 5 línies verticals (formant una franja a la banda del tall de 15 mm; una segona a l'interior del full de 25 mm i una línia vertical al mig resseguida amb tinta posteriorment que divideix la plana en dues columnes); de la p. 307 a la p. 376 les línies (cordes?) s'han mogut i la franja de la banda del tall és de 2 mm i la interior entre 6 i 2 mm; no hi ha línia al mig.

Format: in 4°, quadernets sense reclams.

Support: bon paper verjurat i dens; filigrana (p. 307) de corona amb les lletres BB a sota (amb trèvols), girada 90° (amb la punta de la corona tocant al corondell vertical dret i les lletres a 1 mm de l'altre corondell) alçada 20 mm, amplada c. 22 mm (l'ample és aproximat atès que sempre la trobem partida pel cosit de l'enquadernació), igual a tot el llibre, semblant a Briquet («Lettres de l'alphabet: B») 9277: La Rochelle 1568, Provence 1575-80; i Piccard Online «Buchstabe BB Krone und Dreiblatt» (girada 90°) [DE8085-PO-30662 <<http://www.wasserzeichen-online.de/wzis/struktur.php?ref=DE8085-PO-30662>>]: Brussel·les 1574.

Tipus de lletra: lletra humanística cursiva dels segles XVI i XVII-XVIII; hi ha dues mans principals al llarg de tot el ms.: a) la mà més antiga, del s. XVI, que escriu les elegàncies llatines i traduccions al català (i alguna en castellà), i b) del s. XVII, que afegeix sempre frases i proverbis en castellà i és la que posa la indicació de procedència a la capçalera del foli 1. A més a més, identifiquem, com a mínim, dues mans diferents més: una que escriu les pàgines 246-250, 330 (s. XVI) i una altra mà que escriu solament la p. 252, que podria ser de Martín Bailo, el secretari d'Antoni Agustín, encara que la mostra és massa petita per estar-ne segur.⁴

3. Possessors, datació i autor

El ms. va ser adquirit per la Biblioteca de Catalunya de Barcelona el 1996 per compra a la Llibreria Antiquaria Delstres, segons amable informació de la Sra. Victòria Canals bibliotecària de Reserva de la BC, a qui agraïxo aquesta dada. A la p. 1, a la capçalera, de lletra de la mà B: «vino este borrador o aduersario entre los libros de Ant(onio) Aug(ustin) parece que tuvo otro libro de la mesma materia el qual alega y remite en muchas partes pag. 71. 11. 74 ...51.21. 199.

3. M. A. Casagrande; M. Brunello (2000): «La *Tabula ad rigandum*. Identikit di uno strumento ergonomico», *Gazette du Livre Médiéval*, núm. 37 (2000), pp. 26-33, que dóna exemples de canvis en la posició de les cordes de la *Tabula* en un mateix còdex.

4. Agustín tenia un «Prontuario de voces Latinas», és a dir, un llibre blanc, que no conservem; cf. descripció de F. Latassa a Osca BP ms. 77, f. 94r (digitalitzat al web Patrimonio Virtual), i R. del Arco (1952): «A. Agustín historiador», *Hispania*, núm. 12 (1952), pp. 538. No pot ser el nostre ms. perquè no coincideix el contingut.

82» («vide Annot.» p. 11, 111).⁵ Quant a la datació, el propi manuscrit, sobretot a les primeres 50 pàgines, ens dóna algunes referències cronològiques (que ens documenten al mateix temps sobre l'entorn proper i els cercles humanístics de qui en va ser l'autor): f. 5, la frase «frequens erat anno 1566 Barchinonensis schola» i a f. 1v «Barcinone doctus est Antichius Rocanus» (Antic Roca, professor de l'Estudi, de 1557 a 1578) ens permet proposar la composició inicial en el tercer quart del s. xvi, cosa que coincideix amb el que sabem per la filigrana del paper (entre 1568 i 1580). Apareix també algun nom propi que reforça la datació proposada, com «Gartias Toletus gratusus est apud regem id est plurimum potest» (García Álvarez de Toledo, virrei de Catalunya [1558-1564]) f. 3v; l'historiador i lexicògraf Francesc Calça, professor a l'Estudi des del 1545⁶ i d'altres més foscos que es podria arribar a identificar: Pere Gatuelles de Solsona (2v)⁷ o Anna Tachina de Perpinyà (ff. 1v, 3, com a exemple de dona de gran bellesa),⁸ «in Graecis et Latinis disciplinis eruditus est Visorius, ut Perpinianensis.» (1v), «exigenda erat Visorii comoedia id est explodenda» (p. 11).⁹ Les abundants referències a Perpinyà i Barcelona a les frases fan sospitar una relació de docència i estudi amb aquestes ciutats: «Tempore quo Barcinonas habitabam ego Perpiniani affectus eram» (f. 8v).¹⁰ Però per datar-lo potser la referència més interessant és: «nostro tempore aridit mihi Ramus prae ceteros» (p. 15). Es tracta naturalment del calvinista Pierre de la Ramée, molt llegit a partir de 1550 especialment a la Corona d'Aragó gràcies al seu deixeble Pere Joan Nunyes que va ser un dels primers difusors de Ramus a Espanya. Ramus va ser condemnat per la Inquisició el 1568 (aquesta condemna va generar processos contra professors de Salamanca i València) i una afirmació de ramisme apassionat com la que fa el nostre autor, «Petrus Ramus m'agrada entre els d'ara molt més que cap d'altre», fóra perillosa després d'aquesta data, però fóra molt normal pels anys cinquanta i principis dels seixanta. La redacció del llibre blanc s'ha de col·locar, doncs, com hem dit, cap al 1566 o alguns anys abans, però no després de 1568. Cal recordar que un llibre blanc és sempre resultat d'un treball acumulatiu que de vegades comença a l'etapa d'estudiant de l'autor. Però, en el nostre cas, no pot ser més d'uns cinc anys més o menys abans de 1566 per la datació que obtenim de la filigrana.

També podem tenir alguna idea de la data *post quem* de la mà B. per l'anècdota explicada a la p. 332 i escrita d'aqueixa mà «Siendo el Marques de Santa Cruz mayordomo de la reina supo que el conde de Lemus que estaba tenido por loco». Es refereix a Álvaro de Bazán Bena-

5. De fet, algunes referències a unes *Annotationes* o *Annotatiunculae* que figurarien escrites en uns altres papers semblen dirigides a un alumne que tenia accés a aquest llibre blanc, p. 16: «vide annotationes tuas de verbo studeo», també a pp. 11 i 14.

6. Cf. nota 6. Calça va ser amic i professor de filosofia d'Antic Roca i figura coneguda a Barcelona.

7. «Petrus Gatuelles mihi cordi est» (p. 48), «Caelsonam [Solsona] cum venissem Petrus Gatuelles familiaris noster mihi praesto fuit» (p. 58).

8. Pot tenir relació amb la família florentina Tacchini o Taquí de Perpinyà. Eren comerciants i banquers emparentats amb la petita noblesa local; cf. J. Peytavi (2009): «Les migrations des Italiens vers la Catalogne...», dins *La Catalogna in Europa, l'Europa in Catalogna. Transiti, passaggi, traduzioni. Associazione italiana di studi catalani Atti del IX Congresso internazionale (Venezia, 14-16 febbraio 2008). Edizione in linea*, p. 6, n. 7. <<http://www.filmod.unina.it/aisc/attive/Peytavi.pdf>>; i M. del Treppo (1976): *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona catalano-aragonesa*, Barcelona, Curial, p. 251.

9. Abunden les referències al teatre escolar en llatí: «nos Perpiniani egimus comoediam *Eunuchum*» (p. 10), «ab hinc dies aut diebus sexdecim comoedia acta est Perpiniani» (f. 8r), «Nulla tragoedia, quantumvis inepta Perpiniani exigitur, quin potius omnes stant, quae aguntur» (p. 11). Sobre Visorius, amb una cerca Google, hem trobat a la Universitat de París que un «Joannes Visorius, Csenomanus, Burgundionum classicus, [...] procurator Gallicus apud Sanctum Mathurinum creatus est» l'any 1535, *Mémoires de la Société de l'Histoire de Paris et l'Île de France. Le livre ou Cartulaire de la Nation de France*, v. 41, Paris, Champion, 1874-1930 (fol. 141), però no tenim cap dada més per relacionar-los.

10. Entre d'altres que podem citar: «Ab hinc menses nouem Perpinianum ueni» (f. 8r), «Adhuc uerba Domini Calça [Francesc Calça] de Perpinianensibus scripta mihi in animo sunt», «Imperasti ut nos pro parte nostra in commune Perpiniani conferremus» (p. 70), «Abduc me à Perpinianensibus unde scilicet discedere cupio» (p. 18), i mostra un cert menyspreu per la cultura francesa de l'entorn de Perpinyà: «Galliam Perpiniano proximam tenet barbaries» (p. 91).

vides, Marqués de Santa Cruz, darrer Majordom de la Reina Isabel de Borbó (c. 1640-1644); hem de pensar, doncs, que la mà B, és a dir, el bibliòfil que rep aquest llibre blanc entre «los libros de A. Agustín», escriu després d'aquestes dates, i és probable que sigui de la segona meitat del s. XVII o principis del s. XVIII. Podria haver estat d'algun dels bibliòfils que per aquelles dates van mostrar interès pels papers d'Antoni Agustín com ara Pedro Valero Díaz, que va ser Justicia Mayor d'Aragó, va presidir les Corts el 1691 i traspassà a Saragossa el 1700, o bé Diego José Dormer, savi cronista i jurisconsult aragonès (1677-1703), o qualsevol de tants d'altres, com el canonge Joan Jeroni Besora, destacat polític, teòleg i humanista lleidatà, mort el 1665. Però investigar això requeriria un estudi acurat de llurs lletres i un plantejament més ampli del que tenim aquí.

4. Contingut

- Ff. 1-10 i pp. 245 i 253-292 Frases o *elegantiae* amb traducció en català en dues columnes. Intercalades a alguns espais en blanc amb tinta sèpia hi trobem definicions de figures retòriques: p. 74 «Epitheton», p. 114, 327; «Interrogatio», p. 153.
- Pp. 246-250 Resum i adaptació en forma de diàleg de les *Partitiones Oratoriae* de Ciceró.
- P. 252 *Observationes linguae Graecae* (llista de 14 paraules llatines).
- Pp. 303-340 Proverbis llatins i al costat, amb una certa aparença de segona columna, d'altres en català o castellà amb un significat que vol ser equivalent o similar (i amb afegits en castellà de la mà B.).

A la columna de llatí de la primera part el gruix són *elegantiae* (seleccions) de frases i expressions, principalment de Ciceró, de Terenci (*Eunuc*) i d'altres autors ordenades al voltant d'una paraula que figura al marge com a sinònims o expressions relacionades amb aquest concepte, construccions amb un mateix verb o substantiu, etc.; inclou al marge referències creuades a una altra pàgina del llibre. A la columna corresponent de català figuren les traduccions (d'algunes expressions), i altres mans (o l'autor mateix de tant en tant) hi han afegit traduccions al castellà i fins i tot al francès.¹¹ A la part final del manuscrit escriu una secció de *proverbia* (principalment dels *Adagia* d'Erasmus) a la qual en ocasions ha remès d'antuvi en la primera part («vide proverbia» p. 136 o «Par[oemia]», pp. 202, 211, 214).

Deixant de banda els clàssics que utilitza, moltes vegades edicions anotades,¹² el nostre autor cita algun camí els llibres d'humanistes que fa servir, com el comentari a Horaci, *Ars Poetica* i *Epistolae* (Venetiis: A. Paganinus, 1516 i d'altres edicions)¹³ de J. Britannicus, el «libellus» de Giovanni Sulpizio, (p. 74),¹⁴ el *Dictionarium* d'Ambrosius Calepinus (1502, reeditat moltes vegades)¹⁵ les *Elegantiae* de L. Valla o els *Adagia* d'Erasmus.

11. «Recipere ciuitate. Gal. Faire bourgeois [sic]. L'han fet burgès», p. 143.

12. Terenci: p. 166 «ac. 1 in Andria», p. 237 «vide annot. In sc. 7 act. 4»; o l'edició comentada de Ciceró de Paolo Manuzio (el pare, probablement): p. 113 «vide annot. Pauli Manut. In Epistolam 26 l.2».

13. «Vide Britan. [Joannes Britannicus Brixianus] in illo Horat. De Arte sumite materiam...», p. 114.

14. Io. Sulpitius Verulanus (c. 1440 – c. 1506), *De componendis et ornandis epistolis opusculum*, diverses edicions incunables i postincunables, cf. A. Coroleu (2014): *Printing and Reading Italian Latin Humanism in Renaissance Europe*, Cambridge Scholars Publishing, p. 77.

15. «vide Calep. in dictione Accipio», p. 44 i a altres pàgines; cf. A. Moss (2003): *Renaissance truth and the latin language*, Oxford U. P., pp. 24-25.

5. Selecció de Proverbis (pp. 305–312)¹⁶

305

- 7. *Pro. Tua messis adhuc in herba est. Vos tenui lo blat en herba.*
- 14. *Sen. Felicitatis est ut ea quae acta, aut facienda sunt, grata sint.* Sennal de dixa com los treballs són agraits.
- 15. *Sen. Beneficii accepti memor esto, dati immemor [Beneficii [...] esto, cf. Walther, 2000a].¹⁷* No mires a qui seruei faràs, sinó a qui deseruiràs. [De la mà B:] Haz bien y no mires a quién. Haz mal y guarate – *Vel potius* Agradece el bien que recibieres, oluida el que hicieres.

306

- 16. *Pro. Hinc illae lachrymae [Adagia 1.3.68].¹⁸* D'axò plore lo minnó. *Hoc illud est.* Açò és allò.
- 17. *Pro. In uiam redi.* Ragonexeu-uos.
- 19. *Pro. Repudiatus repeto.* Ara u uull, ara no u uull.
- 22. *Pro. In admonendo sapimus omnes: uerum ubi peccamus ipsi non uidemus propria.* Sauí en casa d'altri. [De la mà B:] Ven los hombres la mota o pajuela en el ojo ageno y no ven la viga en el suio.
- 24. *Sen. Omnes sibi melius esse malunt, quam alteri.* Tothom té més prop la camisa que'l gipó.

307

- 2. *Pro. Omnis res est iam in uado. In portu nauigo.* Al segur està qui repica.
- 12. *Pro. Fallacia alia aliam trudit [Adagia 2.2.63].* La una uellaqueria pode l'altra.
- 17. *Pro. Nodum in scirpo quaeris.¹⁹* Sercau lo cinquè peu del moltó. [Al marge:] *In anxios et uix credentes manifestis rebus.*

308

- 1. *Pro. Difficilia, quae pulchra. [Adagia 2.1.12].* Tot ben fet a de costar. [De la mà B:] En la dificultat está la honra.
- 2. *Sen. Ante breui curriculo firment articulos quam Herculano stadio se committant.* Mes ual anar a pler que trencar se el coll.
- 3. *Sen. Sero sapiunt Phryges.* Quan fou mort lo combregaren.

16. Hem seleccionat els *proverbia* i alguna *sententia* (que l'autor identifica amb 'Pro.' i 'Sen.') en funció de la presència d'equivalent en català i en algun cas en castellà. Mantenim l'ortografia del ms. i afegim accents, separació de paraules i apòstrofs. Identifiquem en alguns casos les fonts però no sistemàticament, atès l'espai que tenim. La numeració és nostra i reflecteix l'ordre a la pàgina.

17. Cf. H. Walther (1963): *Proverbia sententiaque Latinitatis medii aevi / Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters in alphabetischer Anordnung*, 6v., Göttingen, Vanderhoeck (en endavant, Walther i número)

18. Erasmus de Rotterdam, *Adagiorum Chiliades*, ed. J. Clericus, *Opera omnia*, 2, Leiden, 1703 segons l'índex del web de la Bibliotheca Augustana (en endavant, *Adagia / Ad.*).

19. Enni, *Saturae, Lib. Incert.* 70 (Festus, 330 M) ed. Vahlen; Lucili, *Saturae fragmenta* 1. 36; Plaute, *Menaechmi*, 247; Terenci, *Andria*, 941.

- 4. *Pro. Claudus loripedem ridet.* Diu lo mort al degollat, qui t'a tal aparellat. Diu la olla a la paella: cul negre.
- 5. *Pro. Destitutus uentis remos adhibeat.* Qui no pot molre a un moli uai a un altre. Qui no pot cegar que spigol.
- 6. *Pro. Dant sine mente sonum.* Paraules sens obres.
- 7. *Pro. Ad Heraclum lapidem examinare; uel ad lydium.* Contar a pedres menudes.
- 9. *Pro. Vigilandum est ei, qui cupiat uincere. Qui nucleum edere uult frangat nucem.* Qui peix uol penre, la cua y a de estenre.
- 12. *Pro. Sat citò, qui²⁰ sat benè.* Qui be va, no's triga.
- 13. *Pro. Clauus clauo retunditur.* No y a més mala clauilla que la del fuster matex.
- 16. *Pro. Periculosum est canem intestina gustasse [Adagia 2.4.22].* Auesas la uella als blets, no dexa per ella ni per sos nêts. Vezóse el asno a los bledos, no dexó uerdes ni secos.
- 17. *Pro. Rosam, quae praeterierit, ne quaeras iterum [Adagia 2.6.40].* De agua pasada no muele molino. Gottal. [-anice?]. Lo fet uaya per fet.
- 20. *Pro. Numquam meos boues abegerunt, nec equos.* Nunca me enojaron en un pelillo. Nunca me dixeron, qué tienes en el ojo. May m'an dit, perquè feu axò. May me an dit pijor de mon nom.

309

- 1. *Pro. Res ad triarios redijt [Adagia 1.1.23].* Assi me ua tot. En aço me ua. Ara ua. En aço me ua la pell dels diumenjes.
- 2. *Pro. Ad felicem inflectere parietem [Adagia 1.3.16].* Viua quien uence. Qui guanne, que tir.
- 3. *Pro. Non liberat podagra calceus [Adagia 4.4.77].* Hábito no haze monje. No és or tot lo que llu.
- 6. *Pro. Qui possim ab hoc epulo abesse! [Adagia 2.1.37].* Siete almas perdería yo por ella. Deu uides posaría yo en perill per ella.
- 8. *Pro. Pinus in morem [Adagia 2.7.86].* No a quedado estaca en pared. No y a dexat gall, ni gallina.
- 9. *Pro. Attrei oculi [Adagia 2.7.92].* Vlls d'alfericiat, ço és, regirat. Vlls de incensat.
- 10. *Pro. Multa cadunt inter calicem supremaque labra [Adagia 1.5.1].* Aun está el rabo por desollar. Sempre la cua és de mal escorxar. : Del ditto al fatto [sic] ay gran rato.
- 11. *Pro. Pereant amici, dum una inimici intereant [Adagia 4.5.100].* Volria perdre la un ull, perque l'altre los perdés tots dos.
- 13. *Pro. Amicus certus in re incerta cernitur [Adagia 4.5.5].* En luengo camino, y pequeño mesón conoce el hombre su buen compañero. En mal[al]tías y presó conex hom son compannó.

20. De la mà B: si.

- * 14. *Pro. Non statim finis apparet* [Adagia 4.5.55]. No se ganó Çamora en un'hora. No fou fet lo món en un dia.
- * 15. *Pro. Senem erigere durum est* [Adagia 3.4.20]. *Annosam arborem transplantas* [Ad. 3.3.51]. Malo es el uiejo de castigar, y el çamarrón de espulgar. Dur y és bou en ast. [De la mà B:] Viejo es Pedro, para Cabrero.

310

- * 1. *Pro. Non curat numerum lupus* [Adagia 2.4.99]. De las contadas come el lobo. Ouelles contades lo llop se les menje d'a uegades.
- * 3. *Pro. Vbi paueris impera* [Ad. 4.4.24]. Mandad a uuestros moços. Moços de mi padre *et sic sordidum*. Menjau poc, y llogau moços.
- * 8. *Pro. De Asini umbra* [Ad. 1.3.52]. Hablas de las nuues de entañ. Baràllense de la neu de entañ y. *Videtur idem, De Plaustro loqueris* [Ad. 1.7.73].
- * 9. *Pro. Mars haud concutit sua ipsius arma* [Ad. 3.4.29]. Càrrega que plau no pesa.
- * *Videtur idem esse illi, suus cuique crepitus bene olet* [Ad. 3.4.2].
- * 10. *Pro. Velle duas parietes de eadem fide licet dealbare*. Voler fer de una filla dos genres.
- * 13. *Pro. Ficum cupit* [Ad. 2.3.3]. Qui't fa festes y no u sol fer. Et sic.
- * 15. *Pro. Timidi mater non flet* [Ad. 4.6.12]. Nunca mataras moro, que se llame Hali. May morirà a peu de muralla.
- * 16. *Pro. Camelus desiderans cornua etiam aures perdidit* [Ad. 3.5.8]. Qui tot o uol, tot o pert, y a la fi també la uida.
- * 17. *Pro. Omnem facultatem indutus est* [Ad. 3.4.62]. Todo lo lleua a cuestas como el caracol. Tot so a posat desobre. [De la mà B:] Qui nō fa befa nō porta penacho²¹.

311

- * 2. *Pro. Fortis in alium fortiorem incidit* [Ad. 3.10.95]. A trobat çabata en son peu. Un diable sempre en trobe un altre. *Malo nodo malus cuneus*. A bestia orada tragner modorro.
- * 4. *Pro. Duos insequens lepores neutrum capit* [Ad. 3.3.36]. Qui molt abraça poc estreny. [De la mà B:] Quien mucho abraça, poco aprieta.
- * 5. *Pro. In occipitio oculos gerit* [Adagia 3.3.41]. No le hechareys dado falso. Engannaulo si podeu.
- * 6. *Pro. Mus demetis*. Vendimiays en agraz. Bateu lo blat sense colrar.
- * 7. *Pro. Ale luporum catulos* [Ad. 2.1.86]. Criau corbs trauran uos los ulls. [D'una altra mà:] Cria el cueruo, sacarte ha los ojos.
- * 8. *Pro. Emunctae naris* [Ad. 2.8.59]. Fi com l'orgue. apurat. traspasat.

21. El trobem a *Refranes o Proverbis en romance que coligio y glossó el comendador Hernan Nuñez*, Lleida, Luys Manescal, 1621, p. 99, entre altres testimonis del s. XVI.

- 12. *Pro. Si non adsunt carnes, taricho contentos esse oportet* [Adagia 2.4.62]. Quien uos hizo Alcalde, a falta de hombres buenos. Per falta de millor sereu mon genre. [De la mà B:] Es mi marido alcalde a falta de hombres buenos.
- 13. *Pro. Verbis non solues, quod re mihi male feceris. in Adelph* [v. 164]. No u portareu al molí. No us ne anireu a penedir a Roma.

312

- 4. *Pro. Vndarum in uulnis* [Ad. 4.6.39]. Estoy en los cuernos del toro. Estic en la ualiça. Entre l'arc y la paret.
- 8. *Pro. Nemo potest Tethidem simul et Galateam amare* [Ad. 2.1.86]. Nadie puede contentar a dos señores. *Melius* Qui seruex a comú no seruex ningún.
- 11. *Pro. Cretizandus contra cretensem* [Ad. 1.2.29: *Cretiza cum Cretensi*]. A un traydor dos aleuossos. A un traydor, traydor y mig.
- 12. *Pro. Assidua stilla cauat saxum. Multis ictibus deijcitur quercus* [Ad. 3.3.3]. La perseuerança toda cosa alcança. Porfia fa la caça.
- 13. *Pro. Amyris insanit. Loco prouechoso. Bestia profitosa.*

Il·lustració : BC Ms. 4130 pàg. 309

(Amb permís de reproducció de la BC.)

La minorització del català a l'edat moderna i contemporània: abast, evolució i límits

FRANCESC BERNAT I BALTRONS

Universitat de Barcelona

1. Introducció

Si en un punt estan d'acord totes les anàlisis sobre l'ús social del català és en la diversitat de situacions que es detecten entre els diferents territoris de l'àrea lingüística. Malgrat que els estudis sociolingüístics sobre aquestes divergències territorials no coincideixen exactament en els resultats, el treball de Torres-Pla (2014) és un dels més acurats que podem prendre com a punt de referència. Així, segons aquest autor, els països de llengua catalana estan dividits en tres grups sociolingüístics segons els índexs de transmissió intergeneracional de la llengua.¹ A l'hora d'explicar-ne les causes, Torres-Pla afirma que aquestes divergències es justifiquen per la combinació regional de dos factors: el grau d'autogovern i el nivell de preocupació social per la llengua. Així, si aquestes dues circumstàncies són elevades a un territori, els índexs favorables al català també ho són, mentre que el cas contrari es dona si són baixes o inexistent; la situació intermèdia s'explica perquè un dels dos factors hi és feble. Aquesta interpretació, coherent des del punt de vista sincrònic, oblida, però, que molts dels problemes que avui afecten l'ús del català no s'entenen adequadament si no es té present la trajectòria històrica en què s'han desenvolupat; és a dir, que les anàlisis sociolingüístiques actuals necessiten una mirada històrica que les compleменти i enriqueixi si volen arribar al fons de la qüestió. Es tracta, en definitiva, d'entendre millor la complexitat del present a través del passat per poder bastir un futur viable per a la llengua.

1. D'una banda, Andorra, Catalunya i les Illes Balears són les àrees territorials amb els resultats més favorables (tot i que aquesta última comunitat presenta darrerament alguns símptomes d'afebliment); a continuació, amb uns indicadors estancats, se situen la Franja i el País Valencià (malgrat que aquest últim sigui molt heterogeni sociolingüísticament, tal com demostren Fabà i Montoya 2012); finalment, la Catalunya del Nord i l'Alguer són les zones amb els índexs més negatius i amb la transmissió intergeneracional interrompuda des de fa unes quantes dècades. Un altre estudi recent (Pradilla 2015: 169) també classifica la catalanofonia en tres àrees sociolingüístiques, amb una agrupació territorial una mica diferent de la de Torres (2014), ja que situa les Balears en el segon grup en comptes del primer.

Així, doncs, ens proposem demostrar que la situació actual del català s'ha d'entendre com el resultat d'un procés de minorització lingüística² encetat a l'inici de l'edat moderna, que s'ha aconseguit revertir parcialment a partir de finals del segle XIX i, sobretot, s. XX (tot i que amb brusques i llargues interrupcions). El grau de reversió, però, no ha estat el mateix arreu de la catalanofonia i, fins i tot, no s'ha donat en determinades àrees perifèriques. La diferència s'explica perquè els agents difusors de les llengües d'estat no han actuat igual a cada territori. Per això, primer definirem aquests instruments propagadors i després en precisarem la incidència local al llarg del temps. Aquest punt de vista ens permetrà entendre per què la llengua està al límit de l'extinció en una part de la catalanofonia i, en canvi, hi ha una recuperació, molt o poc significativa, als altres territoris, tot i que encara no suficient. Som conscients que les limitacions d'espai no ens permetran aportar totes les dades i matisos necessaris per perfilar amb detall la nostra tesi, per la qual cosa aquest article ha de ser entès sobretot com l'esborrany d'una futura línia de recerca per renovar la mirada sobre la història social de la llengua catalana dels darrers cinc segles.

2. Els agents del procés de minorització

Com en tot procés de minorització (v. Pueyo: 1996), cal parar especial atenció als agents socials que han difós i imposat la llengua dominant, en el nostre cas, el castellà, el francès o l'italià. En aquest sentit, cal resseguir sobretot la trajectòria històrica i el grau d'incidència regional de tres factors: l'acció dels estats (en forma de política lingüística, tant explícita com implícita³), el grau de col·laboració de la població afectada i, especialment, de les seves elits autòctones (que solen marcar la pauta dels comportaments socials) i, finalment, la intensitat de les transformacions socioeconòmiques de l'edat contemporània, entre les quals destaquem la mobilitat social, l'abast de les grans migracions i la incidència dels mitjans audiovisuals. És la combinació particular d'aquests tres agents a cada territori catalanoparlant, així com la força de les reaccions contràries a la subordinació del català, allò que explica els diferents ritmes que ha seguit el procés de minorització que afecta les terres catalanoparlants des de fa cinc segles. Dels tres factors, el desencadenant del procés de minorització és sempre el primer: la política lingüística dels estats. El segon n'és una conseqüència, ja que les elits locals reforcen el seu poder col·laborant i identificant-se amb els estats, tot i que també poden trencar-hi o distanciar-se'n si creuen que no en surten prou beneficiades.⁴ El tercer, en canvi, és el resultat dels canvis socioeconòmics que han afectat el món occidental a partir del segle XIX, els quals poden haver estat afavorits o modulats pels estats a fi d'adaptar-los als seus interessos, però no sempre amb èxit ni amb un control absolut.

Tot i així, cal matisar i ponderar l'efecte real que ha tingut l'acció estatal perquè no sempre ha aconseguit els objectius que desitjava. Per una banda, és clar que els mitjans de coerció lingüística dels diferents estats no han estat igual d'eficaços, a banda que no es pot comparar

2. Entenem que els processos de minorització lingüística estan caracteritzats per dos grans fenòmens: una retracció continuada dels usos públics i privats dins la pròpia àrea geogràfica i una progressiva bilingüització unilateral dels parlants de la llengua dominada, que acaben essent una minoria dins el territori i un subconjunt de la llengua dominant. Malgrat que en el cas català el primer fenomen només s'ha generalitzat a una part de l'àrea lingüística, cal no oblidar que les darreres enquestes (v., p. ex., Pradilla 2015: 107) indiquen clarament que el percentatge de catalanoparlants habituals ja se situa avui molt per sota del 50% del total de la població.

3. La plasmació més habitual de la política lingüística explícita han estat les prohibicions del català, ben estudiades per Ferrer i Gironès (1985). Pel que fa a la política implícita, un bon exemple és la Instrucció secreta del fiscal del Consejo de Castilla, José Rodrigo Villalpando, als corregidors de Catalunya (1717): «pondrá el mayor cuidado en introducir la lengua castellana a cuyo fin dará las providencias más templadas y disimuladas, de manera que se consiga el efecto sin que se note el cuidado». Amb tot, altres decisions governamentals, com ara l'extensió de l'ensenyament i el servei militar obligatoris, han demostrat ser molt més efectives que les prohibicions.

4. Aquest és el cas, per exemple, de la burgesia catalana a partir de la crisi de 1898.

la incidència social de les institucions públiques a l'edat moderna que a la contemporània. Per exemple, França sempre s'ha caracteritzat per una eficàcia molt més alta en l'extensió de la seva llengua estatal que Espanya, tant a l'edat moderna com, sobretot, la contemporània. Així mateix, el procés de minorització sempre està condicionat per les dinàmiques que singularitzen els diversos àmbits socials. Per exemple, el procés de castellanització de l'ensenyament s'enceta en el s. XVIII induït per la política lingüística dels Borbons, mentre que el de la cultura escrita és anterior i respon a altres factors. D'altra banda, cal no menystenir la resistència de la població a l'acció dels estats, sovint poc o mal documentada abans del sorgiment del catalanisme polític.⁵ En aquest sentit, queda molt per investigar encara sobre els detalls del procés d'extensió de les llengües d'estat als països catalanoparlants, malgrat que ja coneixem prou bé les línies generals que ha seguit.

Pel que fa al grau de la col·laboració dels catalanoparlants amb la política lingüística dels estats, els indicatius més importants que cal seguir són l'extensió de la llengua dominant entre els diferents grups socials (és a dir, el procés de bilingüïtzació), especialment entre les elits, i, sobretot, el manteniment o la interrupció de la transmissió intergeneracional de la llengua dominada. Respecte al primer fenomen, sabem ja que la bilingüïtzació total dels catalanoparlants amb la respectiva llengua estatal és molt recent, ja que no va aconseguir-se fins la primera meitat del segle XX, tot i que als territoris administrativament espanyols va ser molt lenta. Amb tot, les elits autòctones ja havien abraçat la llengua de l'estat a l'edat moderna, la qual cosa explica per què el bilingüïsm (acusadament diglòssic) va ser durant molt temps un signe de classe als països catalanòfons.

Pel que fa a la transmissió intergeneracional, els darrers estudis⁶ certifiquen que el primer grup que va abandonar la llengua catalana va ser l'aristocràcia valenciana a mitjan segle XVI, per bé que aquest fenomen va trigar molt a estendre's entre la resta dels grups dirigents del país catalanòfons. A partir del s. XX aquest comportament s'estengué lentament a la resta de classes socials, sobretot les urbanes, en aquells territoris on les elits havien començat a abandonar la llengua catalana a la segona meitat del s. XIX. Amb tot, els territoris capdavaners en la substitució del català no són els situats a l'Estat espanyol, sinó al francès (Catalunya del Nord) i l'italià (l'Alguer), la qual cosa evidencia que el comportament de les elits no és el factor més decisiu perquè el conjunt d'una societat abandoni la seva llengua. Al costat del cas valencià, un altre exemple que ho corrobora és l'adopció privada del castellà entre una part de l'alta burgesia catalana al llarg dels segles XIX i XX, que no va generalitzar-se entre el grup ni va superar els límits de classe. En aquest procés, doncs, hi tingué molt a veure l'extensió de la mobilitat social en la nova societat capitalista i el grau d'oposició a la política lingüística estatal.

Tanmateix, al costat dels territoris on avui trobem un abandonament acusat o parcial del català (Catalunya del Nord, l'Alguer i País Valencià), trobem també altres zones on la transmissió lingüística intergeneracional de la llengua no només s'ha mantingut, sinó que ha atret una part dels residents al·lòglots. És evident que aquest fenomen s'explica sobretot com una conseqüència del rebuig majoritari dels catalanoparlants d'aquests territoris (especialment a Catalunya) a la política lingüística dels estats, especialment notable a partir de la difusió social del catalanisme polític a finals del s. XIX, un moviment que considera la llengua pròpia com l'eix central de la identitat catalana i que és contrari, per tant, a la política de subordinació lingüística dels estats.

Però, com ja hem avançat, el procés de minorització del català no pot deixar de banda les profundes transformacions socials, econòmiques, tècniques i culturals que caracteritzen l'edat

5. Vegeu-ne un bon exemple a Montoya (2012).

6. Vegeu-ne un sumari a Mas i Montoya (2011).

contemporània, i que ja afecten tota la població en el segle xx, perquè han ajudat a difondre les llengües d'estat tant o més que la política lingüística dels governs. En aquest sentit, l'auge dels sectors secundari i terciari en l'economia, la urbanització creixent del territori, la mobilitat social, les migracions massives i els mitjans de comunicació de masses han dut les llengües nacionals fins als últims racons de la catalanofonia amb una intensitat i una eficàcia mai coneguda abans. Per això, el grau de modernització socioeconòmica és també un factor decisiu per entendre l'abast del procés de minorització en qualsevol territori de llengua catalana. Un bon exemple de la importància d'aquest fenomen és la situació del català a la Franja de Ponent, una de les àrees en què els índexs de manteniment i ús del català han estat dels més alts fins fa poques dècades, malgrat l'escassa presència pública del català a la zona per l'acció de les institucions espanyoles i aragoneses (amb la col·laboració de les elits autòctones) i la poca resistència de la població local a la política de subordinació. És evident que l'únic que pot explicar-ho és l'estructura socioeconòmica de la Franja, dependent del sector primari, amb molt pocs nuclis urbans i escassa immigració. Així mateix, i com a exemple oposat, el desenvolupament econòmic de Catalunya, Andorra o les Illes Balears, basat en el sector secundari i terciari, és el que explica els elevadíssims índexs d'immigració que han minoritzat quantitativament els catalanoparlants d'aquests territoris durant la segona meitat del segle xx i principis del s. xxi.

3. *Etales del procés de minorització del català*

Com totes les llengües europees que no van poder accedir a la segona revolució ecolingüística⁷ entre els segles xv i xvi, el procés de minorització del català ha passat per dues grans etapes clarament diferenciades: la que correspon a l'edat moderna, en què l'acció dels estats anava destinada sobretot a difondre les seves llengües entre les elits autòctones i els àmbits formals, i la que correspon a l'edat contemporània, en què la política lingüística dels estats, que disposen de mitjans més potents, està adreçada a tota la població i s'aprofita dels canvis socioeconòmics per difondre les seves llengües amb més eficàcia. Amb tot, és aconsellable distingir dues fases dins l'edat moderna, perquè a partir de la Guerra de Successió (1702–1715) el retrocés del català dins els àmbits formals s'accelera significativament a causa de la supressió de les institucions polítiques autòctones, que abans havien funcionat principalment en la llengua del país, i la política lingüística del Borbons. En definitiva, el procés de minorització dels usos lingüístics que caracteritza la història moderna i contemporània del català ha seguit tres estadis que descriurem sumàriament a continuació, tot precisant la incidència dels agents descrits en l'apartat anterior a cada territori catalanoparlant.

La primera etapa abasta els segles xvi i xvii i és l'inici del procés de replegament dels usos de la llengua. Com ja se sap, els usos formals del català entraren en crisi en aquesta època com a resultat de la progressiva supeditació política i cultural a Castella, que implicà la unió dinàstica i la integració posterior dels països catalanòfons en la Monarquia hispànica dels Àustria, la qual cosa va impedir a la nostra llengua accedir al rang d'idioma de les noves monarquies absolutes. Aquesta crisi, però, només afectà les elits polítiques i culturals autòctones, les quals abandonen el català totalment (sobretot l'aristocràcia valenciana i la que emigra) o parcialment (la resta de la noblesa) en abraçar la llengua promocionada pels nous monarques: el castellà. Amb tot, el català no és perseguit oficialment ni prohibit, excepte a la Catalunya annexionada

7. Segons Baggioni (1997), aquesta revolució ecolingüística europea es caracteritza per un triple procés: l'accés d'alguns vulgars «il·lustres» de l'edat mitjana a la condició de llengües de les noves monarquies absolutes (les quals, a més, inicien un procés de gramatització), la seva expansió fora d'Europa i la crisi del llatí, que va perdre la seva antiga condició de llengua comuna de les elits europees.

a França a partir de 1659,⁸ sinó relegat a una posició subalterna. Això explica que la crisi afecti sobretot l'ús del català com a llengua àulica i literària, i que en cap moment no deixi de tenir una presència destacable en els usos formals autòctons, tant administratius com escrits, tret de la Franja de Ponent a partir de mitjan s. xvi per l'acció de les autoritats aragoneses. Amb tot, la gran majoria dels catalanoparlants —sobretot, la massa analfabeta i camperola, però també una part dels notables locals— queda molt al marge d'aquest fenomen i resta o bé monolingüe en català o bé amb un coneixement molt superficial del castellà. En aquesta etapa, doncs, els territoris més afectats (llevat d'Andorra, l'únic que en queda al marge) són el País Valencià, la Franja de Ponent, i al final del període, tot i que el procés de minorització hi estava en una etapa molt inicial.

La segona etapa comença després de la Guerra de Successió (1702–1715) i es clou amb l'inici de la construcció dels estats liberals espanyol i francès, ja ben entrat el s. xix.⁹ Es tracta d'un breu període caracteritzat per l'aprofundiment qualitatiu i quantitatiu del procés de replegament iniciat en el període anterior, però englobat encara dins el marc definit per l'edat moderna i la segona revolució ecolingüística europea. Atès que els Decrets de Nova Planta (i, anteriorment, l'edict de Lluís XIV) signifiquen l'inici d'una política lingüística oficial destinada a expulsar el català de tots els àmbits formals possibles —que mai no havia existit abans—, els trets més significatius que defineixen aquesta segona etapa són la marginació oficial de la llengua i la progressiva extensió de la diglòssia amb la llengua de l'estat. Tot i així, i sense menystenir-ne l'efecte, les mesures legals contra el català van tenir una eficàcia limitada, perquè no sempre es disposava dels mitjans adequats per fer-les complir¹⁰ i, a més, sovint no anaven adreçades al conjunt de la població (que resta majoritàriament analfabeta i monolingüe), sinó a les capes benestants, les quals aprofundeixen el seu grau d'alienació lingüística. En aquesta segona etapa, doncs, i llevat d'Andorra i la Menorca britànica, la dinàmica en el procés de minorització és semblant a la major part del territori catalanoparlant, així com el grau de col·laboració de les elits autòctones, tot i que la Catalunya del Nord anava més avançada per l'eficaç pressió de l'Estat francès.

La tercera i última etapa (que arriba fins als nostres dies) està marcada per la construcció dels nous estats nació europeus i el canvi de paradigma ecolingüístic que comporten les revolucions liberals del s. xix: la unificació política, econòmica i lingüísticocultural de tota la població serà concebuda ara com l'única via per assolir el progrés i l'estabilitat de les noves nacions, per la qual cosa esdevindrà un dels principals objectius dels estats liberals. A més, les profundes transformacions socials impulsades pel capitalisme i els avenços tècnics durant els dos darrers segles —migracions, urbanització creixent, nous mitjans de comunicació i transport, etc.— potenciaran encara més les mesures legals destinades a aconseguir la uniformitat lingüística de la població a cada estat nació. El principal efecte d'aquests nous factors és la bil·lingüïtzació progressiva de tots els catalanoparlants (acomplerta a mitjan segle xx) i la interrupció generalitzada de la transmissió lingüística intergeneracional en els territoris més avançats en el procés de minorització, tot i que molt condicionada per l'efectivitat de cada estat en la difusió de la llengua respectiva. La gran novetat, però, és que aquest procés de minorització ha estat

8. Especialment a partir de l'edict de Lluís XIV (1700) que deixà sense validesa legal tota documentació i deliberació pública que no estigués feta en francès. Sobre la integració lingüística de la Catalunya del Nord a França, vegeu Iglésias (1998).

9. Com que l'estat liberal s'implanta definitivament a França després de 1830 (tot i que *de facto* ja era vigent des de la consolidació de la primera república) i a Espanya a partir de 1833 (malgrat els breus assajos anteriors), proposem iniciar aquesta segona etapa a partir del segon terç del segle xix.

10. Les reiteracions oficials al llarg dels segles xviii i xix sobre la prohibició del català en l'ensenyament del catecisme o les representacions teatrals en són un bon exemple.

qüestionat des de finals del segle XIX i bona part del s. XX per una part dels catalanòfons, especialment a Catalunya, que han aconseguit alentir-lo amb més o menys eficàcia i, fins i tot, fer tornar la llengua a determinats àmbits públics que s'havien perdut.¹¹ Amb tot, aquesta recuperació ha provocat fortes tensions amb els partidaris de mantenir la política lingüística oficial durant l'últim segle, els quals han aconseguit revertir, frenar o alentir l'avenç social del català en determinats períodes. També cal sumar-hi l'efecte de les grans immigracions al·lòctones del segle XX i XXI, que han rebaixat significativament el percentatge de catalanoparlants dins la pròpia àrea lingüística,¹² fins i tot en les àrees on tradicionalment es mantenia més bé el català, com les Illes Balears.

4. Conclusió: la diversitat sociolingüística del català com a tret distintiu

En síntesi, el procés de minorització del català, encetat a l'inici de l'edat moderna, ha anat fent el seu camí fins arribar a una situació pràcticament irreversible a determinats territoris catalanoparlants i que ha afectat profundament la resta de l'àrea lingüística; però, d'altra banda, hi ha hagut una significativa recuperació a una part de la catalanofonia a partir de les acaballes del s. XIX, tot i que amb dures interrupcions i sovint en pugna amb l'acció dels estats, per la qual cosa s'han aprofundit notablement les divergències entre els territoris catalanoparlants. Aquesta paradoxal evolució dels usos socials de la llengua des de fa poc més d'un segle és, al nostre entendre, el principal tret que singularitza el cas català en la història lingüística de l'Europa contemporània i allò que ens permet explicar els diferents decalcatges sociolingüístics en què se situen avui els països catalanoparlants.

11. Dins aquest procés de recuperació, cal subratllar l'impuls que va significar la normativització empresa per l'Institut d'Estudis Catalans a principis del segle XX.

12. Vegeu Pradilla (2015).

Referències bibliogràfiques

- BAGGIONI, Daniel (1997): *Langues et nations en Europe*, París, Payot.
- FABÀ, Albert; Brauli MONTOYA (2012): «La transmissió lingüística intergeneracional del català al País Valencià. Una perspectiva territorial», *Caplletra*, núm. 53, pp. 211–231.
- FERRER I GIRONÈS, Francesc (1985): *La persecució política de la llengua catalana*, Barcelona, Edicions 62.
- IGLÉSIAS, Narcís (1998): *La llengua del Rosselló: qüestió d'estat*, Vic, EUMO.
- MAS, Antoni; Brauli MONTOYA (2011): «La transmissió lingüística del català: estat de la qüestió i avaluació analítica», *Treballs de Sociolingüística Catalana*, núm. 21, pp. 95–103.
- MONTOYA, Brauli (2012): «Els primers 80 anys de repressió lingüística institucionalitzada al Regne de València (1707–1787)» <<http://www.ehumanista.ucsb.edu/eHumanista%20IVITRA/Volume%202/index.shtml>>, *eHumanista/IVITRA*, núm. 2, p. 1–20.
- PRADILLA, Miquel Àngel (2015): *La catalanofonia: una comunitat del segle XXI a la recerca de la normalitat lingüística*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- PUEYO, Miquel (1996): *Tres escoles per als catalans: minorització lingüística i implantació escolar a Itàlia, França i Espanya*, Lleida, Pagès Editors.
- TORRES-PLA, Joaquim (2014): «Està assegurada la transmissió lingüística?», dins DEPARTAMENT DE CULTURA, GENERALITAT DE CATALUNYA (ed.), *II Jornada sobre llengua i societat als territoris de parla catalana* <http://butlleticed.uab.es/butCED/num91_fitxers/Tot_PPCC.pdf>, Barcelona, Generalitat de Catalunya, pp. 170–183.

Noves aportacions sobre la història de la llengua catalana a Sardenya

JORDI CARBONELL

Institut d'Estudis Catalans / Università degli Studi, Cagliari

Sardenya tingué una presència constant en la història dels Països Catalans i, doncs, en l'expansió de la llengua i la cultura catalanes, des del començament del segle XIV.¹ Una vegada quedaren descartades les possibilitats d'expansió economicopolítica als territoris a l'oest i al sud dins la Península Ibèrica i al nord de les Corberes, l'illa sarda era el terreny més proper Mediterrani endins. A més a més, situada al centre de la zona occidental d'aquest mar, era important des del punt de vista econòmic i estratègic en la ruta vers l'orient, sobretot a causa del port de Càller. No és estrany, doncs, que quan arran el tractat d'Anagni (1295), que portava la pau en la duríssima lluita entre el papa Bonifaci VIII i Jaume II de Catalunya-Aragó, aquest darrer, per la butlla *Super reges et regna* (1297), acceptés el canvi de Sicília, més llunyana, per Sardenya, molt més propera. La citada butlla inclou en el canvi també Còrsega, però aquesta és una altra història. És significatiu que, uns quatre segles més tard, Víctor Amadeu II, duc de Savoia, que pel tractat d'Utrecht havia esdevingut sobirà de Sicília, fes aquest mateix canvi i el 1720 fos rei de Sardenya. En el futur la política savoiana tingué tant de sarda com la dels reis d'Aragó d'aragonesa.

Ara bé, el 1297 Sardenya era controlada pels pisans i Jaume II hi envià el seu fill Alfons, conegut com el Benigne, amb un poderós estol. En la conquesta, el jutge d'Arborea fou aliat dels catalans.² Les cròniques de Ramon Muntaner i Pere el Cerimoniós³ s'en fan un ample ressò. No solament cal mencionar el *Sermó*⁴ de l'escriptor de Peralada, sinó també amples passatges.

1. Vegeu, per exemple, *Els catalans a Sardenya*, a cura de Jordi Carbonell i Francesco Manconi (Barcelona, Generalitat de Catalunya i Enciclopèdia Catalana, 1984; edició italiana simultània, Càller i Milà, Consiglio Regionale della Sardegna i Silvana Editoriale, 1984).

2. E. Artizzu, «Penetrazione catalana in Sardegna nel secolo XIII», dins *Studi storici in onore di Francesco Loddo Canepa*, (Florència, 1959).

3. Ferran Soldevila, *Les quatre grans cròniques*, revisió filològica de Jordi Bruguera, revisió històrica de M. Teresa Ferrer i Mallol, Institut d'Estudi Catalans, III *Crònica de Ramon Muntaner* (2011) i IV *Crònica de Pere III el Cerimoniós* (2014).

4. A part de les edicions de les cròniques citades a la nota anterior, vegeu M. Perugi, *Il «Sermò» di Ramon Muntaner*, Studi dell'Accademia Toscana di Scienze e Lettere La Colombaria», XXXVII (Florència, 1975).

Partí, doncs, lo senyor Infant de Portfangós primer dia del mes de juny del dit any [1323], ab la senyora Infanta Dona Teresa, muller sua, en la coca d'En Bernat e d'En Arnau Ballester, ciutadans de Barcelona, qui havia nom *Santa Eulàlia* [...] E, al cinquè dia, fon al port de Maó, en la illa de Manorca, [...] E aquí vengren En Pere Safont e En Francesc Safont, ciutadans de Mallorca, ab una galea armada, e foren en lo viatge ab lo dit senyor.⁵

El fet que el rei viatgés en una nau de mercaders ja fa veure el paper preponderant que els mercaders tenien en l'expansió per la Mediterrània. El fet que mallorquins participessin en la conquesta, malgrat que aleshores a Mallorca hi regnava Sanç I, juntament amb valencians, testimonia que l'expansió a Sardenya era una empresa de tots els Països Catalans. La presència d'aragonesos a l'illa no deixà cap traça lingüística. Bruno Anatra ha escrit:

No es prenguin com una arbitrarietat ni una afectació el fet que es parli de conquesta catalana. En el difícil curs de la conquesta de l'illa Aragó es limità en substància a fornir la contribució circumstancial, bé que de tant en tant decisiva, de les experimentades capacitats militars de la seva aristocràcia. El gros dels quadres mercantils, burocràtics i feudals vingué en canvi de Catalunya, particularment de Barcelona, amb aportacions apreciables del regne de València i de les Balears.⁶

És simptomàtic que l'únic incunable imprès a Sardenya, una versió catalana de *Speculum Ecclesiae*, d'Hugues de Sent Cher fou pagada per un aragonès (Nicolau d'Àgreda).⁷

El Castell de Càller, que només tenia població pisana, capitulà el 1324 i, després d'una nova contesa, fou substituïda per catalans el 9 de juny de 1325. El fet que els habitants catalans del campament de Bonaire fossin traslladats al Castell de Càller comportà òbviament que hi fos introduïda la llengua. El primer document en català produït autòctonament a Sardenya és la *Crida del virrei de Càller de 1337*, conseqüència d'aquest trasllat.⁸ Ramon Muntaner explica l'ocupació de Càller bellament:

E con los oficials e el noble En Berenguer Carròs e companya del dit senyor rei entraren en Càller, llevaren en la torre de Sant Brancaç un gran estendard reial del dit senyor rei, e puis en cascuna de les altres torres altre estendard e molts penons reials menors. E per gràcia de Déu, con les dites senyeres e penons se llevaren per les dites torres, no faia gens de vent, e tantost con foren arborades, venc un vent al garbí lo pus bell del món, qui estés les senyeres totes, e los penons. E una vista, la pus bella qui anc fos... E aquí lo llaus se llevà, e havia tantes gents de catalans dins e de fora, e gents moltes de sards, e aquells de Bonaire qui responien als llaus tots ensems, que paria que cel e terra ne vengués.» «E mentre se faia aquesta gran festa a Càller e en Bonaire per los catalans, los pisans, dolents e marrits, recolliren-se, e anaren-se'n en Pisa tantost con lo dit Castell hagueren retut, de Càller, e los altres llocs que tenien en Sardenya.⁹

El transferiment de població catalana a les ciutats on abans hi havia població pisana fou un factor de catalanització lingüística. El Castell de Càller fou poblat només per catalans fins entrat el segle XV, però els seus barris externs tenien també població sarda. Càller constava dels nuclis següents: el Castell, situat dalt d'un turó, Estampaig, la Llapola (avui dita la Marina), que

5. Soldevila, op. cit., III, 24-25.

6. Bruno Anatra, «Sardenya i la Corona d'Aragó a l'edat Moderna», dins *Els catalans a Sardenya*, op. cit., 59.

7. Conservat a la Biblioteca Provincial de la Ciutat de Mallorca. Reproduccions a Luigi Balsamo, *La stampa in Sardegna nei secoli XV i XVI* (Florència, Olschki, 1968), després de pàg. 114, i a *Els Catalans a Sardenya*, op. cit. 97. L'afirmació de Balsamo que es tracta d'un fals no se sosté.

8. Jordi Carbonell, *La crida en català del virrei de Càller de 1337 i la seva significació*, «A piú voci. Omaggio a Dario Puccini», a cura di Nicola Bottiglieri e Gianna Marras, Milà 1993, 31-95.

9. Soldevila, op. cit., III, 496.

tenia la palissada que li feia de port, i, la Vila Nova (vegeu la il·lustració adjunta). A la Vila Nova es construí, a mitjan segle xv, l'església gòtica de Sant Jaume, a mig aire del mur dret de la qual es gravà la inscripció següent, que encara avui es conserva:

EN L'AYN 1447, ESSENT VIRREY I CAPITÀ GENERAL
DEL P[RESE]NT REGNE DON GIACOMO / DE ARAGAL, FOREN
ELEGITS SÍNDIC / EN CAP MOSÈN LEONART MURJA, /
MOSÈN MIQUEL / AZORI I JOANOT M/ANNO TROBAREN FINS LA
P[RESE]NT FILE/RA FETA. DE ASÍ ENAM[UN]T
FAN FER LO/S P[RESE]NTS SÍNDICS DE LA OBRA I COLLI/TA
DE LA VILA I PARÒCHIA DEL GLO/RÍOS SANT JAUME AB
CO[N]SE[N]TIME[N]T DE TOTS. / EN L'AYN 1438, AL 8
DE MARTS /, S'ÈS PRINCIPIAT LO P[RESE]NT CAMPAN[I]L. /
FOREN SÍNDICS MOSÈN JOAN DESSÍ, / MOSÈN BERTOMEU VACA,
MESTRE / TOMÀS MAS MARINI.

La primera constatació és que és un text català correcte. La segona, que només el virrei i capità general de Sardenya té un cognom català: Aragall; mentre que els altres sis cognoms que hi apareixen són sards: Murja, Atzori, Manno, Dessí, Vaca i Marini (aquest darrer compost amb el català Mas). Aragall és evidentment una persona forastera i és l'únic que porta un nom de fonts italià; els altres sis, malgrat portar cognoms típicament sards, figuren amb els noms de fonts ben catalans. Aquest fet, induïx a pensar que eren sards catalanitzats de llengua.

Dibuix de la ciutat de Càller al començament del segle xvi. S'hi veuen clarament els quatre nuclis: a dalt el Castell, a l'esquerra Estampaig, a baix, al centre (amb la Palissada i dues naus), la Llapola (seu Marina, consta al text) i a la dreta la Vila Nova. Han estat encerclats l'hospital de Sant Antoni a la Llapola i l'església de Sant Jaume a la Vila Nova. (Sebastian Münster, *Cosmographia Universalis*, Basilea, 1550)

Són molt significatius d'aquest fenomen nombroses ordinacions en llengua catalana dels gremis de les diverses ciutats de l'illa.¹⁰ Sobre la projecció històrica, econòmica i cultural a Sardenya, cal veure el treball fonamental de Francesco Manconi, *L'herència cultural*.¹¹ A títol d'exemple cito les ordenacions del «Spital del gloriós Sant Antoni» de la ciutat de Càller.¹² Hi apareix Murja entre Ferrer, Jorge, Ramis i Aleu.

Durant el segle XIV hi ha una penetració lingüística incipient, que es desenvolupa sobre tot a les ciutats i no solament a Càller o a l'Alguer.¹³

Aquests són testimonis civils de l'ús del català a Sardenya, però l'administració eclesiàstica també adopta el català,¹⁴ sobretot a la reorganització subsegüent al Concili de Trento, i ho fa a tot Sardenya. Els sacerdots que hi apareixen solen tenir cognoms sards amb el prenom en català. Els usuaris de la llengua són, doncs, sards que usen el català amb tota normalitat.

Entre el 21 d'abril i el 5 de juny de 1549 el juriconsult sard Segimon Arquer¹⁵ escrigué, durant una estada a Basilea, la *Sardíniae brevis historia et descriptio*, publicada l'any següent a la mateixa ciutat dins la *Cosmografia Universalis* de Sebastian Münster.¹⁶ Arquer era nat a Càller el 1530 i va ser cremat viu per heretge a Toledo el 1571. En la citada història de Sardenya, la primera de què hi ha constància, hi ha un capítol titulat «De sardorum lingua» on s'afirma

Sunt autem due praecipuae in ea insula linguae, una quae utuntur in civitatibus, et altera que extra civitates. Oppidanis loquuntur fere lingua Hispanica, Tarraconensi seu Catalana, quam didicerunt ab Hispanis, qui plerumque magistratum in eisdem gerunt civitatibus; alii verum genuinam retinent Sardorum linguam.¹⁷

En un altre moment, durant la seva estada de quasi nou anys a la presó de la Inquisició a Toledo, demana que li enviïn des de Càller uns documents que l'ajudaran a defensar-se de l'acusació d'heretge, els quals, diu, seran «en catalán que es la lengua de mi tierra.»¹⁸

10. R. Di Tucci, *Le corporazioni di gremi di Sardegna*, «Archivio Storico Sardo», XVI (1926); S. Lippi, *Studi delle corporazioni di arte e mestieri*, «Bollettino bibliografico sardo», IV-V (1805–1906); *Statuti inediti di alcuni gremi sardi*: «Archivio Storico Sardo»; XVI (1861); *Capitols o estatuts del gremi de ferrers reformats el 1643 pel veguer de Càller Francesc Carnisse*, inèdit, Archivio di Stato di Cagliari.

11. Francesco Manconi, *L'herència cultural*, dins *Els catalans a Sardenya*, op. cit., 217–239, amb riquíssima bibliografia.

12. Formen part del ms. amb el títol *Ordinazioni della città di Cagliari*, ms. inèdit, 229–301 (Archivio Storico del Comune, de Cagliari, publicades en annex).

13. Jordi Carbonell, *La llengua catalana a Sardenya*, Lliçó inaugural del curs acadèmic 1994-1995, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, 1994; Ídem («La llengua i la literatura medieval i moderna», dins *Els catalans a Sardenya*, op. cit., 93-104; Joan Armangué i Jordi Carbonell, *La llengua catalana a Sardenya*, «Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a l'Alguer» (Barcelona-L'Alguer, 2015, 15-26; Joan Armangué, «Els documents catalans de l'Arxiu Històric d'Esglésies» *Annali della Facoltà di Magistero dell'Università di Cagliari*, Misc. dom. del Prof. J. Carbonell. (109-33) J. Armangué, *L'ús del català a les actes notariales de la «Tappa di insinuazione li Lanusei (Sardenya) els segles XVII i XVIII»* = «Estudis de llengua i literatura catalana XVI» (= Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit), 7 (19) 1987, 103-124.

14. Jordi Carbonell, *L'ús del català als «Quinque librorum» d'algunes diòcesis sardes*, dins «Miscel·lània Aramon i Serra» = «Estudis Universitaris Catalans», 1984, 17–40; B. Anatra e G. Puiggiòni, *Fonte ecclesiastiche per lo studio della popolazione. Inventari dei registri parrocchiali di sette diocesi della Sardegna Centro-Meridionali* (Roma, 1983); Jordi Carbonell i Joan Armangué, *L'ús de la llengua catalana a l'arquebisbat d'Arborea* (ss. XVI a XVIII), «Atti del 1° Convegno Internazionale di Studi», Giudicato d'Arborea e Marchesato di Oristano: proiezioni mediterranee e aspetti di storia locale», a cura di Gianpaolo Mele, Oristano, 5-8 Dicembre 1997, / 268–274; Rita Pau, *L'uso del catalano nei documenti notarili ed ecclesiastici della diocesi di Ales del XVI al XVIII secolo*, tesi a la Facoltà di Magistero, Università di Cagliari; Maria Giuseppa Cossu, *Questioni di storia linguistica della Sardegna con sferimento alla diocesi di Bosa nel XVII secolo*, «La grotta della vipera», XVI, núm. 50-51, 9-13, 24.

15. Sobre Segimon Arquer veg. l'important estudi de Marcello Cocco, *Sigismondo Arquer dagli studi giovanili all'autodafè* (Càller, Edizioni Castello, 1987).

16. El text de Segimon Arquer no apareix a les edicions anteriors de la *Cosmographia* de 1544, 1545 i 1546. Max L. Wagner només cita l'edició de 1588 (*La lingua sarda. Storia, spirito e forma*, Berna, A. Franke, 1951, pàg. 184), citació que ha passat a la bibliografia posterior).

17. Segueix a continuació el parenostre en llatí, en català i en sard.

18. Informació verbal del professor Marcello Cocco, per la qual des d'ací li dono les gràcies. Veg. també J. M. Mas Solench, *Salvador d'Horta, l'humil framenor* (Santa Coloma de Farners, 1989); (1988) Giancarlo Sorgu, *San Salvatore di Horta* (Càller, 1991).

L'expansió del català s'incrementa durant els segles xv i xvi a tot Sardenya, sobretot als nuclis ciutadans a tots els nivells de població,¹⁹ es manté durant la primera meitat del segle xvii. Durant la segona meitat del segle xvii es produeix a Sardenya la mateixa penetració que a la resta dels Països Catalans.²⁰ Fins i tot en el segle xviii, al començament del qual apareixen documents notariais en català, hi ha testimonis reivindicatius davant el procés d'italianització: *el Lamento del Regno* és una mena de memorial de greuges presentats pels tres estaments sards: «Sonosi tolte le arme, i privilegi, le leggi, la lingua, l'università, e la moneta di Aragona, con disonore della Spagna, con detrimento di tutti i particolari...».²¹ La «lingua di Aragona» és evidentment el català, l'al·lusió al qual és un testimoni de vitalitat real.

És significativa també la presència a Sardenya, a més dels monarques, de personatges importants de la cultura catalana: Bernat Descoll, funcionari reial, Jordi de Sant Jordi, armat cavaller el 1420 pel Magnànim, Ausiàs Marc i Andreu Febrer. També ho és l'existència a Càller de nou incunables (Fenollar, Roís de Corella) i de molts llibres de dret, conservats a biblioteques públiques o privades perquè eren útils.²² El fet de la presència de la llengua catalana a Sardenya era conegut a Europa.²³ I també, és clar, als Països Catalans, com acrediten, per exemple, Cristòfor Despuig (1557), Gaspar Escolano (1610) o Joan Gaspar Roig i Jalpí (1673). Sant Salvador d'Horta morí a Càller, on havia estat confinat. Encara Francesc Roca parla de la llengua catalana a Sardenya a *Tresors per als vius y almoyners del Purgatori* el 1752.

Després es produí un tall de les relacions de Sardenya amb els Països Catalans. El 1864, l'alguerès Ignasi Pillito, bibliotecari a Càller, escrivia a Manuel Milà i Fontanals: «La llengua catalana a Sardenya és coneguda solament a la ciutat de l'Alguer, on tothom la parla sempre com a llengua pròpia des de 1354».²⁴ Això no és exacte del tot: l'any 1990 Otilio Pisani pogué fer una entrevista en català, al convent que les Mercedàries tenen a Càller, a la monja Maddalena Cabras, natural de Monserrato.²⁵ Jo vaig anar-hi un temps després personalment i la Superiora del convent em va dir que el català no era llengua de comunicació de les monges però que havia estat fins un temps recent llengua de pregària. En els meus catorze anys de docència a la Universitat de Càller vaig tenir alumnes amb cognoms catalans, però cap d'ells no tenia consciència de ser descendent de catalans. La presència catalana a Sardenya només es conserva a l'Alguer.²⁶

19. Francesco Manconi, *L'herència cultural*, op. cit.; Sergio Bullegas, *Il teatro in Sardegna, fra Cinque e Seicento da Sigismondo Arquer ad Antioco dell'Arca* (Càller, 1976); Ignazio Delogu, *L'eredità spagnola*, dins «La Sardegna», enciclopèdia a cura de Manlio Brigaglia, vol. 3, (Càller, Edizioni Della Torre, 1988), pàgs. 36–41; Paolo Maninchedda, *Note sul catalano in Sardegna. Contributo per una storia del bilinguismo*, «Quaderni Bolotanesi», Bolonya, N. 16, anno XVI (1990), 353–366.

20. Veg. nota 19.

21. Giovanni Todde, «Proteste degli stamenti sardi contro l'attività del governo Piemontese», dins *Liber memorialis Antonio Era*, (Brusselles, 1963), 57–87.

22. Eduard Toda, *Bibliografia española de Cerdeña* (Madrid, Tipografía de los Huérfanos, 1890); Marina Romero Frías i Ornella Gabrielli, *Catalogo degli antichi foni spagnoli della Biblioteca Universitaria di Cagliari* (Pisa, I; 1982, II 1984, III, 198).

23. Eugenio Coseriu, *Sarda ut in oppidis* «Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science», IV, *Linguistic Studies in Honor of Ernst Pulgram*, edited by Herbert J. Izzo (= Current Issues in Linguistic Theory vol. 18), Amsterdam, John Benjamins B, V, 1980), pàg. 317–326; Luigi Balsamo, *La stampa in Sardegna nei secoli xv e xvi*, (Florència, 1968).

24. *Epistolari de M. Milà i Fontanals*, correspondència recollida i anotada per Ll. Nicolau d'Olwer, «Biblioteca Filològica», XIV, I (Barcelona Institut d'Estudis Catalans, 1922).

25. Otilio Pisani, «La Nuova Nuova Sardegna», 14.7.90.; *Un convent de monges sardes resa en català a Sardenya fora de l'Alguer*, «Avui Diumenge», 13.1.91, pàgs. 8-9.

26. Sobre la literatura catalana a l'Alguer a l'època moderna, veg. Eduard Toda, *La poesia catala a Sardenya* (Barcelona, 1887); M. Milà i Fontanals, «La llengua catalana a Sardenya», *Obras Completas*, III (Barcelona, 1890); Manlio Brigaglia, «L'Alguer: Catalunya com a mare i com a mite», *Els Catalans a Sardenya*, op. cit., 171 i 182; Rafael Caria, «Els retrobaments a l'Alguer els segles xix i xx», *Els Catalans a Sardenya*, op. cit., 183-186; August Bover, «La represa de les relacions amb l'Alguer», *Estudis de llengua i literatura catalanes*, II (Barcelona, 1981), 409-416; Ídem, «Notes sobre toponímia algeresa», *Societat d'Onomàstica*, XXIV, 1984, 56–59; Ídem, «L'epistolari alguerès de Francesc Matheu», *Estudis de Llengua i Literatura catalanes*, XV (1987), 153–166; Ídem, «Antoni de Lofrasso i els seus dos poemes en català», *Revista de l'Alguer*, I (1990); Ídem, «Relació i «Cobles de la conquesta dels francesos», *Catalan Review*, XVII,

Tanmateix el mecanisme de barreja ètnica ha estat present també a l'Alguer modern: molts dels escriptors algueresos en llengua catalana tenen cognoms sards o simplement no catalans, com Rafael Caria, Joan Palomba, Antoni Ciuffò, Carmen Dore, Rafael Catardi, Francesc Manunta, Antoni Coronzu, etc. Però a la resta de Sardenya no resta ni el record de l'antiga presència lingüística catalana.

Annex

[*Ordinacions dels cirurgians de la ciutat de Càller*] Die XVI anuarii MDLXXXVIII

Los Il·lustres y molt magnífichs mossèn Andreu Ferrer, mossèn Francesch Jorge, mossèn Miguel Murj ay, mossèn Johan Ramis, consellers lo present any de la present ciutat y Castell de Càller, absent lo magnífich mossèn Francesch Aleu, conseller en cap, com a protectors del spital del gloriós Sant Antoni, vehent la necessitat se té en dit ospital de silurgians per la cura dels malalts y ferits que són y poden ser y venir en dit spital, no solament del Regne, però de fora aquell, segons la occorrència del temps, tenint poder de ordenar en civil y criminal en virtut dels reals privilegis perquè tots los silurgians de la present ciutat axí perquè se abiliten com perquè se satisfassan llurs treballs, a cadascú vist y aparent serà útil axí del hospital com dels pobres malalts, ordenen que dels silurgians que millor podran servir lo spital, y tots ne gossen dels treballs y profits, se fassa enseculació de aquells quals tot anys hàjan de servir dit, spital y fer les coses següents per haver lo premi infascrit.

Primerament que los qui exiran de sort y de sach no se'n púgan scusar de fer y exercir les coses següents:

Item que tots los dos hàjan de assistir contínuament en lo dit spital de nit y de dia, és a saber, lo major visitant tots dias, axí festas, de matí e après dinar, com dias fainers, curant y visitant los pobres malalts, ferits y altres qualsevol malalts que tingan necessitat de obra de silurgia, curant juntament ab lo compagniò y ajudant, lo qual haja y dega assistir-los continuo, de nit y de dia, fins a les deu hores si starà en los appendissis y, si starà dins Càller, haja de tenir en dit ospital persona que sia cridat haja de assistir, ell o altri per ell, persona sufficient, a efecte que si sobre la nit surtís necessitat de santgrar o ventosar o donar servicial o altra cosa necessària als malalts ho púgan fer y ministrar, puix tenen bon salari.

Item que juraran de haver-se bé y llealment en lo offissi de silurgia y procurarà tot lo bé y útil del hospital y pobres malalts que tindran necessitat en dit spital.

Item que no consentiran en frau algú, axí en les medesines com cures, ans, si aquell ho sabrà, ho denunciarà als magnífichs consellers y prothomèdich.

Item que sempre conègan o sàpian que en los emplastres, pegats, composicions, cataplasmes o altres medicaments o medesines hi haja alguna falta ho denunciaran als magnífichs consellers y prothomèich per a que ho remedien y prucehescan com convé al benefissi de dit spital.

I (1993), 9-36; Ídem, «Contribució a l'epistolari de Joan Palomba», *Revista de l'Alguer*, V (1994), 101-112; Ídem, «La toponímia algueresa en el recull lèxic de Joan Paloma», *Societat d'Onomàstica*, LXI (1995), 15-17; Ídem, «Literatura i models de llengua. Algunes reflexions sobre el cas de l'Alguer», *Llengua i literatura*, 7 (1996), 317-329; Ídem, «Els goigs sards», *Els catalans a Sardenya*, op. cit., 105-110; Ídem, «I "goccius" nei Paesi Catalani e in Sardegna: un'evoluzione parallela», *Insulda. Quaderno di Cultura*, 8 (juliol 2010), 21-34; Francesc Manunta, *Cançons líriques religioses de l'Alguer catalana*, 3 vols., (L'Alguer Editrice, 1988, 1989, 1991): Cal tenir en compte també les revistes *Revista de l'Alguer*, vols I i ss, i *L'Alguer*, (1988 i ss). I també la bibliografia citada al llarg del present article).

Item que si convindrà vel·lar en dit spital per rahó de alguna infirmitat per la qual sia mester velar si vel·lara una y tantes voltes com serà mester, puix serà major la caritat que lo salari.

Item que seran obligats de qualsevull necessitat sia en lo dit spital per rahó de les cures donar-ne particular rahó als magnífichs consellers. Sempre occorreran tantes voltes com seran menester.

Item que no púgan tellar ningun membre del cos, encara que fos cançerat, sinó ab exprés consentiment del magnífich prothomèic.

Item que los dos silurgians hauran de salari cent vuitanta lliures, cent al major, vuitanta al menor, pagadores per quartes, cascun añi fins lo die del gloriós Sant Antoni, començant també del dia de sant Antoni cada añi, de béns del dit spital.

Item que lo menor, que contínuament haurà de residir, sia obligat cascun mes a feitar y tallar los cabells y raure a tots los malalts y servicials, aquells que tindran necessitat.

Esta enseculació se farà de manera que se haja de buidar y evacuar tot lo sach perquè tots ne gossen y, après de evacuat, se haja novament de ensacular.

(Càller, Archivio storico del Comune, Ms. de les ordinacions de la ciutat, folis 299r-301r)

La inquietud social per la llengua catalana durant el tardofranquisme. La secció «El lector opina...» del setmanari *Tele/estel*¹

DANIEL CASALS I MARTORELL

Universitat Autònoma de Barcelona

Podríem dir que la vessant de l'extensió del seu [de la llengua catalana] ús en tots els àmbits, per a totes les funcions i per totes les categories socials ha estat la prioritària en els moments més amenaçadors.

Joan Martí i Castell (1991: 7)

1. Objectiu i objecte d'estudi

Un d'aquests «moments més amenaçadors» a què, sàviament, al·ludeix el mestre i amic Joan Martí i Castell és, sens dubte, el franquisme (1939-1975), un règim que va prohibir qualsevol ús públic de la llengua catalana. En van resultar afectats àmbits diversos i importants com l'escola, la premsa, la ràdio, l'administració, la literatura, l'edició en general, el cinema i la música, entre d'altres. Amb l'acumulació d'anys de proscripció, una part de la societat maldava per poder recuperar la utilització de la llengua que li havia estat arrabassada, però la retallada de les llibertats reduïa notablement també l'existència de canals perquè la societat pogués expressar els seus neguits. Les poques publicacions escrites totalment o parcialment en català que, en algunes ocasions, oferien seccions perquè l'audiència es manifestés brindaven aquesta possibilitat, per bé que estaven molt vigilades.

L'objectiu d'aquest treball comprèn l'exposició i l'anàlisi del contingut de les cartes referides a la llengua catalana que van ser enviades per l'audiència i posteriorment inserides, durant l'any 1966, a l'espai «El lector opina...» del setmanari cultural *Tele/estel* (1966-1970). Aquest

1. Aquest treball ha estat elaborat en el marc de les activitats del Grup de Recerca en Història de la Llengua Catalana de l'Època Contemporània de la Universitat Autònoma de Barcelona. Agraïm a Neus Faura i a Mar Massanell les observacions que han fet a una primera versió d'aquest document.

estudi analitza la secció esmentada com a canal per mitjà del qual l'audiència coetània aportava dades, valoracions i inquietuds sobre la situació del català d'aquella època, cosa que no es podia fer, de la mateixa manera, a la premsa generalista. Per dur a terme aquesta recerca, s'ha fet un buidatge dels números de *Tele/estel* corresponents al 1966, primer any d'edició d'aquesta capçalera. En aquest sentit, la secció objecte d'estudi va incloure, a partir del número 4 (del 12 d'agost de 1966), un nombre de textos d'extensió diversa que podia oscil·lar entre dos i nou cada set dies. Fossin rèpliques a articles del setmanari o textos que plantejaven temes de cap i de nou, les cartes tractaven camps com l'augment de les tarifes del taxi, l'estat de les instal·lacions dels ferrocarrils, la manca d'escoles especials, els economats i les cooperatives, la protecció dels vianants, opinions d'alguns escriptors, institucions com l'Institut d'Estudis Catalans, el teatre, la sardana, el futbol, els gegants i, de manera destacada, la llengua catalana.

Aquest article s'estructura en quatre apartats. En primer lloc, aquesta presentació en fixa l'objectiu, l'objecte d'estudi, el mètode i l'estructura. El segon apartat exposa succintament, a tall de contextualització, una selecció de dades rellevants sobre l'època en què va veure la llum la secció objecte d'anàlisi, d'una banda, i també sobre el setmanari *Tele/estel*, de l'altra. El tercer apartat —nuclear de la recerca— examina les informacions, els judicis i les preocupacions sobre la llengua catalana que reflectien les cartes inserides a la secció «El lector opina...» d'aquesta capçalera. L'apartat quart i darrer recull les conclusions d'aquesta recerca.

2. Breu context sociopolític del tardofranquisme i el setmanari *Tele-estel*

El franquisme va controlar la premsa des del primer moment amb la promulgació de la Llei de premsa i impremta, de 22 d'abril de 1938, impulsada pel que aleshores era ministre de l'Interior, Ramón Serrano Suñer. A més d'imposicions com la censura prèvia i el nomenament governatiu dels directors, la llengua de la premsa era únicament el castellà. La idea de publicar un diari escrit en català després de la fi de la Guerra Civil Espanyola va fracassar. La política del règim tolerava «algunes manifestacions culturals catalanes, però es frenaven o es prohibien quan podien tenir caràcter de massa» (Vallverdú 1991: 17). L'arribada de Manuel Fraga Iribarne al Ministerio de Información y Turismo va suposar un cert canvi d'orientació en la política de rigidesa. Va concedir als periodistes Ignasi Agustí i Carles Sentís una única llicència per treure un diari, *Tele-eXpress*, que va sortir l'any 1964 i que, inicialment, es proposava incloure un suplement en català que no va ser autoritzat. Andreu Avel·lí Artís i Tomàs, *Sempronio*, va ser el director d'aquell nou rotatiu fins que va ser destituït el maig de 1966 i rellevat per Ignasi Agustí.

Un altre canvi polític remarcable va ser la promulgació de la Llei 14/1966, de 18 de març, de premsa i impremta, també coneguda amb el nom de *Llei Fraga*, que va eliminar la censura prèvia, substituïda per la consulta voluntària. Malgrat aquest canvi, de control n'hi continuava havent perquè la nova normativa deixava en mans dels directors la responsabilitat dels textos i de les imatges que veien la llum, i això feia que s'extremessin les precaucions des dels mateixos diaris. Publicar alguns continguts podia comportar sancions econòmiques altes i fins i tot la suspensió. L'esmentada llei va crear problemes a algunes capçaleres catalanes, que van tenir dificultats per adaptar-s'hi, i allora va establir un marcatge per a les d'orientació catalana i democràtica amb sancions econòmiques, expedients, suspensions i segrestos, i també amb processaments i consells de guerra contra els seus responsables (Faulí 2006: 106-107).

La flexibilitat que reflectia la nova normativa va propiciar l'autorització per a la sortida de *Tele/estel*. Aquest setmanari, fruit de l'activisme social laic, va aparèixer el 22 de juliol de

1966 i va sortir fins al 19 de juny de 1970, amb algunes interrupcions (Casals i Faura 2015: 90). En va ser el primer director Andreu Avel·lí Artís i Tomàs, *Sempronio*, que, com hem dit abans, el maig del mateix any havia estat destituït com a director de *Tele-eXpress*. En l'etapa final del setmanari, se'n va fer càrrec Celestí Martí Farreras. Entre els col·laboradors de *Tele/estel* hi havia Avel·lí Artís-Gener, Antoni Maria Badia i Margarit, Josep Maria Cadena, Pere Català Roca, Josep Faulí, Albert Jané, Oriol Martorell, Josep Miracle, Terenci Moix, Jaume Picas, Baltasar Porcel, Mercè Rodoreda, Joan Triadú i Josep Vallverdú, entre molts altres. Per bé que va ser autoritzat només a parlar de «folklore i etnografia» (Fabre 1999: 15), *Tele/estel* va dedicar les seves pàgines a tractar manifestacions culturals diverses que sovint anaven més enllà d'aquests límits en temes com literatura, cinema, música i, en particular, la Nova Cançó, les institucions culturals, els premis i, naturalment, la llengua catalana.

Com ja era tradició en el periodisme del país, *Tele/estel* va parlar en diverses ocasions sobre el català a més de publicar, des del primer número i regularment, la secció «Aclariments lingüístics», dedicada sobretot a la divulgació de la normativa. Encarregada inicialment a Delfi Dalmau, aquesta secció va ser, finalment, escrita per Josep Ibàñez Senserrich entre 1966 i 1967, i per Albert Jané Riera entre 1967 i 1970 (Casals i Faura 2015: 85-113). La inclusió d'aspectes idiomàtics a *Tele/estel* demostrava l'interès de l'audiència per aquesta temàtica i, a més, la secció «El lector opina...» possibilitava que els receptors del rotatiu hi fessin la seva contribució amb informacions i valoracions.

3. La llengua catalana a la secció «El lector opina...» de *Tele/estel*

Des del punt de vista del contingut, les cartes referides a la llengua catalana que els lectors de *Tele/estel* van enviar a la direcció del setmanari i que es van publicar a la secció «El lector opina...» es poden classificar en dos grans blocs, segons si es referien a aspectes externs a la llengua o si parlaven de qüestions internes. El primer bloc l'integren, bàsicament, sis temes:

- a) la voluntat de perfeccionar la competència en llengua catalana;
- b) la reivindicació d'aquest idioma per als ensenyaments religiosos;
- c) la seva presència als mitjans de comunicació;
- d) la demanda d'accés als llibres en català;
- e) la difusió de materials lingüístics per a l'ensenyament, i
- f) la qualitat lingüística de les mostres escadusseres de cinema en català.

Pel que fa al segon bloc, en formen part tres grups de cartes al director que tractaven aspectes dedicats a l'ortografia i a la gramàtica de la llengua catalana. Són aquests:

- a) la castellanització de la grafia de la toponímia;
- b) les interferències lingüístiques, i
- c) les incorreccions en la llengua escrita.

Dins del bloc d'aspectes externs, el primer grup de cartes —i el més nombrós— el constitueixen els textos que tenen com a objectiu establir contacte entre lectors del setmanari objecte d'estudi amb la finalitat d'aprendre o de perfeccionar les habilitats comunicatives en català.² N'és un exemple el que es va inserir al número 4, el 12 d'agost de 1966:

2. Tenen aquest objectiu també dues cartes del número 11 (30.9.1966), amb el propòsit de perfeccionar la competència escrita per mitjà de correspondència, una del número 13 (14.10.1966), dues més del número 15 (28.10.1966) i una altra del número 17 (11.11.1966).

APRENDRE, DE MANERA AMENA

Desitjaria tenir correspondència amb noies de 17 a 19 anys (jo en tinc 19), amb la finalitat de practicar i millorar el meu català. La meua direcció és: Mallorca, 345, 3. Barcelona (9).

Francesc BAGANT I CALVO

Val la pena subratllar que la majoria de les epístoles d'aquest grup se centrava en l'aprenentatge de la llengua escrita. N'és un exemple «Aprendre el català agradablement», publicada al número 7, de 2 de setembre de 1966, i signada per Elionor Borràs i Brustenga, que demanava «tenir correspondència amb nois de 20 a 24 anys [sic] (jo en tinc vint), amb la finalitat de practicar i millorar el meu català».

Textos com aquests reflectien, d'una banda, la necessitat dels signants d'aprendre l'idioma, possibilitat que els havia estat i els era negada per la dictadura, i, de l'altra, la voluntat social de recuperar la llengua per al sistema d'ensenyament. La reclamació que aquestes cartes posaven al damunt de la taula va trobar el suport de Josep Ibàñez Senserrich, autor de la columna «Aclariments lingüístics», que va dedicar algunes intervencions a reclamar la presència de l'idioma propi a l'ensenyament i als mitjans de comunicació (Casals i Faura 2015: 101-102).

Com sabem, en l'etapa franquista la llengua catalana va ser desposseïda de l'oficialitat des de 1938 i, com a conseqüència d'això, va ser apartada de l'ús públic, sobretot de l'administració, dels mitjans de comunicació i del sistema d'ensenyament. A l'escola, doncs, no s'hi podia ensenyar català i tampoc no es podia fer servir com a vehicular de les altres assignatures, una repressió que s'afegia a la depuració severa del magisteri que es va practicar (Benet 1995: 380-385), per bé que hi va haver mestres que van continuar fent-lo servir, tal com es desprèn d'aquest text de la Inspección Provincial de Primera Enseñanza:

Habiendo llegado a conocimiento de esta Inspección que algunos maestros no utilizan integralmente el idioma nacional como vehículo educativo en sus escuelas, en Junta de inspectores se acordó manifestar a todos los maestros nacionales y privados de la provincia que el idioma vehicular en la escuela es únicamente el castellano. (Benet 1995: 382)

Quan es van publicar les cartes esmentades feia vint-i-set anys que no hi havia ensenyament del català i en català. Els signants i els interlocutors que desitjaven aprendre'l tenien una edat compresa entre els quinze i els trenta anys. Era gent, doncs, que estava afectada completament per la prohibició d'aprendre català a l'escola. I, amb el transcurs del temps, s'anaven acumulant generacions perjudicades per aquesta limitació, que afectava més l'adquisició de la modalitat escrita, perquè l'oral espontània ja s'adquiria a casa. Això va fer que la societat civil, aglutinada al voltant d'entitats com Òmnium Cultural, hagués començat a reclamar-ne la recuperació des del començament de la dècada dels seixanta del segle xx. Vallverdú (1991: 17) assenyala que en aquell període es registren fets rellevants com la reivindicació de «l'ensenyament del català, el moviment "Rosa Sensat", les classes de català d'Òmnium Cultural», entre d'altres. Des de l'inici, l'Òmnium (1961) va dedicar una atenció preferent a aquesta activitat, molt ben acollida, que havia heretat de la Benèfica Minerva i que dirigia Joan Triadú.³ Creada per l'Institut d'Estudis Catalans, l'any 1961 s'iniciava la tasca de la Junta Assessora per als Estudis de Català (JAEC), que feia exàmens i que expedia certificats de capacitació, i també organitzava i encarregava cursos per correspondència, unes activitats que Òmnium Cultural va fer seves. Dins de la Comissió d'Ensenyament del Català d'aquesta entitat, l'any 1965 va començar a circular un butlletí que donaria lloc, amb el pas del temps, a la revista *Escola Catalana* (Faulí 2005:

3. Per a més informació sobre les classes de català d'Òmnium Cultural, podeu consultar Faulí (2005).

62). El 1963 —concretament el 16 de maig—, Òmnium Cultural va promoure, per mitjà de l'Agrupació Cultural Folklorica Barcelona,⁴ la campanya de «l'exercici del dret de petició davant del vicepresident del Govern [espanyol] a favor de la llengua» (Faulí 2005: 100).

Dins mateix de *Tele/estel*, a la secció «Aclariments lingüístics», Josep Ibàñez Senserrich havia denunciat, al text «Un aclariment general» (núm. 29, de 3 de febrer de 1967), la situació de bandejament que arrossegava la llengua des de feia anys:

vint-i-vuit anys que no tenim escola, ni premsa diària, ni cinema (una flor tardana no fa estiu), ni televisió. Que no tenim, doncs, cap dels mitjans realment eficaços d'evolució natural d'una llengua i això en plena allau immigratòria, impossible d'assimilar normalment en aquestes circumstàncies.

I encara hi tornaria a insistir al número 51 (de 7 de juliol de 1967), a «Ensenyar català o ensenyar en català?»:

les escoles de primer ensenyament no s'haurien de limitar a ensenyar català sinó que caldria que, a més, empressin aquesta llengua com a vehicle normal per a tots els aspectes de l'educació dels infants catalans.

[...]

La llengua que parlem és alguna cosa més que una llengua de museu que cal estimar i conservar i ensenyar ara tímidament a les escoles, com aquell qui ensenya sànscrit. És, abans de tot, la llengua natural dels nostres fills en la qual tenen dret a ésser ensenyats fins al nivell que la llengua permet, que, en el cas del català és, com tothom sap, el màxim a què es podria arribar amb qualsevol altra llengua.

El segon grup de cartes es referia a la recuperació de l'idioma al si de l'Església a Catalunya. En parlava el text «El català als seminaris», signat per Josep Munté i publicat al número 7, el 2 de setembre de 1966. Afirmava que, per les resolucions del Concili Vaticà Segon, la llengua catalana tenia cabuda en els actes de religió, però constatava que als ensenyaments religiosos que s'impartien al Seminari encara no hi era com a assignatura. Reivindicava la necessitat d'ensenyar-lo per combatre «el català ple de barbarismes» dels seminaristes que es trobaven a punt de ser ordenats. Era conscient, doncs, que el model lingüístic que usava l'Església per mitjà dels sacerdots havia de ser exemplar i genuí. La carta objecte d'estudi deixava constància també del fet que, en absència d'aquesta matèria als plans d'estudis dels ensenyaments, els estudiants havien de recórrer a classes fora del seminari per perfeccionar el domini de l'idioma.

L'origen d'aquesta situació a què al·ludia la carta se situa l'any 1938, quan les tropes franquistes van ocupar Catalunya. A més dels àmbits esmentats anteriorment, les noves autoritats també van decretar la prohibició del català en els usos religiosos (Benet 1995: 454). En l'aplicació d'aquesta doctrina, hi va ser decisiu el nomenament de Miguel de los Santos Díaz de Gómara, com a administrador apostòlic de Barcelona. Segons el diari *El Noticiero Universal* (2.10.1939), en l'acte d'inauguració del curs al Seminari de Barcelona, el 30 de setembre de 1939, Díaz de Gómara va establir una espanyolització lingüística de la vida religiosa que no només afectava el català:

con la misma autoridad que mis Venerables Predecesores aconsejaron la pronunciación romana del latín, disponemos que desde hoy se pronuncie el latín «a la española», y que en todos los actos oficiales superiores, Profesores y alumnos usen el idioma nacional. (Benet 1995: 460-461)

4. Faulí precisa que Òmnium Cultural va pagar «les despeses d'organització i de propaganda, però no consta enlloc que ho faci» i, «encara que oficialment no se'n pugui establir una relació directa, aquesta campanya és esmentada més d'una vegada en papers oficials relatius a la prohibició de la societat civil i de la clausura del Palau de Dalmases» (2005: 100).

Per revertir aquesta situació desfavorable, l'any 1963 la societat civil va lliurar una carta manifest⁵ a l'arquebisbe-bisbe de Barcelona, Gregorio Modrego Casaus, en la qual se li demanava que «es donés compliment a la nostra diòcesi als ensenyaments de la *Pacem in terris* respecte al manteniment i foment de la llengua i de la cultura catalanes, tant en el camp temporal com en la vida de l'Església i de les Institucions religioses, posant [sic] fi així a la incomprendible situació a què estan condemnades des de 1939, fins i tot en l'àmbit purament religiós» (Faulí 1981: 155).

El tercer grup de cartes estudiades és el que integra textos dedicats a la presència o a la reivindicació del català als mitjans de comunicació de massa. Se'n va parlar a «Una emissió diària en la nostra llengua», signada per Pere Camós, en nom d'un nombrós grup empordanès de lectors de *Tele/estel* i oients de *L'hora de Catalunya*. Publicada al número 8, el 9 de setembre de 1966, lamentava un descuit detectat en un article⁶ i lloava la feina de recuperació de l'idioma duta a terme per Ràdio Popular de Figueres, perquè feia «emissions en català, i un dels seus col·laboradors, el jove escriptor gironí Emili Casademont i Comas, realitza des de fa més d'un any una emissió DIÀRIA⁷ en llengua catalana, que abans havia portat per títol «Figueres, tres de la tarda» i que ara s'anomena "L'Hora de Catalunya".» Aquesta carta, a més, donava notícia d'una «emissió germana», el programa *Glossari andorrà* de Ràdio de les Valls d'Andorra. Segons el signant, aquesta missiva atribuïa a espais com aquest l'interès de moltes persones per les qüestions catalanes.

Les autoritats franquistes van voler regir de seguida els mitjans de comunicació, premsa i ràdio. El primer el van controlar, en una primera etapa, amb la Llei de premsa i impremta de 1938 i el segon, amb l'Ordre de 6 d'octubre de 1939. Per a tots dos casos es va fixar la censura prèvia i l'ús exclusiu del castellà com a vehiculars de les capçaleres i de les emissores radiofòniques, per bé que en el camp de la premsa hi va haver el sorgiment d'algunes capçaleres d'abast territorial reduït que l'utilitzaven (Faulí 2006). A la dècada dels quaranta, la restricció idiomàtica es va imposar, de manera generalitzada, a les emissores d'abast nacional, tret d'excepcions remarcables en espais puntuals com ara la representació de *Canigó* que l'any 1945 (i també el 1952) va posar en antena Ràdio Barcelona per iniciativa d'Armand Blanch (Casals 2006) i alguns programes d'emissores de proximitat, especialment les que depenien de l'Església. Durant els anys cinquanta, el català només es va tolerar en programes de caràcter folklòric, com ara *Nostra dansa*, que Francina Boris feia per a Ràdio Girona (Casals 2006: 93), però mai no es deixava usar en la informació. Durant els anys seixanta va anar augmentant aquest tipus de programes, però no va ser fins als setanta que el català va començar a aparèixer, en emissores d'abast nacional, en espais d'informació com *Dietari* (1974), també de Ràdio Barcelona. A la premsa generalista d'abast nacional, a partir de la dècada dels seixanta, també hi van aparèixer alguns espais en català, inicialment de temàtica folklòrica, per bé que més endavant el nombre de temes es va ampliar.

El quart grup de textos d'aquest primer bloc reivindicava l'accés de la societat als llibres escrits en català. La carta «On són les biblioteques populars catalanes», publicada al número 13, el 14 d'octubre de 1966, demanava que hi hagués biblioteques ambulants amb volums escrits en aquest idioma perquè hi havia una demanda social. En aquest sentit, feia una crida per obtenir informació sobre l'existència d'aquest tipus d'equipaments.

5. Segons Faulí (1981: 87-88), la carta, amb «felicitacions i aspiracions dels catòlics del nostre país», va ser lliurada al secretari de l'arquebisbe per una representació dels manifestants concentrats durant una hora davant del Palau Episcopal el dia 26 de juny de 1963 a propòsit de l'elecció del papa Pau VI.

6. «Moment de plenitud a Figueres», de Joan Gich, publicat al número 5 de *Tele/estel*, el 19 d'agost de 1966, p. 13.

7. Les majúscules provenen de l'original.

La carta esmentada denunciava la pèrdua del patrimoni que suposava l'existència, durant la dècada dels anys trenta, a Catalunya, de la xarxa de biblioteques populars, a més del bibliobús del front, que es nodrien bàsicament de les promocions d'estudiants titulades de l'Escola de Bibliotecàries de la Diputació (Estivill 2006). Aquestes infraestructures garantien la difusió de llibres escrits en català per tot el territori, un objectiu que les autoritats franquistes van estroncar. El van impedir amb la prohibició d'editar llibres en català i també amb la destrucció dels volums existents en aquest idioma en diferents biblioteques públiques i privades de Catalunya i també en editorials (Benet 1995: 294-295, 350, 372-377 i 383).

El cinquè grup de cartes s'ocupava de difondre materials per a l'ensenyament. Signat per «Joaquim Arenas y Sampera», el text «Material escolar en català» donava notícia, a professors i a estudiants, del llibre *Quaderns de llenguatge*, a cura d'Anicet Villar, de l'editorial Salvatella, per a la qual l'autor de la carta esmentada demanava suport en la tasca de recuperació d'aquest idioma.

En la situació de l'època calia proveir els professors de català d'instruments per dur a terme la seva tasca pedagògica en un context d'organització de classes presencials i per correspondència. Era material que seria útil també per a la preparació dels exàmens de la JAEC. Després d'una prohibició ferotge, l'edició en català, inclosos els materials per a l'ensenyament, es començava a recuperar. L'Editorial Teide havia tret, l'any 1956, a cura de Joan Coromines, la *Gramàtica catalana* pòstuma de Pompeu Fabra, que s'adreçava fonamentalment als mestres. També havia vist la llum el manual *Signe* (1961), a cura d'Albert Jané, Enric Gual, Maria Eugènia Dalmau i Josep Ibàñez Senserrich. El mateix Ibàñez, a la secció «Aclariments lingüístics», havia dedicat una sèrie de tres intervencions a recomanacions bibliogràfiques: «Llista de gramàtiques» (núm. 45, del 26.5.1966), «Diccionaris a l'abast» (núm. 46, del 2.6.1966) i «La torna» (núm. 47, del 9.6.1966). S'hi inclouen obres com *La conjugació dels verbs en català*, *Ortografia catalana*, *Gramàtica catalana*, *Converses filològiques*, *El català literari* i el *Diccionari general de la llengua catalana*, de Pompeu Fabra, a més de textos d'altres autors com Emili Vallès, Artur Martorell, Cèsar August Jordana i Francesc de Borja Moll (Casals i Faura 2015: 100).

Tanca aquest primer bloc un sisè grup de cartes crític amb el model lingüístic aplicat al poc cinema que es va emetre en català. El text «El llenguatge dels personatges de *Maria Rosa*», signat per L. Bonet i Punsola i publicat al número 18, de 18 de novembre de 1966, se centrava en el nivell lèxic i, particularment, denunciava «les expressions grolleres i malsonants» que l'adaptador havia inclòs en el guió cinematogràfic i que no constaven a l'obra original d'Àngel Guimerà. L'autor de la carta objecte d'estudi creia que «el teatre i el cinema han d'ésser sempre escola de ben parlar, i els seus dirigents han de reconèixer aquesta gran responsabilitat. Les poques ocasions que tenim que la nostra llengua sigui escoltada públicament hem d'aprofitar-les per a enaltir-la, mai per a rebaixar-la!». Aquests mots al·ludien a la prohibició d'ús del català al cinema que es va establir l'any 1939 (Benet 1995: 379-380). Emparant-se en unes paraules de Joan Maragall, l'autor de l'epístola demanava que el llenguatge del teatre i de la literatura en general no recorregués a paraulotes. I una altra carta, de Joan Serra Comadran, publicada al número 20, de 2 de desembre de 1966, estava d'acord amb aquesta tesi.

Entrant ja en el segon bloc de cartes, dedicat als aspectes ortogràfics i gramaticals, parlem del primer grup de textos, referit a l'estat de la grafia dels noms propis de lloc de Catalunya. Amb el títol «El trist aspecte de la nostra toponímia», publicada al número 14, de 21 d'octubre de 1966, aquesta extensa epístola qualificava de lamentable l'estat de la grafia de la toponímia catalana del moment. En aquest sentit, denunciava el bandejament de la forma genuïna per part dels mitjans oficials. Els problemes exposats pel lector eren les formes castellanitzades (*Seo de*

Urgel), les que presentaven grafies arcaïtzants (*Ayguafreda*), les que es basaven en la pronúncia «oriental» (*Sans*) i les escrites mig en castellà mig en català (*San Lorenzo de Morunys*). A aquests despropòsits, hi afegia l'anarquia en l'aplicació de les normes ortogràfiques, com es demostra entre *Sitges* i *Rosas*, incoherents pel que fa a la grafia de la vocal del femení plural. En síntesi, la carta estudiada defensava: a) la forma catalana com a única vàlida i existent; b) l'aplicació de l'ortografia vigent a les formes toponímiques i antroponímiques; c) el respecte per la grafia catalana dels topònims, i d) l'ús per part dels mitjans de l'única forma vàlida. Els extrems denunciats per aquesta carta eren conseqüència de la castellanització sistemàtica de la toponímia catalana que van iniciar les autoritats franquistes a mesura que anaven conquerint el territori, una mostra de la qual és aportada per Josep Benet (1995: 422-423).

Les qüestions lingüístiques sobre la toponímia catalana es van estendre a altres cartes, centrades ara no en la castellanització, sinó en la discussió sobre la forma gràfica correcta. Sota el títol «Nom de pobles», inserits al número 12, de 7 d'octubre de 1966, s'hi publicaven dos textos que s'ocupaven, respectivament, de dos topònims de Catalunya. El primer, signat amb les inicials R. A. (Reus), es fixava en *Cantonigròs*, per al qual proposava la forma errònia *C'an Toni Gròs*. A continuació, *Tele/estel*, emparant-se en l'autoritat del *Diccionari Nomenclàtor de Pobles i Poblats de Catalunya* i el *Diccionari general de la llengua catalana*, de Pompeu Fabra, donava la forma correcta *Cantonigròs*. Al seu torn, la segona epístola apuntava una altra forma errònia, en aquest cas *Castellar d'en Hug*, que el lector defensava perquè l'havia vista escrita en un banderí. Com en el cas anterior, el setmanari indicava, després de la carta, la forma correcta d'aquest topònim, *Castellar de n'Hug*.

La carta que defensava la forma errònia *C'an Toni Gròs* va ser rebutjada per una altra de Ramon Amigó i Anglès (núm. 15, 28.10.1966), que qualificava d'incorrecció la forma *c'an* proposada pel text de R. A. (Reus) i que aprofitava per aclarir que no n'era el signant, malgrat la coincidència d'inicials i d'origen (Reus). Al mateix número 15 de *Tele/estel*, es va inserir una altra carta, signada per A. de P. (la Vall del Palau), que no estava d'acord amb «la resposta que feu [*Tele/estel*] a R. A. de Reus» en el número 12, de 7 d'octubre de 1966. Aquesta darrera carta rebutjava la forma correcta indicada pel setmanari i proposava *can Toni gros*, amb l'argument que creia que el *Diccionari Nomenclàtor* oblidava que «*Toni* és un nom ben català».

El segon grup de cartes del bloc lingüístic està integrat per les que tractaven interferències que rebia el català. A propòsit de l'article «Vernissage de l'exposició d'en Pere Pruna a can Parés»,⁸ inserit a la secció «Els quatre cantons», la carta «Contra els gal·licismes», publicada al número 15, de 28 d'octubre de 1966, refusava l'ús de préstecs com *vernissage*, i propugnava emprar paraules o expressions catalanes equivalents com *inauguració* o *primer contacte*. La mateixa autora va enviar una altra carta al número 17, d'11 de novembre de 1966, en aquesta ocasió referida a l'anglicisme *lunch*. Com a alternativa, entre diverses formes, proposava *aperitiu*, *berenar* o *piscolabis*. I feia extensiva al camp dels esports la tesi que defensava. Per al substantiu *futbol*, seguint una traducció més literal, presentava l'alternativa *peu-pilota*, que confessava que no estava gaire allunyada de la castellana *balonpié* (RAE, *balompié*). Així mateix, en lloc de l'anglicisme *cleryman* (es referia a *clergyman*, 'nou vestit per als sacerdots', segons la carta) preferia *clerguevestit*, aprofitant la denominació catalana *vestit* per a la indumentària masculina o, de manera reduïda, *clervestit*.

Justament d'aquesta forma en va parlar la carta «"Clergyman" i altres estrangerismes», de S.O.S. (Solsona), publicada al número 19, de 25 de novembre de 1966. Tot i que estava d'acord amb la proscripció de les formes *foot-ball*, *lunch* i *clergyman*, es mostrava contrària a *cler-*

8. Publicat al número 13 de *Tele/estel*, de 14 d'octubre de 1966.

vestit, per bé que no oferia una solució en aquest sentit. Creia, a més, que la paraula *clergue* no era coneguda per la població i, per això, proposava mots més pròxims com *església* i *missa* per a una possible adaptació. En general, rebutjava la traducció com a sistema per crear termes nous en català. Al seu torn, Montserrat Barna valorava positivament de trobar-hi una solució catalana, per bé que s'estimava més *clerhàbit*. Alhora condemnava l'adaptació de *peu-pilota*, perquè considerava que era un calc de l'anglès i perquè veia que eren inviables derivats com *peu-pilotistes* en referència als *futbolistes*.

Als anys seixanta la perspectiva d'èxit de *peu-pilota* no era gaire bona per l'existència de la variant *futbol*. Aquest substantiu era una adaptació gràfica de la pronúncia anglesa de *foot-ball* i comptava amb una tradició consolidada a Catalunya, atès que aquest esport ja feia anys que hi havia arribat, concretament a finals del segle XIX. Els anglicismes d'aquest camp els van portar els primers practicants d'aquest esport i les capçaleres de l'època els van escriure a les seves cròniques (Faura 2007: 26-27). I Pompeu Fabra ja havia inclòs, l'any 1932, la forma *futbol* al *Diccionari general de la llengua catalana*.

La designació d'aquest esport, però, era un cas diferent del nom de la indumentària dels sacerdots. *Clergyman* significa 'sacerdot' en anglès. En català, ha passat a designar el vestit que van començar a portar els capellans en lloc de la sotana format per americana, pantalons i una camisa amb un coll alçat. També ha designat únicament la camisa, tal com es desprèn d'una de les cartes estudiades. Per al català, el Termcat recull, actualment, només la forma *alçacoll*, amb el significat de 'coll postís que usen certs capellans' [<http://www.termcat.cat/ca/Cercaterm/>]. A diferència de *futbol*, *clergyman* (i les variants *clerguevestit*, *clervestit* i *clerhàbit*) no va ser inclòs en les modificacions del *Diccionari general de la llengua catalana*. Tampoc no hi van entrar l'anglicisme *lunch* ni el gal·licisme *vernissage*, que, com assenyalen les cartes estudiades, disposaven de variants catalanes admeses (*aperitiu* i *inauguració*, respectivament) i que, d'altra banda, s'associaven a la modernitat i a les elits culturals.

El tercer i darrer grup de cartes lingüístiques aplega les que denunciaven les errades en l'ús de la llengua escrita. «Incorreccions en les esqueles», signada per Sergi Belcaire (Barcelona) i publicada al número 17, d'11 de novembre de 1966, posava de manifest l'absència d'apostrofaió de les formes *en* i *na* davant de noms propis. Alhora, aquesta epístola aprofitava l'avinentesa per explicar l'origen de les formes *en* i *na* davant dels noms propis. I fins i tot justificava que els correctors no dominessin prou aquest aspecte,⁹ una circumstància que es devia al fet que, generalment, els professionals que escrivien les esqueles no coneixien prou bé les normes ortogràfiques del català. De fet, durant més de trenta anys no es va permetre l'ús del català en les esqueles mortuòries ni tan sols als noms (Benet 1995: 435).

4. Conclusions

El setmanari cultural *Tele/estel* es va adreçar a un segment de l'audiència interessat per les qüestions culturals catalanes en general, entre les quals hi havia la llengua catalana, tant des de la perspectiva interna com des de l'externa. Aquesta audiència tenia en la secció «El lector opina...», que publicava una selecció de les cartes rebudes, un dels pocs canals d'abast nacional per expressar les seves inquietuds entorn de les qüestions lingüístiques, tant si estaven relacionades amb els continguts tractats per la redacció de la capçalera com si eren temes nous.

9. L'autor d'aquesta carta afirmava que *en* i *na* no eren articles, sinó reduccions de DOMINUS (*senyor*) i DOMINA (*senyora*).

Pel que fa a les cartes que tractaven els aspectes externs a la llengua, s'ocupaven, per exemple, de la necessitat d'aprendre català, sobretot escrit; de la reivindicació de l'idioma per als ensenyaments religiosos; de la presència als mitjans de comunicació; de l'accés del públic als llibres en català; de la difusió de materials per a la incipient i tolerada recuperació del català a l'ensenyament, i també del model lingüístic de referència que haurien d'oferir el teatre i el cinema. Quant als aspectes interns, les cartes del setmanari *Tele/estel* denunciaven fets com la castellanització de la grafia de la toponímia catalana, les interferències lingüístiques de llengües majoritàries i les incorreccions en l'escriptura. Sobretot en els casos interns, algunes propostes evidenciaven la manca de coneixements de llengua i de la normativa dels emissors, que el setmanari s'encarregava de corregir.

Els temes de les cartes analitzades eren conseqüència de la situació de prohibició i de subordinació de la llengua catalana durant les gairebé tres dècades de franquisme que s'acumulaven a Catalunya quan va aparèixer el setmanari *Tele/estel*. Evidenciaven obstacles com la manca d'oficialitat, l'absència del català com a matèria i vehicle d'expressió en el sistema d'ensenyament públic, la presència testimonial i folklòrica de la llengua en els mitjans de comunicació social i el deteriorament ortogràfic i gramatical associat a l'esmentada manca d'estatus i a la pressió de l'únic idioma oficial.

Referències bibliogràfiques

- BENET, Josep (1995): *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- CASALS, Daniel (2006): *Ràdio en català. Contribució de Catalunya Ràdio a la creació d'un llenguatge radiofònic català per als informatius*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- CASALS, Daniel; NEUS FAURA (2015): «Contribució de Josep Ibàñez i Senserrich a la difusió i a la reivindicació del català durant el Franquisme a la premsa: la primera etapa (1966–1967) de la secció “Aclariments lingüístics”, de *Tele/estel*», *Estudis Romànics*, núm. 37, pp. 85–113.
- ESTIVILL I RIUS, Assumpció (2006). «Una mirada retrospectiva: de l'Escola Superior de Biblioteccàries a la Facultat de Biblioteconomia i Documentació (1915–2005)», *BIC Textos Universitaris de Biblioteconomia i Documentació*, núm. 16, en línia [consulta: 15 de juny de 2015].
- FABRE, Jaume (1999): «Sempronio, un catalanista supervivent a la postguerra», dins Jaume Fabre et al. (entrevistadors), *Periodistes sota censura. De la fi de la Guerra Civil a la Llei de Premsa*, Barcelona, Col·legi de Periodistes de Catalunya, pp. 7–15.
- FAULÍ, Josep (1980): *Tele/estel (1966–1970): un restabliment frustrat de la premsa en català*, tesi de llicenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona.
- FAULÍ, Josep (1981): *L'interludi tràgic 1939-1975*, col·l. L'Escorpí, núm. 46, Barcelona, Edicions 62.
- FAULÍ, Josep (2005): *Els primers 40 anys d'Òmnium Cultural*, Barcelona, Proa.
- FAULÍ, Josep (2006): *Repertori d'una recuperació. Premsa en català 1939–1976*, col·l. Biblioteca Serra d'Or, núm. 353, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- FAULÍ, Josep; IGNASI RIERA; JOSEP MARIA HUERTAS; XAVIER DALFÓ; ISABEL-CLARA SIMÓ; PAU LANAO; CARME VINYOLES (1987): *Tele/estel, Arreu, Orifloma, Canigó, Presència: cinc revistes catalanes entre la dictadura i la transició*, Barcelona, Diputació de Barcelona i Col·legi de Periodistes de Catalunya.
- FAURA, Neus (2007): «Tradició i innovació en la formació de la terminologia futbolística dels mitjans de comunicació», dins Daniel CASALS; NEUS FAURA; ANNA M. TORRENT (eds.), *Futbol i llengua*, Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 25–32.
- FIGUERES, Josep Maria (1994): *Breu història de la premsa a Catalunya*, Barcelona, Barcanova.
- GUILLAMET, Jaume (1994): *Història de la premsa, la ràdio i la televisió a Catalunya 1641–1994*, Barcelona, Edicions La Campana.
- MARTÍ I CASTELL, Joan (ed.) (1991): *Processos de normalització lingüística: l'extensió d'ús social i la normativització*, Barcelona, Columna.
- SOLÀ, Joan (1977): *Del català incorrecte al català correcte. Història dels criteris de correcció lingüística*, Barcelona, Edicions 62.
- VALLVERDÚ, Francesc (1991): «L'extensió social del català durant mig segle (1939–1989)», dins Joan MARTÍ I CASTELL (ed.), *Processos de normalització lingüística: l'extensió d'ús social i la normativització*, Barcelona, Columna, pp. 11–23.

Sobre els *Diàlegs* de sant Gregori

GERMÀ COLÓN DOMÈNECH

Universität Basel / Institut d'Estudis Catalans

1. *L'obra gregoriana*

Una de les obres religioses que des de l'edat mitjana va tenir més difusió són els *Diàlegs* de sant Gregori, és a dir, els *Libri IV Dialogorum de vita et miraculis patrum italicorum et de aeternitate animarum*. Segons uns foren escrits vers l'any 593, quan ja Gregori era papa. Altres suposen que són del segle VII i que sant Gregori personalment no hi tingué res a veure.

Es tracta d'unes mostres senzilles de tipus exemplaritzant que Gregori intercanvia amb el diaca Petrus, amic i col·laborador del pontífex. L'obra tingué una acollida excepcional i fou traduïda a moltíssimes llengües; entre altres, al grec, a l'anglosaxó i a l'àrab.

Ací ens interessen les versions que es feren als vernacles romànics. Tenim versions a l'italià, al francès, al català, al castellà i al portuguès. No sembla que n'hi hagi en romanès.

Donem ara un fragment del començament del text en cadascun dels idiomes romànics. Malauradament, la data d'aquests texts no és la mateixa per a tots. L'italià és del 1575, copiat per un tal Torelo Fola. Del francès sabem que hi ha una traducció del 1213, escrita per un tal «frère Angier», però no és al nostre abast, encara que en una tesi doctoral de la Universitat de Zuric de Renato Orengo s'anuncia «Le Dialogue de saint Gregoire le Grand traduit par Angier. Introduction et Edition» (Zuric, 1969), però el text no hi apareix. El text castellà és de començament del segle XVI, redactat per Gonzalo de Ocaña, magistralment estudiat per Sáenz Herrero. El text portuguès el presentem en dues versions. L'antiga, d'un manuscrit del segle XIV (o també «códice alcobacense»), el qual és d'una lectura força difícil, envtricollada, no sempre segura i probablement s'ha esmunyit alguna errada en la transcripció; i el text modern, que pot ajudar a la comprensió del text antic. La versió catalana, que es conserva en un manuscrit tarragoní, és copiada el 1340 per Bernat d'Ollers, tot i que el text sembla un xic més antic i presenta trets de la regió de Girona.

Aquesta situació cronològica dels textos tan heteròclita, doncs, fa impossible un ben desitjat estudi contrastiu del material, però pot aportar informació interessant pel que fa a l'estructura textual comparada. Vet ací el començament del text en les versions romàniques:

2. *Els textos romànics*

2.1 EL TEXT ITALIÀ

Trouandomi io infra gli altri, un giorno afflitto di mente e molto stracco di corpo per li assai romori, e importunità di persone poco discrete, alle quali nelle faccende loro il più delle volte noi siamo sforzaci de fare gratia di quello che al certo noi non douerremo, me n'entraí in uno luoco secreto, e amico al tutto di tristezza, accio che quiui tutto quello, che dispiaceua alla mente mia di questi negotij pastorali, apertamente mi si mostrasse, e cosi anchora quelle cose, che mi soleuano portare dolore, raccolte tutte insieme, mi uenissino licentiosamente dinanzi a gli occhi. Essendo io adunque seduto quiui un gran pezzo, al tutto muto, e in grandissima afflittione, venne in quel luogo da me il diletissimo mio figliuolo Pietro Diacono, di grande tempo tenuto caro da me, e compagno mio ne gli studij del verbo di Dio, il quale arriato quiui, e veggendomi stare sopra di me pieno di mala contentezza disse, ecci egli accaduto cosa alcuna di nuouo, che io ui ueggo stare più addolorato del solito? al quale io risposi, Il dolore, et dispiacere, Pietro, che io ho ogni giorno mi sono sempre uecchi per una consuetudine, e tutta via crescendo in me si uanno rinouando. Et sappia, che l'infelice animo mio del continuo combattuto da questi trauagli pastorali, si ricorda quale egli fusse gia in quei tempi, che egli era nello stato monacale, come tutte le cose di questo caduto mondo gli stauano sotto gli piedi, e quanto similmente egli fusse superiore à quanto qua gliù abbasso si uolta, e aggira fra gli huomini, e ch'egli à nulla altro era solito di pensare mai se non à cose celesti. Et che anchora esso animo mio passaua con la contemplatione sua tutte le cose rinchiuse drento à questo fragile corpo. Et che egli allhora amaua, e desideraua la morte (laquale a tutti gli huomini suole essere pena) come premio di ogni fatica e come porta per andare a uita eterna. Ma hora Pietro, à cagione di questa cura pastorale esso animo mio patisce, e è sottoposto alle facende di questo mondo, e cosi quasi posta giù si dolce quiete di se stesso, viene à imbrattarsi della poluere de gli atti terreni in modo che, per beneficio di altri, spargendosi nelle cose di fuora, e mondane, anchora che appetisca le cosse celesti senza dubbio el poueretto non ritorna à se stesso, se non con perdita assai di se medesimo. Considero adunque in me stesso quello, che io sopporto al presente, e considero il bello stato mio, del quale hoggi io mi truouo priuo, e riguardando al bene, che io ho perduto, mi si fa più graue il male, che io sopporto hora sopra le spalle mie.

2.2 EL TEXT FRANCÈS

Un jour, submergé par le flot des affaires séculières, qui souvent exigent un tribut de dévouement auquel nous ne sommes assurément pas obligés, je me retirai dans un secret asile, ami de la mélancolie, où il m'était loisible de faire éclater ostensiblement les déplaisirs que me causaient mes occupations, et de me représenter en masse et tout à mon aise mes divers sujets de douleur. J'étais là, plongé dans une amère affliction et dans un profond silence, lorsque survint mon bien-aimé fils, le diacre Pierre, qui m'est uni par les liens d'une tendre amitié dès l'aurore de la jeunesse, et qui seconde puissamment mon zèle dans l'étude de la parole sainte. Me voyant écrasé sous le poids d'un mortel abattement: vous est-il arrivé quelque accident? me dit-il; votre tristesse est plus grande que d'ordinaire.—Pierre, lui dis-je, le chagrin dont je suis abreuvé journellement est toujours ancien et toujours nouveau: toujours ancien parce qu'il dure depuis longtemps; toujours nouveau, parce qu'il dure depuis longtemps; toujours nouveau, parce qu'il va toujours croissant. Mon esprit, battu par les vagues de mes pénibles occupations, se rappelle le bonheur qu'il goûtait jadis au monastère, alors qu'il voyait à ses pieds tout ce qui passe, et qu'il planait au-dessus de ce monde éphémère. Les biens célestes étaient le seul objet de ses pensées; dans l'élan de sa contemplation, il secouait les liens de sa mortalité et franchissant les barrières

de sa prison de boue; enfin la mort elle-même, que tous regardent comme un affreux supplice, il la chérissait comme le vestibule de la vie et la récompense de ses travaux. Mais maintenant la charge pastorale le force de subir les tracassantes affaires du siècle, et après avoir joui d'un si doux, d'un si magnifique repos, il lui faut se souiller de la poussière des choses de la terre. Une charitable condescendance l'a-t-elle obligé de se répandre au dehors, lorsqu'il veut rentrer en lui-même, incontestablement il se trouve moins d'aptitude pour ses exercices spirituels. Ainsi je pèse mes souffrances, je pèse mes pertes, et la considération des avantages dont je suis privé rend mon fardeau plus accablant encore.

2.3 EL TEXT CASTELLÀ

Commo yo estoviese un día muy agraviado de los ruidos de algunos seglares en cuyos negocios somos algunas vezes costreñidos a trabajar e a pagar aun lo que es çierto que les non devemos, aparteme a un lugar secreto, el qual suele ser amigo del lloro, a do se pudiese aún demostrar a mí claramente todo lo que a mí desplazía de la mi ocupación e pudiesen venir libremente delante los mis ojos todas las cosas que acostumbravan dar a mí dolor.

E commo yo estoviese allí muy atormentado e callase luengamente, vino a mi el mi amado fijo Pedro Diácono, el qual desde la flors de la su mancebía fuera a mí allegado por amistaça muy familiar e compañero en el escudriñamiento de la palabra divinal. E veyéndome ser atormentado de grant tristeza de coraçon dixo: «Por ventura ate aceseçido alguna cosa nueba, que te veo mucho más triste que sueles?».

E yo respondile: «La tristeza que yo, Pedro sufro, de cada día es a mí vieja, por la luenga costunbre sienpre se me acresçienta e renueva. Ca ferido el mi coraçon desventurado de la llaga de la ocupación, acuerdase que fue en algunt tiempo en el monesterio e cómo tenía deyuso de sí todas las cosas que peresçen e cuánto se enseñoreava a todas las cosas que se rebuelven en la vida presente, que non acostunbrava pensar otras cosas sinon las celestiales, e que aun detenido en el cuerpo, sobrepujaba la cárcel de la carne e que aun la muerte, que es pena a todos los mortales, le era así deseable commo entrada de vida e galardón del su trabajo. Mas agora, meneando e movido de los negoçios de los omnes seglares por ocasión del cuidado pastoral, es ensuziado del polvo de la obra terrenal después de la fermosura de la su folgança spiritual. Ca derramándose en las cosas terrenales por compasión de muchos seglares, es mucho flaco además quando quiere entrar a contenplar las espirituales. Pues paro yo agora mientes de lo que sufro, acuérdome de lo que perdí.»

2.4 EL TEXT PORTUGUÈS ANTIC

Andando eu muy triste hun dia polla preitor dos homees que no mundo vivem, em que eu avia de entender por razom do officio que avia. E achandome sem aquella devocom e sem aquel amor de deu que soya aver quando vivia em meu moesteiro e non se partia a minha alma por desvaia dos cuydados das cousas tenporaes e [il-legible] daqueste mundo mais [il-legible] daqueste mundo com todo los poderes que em ella ha, contemplando em meu senhor Jesuchristo e em como oviesse compridament nom me door e desplacer podya nacer poynhao ante os meus olhos. Essendo eu assy chorando sem conforto nemhuu que do mundo fosse. O meu filho muito amado Pedro que ligo de evangelho e da sua mancebya senpre foy meu amigo e meu companheiro aos livros da Sancta Scripturaa que eu escriví. E veendome el assy seeer tam desconfortado e chorar com tanto plazer as amarguras grandes que no meu coracom avia, disseme. Aqueceute, padre, ia alguma coussa nova porque choras mais do que faces de chorar? E eu disselhe: Pedro,

das lagrimas que eu cada dia deito dos meus olhos por esso sempre a mim som velhas e acrescentamento sempre som nouas. Ca o meu coracom desaventurado pella carrega grande dos feitos dos homees com que ey de fazer por razom do officio en que som. Nenhume qual fui quando eu no moesteiro vivia. como nom [il-legible] sem das coussas temporaes que se vaam e correm como augua que nom torna mais e assenhorava me de todas e nom as precava sem. Esto me fazia o prazer que avia em cuidar sempre nas coussas celestiaaes que sempre duram e em amor da morte que a todos avorrece, ca sabia que sem ella a vida perduravil nom podya vyr nem perceber a gualardom de meu trabalho. E ora por razom deste officio em que estou contemse o meu coracom pellos cuydados grandes que ey dos negocios dos homees que hey [do] desenbar-go. E o coracom que tam fremoso soya de seer pollos bees celestiaaes em que sempre cuydava abrixasse cada dya mais. Mais pollos cuydados dos feitos terreaaes em que cada dya envolve e quanto se mais estemdem as coussas que tam maas som polla mesquindade dos homees que no mundo vivem, tam tosteme ora acha mais sem amor de deu quando torna assy meesmo [tallat]. E quanto amais deseio tanto mais me acho andar por esse mar e aposso menos aver. Ca do bem que perdeu aquel que em religium vivia, tam toste mais pouco acorda quanto mayor tempo vive en obees e nos prazeres do mundo. E esto he a que eu dixee primeiramente que aquellos que andamos pello mar quanto mais andamos tanto mais pouco veemos o porto de que nos partimos se nos para el nom queremos tornar. E digo te, Pedro meu amigo, que estas muihas lagrimas de que me preguntas crecem cada dya mais. Porque colhey mentes em vida d'álguus que leixaron o mundo de todo seu coracon e nunca a el por nenhuma maneira tornaron.

2.5 EL TEXT PORTUGUÈS MODERN

«Abatido, um dia, por causa da excessiva afluência de alguns seculares - aos quais, em suas dificuldades, somos muitas vezes obrigados a pagar até o que sem dúvida não devemos -, procurei um lugar retirado, amigo de minhas mágoas, onde pudesse ver com clareza tudo que me desagradava em minhas ocupações e ter livremente sob os olhos tudo quanto me costumava afligir. Enquanto ali me achava, amargurado e em silêncio por muito tempo, esteve comigo meu amado filho, o diácono Pedro, que desde a mais tenra idade me é familiarmente ligado por grande amizade, e também companheiro no estudo da Palavra Sagrada. Vendo-me o coração devorado de mágoa, disse-me»:

«Terá acontecido algo de novo, pois estás mais triste que de costume?»

«Pedro, respondi-lhe, a tristeza que soffro cada dia, é para mim sempre velha, porque continúa, e, simultaneamente, sempre nova, porque sempre aumenta. Meu pobre espirito, atacado do mal das suas ocupações, recorda o que foi outrora no mosteiro, como as coisas instáveis lhe estavam por baixo, e quanto ele transcendia tudo que passa, acostumado que era a não pensar senão nas coisas celestes; recorda que, embora retido no corpo, já ultrapassava pela contemplação os limites da carne; e a morte, que para quase todos é punição, ele já a desejava como a entrada na vida e o prêmio dos seus trabalhos. Agora, porém, soffre com as dificuldades do seculares, por ocasião da cura pastoral. Depois de tanta formosura do tempo da sua paz, está hoje enfeiado do pó da atividade terrena. E como, por condescendência com muitos, ele se dissipa pelas coisas de fora, mesmo quando retoma o curso da vida interior, é, sem dúvida, debilitado que a ela volta. Estou, pois, avaliando o que soffro, avaliando o que perdi; e, enquanto considero o que perdi, pesa-me ainda mais o que suporto.

Eis, com effeito, sou agora batido pelas vagas de alto mar, e os ventos de forte tempestade despedaçam a nau de minha mente; quando me lembro da vida anterior, suspiro como se estivesse

vendo atrás de mim o litoral. E, o que é ainda mais triste, enquanto sou levado no tumulto de imensas ondas, mal posso ver o porto que deixei; pois esta é a lei das quedas do espírito: primeiro, ele perde o bem que possui, mas ao menos se lembra de o ter perdido; depois, quando avança mais longe, acaba esquecendo o próprio bem que perdeu, e, finalmente, não vê mais, nem de memória, o que antes possuía por experiência. Daí se segue o que antes eu disse: se navegarmos mais adiante, já nem o porto de tranquilidade que deixamos, podemos ver.

Às vezes, também, para aumento de minha dor, volta-me à lembrança a vida de alguns homens que de toda a mente deixaram este século. Vendo as alturas a que chegaram, fico sabendo quanto me encontro por baixo. A maioria deles agradou ao Criador numa vida retirada; para que o seu espírito novo não envelhecesse por ocupações humanas, Deus onipotente não quis que se ocupassem com trabalho deste mundo.»

Às vezes, também, para aumento de minha dor, volta-me à lembrança a vida de alguns homens que de toda a mente deixaram este século. Vendo as alturas a que chegaram, fico sabendo quanto me encontro por baixo. A maioria deles agradou ao Criador numa vida retirada; para que o seu espírito novo não envelhecesse por ocupações humanas, Deus onipotente não quis que se ocupassem com trabalho deste mundo.»

Mas poderei relatar melhor o diálogo (travado entre mim e Pedro), se distinguir perguntas e respostas pela indicação dos nomes dos interlocutores.

Pedro: «Não sabia que na Itália alguns homens brilharam notavelmente pelas virtudes de sua vida. Ignoro, pois, quem são estes cuja comparação te inflama. Não duvido, é verdade de que houve neste país homens bons, mas penso que ou não operaram absolutamente sinais e milagres, ou, se os operaram, foram até hoje de tal modo passados em silêncio que não sabemos que os praticaram.»

Gregório: «Pedro, se eu referir o que desses homens perfeitos e aprovados eu só, pobre homenzinho, vim a saber do testemunho de gente boa e fidedigna, ou aprendi por mim mesmo, penso que o dia acabará antes da narrativa.»

Pedro: «Gostaria de que em resposta a perguntas minhas contasses alguma coisa desses homens. Não deve parecer condenável interromper com isto a exposição da Escritura, porque não menos edificação provém da lembrança dos milagres. Na exposição da Escritura conhece-se o modo de encontrar e conservar a virtude; na narração dos milagres, conhecemos como se manifesta a virtude encontrada e conservada. E há muita gente que mais pelo exemplo do que pela palavra se inflama de amor pela pátria celeste. Muitas vezes mesmo os exemplos dos Pais trazem à alma do ouvinte uma dupla ajuda, pois, se, de um lado, ele se afavora no amor da vida futura pela comparação com os que o precederam, de outro lado, também se humilha, se julga ser alguma coisa, ao conhecer que outros foram melhores.»

Gregório: «O que fiquei sabendo pela narração ouvida de homens veneráveis, também eu o narrarei sem hesitação, seguindo um exemplo de santa autoridade; pois me é mais claro do que a luz que Marcos e Lucas aprenderam, não por ver, mas por ouvir, o Evangelho que escreveram. Todavia, para tirar aos leitores qualquer ocasião de dúvida, referirei em cada caso que descrever, os autores por quem fui informado. Quero, porém, chamar a tua atenção para o seguinte: em alguns casos guardarei apenas o sentido, enquanto, em outros, tanto o sentido como as palavras dos relatores. A razão é que, se de todas as pessoas eu quisesse conservar textualmente as pa-

lavras, a linguagem de escritor não poderia reproduzir dignamente as que foram proferidas em linguagem rústica».

2.6 EL TEXT CATALÀ COPIAT EL 1340

Un dia, yo fort lassat per brugit d'èlscuns seglars als cals som sovén forçatz de satisfacer en lus negocis, nex en aqueles coses qui són certes qui no deuen cercar loc secret covinent a plor, un me vengués devant mon pensament tot ço qui-m desplaÿa de la mia ocupacion, e que totes les coses qui-m solien donar dolor aguessen licència de venir justades ensems devant mos uyls. E axí com s'agués aquí fort turmentat e calàs longament, Pere, ·I· dia fil meu molt amat, me fo present vinclat a mi familiarment en amistança depuys de sa joventut e compayon en inquisició de la sancta Escriptura. Lo qual, vesén mi ésser cuyt per greu langor de cor me dix: A-t esdeveguda alcuna cosa de nou, que més te ten tristor que no sol?

Al qual yo dixí: «Pere, la tristor que tot dia sofrir, tostemps més veyá per ús e tostemps novela per creximent. Lo meu coratge malestruc, tabuxat per nafra de sa ocupació ha memòria car fo alcun temps en lo monestir con li eren dejús totes les coses trespasans, e con era sobiran a totes les coses qui van en regirament; que no avia acostumat de pensar sinó les coses celestials, e, jatsesia que fos retengut per lo cors, ja trespasava les clausures de la carn per contemplacion; e que la mort, la qual és pena quax a totz, amava axí con aquela cosa qui és entrament de vida e loguer de son trebayl».

Mas ara, per occasion de la cura pastoral, és percutit per negocis dels homes seglars e, aprés de tan gran belesa de son repòs, és ensutzat per pols d'obra terrenal; e con és escampat a les coses foranes per satisfacer a moltz cant vol tornar al desig de les virtutz de dins, sens dubte meyns vigorós hi torna. E axí pens-me ço que sofrir e pens-me ço que he perdut; e con gart ço que he perdut, és-me pus greu ço que port. Cor vet ara que són tabuxat per les ondes de la gran mar, e en la nau de la pensa són percutit per torbamens de fort tempestat; e con me membra la primera vida, axí con gir los uyls tras lo dors, vista la riba, suspir, ço qui-m és pus greu; mentre que-n vag torbat per les desmesurades ondes, ja apenes pusc veser lo port que he lextat. Cor aquestz són los escrebans de la pensa: que primerament pert lo ben que té, mas però membra-li ço que perdut ha; con se-n és luyñ partida, nex lo bén que tenia exoblida. E axí fa's açò que depuys nex per memòria novela, ço que primerament tenia per obra; d'on se fa ço que he dit: que con ne vejiam pus luyñ, ja no vesem nex port del repòs que avem lextat.

3. *Breu estudi comparatiu*

3.1 ASPECTES FORMALS

Com s'ha pogut comprovar, el text portuguès modern és extraordinàriament llarg, molt més que la resta de textos, perquè fa explicacions innecessàries. I, a més, la part preliminar és molt més àmplia, perquè agafa més text que les altres llengües germanes. La resta de textos són similars quant a extensió i contingut.

3.2 ASPECTES GRAMATICALS: TRACTAMENT DEL PASSAT ABSOLUT

En tots els textos, les formes verbals no presenten particularitats destacables. Tanmateix, cal remarcar-ne la representació del passat absolut o aorist sintètic: portg. antic i portg. modern, *perdeu*; castellà, *perdí*; però italià, *ho perduto*; francès, *je suis privé*.

Vet ací els aorist de cada text:

Text portg. antic: *eu escriví; dissem; eu disselhe; perdeu; eu dix; tornaron*.

Text portg. modern: *procurei; esteve; disse-me; respondi-lhe; perdi* (dues vegades); *deixei; possui; perdeu*.

Text castellà: *apartéme; vino; dixo; respondíle; perdí*.

Text italià: *venne; disse; risposi*.

Text francès: *me dit-il; lui dis-je*.

4. Peculiaritat del text català

Davant la mostra exposada, ens limitem a assenyalar ara una peculiaritat del text català. Citem per l'edició de Mn. Jaume Bofarull, on trobem els perfets perifràstics següents:

p. 29.3: «davant la multitud dels covidans, ab l'ayga ensems, *va gitar* ·i· pex qui pogués bastar a vianda de tot un dia a Honorat»;

p. 29.22: «E com lo sant hom la viu desobre venir...e axí *va-la fer posar*»;

p. 44.7: «e oblidà-li benesir-la (sc. la lletuga) ab lo senyal dde la creu, e *va-ssen'n là e va-y mordre*»;

p. 53.6: «A la veu del qual, mantinent, lo maligne he molt sutze esperit *va pendre* los cruels longobartz»;

p. 54.6: «en neguna manera no agués d'un encesés les lânteses, *va-les totes omplir* d'ayga»;

p. 67.5: «axí que totz los vexels dels pobres qui foren aportats ne *va omplir*»;

p. 69.18: «soposament fo devant la porta ·i· hom ab ·i^a· símia, e *va tocar* cembes»;

p. 74.17: «e amenà la mare al graner e *van-lo trobar* axí plen de forment com era abans»;

p. 77.12: «lo maligne esperit *va pendre* la nora de la dita dona»;

p. 79.12: «lo maligne esperit *va pendre* aquel seu fil petit e lançà'l al foc»;

p. 81.12: «Lavores aquel cavaler deliberà e *va offerir* al dit sant hom lo caval»;

p. 81.20: «Cor, primerament *va donar* preu sufficient».

El sentit d'aorist en aquestes construccions perifràstiques, les quals avui sols són típiques del català, és clar, i només cal tenir present l'original llatí. Així, per exemple, la construcció *va-y mordre* de la p. 44.7 és la traducció del llatí *avide momordit*.¹ La formació del perfet perifràstic és coneguda i explicada i no cal tornar-hi ara. Tots els verbs que entren en aquesta construcció són perfectius: verbs de paraula: *dir, demanar, cridar*; verbs amb desplaçament del subjecte: *anar, córrer, acostar-se*; verbs d'acció física on no hi ha desplaçament del subjecte: *ferir, abraçar, besar...* (Colón 1978: 119–174).

El que sobta, però, és que el nostre perifràstic desapareix completament després del Llibre I dels *Diàlegs* en la p. 81.20 (foli 14v), com hem assenyalat. En la resta dels *Diàlegs* el pe-

1. Vet ací el passatge sencer i l'original llatí:

«Mas .i. dia, d'aquel matex monestir de les vèrgens, una servidora de Déu entrà en l'ort e viu. I^a. letuga, e cobesjà-la; e oblidà-li benesir-la ab lo senyal de la creu, e va-ssen'n là e *va-y mordre*, mas tantost casec presa per lo diable» (sobre aquest punt, v. Erich Auerbach, *Lenguaje literario y público en la baja latinidad i en la edad media*, Barcelona, Seix Barral, 1969, p. 94).

L'original llatí fa: «Quandam vero die una Dei famula ex eodem monasterio virginum hortum ingressa est. quae lactucam conspiciens concupivit, eamque signo crucis benedicere oblita, *avide momordit*; sed arrepta a diabolo protinus cecidit» (v. *Gregori Magni Dialogi Libri IV*. A cura d'Umberto Moricca, Fonti per la Storia d'Italia, núm. 57, Roma, Instituto Storico Italiano, 1924, p. 31).

rifràstic n'és absent i més endavant l'aorist sintètic n'és la regla. Així, hem vist *va gitar* (p. 29.3), per exemple, i després *gità'l* (p. 111.2). El mateix passa amb *van-lo trobar* (p. 74.17) que en la resta dels *Diàlegs* esdevé *lo trobà*, *trobaren* (p. 95.14; p. 96.15; p. 122.11), *trobà'l* (p. 200.10), etc.

L'explicació d'aquest curiós fenomen se'ns escapa del tot. Es podria atribuir a un canvi de mà, fet que s'ignora. Oferim aquest enigma a l'amic i col·lega Joan Martí Castell tot esperant que ell podrà esbrinar-lo.

Referències bibliogràfiques

- ALEGRE I URGELL, Montserrat (2007): *Diàlegs de sant Gregori. Estudi lingüístic de la versió catalana de 1340*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- COLÓN, Germà (1978): *La llengua catalana en els seus textos*, II, Barcelona: Curial, 1978.
- Diàlegs de sant Gregori* (2006), transcripció de la versió catalana de 1340, a cura de Montserrat Alegre i Urgell, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Dialoghi e vita del santissimo Gregorio papa*, tradotti di latino in volgare dal R. M. Torello Fola, in Venetia, M.D.LXXXV.
- Les Dialogues de S. Grégoire le Grand* (2007), traduction nouvelle par M. l'abbé Henry. Tours, s. d. (reproducció de la Bibliothèque Saint Libère).
- ORENGO, Renato (1969): *Le Dialogue de saint Gregoire le Grand traduit par Angier*, Introducció i edició, tesi, Verlag Zürich.
- S. GREGÒRIO MAGNO, *Segundo livro dos Diálogos: vida de São Bento*. <<http://www.cristianismo.org.br/vidabento-1.htm>>. [Consulta: 9.12.2014].
- SÁENZ HERRERO, Jorge (2013-2014): *Edición y estudio de la traducción castellana de los Diálogos atribuidos a Gregorio Magno, realizada por Gonzalo de Ocaña (s. XV)*, Universitat de la Rioja.
- SANT GREGORI: *Diàlegs* (1931), a cura de Mn. Jaume Bofarull, Barcelona: Editorial Barcino.

El català oral de Girona al segle xv: noves perspectives d'estudi

FRANCESC FELIU TORRENT

Institut de Llengua i Cultura Catalanes / Universitat de Girona

Molts filòlegs catalans, com tants filòlegs de totes les llengües que han estat objecte d'una elaboració cultural al llarg del temps i que han deixat, per això, testimonis antics, ens hem interessat profundament per la llengua històrica i hem provat de reproduir les característiques i les circumstàncies del fet lingüístic en els diferents moments del passat. La gramàtica històrica ha estat l'instrument amb què tradicionalment hem pogut accedir als estadis anteriors de la llengua i hem arribat a deduir-ne els trets més rellevants, els aspectes que degueren significar la llengua viva de cada època. Però la gramàtica històrica, malgrat la seva evident utilitat escolar, recolzada en una absoluta racionalitat metodològica, té algunes limitacions evidents: la més important és que ha de treballar necessàriament amb testimonis escrits de la llengua, que pel sol fet de ser escrits comporten un grau, més o menys notable, de falsejament de la realitat lingüística.

Les virtuts i els inconvenients de l'escriptura vulgar

Com s'ha dit tantes vegades, l'escripturació de les llengües vulgars europees va constituir un punt d'inflexió inequívoc en la seva història. (Auroux 1994; Nadal 2005: 41 i ss.) És, de fet, allò que va permetre *materialitzar* per primera vegada aquestes llengües i començar a crear-ne la idea —les llengües són objectes que pertanyen al món de les idees; la llengua escrita permetia projectar, sobre la diversitat lectal, un model de referència on veure representada la realitat lingüística, un prototip vers el qual conformar la *realitat*. En aquest procés hi ajudava molt el fet que la llengua escrita generava també un determinat model oral —l'acte d'escriure troba el seu complement indispensable en el de llegir, i la lectura en veu alta dóna lloc a un nou idiolecte, extraordinàriament estable i regular— que competia amb els altres en superioritat de condicions: el prestigi, la regularitat, la seguretat normativa que deriven del referent escrit el feien un model desitjable, digne d'imitació, orientador del bon ús:

Outre le fait d'être un prototype, et ceci est fondamental, cet artefact [la projecció oral de la llengua escrita] est aussi un idiolecte utilisable dans la réalité —comme si à partir d'un moment donné on pouvait s'asseoir sur la chaise conceptuelle, sans tomber! Avec la coexistence de la langue écrite et des langues naturelles au sein de la même niche écologique, ces dernières qui avaient été le point de départ, comencent à être considérées comme de simples déviations du prototype (écrit) pour finir à être rejetées. (Feliu & Nadal, 2014)

S'ha d'advertir, però, que l'escriptura va estar a l'abast, durant molts segles, d'unes minories socials molt determinades i, sobretot, molt minoritàries. La immensa majoria de la gent que parlava, dins el domini lingüístic d'unes llengües de les quals ells ni tan sols tenien consciència, ho feien al marge de l'escriptura i de la lectura; ho feien, doncs, al marge de la *llengua* —almenys de la que nosaltres podem recuperar i identificar. En aquest sentit, la construcció de les llengües fou un procés lent, que no culminarà fins a l'època contemporània, amb el desplegament de tota mena d'estudis lingüístics, l'alfabetització general de la població, la potent imposició dels models de llengua correctes que permeten els mitjans de comunicació massius. Pel camí, totes les llengües vulgars haurem perdut un cert grau de diversitat, de riquesa formal, fins i tot; una pèrdua que és inevitable, que és el preu a pagar per haver esdevingut *llengua* amb tots els atributs, però que ens priva de conèixer i comprendre del tot la complexitat de la realitat lingüística històrica, de la llengua oral.

És veritat que hi ha certs textos antics que ens reporten, d'una manera prou fiable, la llengua que es parlava en altres èpoques —les declaracions dels testimonis en els judicis, especialment si es tracta de gent humil, analfabeta, etc.—, però fins en aquests casos la convenció escrita intermèdia inexorablement entre la realitat i el seu report; ens impedeix de verificar, sobretot, les realitzacions fonètiques suposades, les mateixes que avui també romanen invisibles en qualsevol text escrit en català: s'hi pronuncien o no les -r finals? Es distingeixen tímbricament les obertes i les tancades? Es neutralitzen les vocals àtones? Es redueixen els grups consonàntics etimològics? Es diferencien *b/v*? Es ioditza? Etc.

Ja sabem que hi ha fenòmens que, encara que no apareguin pràcticament mai en els textos cal suposar-los, perquè d'altra manera no s'explicaria la seva pervivència o existència en l'actualitat —cas de l'article salat, de la iodització, de certes vocalitzacions o elisions, etc., però no és això acceptar una limitació que ens marquen les formes lingüístiques que han sobreviscut i que ens en fa oblidar d'altres que potser no han arribat fins a l'actualitat? També és sabut que els errors i les vacil·lacions en l'escriptura són un instrument especialment valuós a l'hora de detectar possibles discrepàncies entre l'escrit i l'oral, però cal dir que es tracta també d'un recurs prou limitat?

El català no deixa de ser una forma de llatí, i el sistema d'escriptura utilitzat històricament per representar-lo no sols utilitza l'alfabet llatí, sinó que és deutor de l'escriptura llatina en molts aspectes. Hem de pensar que els autors dels primers textos catalans eren tots ells, inevitablement i primer que tot, escriptors del llatí —aprendre a escriure a l'edat mitjana era una activitat absolutament indèstriable de l'aprenentatge del llatí, o de la gramàtica, com ha explicat magistralment en Jordi Mascarella en un pròleg memorable— i, per tant, estaven condicionats per moltes de les convencions en ús per a l'escriptura llatina. Cal entendre, doncs, que

A diferència del que s'ha considerat sovint, la manifestació escrita de les llengües romàniques no és el resultat d'una acumulació insensible d'errors en l'escriptura llatina, sinó el fruit d'una planificació. Michel Banniard ho ha sintetitzat amb d'altres paraules: «la *scripta* romànica (que comença a aparèixer a partir de segle xi) no és l'expressió de la veu del poble: s'ha elaborat en les altes instàncies de la cultura clerical i monacal». (Mascarella 2009: 25)

Si l'escriptura de les llengües vulgars —les romàniques i també les germàniques— va néixer condicionada per la tradició escripturària del llatí i per la mateixa tecnologia d'escriptura que és inherent a l'alfabet llatí, que és el que se segueix utilitzant, amb ben poques variacions formals, hem de convenir que la representació de la llengua que es parlava —no necessàriament gaire diferent, en l'època de l'escriptura catalana de quan només s'escrivia en llatí— respon més aviat a la necessitat de crear una imatge formal de la llengua que no pas a la voluntat de reproduir fidelment un fet acústic. Per dir-ho també amb paraules de Mascarella, «L'escriptura [...] ha estat el principal mirall en què ha pres cos la llengua, però també n'és el seu miratge» (2009: 14)

Hi ha, tanmateix, alguns altres camins per arribar a copsar la realitat oral de certes èpoques històriques, encara que es tracti també de seguir la petja deixada en testimonis escrits: malgrat totes les imprecisions que poden comportar, les ocasionals reproduccions de la llengua catalana en alguns documents escrits en un alfabet no llatí ens proporcionen la possibilitat d'acostar-nos a la parla catalana històrica sense les servituds que l'escriptura llatina imposa. L'aljama, àrab o hebrea, suposa una oportunitat per confirmar les suposicions de la gramàtica històrica respecte de la llengua oral medieval, o per detectar, potser, algunes realitzacions que tal vegada queden amagades rere la cortina de l'equivocitat dels grafemes llatins.

És cert que en català, malauradament, no tenim pràcticament textos aljamiats, contràriament al que passa en algunes altres llengües romàniques, però també és cert que els nostres filòlegs han desatès molt aquesta via d'anàlisi històrica, entre altres raons, perquè la formació específica que requereix —el coneixement de l'àrab o de l'hebreu, que són les llengües heterogràfiques que han tingut històricament contacte amb el català— no ha estat freqüent. Hem cedit si de cas, als arabistes o als hebraïstes, la inspecció d'aquesta mena de testimonis, i per a aquests la documentació de la llengua catalana antiga no ha estat tampoc una prioritat.

En qualsevol cas, hem de convenir que els mots catalans que algú, en algun moment, hagi pogut transcriure utilitzant una grafia no llatina, esdevenen una reproducció grafemàtica de l'oralitat que ha pogut prescindir de consideracions etimològiques, analogístiques, etc., que no tenen raó de ser en una escriptura que no correspon al sistema de representació històrica de la llengua. Una reproducció que, per força, és aproximada, perquè els sistemes fonètics no són homologables, però que pot donar llum sobre certs fenòmens que sempre resten amagats amb el sistema de representació convencional.

Els comptes de Jucef ben Zabara

Acabo d'admetre que, en català, de textos aljamiats en conservem ben pocs. De fet, no en conec cap en aljama àrab, cosa lògica si tenim en compte l'escassa vitalitat romànica sota la dominació andalusí de Catalunya i la consegüent absència de tradició després de la conquesta de Mallorca i de València. Pel que fa a aljama hebrea, ja fa molts anys, l'arxiver Duran i Sanpere (1920) va publicar dos textos d'aquesta mena —les ordenances de la tresoreria del Call de Cervera del 1445 i una carta particular de Salomó Cofén a Jucef Cavaller, també de Cervera— que fins fa poc eren els únics documents íntegrament aljamiats que es coneixien. Fa menys temps, Jaume Riera i Sans (1974) va exhumar uns *Cants de noces de jueus catalans* que també atesten un dialecte romànic que podria ser català o occità, i en els darrers anys sembla que ha aparegut algun text més que es pot considerar pròpiament aljamiat —el professor Josep Ramon Magdalena, de la Universitat de Barcelona, i alguns deixebles seus n'han facturat treballs que, en alguns casos, romanen encara inèdits. El que és una mica més freqüent de trobar, però, són textos hebreus a

l'interior dels quals es poden localitzar mots o passatges catalans. A l'Arxiu Històric de Girona n'hi va aparèixer un, fa alguns anys, que és el que ha donat peu a la present reflexió, i en aquests moments consta que se n'hi estan descobrint de nous, que podrem conèixer quan es faci pública la tesi doctoral en curs de la senyora Esperança Valls.

El document que ha motivat aquest treball, doncs, és un quadern on es registren els cobraments i els pagaments efectuats per un tal Jucef ben Zabara,¹ tresorer de la comunitat jueva de Girona entre l'1 de gener de 1443 i l'1 de gener de 1444. L'il·lustre hebraïsta Eduard Feliu (2005) va editar aquest document, de deu fulls, que va conservar-se casualment gràcies al fet que un notari l'havia enquadernat a l'interior d'un llibre de protocols de l'any 1445.² Si no hagués estat per aquest atzar, el quadern hauria sofert sens dubte la mateixa sort que molts altres documents hebreus gironins del xiv, que van esdevenir material de farciment per omplir les cobertes de pergami que enquadernen documents notariais del segle xv.

El registre de comptes de la comunitat jueva que va elaborar ben Zabara té un gran interès lingüístic pel fet que està redactat en hebreu però barrejant-hi moltes paraules catalanes, que reflecteixen que aquesta era, en realitat, la llengua de la vida quotidiana de jueus i cristians a Girona. De fet, els jurats de la ciutat ja denunciaven, l'any 1445, la contínua convivència entre els membres d'ambdues comunitats:

D'algun temps ençà, entre los cristians e juheus e juhies d'esta ciutat se fos introduïda massa contínua e familiar participació de star, conferir e participar ensemps, la qual cosa, per ordinació de sancta mare Església no-s pot nès deu tollerar (Batlle i Prats 1954: 89)

El contacte constant entre els membres d'ambdues comunitats religioses —el tresorer apunta cobraments i pagaments a persones jueves i cristianes, en un context relacional que deuria ser, almenys en aquell moment, absolutament fluid, evidència d'una manera molt clara la comunitat de llengua, per més que els jueus, per la seva tradició cultural seguissin mirant d'utilitzar l'hebreu a l'hora d'escriure i mantinguessin, sobretot, l'escriptura hebrea.

El professor Joan Ferrer, eminent hebraïsta i company excel·lent, i jo mateix vam estudiar fa un temps el document de Jucef ben Zabara, justament, per mirar de demostrar la inexistència històrica d'un suposat dialecte judeocatalà, que alguns s'entesten a imaginar (Feliu & Ferrer 2011). En aquest estudi vam localitzar-hi un total de 46 paraules pròpiament catalanes, a partir de les quals podem documentar ara, a banda d'alguns elements lèxics ben interessants, una colla de fenòmens fonètics característics del català de Girona d'aquella època. Aquesta constatació és a la base, doncs, d'aquest petit estudi: en accedir al so real del català que parlaven els jueus gironins del xv a través d'una escriptura no llatina es posen de manifest, amb una llum diferent, alguns aspectes de la pronunciació que ens permeten confirmar o rectificar els supòsits fonètics que, per a l'època de referència, ha establert la gramàtica històrica.

Com sonava el català de Girona, al segle XIV?

D'entrada, a partir dels mots catalans aljamiats del quadern de ben Zabara se'ns confirmen un seguit de trets de l'oralitat característica de la zona de Girona que ens són ja ben coneguts, sigui perquè persisteixen encara avui en un registre col·loquial, sigui perquè es poden documentar esporàdicament en textos catalans antics:

1. Aquest personatge es va convertir al cristianisme al gener de 1453, i va rebre el nom de Joan-Narcís Sarriera (Girbal 1894: 37).

2. Arxiu Històric de Girona, Notarial Gi 2, 212.

- qwrȳrh = *cortera*³ (§ 35, dues vegades), per 'quartera' (mesura de gra) ens reporta la reducció del diftong UA > o, una monoptongació habitual especialment en els grups *qua* / *gua* àtons (Moll 1991: 110), documentada ja en alguns manuscrits lul·lians.
- šyqn'r = *signar* (§ 8), per 'signar' (i també la forma assignacions, del § 44) ens documenta al segle xv l'ensordiment d'una oclusiva davant [n] —potser per preservar-ne l'articulació diferenciada—, anàleg al que es produeix en la major part de les pronúncies actuals.
- 'bwq'ṭ = *avocat* (§ 45) exemplifica la reducció del grup consonàntic present a l'ètim llatí *advocatu*. El català escrit ha respectat gairebé sempre l'etimologia i ha mantingut la representació d'aquest grup consonàntic, però la reducció s'havia documentat ja en l'època preliterària (DECat IX, 226a-b2), i aquí se'n constata la continuïtat.
- prqwrdr = *percurador* (§§ 36 i 46), per 'procurador', exemplifica un procés fonètic de dissimilació i posterior metàtesi (*pro-* > *pre-* > *per-*) documentat en català ja a finals del xiv (DCVB viii: 449)
- qlyryyh = *clereia* (§ 70), que fa referència a una beguda elaborada amb vi, mel i espècies aromàtiques, és un derivat de l'adjectiu *clar*, amb el sufix derivatiu del català antic *-ea* (< *-itia*); la documentació més antiga d'aquesta *clarea* és en les obres d'Eiximenis (DCBV iii: 189-190; DECat II: 737a51-b11). El que ens interessa aquí és l'ostensible desenvolupament d'una *i* antihlàtica idèntica a les que la pronúncia popular catalana ha introduït, fins en l'oralitat contemporània, en mots com *paiella*, *ideia* o *teiatro*; DCVB documenta aquesta pronúncia en un text del xvii, però aquí queda clar que és més antiga.
- Aquesta mateixa forma qlyryyh = *clereia*, igual que la forma pryšyntyšy'wn = *presentecion* (§ 31), ens permeten confirmar la neutralització de *as* i *es* àtones típica del català oriental, ja que s'hi representa amb la grafia iod (aplicada habitualment a *is* o *es*) un element vocàlic àton que per etimologia és, inequívocament, *a*.
- šyqwřwry'h = *executòria* (§§ 12 i 13) reflecteix la relaxació del grup consonàntic llatí intervocàlic (*exsecutoria*) i, potser, també la neutralització de *os* i *us* àtones, que segons Badia «no es troba en textos literaris anteriors al segle xvi» (1981: 120) encara que això és difícil d'afirmar amb tan pocs testimonis (seria el cas també de šwplyqysy'w = *suplicació*, o de sydwlh = *cédula*) i atesa la imprecisió gràfica que imposa l'aljamaia.

En altres ocasions, però, ens trobem amb algunes realitzacions fonètiques que ens resulten sorprenents, per desconegudes o perquè suposen una esmena significativa a la periodització establerta, amb caràcter general, per als diversos canvis o estadis previs a la realització lingüística contemporània:

- sydwlh = *cédula* (§ 20), sembla documentar una pronúncia tancada de la *e* tònica, per la seva representació a partir d'una iod hebrea. De fet, aquesta seria la pro-

3. La transliteració de l'escriptura original hebrea i la transcripció aproximada, que prenc com a punt de referència, les dec a l'amic Joan Ferrer. Dic que la transcripció és aproximada perquè, en algunes ocasions, cal interpretar per aproximació les divergències o incompatibilitats que presenta el català respecte del sistema fonètic a partir del qual s'origina l'escriptura hebrea; és el cas, per exemple de *pbyr* per *febrer* (§§ 3, 12 i 63), on la representació gràfica és imperfecta perquè l'hebreu no té el so de *f*. Els números de paràgraf de referència corresponen a l'edició del text d'Eduard Feliu (2005).

nunciació més ajustada a l'etimologia (*schedula*, amb la *ē* llarga), però difereix de la que ha esdevingut general en el català contemporani. Passa un cas semblant amb la forma *mwšyn* = mossèn (§§ 8, 11, 36, 39, 63 i 69), provinent de *meus sēnior*, però no es pot assegurar del tot, perquè la representació gràfica dels timbres de la *e* ha de ser, per força, aproximada.

- *d'ymry* = *deemre* (§§ 6, 68 i 69, dues vegades) i *šřymry* = *setemre* (§§ 50, 57, 59, dues vegades, i 63) ens fan manifesta la reducció del grup consonàntic complex *-mbr-* > *-mr-*, que, en principi, no és esperable en català (Moll 1991: 109 i 121), i que, en qualsevol cas, mai no s'ha documentat en èpoques antigues —sí, en canvi la reducció de la *-z-* intervocàlica de *deemre*, que trobem també en la forma *nw'ym* = *noem[re]* (§ 75).
- *mysyr* = *Misser* (§§ 8, 12 i 20), que és el tractament que es donava als llicenciats en dret civil o canònic (< *me'senior*), ens permet de certificar sense dubtes que, almenys en aquest mot, la *-r* final es pronunciava a Girona, a mitjan segle xv.
- *'wrđynsy'n* = *ordinacion* (§ 48), juntament amb les formes *pryšyntřysy'wn* = *presentacion* (§ 31) i *rmyšy'wn* = *remission* (§ 51) atesten la conservació de la *-n* final etimològica, un tret que generalment s'ha convingut que correspon a etapes més arcaïques de la llengua. *'lbr'n* = *albaran* (§ 51), on la *-n* és analògica (< *al-barā'a*) ens confirmaria la tendència i la normalitat d'aquest tipus de finals en el català de l'època a Girona. Badia assenyala un «focus gironí» de conservació de les *-n* finals al segle xiv, que atribueix a una certa voluntat d'arcaïsmes, especialment en els topònims (1981: 242), però sembla clar que l'extensió del fenomen és més general, i arriba plenament al segle xv. Tanmateix, cal advertir que en el mateix document hi apareixen també les formes *pwšyšy'w* = *possessió* i *šwpłyqysy'w* = *suplicació* (§ 8), que representen la versió més moderna, amb pèrdua de la *-n*. Això significa que probablement ens trobem en un moment de coexistència de les dues formes i de transició cap a la pèrdua definitiva de la *-n*.

A banda dels trets específics de la pronunciació, com ja he avançat, el document de Jucef ben Zabara ens aporta algunes informacions rellevants de caràcter lèxic, ja sigui perquè ens permeten avançar la primera documentació d'alguns mots del català general, ja sigui perquè ens confirmen l'extensió de determinades formes que tenim només escassament documentades:

- *šyšwr* = *assessor* (§§ 12, 27, 46 i 47). La primera documentació fins avui era en l'edició de 1490 de *Tirant lo Blanc*.
- *šyqwřwry'h* = *esecutòria* (§§ 12 i 13), terme propi del llenguatge judicial, no ha estat documentat en català fins al 1476 —més de trenta anys després del quadern del tresorer del call gironí.
- *šwpłyqysy'w* = *suplicació* (§ 8), terme també de l'àmbit jurídic, i *šyqnysy'wnš* = *assignacions* (§ 44) no s'han documentat en català fins al *Dictionarium seu thesaurus catalano-latinus* (1653) de Pere Torra.
- *qwrpwrqyřř* = *corpocrist* (§ 24) és el nom popular que rep la celebració cristiana del 'Corpus Cristi', instituïda el 1316 i ubicada el segon dijous després de la Pentecosta —seixanta dies després de Pasqua. La documentació més antiga en català d'aquesta forma és en un document de Mallorca de 1442 i Alcover sembla que la

considera un mot específicament mallorquí (DCVB iii: 565); el que és interessant, doncs, és constatar que també a Girona, exactament en els mateixos anys, s'usava també aquest terme, cosa que demostra, per tant, el seu caràcter general.

- š'ḃq = eixauc (§ 55, 56 i 74). Pel context, sembla que es tracta d'una subvenció que la comunitat jueva concedeix perquè el vi que s'ha d'elaborar acompleixi els requisits rituals. El sentit que es dona a aquest mot, per tant, s'aparta força del significat més comú —'remuneració que l'administració reial concedia als qui participen en les subhastes anuals per a l'arrendament dels drets i impostos reials' (GEC)— encara que originàriament deu ser-ne una adaptació. El sentit que té aquest mot en el text no ha estat mai documentat.
- 'wyřw = uito[bre] (§ 11, 60 i 62), per 'octubre', atesta una variant formal que no s'ha recollit en els diccionaris. El DCBV (vii: 859) adverteix la variant dialectal *octobre* (amb la o tònica) però la localitza només en el «Pirineu oriental», i també la forma arcaïtzant *uitubre*, que remet exclusivament a documents del xiv (x: 593). La forma que descobrim en el quadern de ben Zabara no ha estat mai documentada i obliga a replantejar la trajectòria històrica del mot.
- řwrwqš = torrocs (§ 70), per 'torrons', és una forma que no s'ha documentat mai en cap diccionari català. *Torroc* seria, probablement, una variant local gironina —no podem saber-ne l'àbast territorial exacte— per designar el conegut dolç nadalenc. Coromines va documentar la paraula *torroc* (i d'aquí, *torrocada*) a la Vall de Boí amb el sentit de 'grumoll endurit de farinetes o pasta semblant', considerant-la un derivat de terra amb un sufix *-oc* d'origen preromà (DECat xviii: 446); potser per aquesta via es podria explicar també aquest nom de llaminadura documentat a Girona.

Una línia de treball amb perspectiva de futur

L'exercici que acabo de fer, a partir de les paraules catalanes aljamiades del quadern de comptes gironí de 1443 té unes limitacions evidents, però serveix per exemplificar un tipus de treball que en català no s'ha fet mai fins ara, i que pot aportar noves informacions històriques sobre la faceta més desconeguda de la nostra història lingüística: l'oralitat autèntica de cada època i de cada territori. Naturalment, de textos aljamiats només en podrem tenir d'unes èpoques determinades, i d'uns llocs determinats, i no és imaginable la generalització sistemàtica de les informacions gramaticals que ens pugui aportar. Però en els casos en què això es possible, s'hi obre una perspectiva prou engrescadora per a la complementació dels coneixements avui consolidats i per al treball en un àmbit, l'anomenada *gramàtica històrica*, que semblava ja escassament productiu en el terreny de la recerca.

A Girona, com he avançat més amunt, estan apareixent en aquests moments nous i nombrosos testimonis similars al quadern de Jucef ben Zabara. Probablement, alguns, més rics i tot. En altres arxius històrics d'altres ciutats catalanes també es produeix, en els darrers anys, un fenomen semblant. Si els filòlegs catalans parem atenció a aquests materials i no els deixem córrer com si fossin tan sols una curiositat que només els hebraïstes tenen a l'àbast de poder estudiar, podrem avançar, com a mínim, en la descripció del català oral històric d'alguns llocs puntuals del nostre domini lingüístic, un patrimoni immaterial que, ni que tingui necessària-

ment un caràcter local, nosaltres no hauríem de menysprear i les institucions haurien de voler preservar.

Bibliografia

- AUROUX, Sylvain (1994). *La révolution technologique de la grammatisation*. Lieja: Mandarga.
- BADIA I MARGARIT, Antoni Maria (1981). *Gramàtica històrica catalana* [versió catalana de l'obra editada en castellà el 1951]. València: Tres i quatre.
- BATLLE I PRATS, Lluís (1954). «Ordenaciones relativas a los judíos gerundenses». *Homenaje a Millás-Vallicrosa*, vol. I. Barcelona: CESIC, 83–92.
- DCVB = Antoni Maria Alcover & Francesc de Borja Moll, *Diccionari Català-Valencià-Balear* (1930–1962). Palma de Mallorca: Editorial Moll, x vols.
- DECat = Joan Coromines, *Diccionari Etimològic i complementari de la llengua catalana* (1980–2001). Barcelona: Curial Edicions Catalanes i La Caixa, x vols.
- DURAN I SANPERE, Agustí (1920). «Documents aljamiats de jueus catalans (segle xv)». *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya* 5, 132–148.
- FELIU, Eduard (2005). «Llibre de comptes de Jucef Zabara, col·lector del clavari de la comunitat jueva de Girona (1443)», *Tamid* 5 (2005), 87–138.
- FELIU, Francesc & Joan FERRER (2011) «Judeocatalan: in search of a dialect that never was». *Journal of Medieval Iberian Studies* 3/1, 41–60.
- FELIU, Francesc i Josep Maria NADAL (2014). «Des inventions nécessaires: Éloge de la linguistique». *L'espace des langues* [J.M. NADAL, A-M. CHABROLLE & O. FULLANA, eds.] Paris: L'Harmattan, 11–26.
- GIRBAL, Enric Claudi (1894). «Conversiones de judíos en Gerona y su obispado». *Revista de Gerona* 19, 33–37.
- MASCARELLA, Jordi (2009). «Les llengües en temps de l'escriptura». Dins Bernard Cerquiglini, *El naixement de la llengua francesa* [Edició catalana i estudi introductori de Jordi Mascarella i Rovira]. Girona: CCG Edicions (Col·lecció Veus del Temps, 6), 7–39.
- MOLL, Francesc de Borja (1991). *Gramàtica històrica catalana* [versió catalana de l'obra editada en castellà el 1952]. València: Universitat de València.
- NADAL, Josep Maria (2005). *La llengua sobre el paper*. Girona: CCG Edicions.
- RIERA I SANS, Jaume (1974). *Cants de noces dels jueus catalans*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes.

L'Omèlia sobre lo psalm del «Miserere mei, Deus», de Narcís Vinyoles

ANTONI FERRANDO

Universitat de València / Institut d'Estudis Catalans

El meu propòsit és examinar i editar els textos d'un incunable valencià de 1499, titulat *Omèlia sobre lo psalm del «Miserere mei, Deus» ordenada por lo magnífich mossén Narcís Vinyoles, ciutadà de València*, que, en exemplar únic, es conserva actualment a la Biblioteca Universitària de València. L'incunable, que va ser regalat a la BUV a mitjan segle XIX per Vicent Hernández Máñez, es troba enquadrat amb altres opuscles de lletra gòtica en un volum miscel·lani, amb la signatura CF/4, que, pel color morat de les seues cobertes, és conegut com *El Natzaré*. El conformen obretes de caràcter religiós de finals del segle XV i principis del XVI. En concret l'*Omèlia*, de Vinyoles, és una de les millors mostres de la literatura penitencial de l'època.¹

L'incunable consta de setze fulls sense foliar, en quart —exactament de 167 × 115 mm—, amb la filigrana de la mà i l'estrella, signatures *a*, *b*, de 27-28 línies cada pàgina, en prosa i vers, lletra gòtica de dues grandàries, i amb un únic gravat, en fusta, que apareix en el vers del primer full. El títol de la portada es repeteix en el recte del segon full, on comença el text de l'*Omèlia*, alternativament en prosa ni vers, que ocupa 12 fulls. L'opuscle es completa amb dues composicions en vers: la primera, anònima, que comença en el full sisé de la signatura *b* i acaba en el vers d'aquest full, es titula *Contemplant en lo crucifixi* i consta de cinc cobles de deu versos d'art major; la segona, que comença en el full seté de la signatura *b* i acaba al recte de la pàgina vuitena de la signatura *b*, porta per títol: *Obra feta per lo dit magnífich mossén Narcís Vinyoles, responnent a una joia que -s donà a qui millor diria quina dolor sentí la mare de Déu quant encontrà son fill Jesús ab la creu al coll, que -l duyen a crucificar*, i consta de cinc cobles de dotze versos decasil·labs cadascuna.

Gràcies al colofó, que figura també al recte de la pàgina vuitena de la signatura *b*, sabem que l'*Omèlia* es va acabar d'imprimir el dia 24 juliol de 1499 als tallers valencians del famós impressor alemany Nicolau Spindeler. Una mà coetània va aprofitar l'espai en blanc que encara

1. Aquest treball és, en realitat, una reformulació i actualització d'un article meu homònim, publicat originàriament en castellà en una col·lecció poc coneguda (Ferrando 1992). El treball completa així la meua atenció per aquest notable poeta valencià, que va ser objecte d'una monografia i, més recentment, d'un nou estudi (Ferrando 1978, 2012).

quedava després del colofó per a copiar una cobla anònima de deu versos, també de caràcter penitencial.

La xilografia que encapçala l'incunable, que ha estat reproduïda per la major part dels bibliògrafs que s'han ocupat del nostre opuscle, té forma rectangular i ompli tot el vers del primer full. Representa el rei-profeta David, vestit de punta en blanc, agenollat al peu d'una muntanya coronada d'un castell i contigüa al mar. Al seu costat hi ha un patge que l'espera sostenint la brida del seu cavall de guerra, voltat d'una multitud de cavallers armats. David, amb les mans juntes i amb aurèola al cap, té la mirada fixa en el Pare Etern, que entre núvols el beneeix.

Les tres obres de l'opuscle tenen com a denominador comú el seu caràcter de contemplacions piadoses de la passió i mort de Jesús i de les dolors de la seua santíssima mare al mont Calvari, manifestacions predilectes d'un corrent espiritual de la baixa edat mitjana que es delectava, de vegades mòrbidament, en el culte a aquests motius religiosos i que a la península Ibèrica va aconseguir un notable desenvolupament a la fi del segle xv com a expressió d'un creixent antisemitisme.

L'Omèlia sobre el psalm del «*Miserere mei, Deus*» s'inscriu en la tradició medieval de reproduir, glossar i comentar, en llatí o en vulgar, els set salms penitencials, tradició especialment freqüent a partir del *Commentarium in septem psalmos poenitentiales* atribuït al papa Innocenci III (1198-1216). Entre nosaltres aquest tractat va ser traduït per fra Joan Romeu, a instàncies de Berenguer March, mestre de Montesa (1392-1409), sota el títol d'*Exposició dels set salms penitencials* (Biblioteca Universitària de Barcelona, ms. 70). Però a finals d'aquesta centúria va aconseguir un considerable èxit l'*Expositio centum et quinquaginta Psalmorum David* (València, 1484) de l'agustí Jaume Pérez (1408-1490), bisbe auxiliar de València, que va dedicar un considerable espai als set salms penitencials. No van faltar tampoc els comentaris consagrats monogràficament a cada un dels set salms penitencials. A jutjar pels manuscrits i notícies d'inventaris que ens han arribat, un dels salms penitencials més difosos i comentats va ser el L. Un dels millors precedents de l'Omèlia vinyolesca és l'*Exposició del salm «Miserere mei, Deus»* (Biblioteca de Catalunya, m. 1031; Biblioteca de Carpentras, ms. 126), composta pel carmelita Pere Rius cap a mitjan segle xiv.

El millor instrument per a la difusió dels salms penitencials va ser la seua freqüent inclusió en els textos litúrgics i de pietat, tal com observem al final de l'*Officium Beate Virginis Marie* (València, 1486) i, entre el poble, les paràfrasis versificades, de les quals ens ha arribat una versió de la primera meitat del segle xv (Ferrando 1992, 2014). L'edició de la versió de la Bíblia atribuïda a fra Bonifaci Ferrer (València, 1478) i sobretot la del seu *Psalteri* (Barcelona, 1480), així com la publicació del *Psalteri* de Corella (Venècia, 1490), degueren familiaritzar molts fidels amb els salms (Wittlin 1991, Martos 2013), la lectura dels quals, segons l'autor de *Lo somni de Joan Joan* (València, 1497), era, juntament amb el *Tirant* i les poesies de Corella, la preferida per les dames valencianes de l'època.

Entre els salms penitencials, el L (segons la numeració de la Septuaginta) o 51 és un dels més coneguts, ja que es recita en molts oficis litúrgics, com el de difunts, el de matines, en els períodes penitencials de l'any litúrgic, a Tots Sants, en l'extremunció, etc. (Feliu & Ferrer 2014). Heus ací com el va traduir Corella al seu *Psalteri*, a partir de la Vulgata:

Hages mercé de mi, Senyor Déu, segons que -s pertany a la tua misericòrdia; e, segons la multitud de les tués pietats, apaga la mia iniquitat. Hi encara, Senyor, més: lava'm de la mia malícia, e neteja'm del meu peccat, que yo conech la mia iniquitat, e per tostemps lo meu peccat me serà abominable. Contra Tu, que sol me pots punir, he peccat, e davant Tu he comés malícia: perdonam perquè serves la tua promesa, e vences als qui t'increpen. Attén, que certament só stat

concebut en iniquitats, hi en peccats me concebé ma mare. Mira que certament has amat veritat; e secrets de la tua sapiència, als altres incerts e amagats, has manifestat a mi. Lançaràs, Senyor, sobre mi aygua ab ysop, e seré mundat; Tu ·m lavaràs, e seré fet blanc molt més que neu.

A la mia oïda donaràs goig e alegria, e los meus ossos humiliats se alegraran. Gira la tua cara e no mires los meus peccats, e oblida totes les mies iniquitats. Crea en mi, Senyor Déu, cor e voler munde, e fes de nou voluntat hi sperit recte dins les mies entràmenes. No ·m lances de la tua cara, e les tues santes inspiracions no les me tolgues. Torna'm lo goig de la tua salutífera gràcia, e ab lo sperit sant en aquella m[e] conferma. Mostraré als peccadors les tues carreres, hi ells convertir-se-han a Tu. Delliura'm dels meus peccats e homeys, Déu Senyor, Déu de la mia salut, e cantarà la mia lengua alegres gràcies per la tua misericordiosa justícia. Senyor, obriràs los meus labis, e la mia boca anunciarà gràcies e laors tues. Que yo, si Tu haguesses volgut, aparellat era offerir-te sacrifici; mas certament los sacrificis per si a Tu no deliten. Lo sacrifici plaent e accepte a Tu, Déu Senyor, és l'ànima e voluntat adolorada; que Tu, Senyor Déu, no menysprearàs lo cor contrit, humil e ver penident.

Hages-te, Senyor, benignament al mont de Sion, perquè se edifiquen los murs del temple de Hierusalem. Lavors acceptaràs sacrifici de justícia, offeretes e altres sacrificis; hi en tal temps posaran damunt lo teu altar vedells.

Nou anys després de l'edició del *Psalteri* de Corella, tots els seus exemplars, així com els de la *Bíblia* valenciana atribuïda a fra Bonifaci Ferrer, eren destruïts per ordre de la Inquisició. L'*Omèlia* de Vinyoles apareixia l'any següent: difícilment es podria prohibir-ne la publicació a una persona de l'absoluta confiança del rei Catòlic, més encara quan el text era una simple glossa piadosa del salm L, on les citacions dels seus versets i els d'altres fonts bíbliques i litúrgiques es fan sempre en llatí.

No ens consta que l'*Omèlia* de Vinyoles fos obra d'encàrrec. Degué ser un de tants productes de literatura penitencial generats en el clima d'exaltació cristològica que visqué València sobretot d'ençà de la introducció de la nova Inquisició dels Reis Catòlics (1484). Són els anys en què es publiquen l'*Omèlia sobre lo psalm «De profundis»* (1490), de Jeroni Fuster (Ferrando 1993), el *Pròlech de una no poch devota adoratió de Jhesús, redemptor nostre crucificat, endreçada a la senyora molt virtuosa dona Ysabel de Castelvi, viuda* (c. 1490), obreta anònima (Ferrando 1999), *Lo Passi en cobles* (1493, però anterior a 1490), de Pere Martines i Bernat Fenollar —incunable completat amb la *Contemplació a Jesús crucificat*, de Joan Escrivà i Bernat Fenollar (anterior a 1486), i amb la famosa *Oració a la sacratíssima verge Maria tenint son fill Déu, Jesús, en la falda devallat de la creu*, de Joan Roís de Corella (anterior a 1474)— (Garcia Sempere 2002) i *Lo Quart del Cartoixà* (1495), del mateix Corella.

Pel que fa al contingut, Vinyoles es basà en alguna de les nombroses *Meditationes vitae Christi* que circulaven llavors per València (Hauf 1987). Més concretament, en alguna glossa en vulgar de l'*Arbor Vitae crucifixae Iesu*, d'Ubertí de Casale. No s'adverteix una influència de *Lo quart del Cartoixà* (1495), traduït per Joan Roís de Corella, ni de la *Vita Christi* (1497), de sor Isabel de Villena. Ben mirat, la data de la seua composició podria ser anterior a l'aparició d'aquestes obres. Alguns dels seues versos recorden l'adjectivació de l'*Obra devota de la creu*, de Pero Martines, i de l'anònim *Pròlech de una no poch devota adoratió de Jhesús*.

Pel que fa a l'estructura formal, l'alternança de prosa i vers no és gens original. En aquella època era una tècnica molt freqüent, especialment en les obretes de caràcter sentimental o al·legòric. L'observem, per exemple, a *La Bella Venus* de Francesc de la Via, en l'anònima *Història de Frondino i Brissona* o en moltes de les obretes profanes de Corella, com la *Tragèdia de Caldesa*. És la mateixa que presenten tant el susdit *Pròlech* com l'*Omèlia* de Fuster, que són els precedents més propers en tots els sentits de l'*Omèlia* de Vinyoles. La de Vinyoles també es pareix a la de

Fuster en la voluntat d'aconseguir un estil noble i culte i en la seua finalitat penitencial i, com ell, utilitza dos registres literaris diferents segons si es tracta de prosa o vers. En la prosa, Vinyoles sembla voler acostar-se l'estil «artitzat» de Corella, si bé sense el propòsit d'imitar-lo tan servilment com va fer Fuster. En el vers, no s'aparta de les convencions de la poesia religiosa que conreaven els escriptors realistes valencians de procedència majoritàriament burgesa, si bé posant de manifest una vegada més les seues reconegudes habilitats versificatòries i la seua afició a determinats recursos estilístics. L'*Omèlia* de Vinyoles se separa, però, de la de Fuster per una estructura formal més ordenada, per la moderació en l'ús de recursos cultistes i pel fet d'estar més centrada en la meditació de la passió de Crist.

L'*Omèlia* s'inicia, en prosa, amb una humil confessió de penediment, coronada per la citació en llatí del verset 7 del salm CXXXVIII («Quo ibo a spiritu tuo, et quo a facie tua fugiam?»). Seguidament ve una petita pregària en prosa implorant la misericòrdia divina, que dona pas a la cita, també en llatí, del primer verset (3a) del salm L («Miserere mei, Deus, secundum magnam misericordiam tuam»). A continuació, una cobla de deu versos glossa dit verset. Una nova meditació en prosa, ara sobre la bondat divina, coronada igualment per una altra citació en llatí («Ideo deprecor magestatem tuam, ut tu, Deus, deleas iniquitatem meam»), dona pas a una nova pregària en prosa, ara suplicant ser acollit als mèrits redemptors de Jesucrist, que conclou amb la citació, també en llatí, del verset 3b del salm I («Et secundum multitudinem miserationum tuarum, delea iniquitatem meam»). A continuació, una segona cobla explota com a pregària personal el tema d'aquest verset. L'estructura meditació devota en prosa + citació bíblica o litúrgica en llatí + pregària en prosa + verset en llatí del *Miserere* + glossa versificada d'aquest verset, es repeteix invariablement fins a esgotar tots els versets del salm L, de manera que el nombre total de cobles és de vint. Així doncs, l'*Omèlia* de Vinyoles, a diferència de la de Fuster, prescindeix del preàmbul i dels diàlegs al·legòrics de la primera part d'aquesta i manté sistemàticament al llarg del text l'estructura descrita, dedicant una extensió aproximadament igual per a cada verset.

Les meditacions amb què s'inicien els comentaris de cada verset es basen fonamentalment en la confessió dels propis pecats, en el reconeixement de l'infinit acte d'amor que va ser l'Encarnació, en el record temorós de la implacable justícia divina el dia del Judici Final, en la consideració del sacrifici expiatori de Crist i dels dolors de la seua mare santíssima i en el reconeixement de la debilitat de l'home enfront del pecat i de la seua ingratitud davant Déu. Però, com ja s'ha assenyalat, el *leitmotiv* que recorre tota l'*Omèlia* és la contemplació del cos lacerat de Crist a la creu, particularment explícita a la meditació corresponent al verset 7. De fet, Vinyoles va concebre la seua *Omèlia* com un text penitencial per a ser llegit, recitat o meditat davant la imatge de Jesús crucificat. Aquesta intencionalitat, prou que es fa palesa quan l'incunable incorpora la composició anònima *Contemplant en lo crucifixi*. Ja des de les primeres línies de l'*Omèlia*, el nostre poeta es presenta prostrat «als peus del crucifix insigne», i ens ho va recordant al llarg del text, des de la meditació sobre el primer verset («no abandones aquells del remey que en aquesta figura de la sancta vera Creu es representa») fins a la glossa versificada de l'últim verset («yo ·l te offir al peu de la Creu sancta»). El confiat tractament de «Tu» amb què Vinyoles es dirigeix a Déu, el recurs a les seues habituals tècniques de l'anàfora, l'al·literació i l'enumeració i les freqüents al·lusions als patiments de Crist aconseguen imprimir a les meditacions una certa eficàcia emotiva dins unes marcades convencions retòriques. Ho poden exemplificar les següents frases corresponents al verset 18, que al seu torn revelen la inspiració agustiniana de Vinyoles: «Tant grans y tan maravolloses gràties i beneficis, no per nostres mèrits, Senyor, los nos atorgues, mas solament per la mera liberalitat tua. Nostres servirs ¿a què ·t serveixen?

Nostres llaors ¿en què t'exalçen? Nostres confessions ¿en què t magnifiquen? Nostres sacrificis ¿en què t glorifiquen?»

Les citacions en llatí amb què solen tancar-se les meditacions procedeixen d'altres salms, del *Llibre de Job*, dels *Evangelis*, de les epístoles de sant Pau, de les oracions litúrgiques de Quarasma i Setmana Santa, de la Missa de difunts i de l'Ofici parve de la benaurada Mare de Déu. Aquestes citacions solen donar pas, en cada secció en prosa, a una segona part, en què el poeta, observant el mateix tipus de llenguatge, formula les seues pregàries a partir de les meditacions prèvies. Sovint s'introdueixen amb la fórmula «Placiát, Senyor». És un recurs que Jeroni Fuster només havia utilitzat esporàdicament.

Altrament, les citacions en llatí de seqüències bíbliques o litúrgiques com a encapçalament de les cobles — en el nostre cas dels versets del *Miserere* — era un recurs molt freqüent a l'època, ja que el trobem en poetes tan diferents com Ausiàs March, Joan Fogassot, Francesc Ferrer, el comanador Estela o Joan Berenguer de Masdovelles, per citar només uns exemples. Aquest últim poeta és precisament autor d'una glossa «sobre el *Miserere*» («Merçé de mi ages, mon sol Déu»), copiada al foli 14 del *Cançoner de l'Ateneu*, on cada verset en llatí va seguit de la corresponent cobla glossadora.

Les glosses versificades de cada verset són d'una extraordinària fluïdesa i d'un llenguatge notòriament senzill. Es tracta en tots els casos de cobles de deu versos decasíl·labs i rima cadencadenada (ABAABCDCCD), exactament igual que les de l'*Omèlia* fusteriana, i presenten les característiques més habituals de la poesia vinyolesca: freqüent accentuació sobre la quarta i la sisena síl·labes, que és gairebé sistemàtica en les corresponents als versets 3a, 7, 8 i 11, i un no menys freqüent recurs a l'anàfora, l'al·literació i els jocs de paraules i conceptes. La cobla corresponent al verset 18 il·lustra prou bé un bon nombre d'aquests recursos.

La connexió temàtica entre la glossa versificada d'un verset i la meditació en prosa que la segueix és gairebé sempre imperceptible, ja que les idees i fins i tot les mateixes paraules dels últims versos de la cobla es reprenen, com per èmfasi o per contrast, en iniciar-se la meditació en prosa sobre el següent. Així, per exemple, l'últim vers de la segona cobla és: «Tu ·ns has ubert de paradís la porta», i la meditació corresponent al tercer verset principia: «la qual lo nostre primer pare havia tancada ab les sues mans peccadores».

La prosa de Vinyoles és, per contra, deliberadament cultista i llatinitzant, però no presenta algunes de les característiques de l'estil corellianà. La voluntat estilística de l'autor s'observa, efectivament, en grafies com *distincta*, *supplic*, *annichilar*, *unctar*; en algunes formes i construccions probablement ja arcaïtzants com *pus*, *hoc y*, el perfet fort (*fist*, *fos*, *comportist*), el futur separable (*dilatar-s'a*, *mostrar-s'ha*), l'anteposició del complement directe a l'indirecte en les combinacions binàries de pronoms personals febles («qui bé ·l te demana»); en calcs sintàctics del llatí clàssic com la col·locació del verb *in fondo* i la subordinació mitjançant gerundis i participis («y, venint als teus apòstols, aquells dormint no sentien lo que lo teu cos affigit y ·l spirit atribulat sostenia, significant que tot lo treball en ànsia de salvar a nosaltres en Tu sols consistia, diguist-los, Senyor: *Dormite*»); en diversos exemples de superlatius cultes (*dulcíssima*, *puríssima*, *amaríssima*) i en un lèxic selecte (*ficte*, *cintil·la*, *derencrir*, *cogitació*, *immundícia*) entre el qual no falten casos de castellanismes ornamentals (*manto*, *toro*) i populars (*cego*, *coçes*, *cordero*).

A aquest deliberat propòsit ornamental de la prosa de Vinyoles obeeix l'ús de ja vells recursos estilístics com l'acumulació d'epítets generalment anteposats al substantiu i redundants («negra, fosca i tenebrosa sort»), la sinonímia absoluta («les mies cogitacions i pensaments»), les perifrasis verbals («que forçosament, Senyor, és necessari supplicar-te») i, en general, tot tipus d'amplificacions («fon convenient de ésser ab satisfació de sanch satisfeta»). No obstant

això, els epítets de Vinyoles són generalment sinònims i no van mai juxtaposats, la seua sintaxi defuig l'excessiva subordinació i el seu lèxic culte era el corrent en l'època. S'aparta així d'alguns dels trets típics de l'estil «artitzat» dels Corella, Peres, Vallmanya i Fuster. El ressò corellà es limita generalment a metàfores i expressions com *bàlsem elet*, *mirra suavíssima*, *goig sens tristor*. El nostre escriptor té la personalitat i la sensibilitat intel·lectual suficients per a integrar creativament els recursos expressius de la literatura penitencial llavors en boga i crear-se un estil literari propi. Ara bé, malgrat les seues distàncies amb la prosa «artitzada», que no sempre li eviten de caure en un llenguatge retòric i declamatori, Vinyoles no aconsegueix assolir mai la tensió dramàtica d'una obra de semblant alè religiós com és el *Cant espiritual* d'Ausiàs March.

Des del punt de vista estrictament lingüístic, l'*Omèlia* de Vinyoles és un excel·lent exemple de correcció i pulcritud, i no presenta més característiques peculiars que les corrents en la *scripta* valenciana de l'època com són: el reflex gràfic de la palatalització de *s* davant de consonant velar (*merexch*), la preferència pel resultat *-ea* del sufix llatí *-ITIA* (*bellea*), algun exemple de les formes no reforçades dels demostratius (*exos*) i l'ús exclusiu d'algunes paraules o variants formals preferides ja aleshores en terres valencianes (*spill*, *huy*, *bellea*, *verdader*). Com la major part dels poetes valencians de l'època, Vinyoles fa rimar les terminacions dels verbs de la segona conjugació en *-éixer* amb les dels incoatius de la tercera (*converteixquen / creixquen / merexquen; amollexca / creixca / pereixca*), una solució gràfica híbrida amb què es pretengué superar la dicotomia entre les formes col·loquials valencianes dels verbs incoatius derivades de *-isc* i les de tradició cancelleresca derivades de *-esc*.

L'*Omèlia* de Vinyoles es pot considerar com una de les últimes manifestacions d'una literatura estèticament ambiciosa abans que els registres més cultes de les nostres lletres entren en el llarg període de decadència dels segles moderns. L'impacte del castellà àulic, ja a finals del segle xv, farà ràpidament inviable una literatura culta com és la de la nostra *Omèlia*, que deixarà de tenir lectors i admiradors a les primeres dècades del s. xvi. Quan l'escriptor portugués Jorge de Montemayor (1520?–1561?), que va residir durant uns anys a València i va traduir al castellà una gran part de les poesies d'Ausiàs March, intentarà imitar algunes de les tècniques de Vinyoles en obretes com la seua *Devota exposició del salm «Miserere mei, Deus»* (1544) o la seua *Exposició del salm LXXXVI* (1548), ho farà en castellà, no en la llengua d'Ausiàs March.

Ja hem dit que la segona obreta de l'opuscle porta per títol *Contemplant en lo crucifixi*. La llengua, l'estil i la mètrica permeten situar-la a finals del segle xv. El seu anonimat cal atribuir-lo probablement a una decisió del seu autor, ja que continua presentant-se com a anònima quan és reeditada en 1515, dins el volum miscel·lani titulat *Obres contemplatives y de molta devoció novament trobades en loors de la sanctíssima Creu, ab altres piadoses cobles de la intemerada Verge Maria de les Dolors y de la Soledat, molt útils y profitoses a la salut de les ànimes y consciències nostres, ab uns versos latins loant al sacratíssim arbre de la Vera Creu*, i, a més, amb una cobla més i amb variants relativament importants.

La versió de l'incunable de 1499 consta de cinc cobles de deu versos decasíl·labs, amb cesura després de la quarta síl·laba i rima cadenoencadenada (ABAABCDCCD). El nostre poeta anònim, dirigint la seua mirada a un crucifix, hi evoca els sentiments de culpabilitat i penediment que ha de despertar en els cristians la contemplació de cadascuna de les parts del cos lacerat de Crist i acabar confessant el seu decidit propòsit d'«anar per aquell regle / del teu voler». La composició, de propòsit eminentment penitencial, és una mostra més de la convencional poesia religiosa conreada pels poetes realistes valencians de l'època.

Dins de la mateixa línia se situa l'*Obra* amb la qual Vinyoles pretenia guanyar el premi d'un certamen dedicat a la Mare de Déu dels Dolors, de data i lloc desconeguts, però potser

no gaire anterior a 1499. El tema de la *Mater Dolorosa* va ser, iconogràficament, un dels més tractats al llarg del segle xv. L'origen d'aquesta devoció popular cal buscar-lo en la literatura ascètica del segle xii. No obstant això, els seus grans propagadors van ser els servites, frares d'una orde mendicant fundada a Florència el 1233. Les revelacions i visions de santa Brígida de Suècia (+1373) i d'altres sants coetanis seus —expressió inequívoca de l'angoixa produïda per les pestes i calamitats del segle xiv—, van contribuir a la delectació mòrbida en l'espectacle del dolor de Maria. En 1423, un decret sinodal de l'arquebisbe de Colònia, Teodoric de Meurs, va instituir la festa de la Mare de Déu dels Dolors amb l'objectiu de reparar les presumptes injúries que els hussites inferien a la Verge Dolorosa.

L'obra en honor de la Dolorosa consta de cinc cobles cadenoencadenadas de deu versos, amb díptic final de dues (ABAABCDCCD / EE), tots decasil·labs, amb accent sobre la quarta síl·laba, però també, en la majoria dels casos, sobre la sisena, i evoca la dramàtica trobada de la mare amb el seu Fill camí del Calvari, és a dir, el quart dolor de Maria. La composició desplega una treballada imatge marinera, que la fa connectar amb la millor tradició poètica valenciana del segle xv, encara que resulta excessivament intel·lectual i distant. No obstant això, cal reconèixer que Vinyoles no només va saber trobar la imatge adequada i el rigor conceptual per a expressar-la, sinó també el marcat moviment rítmic que el seu domini de la tècnica del vers li permetia posar en pràctica una vegada més.

El nostre poeta presenta Jesús i Maria com a dues naus que es troben en la «platja deserta» de Jerusalem «ab vàlida fortuna» (estrofa I). «Los mariners que les amarinaven / los sentiments eren» (vv. 13-14). En xocar les dues naus, els mariners abandonen la seua feina «quant, tribulats, per a neguar estàven» (v. 16). La nau Maria, «ja perdut tot l'esme de la vista, / via no ffent, restà la trista en jòlit» (vv. 20-21), de tal manera que «totalment es negava» de tant de plorar (estrofa III). Però la nau de Jesús va acudir en auxili de la nau materna i la va conduir al «trist port del Calvari» (estrofa IV). Un fort «grop» —la mort de Crist crucificat— va fer que la seua nau encallés en terra, mentre que la de sa mare quedava «en penes encallada / havent perdut la filial desferra» (vv. 55-56), salvant-la només del naufragi total «l'ormeig de la speranza» (v. 60). L'al·legoria usada aquí per Vinyoles recorda alguna poesia d'Ausiàs March, com la que comença: «Pren-me ·naxí com el patró que ·n platga». Però la diferència entre Vinyoles i March és ben patent: mentre que per a l'autor del *Cant espiritual* les imatges marineres serveixen per intensificar l'expressivitat dels seus estats anímics, per a Vinyoles aquelles no passen de ser un mer joc conceptual, que a males penes infon emotivitat religiosa al conjunt. De fet, l'ús de la imatgeria marinera en Vinyoles s'assembla més a la dels trobadors provençals que no a la d'Ausiàs March. La mar vinyolesca, malgrat totes les seues tempestats, només és un pur recurs retòric, distant i tranquil, encara que enginyosament explotat.

Referències bibliogràfiques

- FELIU, Francesc; Joan FERRER (2014): «Les versions antigues del *Miserere* en llengua catalana», dins Xavier TERRADO i Flocel SABATÉ (eds.), *Les veus del sagrat*, Lleida, Pagès Editors.
- FERRANDO, Antoni (1978): *Narcís Vinyoles i la seua obra*, València, Departament de Lingüística Valenciana.
- FERRANDO, Antoni (1992): «L'Omèlia sobre lo psalm del «*Miserere mei, Deus*», de Narcís Vinyoles», *Bibliofilia Antigua* (València), núm. I (1992), pp. 53–74.
- FERRANDO, Antoni (2014): «Nota a propòsit de les *Cobles sobre els Set Salms Penitencials* (Ms. del convent de Sant Onofre, de València)», dins *Estudis filològics en homenatge a la professora Maria Antònia Cano*, Alacant, Universitat d'Alacant, Departament de Filologia Catalana, pp. 115–121.
- FERRANDO, Antoni (1993): «L'Omèlia sobre lo psalm «*De profundis*», de Jeroni Fuster», *Miscel·lània Joan Fuster VI*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 79–106.
- FERRANDO, Antoni (1999): «L'anònim *Pròleg d'una no poc devota adoració a Jesús crucificat*: una mostra de la prosa artitzada de les darrerries del segle xv», dins Vicent MARTINES (ed.), *Estudis sobre Joan Roís de Corella*, Alcoi, Editorial Marfil, pp. 133–156.
- FERRANDO, Antoni (2012): «Noves aportacions a Narcís Vinyoles. Edició de *Lo Credo in Deum* aplicat per sos articles a la Mare de Déu d'Esperança y los goigs», dins Marta HARO i altres (eds.), *Estudios sobre el Cancionero General (Valencia, 1511): poesía, manuscrito e imprenta*, València, Publicacions de la Universitat de València, pp. 479–505.
- GARCIA SEMPERE, Marinela (2002): *Lo Passi en cobles (1493). Estudi i edició*, Alacant/Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- HAUF, Albert (1987): «La *Vita Christi* de sor Isabel de Villena y la tradición de las *Vitae Christi* medievales», dins *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, vol. 2, Barcelona, Quaderns Crema, pp. 105–164.
- MARTOS, Josep Lluís (ed.) (2013): *Joan Roís de Corella. Psalteri. Edició crítica*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- WITTLIN, Curt (1991): «Observacions sobre el *Psalteri* de Joan Roís de Corella i d'altres traduccions dels Salms», dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, XXII, pp. 27–59.

Edició²

I. OMÈLIA SOBRE LO PSALM DEL «MISERERE MEI, DEUS», ORDENADA PER LO MAGNÍFICH MOSSÉN NARCÍS VINYOLES, CIUTADÀ DE VALÈNCIA

Acostant-se los dies de la nostra fràgil e miserable vida al darrer terme e ffi de aquella, devallant per les allenegables costes de les edats passades, la memòria trista un moment no li ha paregut ésser estada en caure fins al centre de la mort y destrucció sua. Regonech les falçes iniquitats e delictes contra la divina Magestat comesos, los infinits beneficis rebuts; indigne dels béns de misericòrdia, plore per attrició e contrició, detestant les mies habominables colpes als peus del crucifix insigne, dient: *¿Quo ibo a spiritu tuo, et quo a facie tua fugiam* [Ps. 138,7], si la tua justíc[i]a axí en los cels com en la terra és compresa?

Per ço, Senyor, te reclame, fent acorts al cant del gloriós cantor del Spirit Sanct, David propheta, invocant com aquell que sols en la tua misericòrdia confia:

Miserere mei, Deus, secundum magnam misericordiam tuam [Ps. 50,3a].

O, immortal y mort per mos delictes,
clavat en creu, pintat de impropis,
joyell immens esmaltat de conflictes!
Reb-me, Jhesús, les llàgrimes no fictes,
Tu, que per mi rebist tants vituperis;
reb-me, Senyor, del spirit offerta,
Tu, que rebist per mi colps y empentes.
O, guiador y tremontana certa,
porta'm al loch hon ver goig se conçerta,
acompanyant les ànimes contentes!

Car la tua clemència, Senyor, los peccadors vivint may desabriga, estenguist lo manto de la tua preciosa sanch sobre nosaltres, sots lo qual tanta misericòrdia atenyem, que les iniquitats per nosaltres contra la tua infinida bondat perpetrades són delides e del llibre de nostres colpes annihilades. *Ideo deprecor magestatem tuam ut Tu, Deus, deleas iniquitatem meam* [Ofici de difunts].

Per aquell preu inestimable de la tua preciosa sanch, Senyor, porta'm en stament de vera satisfació y penitència,

**Et secundum multitudinem miserationum tuarum,
dele iniquitatem meam** [Ps. 50,3b].

Fruyt divinal collit d'umana planta,
florint al món en fresca primavera.
O, Fill humil de nostra mare sancta,
venguist al món cubert de nostra manta
per dar a ·quell salut pus verdadera!
Metge dels mals malignes incurables,
viu Redemptor de nostra vida morta,

2. La nostra edició s'ajusta als criteris d'ENC. Insertem en el text, entre claudàtors, la procedència de les citacions llatines.

clavat estàs pels hòmens detestables,
y ab exos claus insignes, ineffables,
Tu ·ns has ubert de paradís la porta.

La qual lo nostre primer pare havia tancada ab les sues mans peccadores, inobedients e superbes, ab fragilitat e inconstància, consentint al consell de la diabòlica temptació, induït per Eva, desijant ésser fet axí com Déu sabent lo bé e lo mal; per lo qual peccat fon foragitada natura humana del paradís de gràtia y justícia original en lo món de les bèsties brutes, ja inobedients e rebel·les a ella, perquè *homo cum in honore esset, non intellexit; comparatus est iumentis insipientibus, et similis factus est illis* [Ps. 48,13].

Però Tu, qui en va no has creats y constituïts en vida tant maravellosa los fills dels hòmens, no abandones aquells del remey que en aquesta figura de la sancta vera Creu es representa, en la qual se considera lo gloriós sagrament del Baptisme per llavar les taques que en la nostra carn romangueren de aquell primer delicte. Yo l'he rebut, però tant mal guardat per la fragilitat mia, que forçadament, Senyor, és necessari més avant supplicar-te:

Amplius lava me ab iniquitate mea: et a peccato meo munda me [Ps. 50,4].

Que may sens Tu, Senyor, a Tu no miren
los nostres ulls ni·t basten a comprendre.
Per Tu, Senyor, los peccadors sospiren:
plorant, devots, los pits i ·l cor se firen
ab gran dolor com t'an pogut offendre.
Hajes merçé del qui t'invoca,
perdona ·ls mals del qui a Tu s'acosta!
Si de aquells he fet esmena poca,
poch és lo seny que poch vici ·l derroca:
salva'1, Senyor, puix tant· amor te costa.

Costa't, Senyor, que la tua divina essència infinida és devallada a pendre la humana vestidura d'una color distincta, sens mescla de sement de home, sinó solament feta, ab mítica inspiració del Spirit Sant, de les puríssimes sanchs de la sacratíssima Mare tua, pèlech sens fons de humilitat, Verge Maria y senyora nostra, sens costura d'esmena, a denotar, Senyor, no podies fallir, segons que la figura de la tua roba significa, la qual fon *inconsutilis, desuper contexta per totum* [Joan 19,23b].

Donchs, Senyor, si per fartar-me de la tua abundosa gràcia assist fam inestimable, si per omplir-me de la tua misericòrdia comportist set increïble, si per calfar-me del foch de la tua charitat soferist fret terrible, si per portar-me en la delitosa primavera dels prats celestials de paradís sostenguist calor intolerable per los meus mals causats per haver girat la cara a Tu, Senyor, bé infinit, dreçant la vista als béns finits e transitoris, puix me penit y vinch ab esperit contrit y ab cor prostrat a confessar e satisfer les culpes mies, no ·m condammes,

**Quoniam iniquitatem meam ego cognosco:
et peccatum meum contra me est semper [Ps. 50,5].**

Donchs, capità, dóna'm les armes tues
y ensemps ab mi llev'át en ma deffensa.
Les vives fonts de vera sanch que sues,
les tues carns nafrades y tan nues,
ab mos peccats fes-ne, Senyor, compensa.
Tu has per mi obrat obres tan altes,
que no ·s pot fer desfer-se per les mies.
Donchs, Jutge just, no sien per mes faltas
faltats los rius que ·m corren per les galtes,
puix no pot ser que piadós no sies.

Perquè en la tua infinitat és compresa axí infinida pietat com justícia, regonech-me, Senyor, una de les més peccadores creatures de quantes Tu has creades; veig-me posat en les mans y senyoria del diable —lo qual se alegra de la mia dampnatió y pèrdua—, la mia virtut y força destroïda tant, que no ·m resta pus reffugi sinó aquell que de la tua sanctíssima passió nos és per Tu atorgat, per lo qual *nos autem gloriari oportet in cruce* [Gal. 6,14].

A Tu, Senyor, sols reclame verdader adjutori, a Tu invoque, defensor infal·lible, a Tu demane, liberal sens terme, a Tu confesse, perdonador sens cautela, a Tu me acoste, protector de nosaltres, a Tu contemple, bellea inestimable, a Tu adore, Déu immens, increat, etern, sens fi ne principi,

**Tibi soli peccavi, et malum coram te feci: ut iustificeris
in sermonibus tuis, et vincas cum iudicaris [Ps. 50,6].**

Y axí, Senyor, tinch ferma la sperança
yo, peccador, de gran misericòrdia.
Grans són mos mals, major ma confiança.
Si ·l deute és gran, major és la fermança
de Tu, acort de nostra desconcòrdia.
Ver(t) estandart victoriós, insigne,
dels flachs covarts esforçada bandera,
si de mercé, Senyor, só fet indigne,
contemple't yo en un gest tant benigne,
que may de Tu mon cor se desespera.

Estan les armes y divisa en camp d'amor y d'esperança posades, on Tu, hermini purísim, sens màcula, en semblant figura te representes: lo cap, inclinat, ab liberal continença, de atorgar les gràcies que ·ls peccadors te demanen; los braços, estesos, mostrant acollir y acceptar als que prostrats te vénen a demanar merçé de les sues colpes; les sacratíssimes mans, ubertes, com Aquell que, en donar-nos a Tu mateix per donatiu, may les has tancades; lo costat, manant, d'on tanta misericòrdia sobre nosaltres és infusa que jamés un sol moment ne sostenim fretura; fixos, los peus, e clavats la hu sobre l'altre, mostrant jamés se separaran per guardar-nos y tenir sots la tua protecció y custòdia —per ço, Senyor, nosaltres, peccadors ovelles tues, no cessam jamés de cridar-te: *Gregem tuum, Domine, nedeseras, Pastor bone, qui dormire nescis sed*

semper vigilas [Missa «Si diligis me»]—; coronat d'espines doloroses, en esmena de nostres vanes cogitacions y pensaments; los ulls, tancats, significant no mires ni ·t recordes de nostres abominables fallides.

Però, Senyor, si yo, fràgil peccador ple de ignorància, cascuna hora del dia no cesse de offendre' t, perdona'm per la brevitat de la mia vida; hajes mercé de la fragilitat del meu ésser; absol-me, Senyor, considerant la corrupció de la mia sement,

**Ecce enim in iniquitatibus conceptus sum:
et in peccatis concepit me mater mea [Ps. 50,7].**

Fill de peccat y nat de inconstància,
nodrit ab llet amarga de malícia;
nuu sens virtut de vera temperància,
tant peccador axí en la infància
com fuy après actés en puerícia.
Ja en edat vengut d'adolescència,
tant follament lo món prenguí per glòria,
que, ·n joventut havent dels mals ciència
y en velledat fallint-me la potència,
may he atés de mos peccats victòria.

No perquè lo meu poder, ensemps obrant la tua gràtia, no bastàs a resistir a les folles inclinacions mies, ni perquè verdaderament no sabés que, seguint aquelles, me apartaria luny de la sereníssima faç de la tua preclara e immensa Majestat, però, com a finit per les coses finides, he desconegut los infinits béns e gràties que, sens meréixer, la tua inefable Providència tots jorns nos comunica, excitant y despertant la veu de la tua gràtia lo cor nostre a recordar-se de Tu, perquè merexca. Mou la tua ma dreta los abyssos de nostra consciència e dolorosa batalla de béns contra mals, combatent tant fort en lo camp de la vida, que *non est pax ossibus meis, neque sanitas in carne mea* [Ps. 37,3], fins que la attrició dins mi entra y trau ab si contricció tal, que ab aquella presentar-me puixa davant lo tribunal de la sancta confessió, on accusant, exprimint y detestant les offenses que té fetes, puixes veure la obra que en mi misericordiosament has obrada.

Y axí, més desijós de la salvatió mia que yo mateix, mostrant la gloriosa virtut per exemple, puix verdaderament me penit, plàcia't donar-me absolutió complida, car Tu, Senyor, m'ó has promés, y no vols lo contrari. E, si per los meus peccats la he perduda, salva, Senyor, la tua promesa, la qual prometent has feta necessària.

**Ecce enim veritatem dilexisti: incerta
et occulta sapientie tue manifestasti mihi [Ps. 50,8].**

Tu ·ns has donat, Senyor, ampla carrera,
plana y equal, sens volta ni girada;
a Tu anant qual cego la perdera,
si va de nit, ella ·s tan verdadera,
que no ·s pot fer portar-la may errada;
si ·t vol fugir, comprén tota la terra
en tant que may bastam exir-nos d'ella;
qui molt girar-se vol a part esquerra,
stret camí tant luny de Tu ·l desterra,
que ·l pren Satan com fa ·l llop la ovella.

Universal sobre tota la terra és la carrera per anar a la eterna benaventurança y en molt poca part de aquella dista lo camí hon los aguayts del diable nos assalten y prenen, despullant-nos dels béns meritoris, si alguns ne portam, lançant-nos en aquella cova o cahos on mor la sperança. Finant tot terme de meréixer, cau, sens pus llevar-se, l'ànima mesquina viu morta, sens morir, en aquell lloch *ubi umbra mortis et nullus ordo sed sempiternus horror inhabitat* [Job 10,22]; passa allí, impassible, de pena corpòrea, pena de foch material o de fret, segons que a la voluntat divina par concedent als peccats y colpes de aquella; veu-se condempnada, sens sperança de misericordiosa ffi, [si] una sola lí'n resta, que ha de cobrar lo miserable cors, ab lo qual unida sentrà eternalment pus viu lo sentiment e dolor de la sua pena.

De tant negra, fosca y tenebrosa sort, Senyor, me salva, y, no obstant que yo sia vexell ple de immundícia,

**Asperges me, Domine, ysopo, et mundabor: lavabis me,
et super nivem dealbabor [Ps. 50,9].**

Serà fet net mon esperit immunde,
l'ànima y cor y tota ma persona.
E puix en mi de Tu, Senyor, habunde
gràtia tal, ferma sperança funde
rebre ·n lo cel entre ·ls elets corona.
Lo teu costat d'on sanch e aygua corre,
significant pietat habundosa,
és lo gran riu d'on nostre bé decorre
y ·l port segur on l'ànima recorre
per obtenir la vida gloriosa,

On és tota benaventurança y glòria, tot repòs y reffugi, tota pau e concòrdia, contentament sens deffecte, delit sens vici, goig sens tristior, vida sens mort, satisfació de complida sperança, delitosa companyia ab los àngels e ànimes benaventurades. O, qui fos aquell predestinat per a tal gràtia que en aquesta vida present pogués atényer seguretat de ésser ciutadà y elet habitador de tan gloriosa pàtria!

Plàcia't, Senyor, fer-me sentir de la tua passió sacratíssima tal sentiment que, mijançant Aquell, mereixca oyr ab lo lladre «Huy seràs ab Mi en paradís», y cantaré aquell cant de alegria: *Letatus sum in his que dicta sunt mihi; in domum Domini ibimus* [Ps. 121,1]. Si de oir gràtia tan excelsa yo só fet per tu merexedor,

Auditui meo dabis gaudium et leticiam: et exultabunt ossa humiliata [Ps. 50,10].

Atenyeran aquells goigs mes orelles,
que ·n Tu de Tu lo teu poder presenta,
y, contemplant les tues maravelles
los meus trists ulls en Tu, spill d'aquelles,
ab l'esperit viuran vida contenta.
Qual major goig que contemplar y veure
la font d'on naix sens mort eternal viure!
Qual més delit que veure lo que ·l creure
nos ha guanyat y aquell restaurant beure
que ·ls cechs mortals no basten a descriure!

En la nit trista del Dijous Sanct, mostrant ésser verdader Déu y home, tement la mort y desijant aquella, posats los genolls nuus en la dura terra, llevades les mans junctes al cel, y los ulls fixos ensemps ab la divina pensa en la preclara faç de Déu lo Pare, fist oratió, en la qual suà lo teu gloriós cors de suor axí com a gottes de sanch decorrents fins en la terra, on, per a consolar tan intensíssima agonia, te fon tramés un àngel del cel per confortar-te; y venint als teus apòstols —aquells, dormint, no sentien lo que lo teu cors affligit y ·l spirit atribulat sostenia, significant que tot lo treball en ànsia de salvar a nosaltres en Tu sols consistia—, diguist-los, Senyor: *Dormite iam et requiescite; ecce appropinquat qui me tradet. Surgite, eamus* [Mateu 26,45-46], mostrant la hora de la nostra redempció era ja venguda, en la qual, ab gran avalot pres, los teus dexebles te derencliren, y romanguist anyell humil, mansuet y benigne en mans de aquells que, com a lladre, ab vituperosos colps y empemptes, et portaren davant lo jutge, on te renegà sanct Pere, detestant ab jurament que no ·t conexia; però no fon, Senyor, per Tu abandonat, que, ab la guàrdia del teu gloriós Spirit, puix les altres forces del venerable cors stavan ligades al supplici, li donist conexença de la sua colpa.

Plàciat, Senyor, conega yo la mia, y per aquella amor infinida mogut que ·t féu tenir ferma la cara sacratíssima als qui t'increpaven y escopien,

Averte faciem tuam a peccatis meis: et omnes iniquitates meas dele [Ps. 50,11].

Mos mals escrits, en compte del diable,
damna'ls, Senyor, ab sangonosa tinta;
los meus peccats, ma culpa detestable,
si m'an portat en vida ·bominable,
no fon ni és de creure't gens distinta,
ni u serà may, que Tu no vols que u sia.
L'ésser és teu, no ·m resta cosa pròpia;
si qualque part yo tinch que sia mia,
liberalment voler-la·t renuncia,
tant, que no ·n vull original ni còpia.

Moltes vegades, y quasi infinides, la mia vana voluntat, si de la vera conexença y recort de aquests tant grans beneficis se oblida, engana-la lo món, torben-la les il·lusions de aquell, aflaga's ab los vicis a si conformes, la pensa en les glòries vanes se transporta, l'enteniment s'altera, lo juhí vacil·la, la rahó soterrada en los profundes abissos de les terrenals apariències jau quasi deffuncta, y axí és *homo natus de muliere, brevi vivens tempore, repletur multis miseriis* [Job 14,1]. Tantes, Senyor, que si la tua gràtia no ·ns subvenia, sens record de Tu, qui ·ns has creats, y de les tues obres, exiriem de aquest món, trobant l'engan en lloch y hora que de meréxer fóra la vida nostra prescrita. Donchs, ¿qui és aquell tant savi, prudent, fort y temperat que en aquestes laços ligat no ·s troba? Sols Tu, spill divinal, y la Mare tua sacratíssima, ne fos delliures. Tots los altres cayguts, ab lo adjutori de la sobirana potència tua, se són llevats e han romput los lligams de la misèria humana, car altrament l'ànima nostra fóra totalment destroyda.

D'on se conclou, Senyor, és ben necessari hajes mercé de nosaltres y de mi, que entre los peccadors só hu dels abominables en qui les tues offenses concorren. Supplic·te, Senyor, faces los meus ulls de llàgrimes habundosos; la mia cara, ab vel de vergonya cuberta y la boca en terra, ferint-me los pits, cride:

**Cor mundum crea in me, Deus: et spiritum rectum
innova in visceribus meis [Ps. 50,12].**

Creá'm, Senyor, hun cor de nova pasta,
blan y humil, contrit y voluntari,
y, si aquell, ver penident, no y basta,
taste almenys del bé que ·l lladre tasta:
veja'm ab Tu en l'alt Monti Calvari.
Clavat en creu sots un mateix supplici,
acompanyant misteri tan profunde,
si no mereixch haver tal benefici
—donar totstemps, Senyor, és ton ofici—,
fes, donchs, que ·n mi lo teu mèrit habunde.

Dilatar-s'a en dolor dolça lo meu cor contristat o, si tant benefici no m'atorgues, que yo sia digne de acompanyar-te en la pena. Plàcia't, Senyor, reste unit ab la solitud de la tua Mare dolorosa, y aquelles llàgremes de materna passió decorrents per la venerable cara sua sostinguen en ardent contemplació la mia pensa. Aquell plant que de les sues entràmenes virginals trahia sospirs e jemechs que los cels feyen rompre, rompen lo vel de la mia ignorància, perquè, quant a la tua glòria me apel·les, alegrar-me puixa ab aquella *cuius sacratissimam animam in hora tue passionis doloris gladius pertransivit* [Officium parvum de septem doloribus beatae Virginis Mariae].

Lo teu juhí final, Senyor, tant me aterra, que, pensant en aquell, no trobe conort ab què m'aconsole. Les nostres sentències scrites en lo front de cascú públicament a tota la celestial companyia seran manifestes. La misericòrdia, Senyor, ja no comparrà intercessora per nosaltres. La justícia, accusant los trists colpables condemnats, se mostrarà tant vigorosa, que tremolaran no sols les creatures humanes mas los abyssos comoguts per la tua furor feran senyal de temor spantable. Sopplich-te, Senyor, en aquella hora

Ne pro[i]cias me a facie tua; et spiritum sanctum tuum ne auferas a me [Ps. 50,13].

En aquell jorn amarch de dol y d'ira,
dia cruel major que tots los dies,
veurem lo sol, que huy tant clar nos mira,
y ·l cel, que ·ntorn de l'univers se gira,
cridar grans crits que piadós no sies.
Los elements, los arbres y les plantes,
y ·ls animals, tots instaran la causa,
y tu, Senyor, mostrant les naffres sanctes,
hoint de l'hom clamors y colpes tantes,
ab gran vigor lo jutgaràs sens pausa,

Dient ab cara ja no placable, mas per a fer justícia de nosaltres tota serena: «Inichs, ingrats peccadors e miserables hòmens! Yo crehí lo cel, los elements y la terra ab totes les maravelles en aquells compreses, tot en servitut y ús de vosaltres; crení après l'ome a imatge e semblança mia, universal possehidor de totes les coses creades; posí'l en lo terrenal paradís on la mia gràtia bastantment y habundosa, sens treball algú, fruís e usufructàs; doní-li companyia

de si mateix feta perquè li fos pus conforme, d'on sou prosehits tots vosaltres, y aquell, pus tost a la creatura que al Creador afectat desobeint, desconegué a Mi per Eva, per la qual ingratitude e malícia fos generalment condemnats a les misèries de la humana vida, hoc y encara a privació de la mia eterna benaventurança, y per aquesta colpa, mogut de pietat, Yo volguí pendre carn de home, sostenint ab vosaltres les misèries vostres ab vida y mort tan vituperosa. Donchs, puix ingrats no menys de la Redempció que de la Creació, heveu volgut tots aquests beneficis perdre, *ite, maledicti Patris mei, ite in ignem eternum* [Mateu 25,41].

O, Senyor, y plàcia't que entre los condemnats ab tan rigorosa sentència yo no sia, ans te supplich, mijançant aquella preclaríssima claustra virginal on Tu, Senyor, fuyst acollit delitosament nou mesos, reebent de aquella la humana scorça per a passar vida, passió e mort tant amarga, y per aquella dulcíssima llet que manist de les fonts immaculades de la tua mare y nostra sacratíssima Verge Maria, si desviat estich y fora de la tua gràtia,

Redde mihi leticiam salutaris tui: et spiritu principali confirma me [Ps. 50,14].

Just sacerdot, ministre sens cautela,
font de salut y verdadera chrisma,
l'esperit teu, Senyor, a mi revela,
perquè ·n lo cel yo sia fet stela
on may haurà divisió ni cisma.
Bàlsem elet y mirra suavíssima,
viu restaurant de l'ànima smortida,
la tua carn y sanch neta puríssima,
rebe-la yo, vera salut sanctíssima,
fent-se ab Tu ma voluntat unida.

Axí com unist, Senyor, la incomprehensible divinitat ab la fràgil spècie humana, la qual és feta divina per participatió, vivint en gràtia, participes ab nosaltres; devallant del cel en la terra cascun dia per comunicar-te ab les creatures tues, entres dins lo nostre cubert perquè les parts interiós de la ànima per tu visitades en aquest món de peregrinació reben, cascuna vegada que merexer[a]n pena, aquella consolatió y gràtia que reeberen los Sancts Pares quant, per delliurar-los del llim, devallà la tua ànima sanctíssima, rompent dels inferns les portes al vençut Lucifer y a sos ministres, manant, com a Senyor universal de totes les coses creades, *atollite portas principes vestras et elevamini porte eternas et introibit Rex glorie* [Ps. 23,7].

Rey de glòria y capità victoriós invencible, informa la mia pensa de la tua evangèlica doctrina, habilita la mia llengua per a confessar aquella, ensenya al meu enteniment la tua sapiència, a les mies mans la tua obra, als meus ulls les tues maravelles y glòries, a la mia boca la tua llaor, als meus peus les tues carreres, y axí, ab aquestes gràties fet ministre de tes obres,

Docebo iniquos vias tuas: et impii ad te convertentur [Ps. 50,15].

Los meus cinch senys rebel·les, flachs y pobres,
si obtendran de Tu lo que reclamen,
com a elets ministres de tes obres,
ensenyaran la lum ab què Tu ·ns cobres,
d'on nostres vots a ben obrar s'inflamen,
perquè ·ls errats a Tu se converteixquen,
y, convertits, vinguen a fer esmena
de sos defalts, y axí tes lahors creixquen
entre ·ls vivents, perquè, Senyor, mereixquen
ésser per Tu delliures de la pena.

Y, si contrasten los delictes que nosaltres, homeyers de la nostra ànima, havem comesos, y la sanch o virtut de aquella escampada per les venes de la terra justícia ·t reclama, la del teu gloriós cors, que per l'arbre de la Creu corrent per tots ha fet esmena, responga en ma defensa: *Respice, quesumus, Domine, super hanc familiam tuam pro qua Dominus noster Iesus Christus non dubitavit manibus tradi nocentium et crucis subire tormentum* [Missa del Divendres Sant].

Complint la profetia de la serpent de Moysés en lo desert, exalçada la del poble de Ira-el, cativat en les mans de Pharaó, lo qual Tu, Senyor, delliurist, partint la mar Roja, figura de aquell gran homecidi que Adam, peccant, havia fet de si e de la sua progènia sangonosa colpa, fon convenient de ésser ab satisfació de sanch satisfeta. Tu la paguist, Senyor, scampant la tua ab lliberalitat tant voluntària, que una sola gota no ·n romangué en alguna de les tues venes; e yo, ingrati de tan benefici, quascun jorn no cesse de tenyir en sangonosos delictes les mans de la mia obra, per on és necessari ensemps ab lo gloriós propheta supplicar-te:

**Libera me de sanguinibus, Deus, Deus salutis mee:
et exultabit lingua mea iusticiam tuam [Ps. 50,16].**

Cura'm los ulls ab l'ungüent o col·liri
que, per salut, del teu costat emana.
Dona'm, Senyor, corona de martiri,
de castedat, lo ceptre d'aquell liri
que Tu sols dar a qui bé ·l te demana.
La boca, donchs, e los labis me uncta
per a cantar lo cant que el cel te canta.
Ma voluntat ab Tu fes-la conjuncta
perquè ·l meu cors y l'ànima deffuncta
puguen fruir la tua vida sancta.

Canten en lo cel les angèliques gerarchies incessantment y sens pausa: *Sanctus, Sanctus, Sanctus, Dominus Deus Sabbaoth*; los patriarques e prophetes, los sancts apòstols e martres, confessors y vèrgens ensemps ab totes les ànimes sanctes: *Gloria in excelsis Deo et in terra pax hominibus bone voluntatis* [Sanctus]; los hòmens, que no ·t basten a comprendre sinó sols per mijà de les maravoloses coses per Tu creades, mirant lo cel stel·lat, contemplant lo sol, considerant la luna, estimant los signes y planetes com sobre les creatures e corsos inferiors influexen virtuts y propietats diverses, cantam en glòria tua: *Domine, Dominus noster, quam admirabile est nomen tuum in universa terra* [Ps. 8,2].

O, Senyor, com cantaré yo, peccador, sens la veu de la tua gràtia, ab los que justament cantar poden la tua llaor excelsa, si, mirant en lo cel les glòries tues e ·n la terra les maravellores diversitats, no cesse de offendre't cascun punt e moment de la mia vida! Supplic-h-te, Senyor, per a cantar les tues maravelles y misteris me dónes gràtia ab la qual

Domine, labia mea aperies: et os meum annuntiabit laudem tuam [Ps. 50,17].

Sens Tu, Senyor, ¿què só sinó cendra?
¿qu· és tot mon dir si Tu, Déu, no u escoltes?
Tu ·ns has creats ab un· amor tan tendra,
que ·n nostre cor tan gran virtut engendra,
que ·l mèrit poch ateny gràties moltes.
En aquest món vivim vida tant noble,
l'èsser creat, semblant a ta imatge,
quant al món és, és fet per nostre moble,
y ·l paradís, sobre lo primer moble,
nostre serà en fi d'aquest viatge.

Tant grans y tan maravellores gràties y beneficis, no per mèrits nostres, Senyor, los nos atorgues, mas solament per la mera liberalitat tua. Nostres servirs, ¿a què ·t serveixen? Nostres llaors, ¿en què t'exalçen? Nostres confessions ¿en què ·t magnifiquen? Nostres sacrificis ¿en què ·t glorifiquen? Nostres oracions, major del que Tu est no ·t demostren. Tot quant de Tu proceeix és misericordiosa [gràcia] per a nosaltres y lo que obram tot en nostra salut se converteix en glòria, pau y exalçament per a l'ànima nostra, la qual, Senyor, a la tua invoca: *Anima Christi, sanctifica me, quia anima nostra sicut passer erepta est de laqueo venantium* [Ps. 123,7].

Salva'm, Senyor, y defén-me, no per les mies pregàries, no per los meus mèrits, oracions, dejunis ni sacrificis, mas per aquella amor y pietat sola que ·t mogué a morir per nosaltres sacrificant lo teu cors en la creu. Tu ·l nos has donat en sacrifici y no ·l vols de nosaltres.

**Quoniam si voluisses sacrificium, dedissem utique:
olocaustis non delectaberis [Ps. 50,18].**

Mos donatius ¿què són, ni mes offertes?
Tu e[t]s lo do y a Tu ·l donar és propri,
o, ver· amor que nostr· amor despertes!
De Tu speram les esperances certes,
que lo restant del món tot és impropri.
Tu est lo tot, la part y la cintil·la,
Tu ·l donador, Tu la donada joya,
Tu est lo test y Tu est la postil·la,
Tu est la font, d'on la salut distil·la,
que ·ns ha salvats de la confusa Troya.

Salva'm, Senyor, y deffén-me, si, perdut lo benefici de la redempció tua, yo só tornat a vassallar-me ab lo enemich de la cristiana companyia, car yo proteste que no vull ésser de aquell ni puch degudament, perquè, Senyor, só obra tua e factura tua. Tu, per fer-me de la diabòlica captivitat delliure, sacrificuist lo teu cors sens màcula y la tua carn sens taca, instituist en la

Cena, cenant ab los teus apòstols, lo gloriós sacrament de l'Altar, en lo qual te plagué mostrar no solament tanta amor y caritat a nosaltres, mas, encara parlant ab aquells en persona de tota natura humana, nos fist promesa dient: *Non bibam a modo de hoc genimine vitis usque in diem illum, cum illud bibam vobiscum novum in regno Patris mei* [Mateu 26,39].

Dexist-nos per memòria, no trellat ni figura, mas a Tu mateix en pròpia essència, volent que, dites aquelles sacratíssimes paraules sobre aquells accidents de pa y de vi, te poguéssim reebre y adorar Aquell per Aquell que en la vera Creu sostenguist passió y mort amaríssima per tots los peccadors. ¿Què, donchs, puch yo fer, considerant la tua inestimable stima y la misèria mia sinó fer de mi, perquè no ·m perda?

Sacrificium Deo spiritus contribulatus: cor contritum et humiliatum, Deus, non despicias! [Ps. 50,19].

Senyor immens, Déu meu, no ·m desempares,
mira lo cor contrit qu· a Tu s'enclina.
Tant és mon bé quant Tu, Déu, lo prepares,
¿qui ·m pot fer dany si Tu, Senyor, m'empares,
fent-me sentir la tua disciplina?
Mon cor enterch, si veus que s'amollexca,
sembla-y llavor de la divina gràcia,
y, perquè ·n ell, Senyor, aquella creixca,
humilitat en mi may no pereixca,
foragitant superbios· audàcia.

Car Tu, Senyor, est tant benigne, tant mansuet e simple, que los audaces superbiosos axí davant la tua humilitat són destròits hi ·s deleixen com fum en l'ayre y en l'aygua la scuma. Supèrbia foragitada de paradís en los inferns és quasi en no-res convertida. Supèrbia desfèu lo primer home de l'ésser de gràtia axí com és desfeta la cera davant la cara del foch. Tu, humilitat profundíssima, per dar-nos exemple, no tenguist en aquest món cosa pròpia, ans, per salvar-nos, canta la Sglésia de Tu, exemple de nosaltres: *Humiliavit semet ipsum Dominus Jesus Christus usque ad mortem, mortem autem crucis* [Fil. 2,8], la qual portist benigne sobre los gloriosos muscles fins al loch del supplici, sofferint çoques y empentes, bufets y repelades, caent y llevant com a persona per delictes feta abominable.

Donchs, Anyell mansuet, axí com portist ab profundíssima pasciència y benignitat la càrrega de tant pesats impropis,

Benigne fac, Domine, in bona voluntate tua Syon: ut edificentur muri Hierusalem [Ps. 50,20].

Syon som tots ab l'aygua del bapisme,
Hierusalem de forts torres murada,
les mans de Déu, per virtut de l'Altisme,
són fonament hon nostra ffe
segur sense sophisrne és fort edificada.
Los durs combats, ab gran artellaria,
que ·ls enemichs de cascun jorn nos donen,

si lo voler, obrant, no y consentia,
¿qui fóra pres, o, fort defensa mia?
Ajuda ·ls flachs vençuts que s'abandonen.

Y axí manifestament mostrar-s'a que les nostres supplicacions te són acceptes, les obres, agradables, placables les oblacions y sacrificis, los quals Tu has, Senyor, instituïts y vols que sien no ja de vedells, ni de corderos, de toros ni de moltons, mas del teu cors munde y de la tua carn sens màcula. ¿Com, donchs, se pot fer, si nosaltres tan digne sagrament te presentam, que no t'haja de ésser accepte?

Plàcia't, Senyor, tan alt y tan gloriós sagrament en salvatió de la ànima mia yo ·l puixa rebre, y, si, *Domine, non sum dignus ut intres sub tectum meum* [Mateu 8,8], deneja la mia consciència, llava les mies entràmenes, orna de sanctes cogitacions la pensa mia, lo meu cor, com a llàntia encesa ·b llum de claríssima ffe, il·lumina les habitacions totes de ma intenció, a ffi que, venint la tua divina Magestat per habitar o per visitar l'ànima mia, trobes aparellada en mi habitació tal que agradable ·t sia.

**Tunc acceptabis sacrificium iusticie, oblationes et olocausta:
tunc imponent super altare tuum vitulos [Ps. 50,21].**

Quant me veuràs aparellat a rebre
per mon poder los teus thesors sens compte,
ans que ·l peccat me puixa pus decebre,
o, Fill de Déu, fes-me de Tu percebre
lo que yo ·t deig sens erra de bescompte!
Accepta y pren mon sacrifici pobre,
yo ·l te offerir al peu de la Creu sancta,
y ab claus d'amor les sanctes portes obre
del divinal secret on se descobre
quant ací baix de Tu la Sgleya canta.

II. CONTEMPLANT EN LO CRUCIFIXI

Alçant los ulls en creu per a mirar-te,
caygut lo cap y coronat d'espines,
¿qual tan cruel poria may contemplar-te
que, contemplant bé, de plorar no ·s farte,
vent córrer sanch les tues carns divines?
Los ulls tancats, la tua boca closa,
morta del tot, que ja, Senyor, no ·ns parla,
¿a qui no dol tant dolorosa cosa?
Fels chrestians, ¿qual esperit reposa
que tal dolor may cesse de plorar-la?

Lo cap beneyt, principi de prudència,
fins al cervell spines lo travessen;
los ulls tancats, finestra de clemència,
lo cors sens crim, ab molta paciència,
de sostenir justícia no cessen.
Per fortitud estan les mans clavades
en tal balanç, per virtut de temprança,
y, per la ffe, ubertes les corades,
per caritat, les carns tan açotades,
que ·ls peccadors habunden d'esperança.
Superbiós, pensa quants l'escarnexen!
Envejós mal, guarda ·l Senyor com pena!
Irós inich, contempla com lo veixen!
O, golater, tasta ·l gust de què ·l peixen,
y ab sa ·margor la tua fam ordena!
Carnal maleyt, mira la carn batuda
del Redemptor, tan flaca de dejunis!
Per los avars aquella fon venuda;
del pereós, la culpa gran, remuda
diligentment, a força d'infortunis.

Semblants peccats, com a serpents a mossos,
no cessen may mordent de devorar-nos.
Membres són teus, Senyor, los nostres cossos.
Tu ·ns has formats los nirvis y los ossos,
no verament, Senyor, per a damnar-nos,
car Tu per tots del cel fins en lo centre
volguist venir per traure los sancts pròmens,
pares antichs, d'aquell maligne ventre
del cors d'infern, hon te prech yo no entre,
o, Redemptor, salut de tots los hòmens!

Supplich-te, donchs, que mos desig arregle,
perquè vivint jamés prengue sinistre.
Fes-me, Senyor, anar per aquell regle
del teu voler, a ffi que ·n aquest setgle
de quant és teu yo sia bon ministre.
Fes que ·l meu cors sia delitós temple
on tes llaors cantant se sacrificuen.
O, sanct Corder figurat per exemple
de caritat, segons huy ·t contemple,
fes que ·n lo cel mos senys te glorifiquen!

III. OBRA FETA PER LO DIT MAGNIFICH MOSSÉN NARCÍS VINYOLES, RESPONENT A UNA JOYA QUE ·S DONÀ A QUI MILLOR DIRIA QUINA DOLOR SENTÍ LA MARE DE DÉU QUANT ENCONTRÀ SON FILL, JESUS, AB LA CREU AL COLL, QUE ·L DUYEN A CRUCIFICAR

La nau Jesús d'aquell port se partia,
de Ponç Pilat, ab vela sangonosa,
quant de Syon partí la nau Maria,
sense govern, portant la trista via,
en mar de plor, ab vela dolorosa.
Trobaren-se en la platja deserta
Jherusalem, ab vàlida fortuna:
l'una, quant fon per l'altra descuberta,
d'un colp de mar, que l'esme desconcerta,
en ffons de mort perir cuydà cascuna,
vent-se tan prest per cruel vent escórrer,
que no pogué l'un· a l'altra socórrer.

Los mariners que les amarinaven
les sentiments eren, que prest espiren,
y així ·l lavor aquells abandonaven,
que la dolor de perdre's no sentiren
quant, tribulats, per a neguar estaven.
Y, majorment, la nau Maria trista,
que de l'amor perdia ·l gran nòlit,
ab lo naucher del sanct evangelista,
que, ja perdut tot l'esme de la vista,
via no ffent, restà la trista ·n jòlit.
Espasme greu l'avia descosida,
dels esperits havent-la departida.

En tant combat y en mar de tanta força
y en tant perill la nau Maria stava,
y ab tot l'esforç que ·ls més esforçats força,
sense poder a puja ni a l'orça
dar lo timó, totalment se negava.
Volent girar, escotà la cadena,
sentí desmay que los amants fallien.
D'aygües de plor estant ja tota plena
y trantollant, les veles y l'antena,
venint a baix, aydar no li podien.
L'arbre perdut, la xàrcia rompuda,
restà la nau quasi del tot perduda.

Mas, encenet la divinal lanterna
de vera lum la nau Jesús a popa,
ab esme tal guià la nau materna,
que reparà l'amfrachte que desquierna
y fa sortir del ver juhí la stopa.
Y axí seguint l'esme de la primera,
surgint les dos al trist port de Calvari,
en aquell lloch on més repòs s'espera,
allí fon més fortuna verdadera,
mes, esforçant l'esforç del vent contrari,
de fortitut tres ànchore lançaren
d'aquells tres claus han juntes s'ormejen.

Cubert lo cel de núvols de tristura,
vengué un grop tan gran y tan terrible,
ab trons y lamps encesos d'amargura,
que los nauchers, estant en tal pressura,
lo salvament los era impossible.
Donà [a] través la nau Jesús en terra.
L'altra restà en penes encallada,
avent perdut la filial desferra,
y ab ferma fe, qu-és àchora que afferra,
en tal naufrayg romàs tota spasmada,
y, sens haver un· hora de bonança,
ferm la tingué l'ormeyg de la sperança.

L'art de donar consells en el món antic: protrèptics i cartes

MONTSERRAT JUFRESA

Universitat de Barcelona

Llucià de Samòsata,¹ en el diàleg que duu el nom de *Menip o la Nigromància* i que té per protagonista aquest filòsof cínic del s. III aC, ens descriu els esforços de l'heroi per esbrinar quina és la vida millor, «la que un home assenyat escolliria» (*Nec.* 6), diu. Per culminar aquesta recerca, Menip viatja fins a Babilònia a fi d'interrogar els mags caldeus i davalla als inferns per consultar el savi endeví Tirèsies i veure així quina fi han tingut homes que han representat papers diversos en el teatre de la vida. Cito aquesta obreta de Llucià perquè tracta amb el seu estil irònic un tema que sense cessar es repeteix en la literatura i el pensament de totes les èpoques del món antic, des d'Hesíode fins a Boeci: el de voler saber de quina manera hem de viure, què és el què hem de triar per poder assolir allò que és millor, i què ens ha de fer feliços, sigui això la política, la retòrica, la filosofia o el plaer. Aquest afany per saber què és el que ens cal triar genera tota una sèrie d'escrits entre els quals podem incloure els protrèptics i les cartes.

Προτρεπτικός és un adjectiu derivat del verb προτρέπω, que vol dir 'anar corrent cap a alguna cosa', i, per tant, també 'urgir', 'impel·lir', 'impulsar'. Aquest adjectiu, si el referim al substantiu λόγος,² entès com a 'dissertació' o 'tractat', indica un tipus de discurs exhortatiu, que ens empeny a triar una determinada activitat o ocupació, tot vantant-ne els beneficis que comporta. La paraula προτρεπτικός la trobem, doncs, usada com a títol per a escrits filosòfics d'Aristòtil (DL V 22), Epicur (DL X 28), Cleantes (DL VII 175) i altres filòsofs, i podríem dir que aquest concepte també caracteritza la literatura parenètica, que és la que es dedica a donar consells, perquè d'una cosa a l'altra —de la recomanació a l'exhortació— no hi ha massa diferència, només un matis.

1. Llucià de Samòsata (ca. 120–180 dC) és un escriptor grec que pertany al moviment de la segona sofística. És autor de més de vuitanta obres —diàlegs i petits tractats—, la majoria de tipus satíric i paròdic (Alsina 1962, Jufresa 1966).

2. *Lógos* és un substantiu molt usat en grec, derivat del verb *légo*, que significa 'aplegar' i 'dir'. El substantiu té nombroses accepcions perquè indica tot allò que és dit, de paraula o per mitjà de l'escriptura. També significa 'fama', 'raó', 'causa', 'mesura', 'proporció matemàtica', 'definició' (Guthrie 1962).

Aquest tipus de composició ja he assenyalat que va tenir una llarga vida: Ciceró va escriure un tractat, l'*Hortensi*, que també era un protrèptic, i més tard Clement d'Alexandria,³ Galè⁴ i Iàmblic⁵, entre d'altres, composaren així mateix obres amb aquesta intencionalitat. També podríem considerar un protrèptic la inscripció monumental que un tal Diògenes, prohoms d'Oenoanda i adepte epicuri, va fer gravar en un mur de la seva ciutat, aproximadament l'any 125 dC.⁶ Hi diu explícitament que aquest anunci públic respon a l'objectiu de millorar la condició moral dels seus conciutadans, actuals i futurs, i dels visitants de la ciutat, i convèncer-los de la bondat de la filosofia epicúria.

Però cal saber que el *lógos protreptikós* més famós del món antic és un escrit probablement en forma de carta, atribuït a Isòcrates, i que té per títol *A Demònic*, del qual se n'han conservat més de vuitanta manuscrits, i per això ens hi detindrem amb més detall. Isòcrates era un orador i mestre d'oratoría atènès,⁷ que creia que calia formar homes polítics capaços de posseir un coneixement exacte de les necessitats de l'estat i de saber expressar amb precisió i bellesa les seves idees per tal de convèncer el poble de dur-les a la pràctica. En relació amb les altres tendències educatives de l'època, Isòcrates afirmava que ni l'especulació teòrica en ella mateixa servia per a res, ni tampoc els oradors polítics o judicials oferien una base de formació acceptable, perquè es movien dins d'uns esquemes massa rígids que no deixaven espai als joves per desenvolupar els seus dots naturals. Quant a Plató i els filòsofs de l'Acadèmia, els rebutjava dient que no anaven més enllà de formular especulacions teòriques, tal com ho demostraven llurs promeses d'ensenyar una felicitat i una saviesa que ni tan sols ells mateixos posseïen. Isòcrates, per contra, seguint una línia de pensament clarament sofisticada, creia que l'home només pot basar el seu coneixement en la δόξα —l'opinió— i que la saviesa consisteix a saber destriar l'opinió més profitosa i treure'n les conseqüències en el moment oportú —καιρός. També considerava que la capacitat de reflexió s'ha de basar en uns exemples o models —παράδειγματα— que han de ser imitats, tant pel que fa a l'expressió formal de les idees com pel que fa a les idees mateixes, de manera que ens permetin assolir l'èxit. L'educació que Isòcrates propugna, basada en la imitació de bons models, pressuposa en el deixeble una certa moralitat, així com un caràcter ben disposat, que ha d'acompanyar-se d'experiència i de pràctica i també d'un estil elegant.

El discurs *A Demònic*, malgrat ser atribuït a Isòcrates perquè recull algunes idees semblants a les defensades per ell, és considerat apòcrif tant pels crítics antics com pels moderns, que el daten tots a finals del s. v aC o a començaments del s. iv aC. El gramàtic anònim que en resumeix l'argument ens diu que és una carta dirigida al fill d'un amic d'Isòcrates, un tal Hipònic, que era xipriota. El text és un recull de consells per a un nen que s'ha quedat sense pare i a qui es vol ensenyar com s'hauria de comportar per tenir una vida digna i, potser, feliç.

3. Clement d'Alexandria (ca. 150–215 dC) va escriure un *Protrèptic* on anima els pagans a convertir-se al cristianisme.

4. El *Protrèptic* de Galè (metge i filòsof, 130–200 dC) és una exhortació a l'estudi de les arts en general i en especial de la medicina. Vegeu Zaragoza (2013).

5. El *Protrèptic* de Iàmblic és una invitació a la vida filosòfica (Pistelli 1888, Des Places 1989), i conté molts extractes de l'obra del mateix nom d'Aristòtil.

6. La inscripció estava gravada als dos costats més llargs d'un pòrtic rectangular i tenia aproximadament 2,5 m d'alçada per 60 m de llargada. El pòrtic va ser enderrocat i els blocs de pedra reutilitzats, la qual cosa va provocar la dispersió de la inscripció, que s'ha anat recuperant lentament i amb dificultats a partir del s. xix (Smith 1993).

7. Isòcrates fou un personatge important de l'Atenes clàssica i va tenir una vida llarga —del 436 fins al 338 aC—, fet que li permeté participar en els esdeveniments més significatius del seu temps. Fill d'un fabricant de flautes, fou deixeble dels sofistes Protàgoras, Pròdic i Gòrgias, i fou d'aquest últim de qui rebé una influència més gran. Quan el seu pare es va arruïnar, Isòcrates va guanyar-se la vida exercint com a logògraf i després fundà una escola d'oratoría. A través de l'escola cercà d'educar la joventut d'acord amb els seus ideals i poder influir així, ni que fos de manera indirecta, en els afers polítics, i el fet és que el seu posicionament a favor d'un panhel·lenisme, que el portà a alinear-se al costat de Filip, va ser compartit per nombrosos personatges polítics, oradors, historiadors i autors tràgics (Castellanos 1971).

Comença per un elogi de l'amistat, així com de l'adquisició de la virtut com el bé més noble i segur, i continua amb l'enumeració d'una sèrie de preceptes i normes de conducta que han de permetre a l'infant enfortir la seva ànima i imitar les virtuts del seu pare. Aquestes normes són, en primer lloc, honorar els déus, sobretot en el culte públic, car en fer-ho també es guarden les lleis de la ciutat; comportar-se amb els pares tal com voldries que els teus fills es comportessin amb tu; practicar no els exercicis que desenvolupen la força, sinó els que milloren la salut; no riure de manera desmesurada ni dir paraules grolleres ni agosarades; no esperar que resti ocult cap acte vergonyós que puguis haver comès, perquè tot s'acaba sabent; tenir desig d'aprendre, d'esforçar-se i de viatjar; ser sociable; treballar en coses que agradin, car això ajuda a treballar en el que no agrada; guardar els secrets; pensar que la riquesa és útil; acontentar-se amb allò que es té, però alhora procurar millorar; detestar els aduldors; ser amable i no buscar raons; no embriagar-se; tenir cura de tot el que pugui fer un servei a la vida, però exercitar per damunt de tot la intel·ligència, perquè posseir un enteniment clar —*νοῦς*— és la cosa més gran en el cos de l'home; meditar el que hem de dir i pensar que de les bones obres se'n deriva el plaer més noble.

Aquestes recomanacions són un compendi de normes de vida pràctica, privada i col·lectiva, pròpies de la tradició moralista grega, ja present en els Set Savis, en els poetes lírics i en la filosofia pitagòrica i presocràtica, acompanyades d'un toc final d'intel·lectualisme moral, que és un element podríem dir gairebé constitutiu de les formulacions ètiques en el pensament grec (Vegetti 1989; Moreno 2014).

L'altre escrit que voldria comentar és el *Protrèptic* d'Aristòtil.⁸ Es tracta d'un diàleg de la primera època, on l'autor exposa el programa de l'Acadèmia platònica, de la qual ell encara formava part quan el va escriure, i que comporta una exaltació prioritària de la filosofia. Aquesta obra no ens ha arribat completa i per tradició directa, sinó que ens és coneguda, si acceptem la hipòtesi de Bywater (1869), a partir dels extractes continguts en una altra que duu el mateix títol i fou composta per Làmblic en el s. III dC (Zanatta 2008). Abans d'això el que sabíem del *Protrèptic* aristotèlic era el seu nom, conservat per Diògenes Laerci (V 22),⁹ el qual diu que constava d'un únic llibre, i per la notícia de Ptolomeu (A 8 Düring),¹⁰ que li assigna tres llibres i el nom de *Protreptikós Philosophías*, potser per haver-lo confós amb un altre diàleg perdut d'Aristòtil anomenat *Perí Philosophías*. També Alexandre d'Afrodísia (*In Top.* 149, 9-17 = fr. 2 Ross)¹¹ afirma que Aristòtil hi sostenia que, a més de la recerca especulativa, és propi de la filosofia esbrinar si cal o no filosofar. Per la seva part, Estobeu (IV 32, 21 = fr. 1 Ross)¹² ens informa, seguint el que deia l'estoic Zenó, que en el *Protrèptic* Aristòtil considerava que Temísó, príncep d'una ciutat de Xipre i personatge a qui estava dedicat el llibre, gaudia de tots els béns que permeten dedicar-se a la filosofia. El *Protrèptic* hauria estat compost per Aristòtil cap al 351-350 aC, pocs anys després de la mort del seu amic Eudem, que també era xipriota i possiblement l'havia posat en relació amb el príncep. En escriure aquest tractat, Aristòtil és probable

8. Aristòtil va néixer a Estagira, Macedònia, l'any 384 o 383 aC i entrà a l'Acadèmia platònica amb 17 anys. Hi romangué durant vint anys fins a la mort de Plató, moment en què abandonà Atenes. L'any 335 tornà a aquesta ciutat i hi fundà la seva escola, el Liceu. Morí a Calcis l'any 322 o 321 aC.

9. Diògenes Laerci, un autor de qui sabem ben poc, va viure probablement a cavall entre el s. II i el s. III dC. Va escriure una obra en deu llibres, *Vides i doctrines dels filòsofs més il·lustres*, que podem considerar com la història de la filosofia més antiga que ens ha arribat sencera (Grau 2014).

10. Ptolomeu el Garib, autor d'època hel·lenística, potser pertanyent a l'escola peripatètica, va escriure una *Vida d'Aristòtil* que contenia un catàleg molt extens de les seves obres (Düring 1957).

11. Alexandre d'Afrodísia, filòsof peripatètic, va viure entre el s. II i el III dC i va ser el comentarista més important en llengua grega de l'obra d'Aristòtil.

12. Joan Estobeu va ser un autor neoplatònic que va viure entre els s. V i VI dC. Va compilar una *Antologia* de textos grecs que recull obres, informació i cites sobre uns cinc-cents autors antics.

que volgués contrarestar la influència de l'escola isocràtica i difondre la de l'Acadèmia, per això el tema de fons d'aquesta obra és que la filosofia mereix ser cultivada per ella mateixa, perquè intrínsecament és un valor, però a més és útil per a la vida i ens fa feliços. De la filosofia no podem prescindir-ne, argumenta Aristòtil, perquè la seva necessitat es fa patent tant si es reconeix que cal filosofar com si es nega: en aquest segon cas, s'ha de demostrar per què no cal, i això també és fer filosofia (fr. 2 Ross). Aquest argument el repetí Ciceró en el seu tractat *Hortensius*, que ja hem dit que també era un protrèptic.¹³

Abans de provar les tres tesis de fons que hem esmentat, sembla que Aristòtil discorria sobre la relació entre la filosofia i els béns externs, subratllant el valor instrumental d'aquests béns en relació amb l'ànima i el cos, un tema sens dubte platònic, però també emprat per l'Aristòtil més tardà. Quant a l'ànima, insisteix que, «tal com diu el proverbi, la sobreabundància genera prepotència i la manca d'educació acompanyada de molts mitjans porta a la pèrdua de seny» (fr. 3 Ross), i recalca que la força, la riquesa, la bellesa i tots els béns d'aquests tipus no ho són realment si no van acompanyats de la φρόνησις, la prudència,¹⁴ virtut que s'adquireix per mitjà de l'aprenentatge i la recerca d'aquells objectius per a l'assoliment dels quals ens capacita la filosofia, de manera que, conclou, «cal filosofar sense cap mena de dubte» (fr. 3 Ross). Quant al cos i al dany que es deriva del mal ús dels béns mencionats abans, Aristòtil expressa la necessitat d'adquirir: «aquella ciència, ἐπιστήμη, per mitjà de la qual farem bon ús d'aquestes coses» (fr. 4 Ross), i que no és altra que la filosofia. De manera que, en aquest text, sembla clar que Aristòtil defensa una filosofia basada en el coneixement i la prudència, que està dotada d'un caràcter teòretic i pràctic alhora. Així, prova que filosofar és possible, avantatjós —el més avantatjós de tot perquè defineix allò que és millor— i fàcil —no ho fem per treure'n rendiment, practicar-la és agradable, i no necessita esforç físic ni tampoc instruments especials ni llocs adients (fr. 5 Ross). L'estagirita s'aplica a continuació a demostrar els tres punts que hem assenyalat com a cabdals.

En primer lloc, que la filosofia és desitjable per ella mateixa. Això ho argumenta dient que, atès que cada cosa assoleix el seu bé quan, no de manera accidental sinó volguda, duu a terme allò que constitueix el seu deure propi —ἔργον—, i el deure propi de l'home és conèixer la veritat, la virtut més alta serà la que el fa capaç de dur a terme el seu deure, és a dir, la φρόνησις acompanyada de l'ἐπιστήμη,¹⁵ cosa que consisteix en l'exercici de la filosofia (fr. 6-7 Ross). La filosofia, per tant, és estimada per ella mateixa, i cauen en el ridícul els qui volen trobar en cada cosa una utilitat diferent de la cosa en si i fan de la utilitat la mesura per valorar-ho tot, perquè hi ha realitats que no estan sotmeses a aquesta mesura, tal com els habitants de les illes dels Benaurats que, precisament perquè no tenen necessitat de res, es dediquen al pensament i a la contemplació i són per això màximament feliços (fr. 12 Ross).

En segon lloc, que la filosofia és, tanmateix, útil per a la vida (fr. 13 Ross). La filosofia ens fa conèixer la naturalesa de les coses, el que és just, el que és bell i el que és beneficiós, i així podem orientar-nos millor en els afers de la vida. Aristòtil rebutja així el posicionament d'Isòcrates, que no admetia l'existència d'una ciència —*episteme*— que ens ensenyés què cal fer i què cal no fer, sinó que feia derivar l'adquisició de valors morals de la imitació d'aquells que en posseeixen, a través de la persuasió generada per la retòrica. Aristòtil considera, per exemple, que no obtindrem una bona constitució per a una ciutat només per imitació de les d'altres ciutats, siguin d'Esparta o de Creta, sinó només en relació amb el coneixement del que és bo i del que

13. L'*Hortensius* és un tractat, ara perdut, que Ciceró va escriure cap a l'any 45 aC, en forma de diàleg, on defensava la superioritat de la filosofia enfront de la retòrica. Agustí d'Hipona (*Confessions*, III, 4, 7) quan era jove va llegir aquesta obra, que li causà una gran impressió (Brown 1967).

14. *Phronesis* vol dir 'pensament', 'judici', però també 'saviesa pràctica', 'prudència'.

15. *Phronesis* i *episteme* tenen significats gairebé coincidents en aquests fragments del *Protrèptic* aristotèlic.

és bell, un coneixement que tan sols ens pot donar la filosofia. Això no exclou l'estar informat sobre altres constitucions, ni la importància d'un examen comparat, sinó simplement redactar una constitució a partir d'una altra.

En tercer lloc, que la filosofia ens fa feliços (fr. 14 i 15 Ross). Per a Aristòtil el viure es diu en potència i en acte, però creu que el seu sentit més propi és el segon, car l'acte està connectat amb l'ús d'una capacitat, i la potència només a la simple possessió d'aquesta, per això, quan l'ús es duu a terme, queda garantida la presència de la finalitat i de la conformitat amb la natura. Si, per tant, viure en sentit propi es diu segons l'acte i el recte ús, atès que allò que ens vivifica és l'ànima, que en l'home té com a facultat més elevada el pensament, podem concloure que viu en el sentit més alt del terme l'home que pensa amb més exactitud i que viu en una mesura superior als altres aquell que més que qualsevol altre coneix la veritat. Però pensar i conèixer la veritat són dimensions de la filosofia, de manera que en l'exercici de la filosofia consisteix el viure en el sentit més propi. A més a més, l'activitat perfecta i lliure comporta plaer en ella mateixa, de manera que l'exercici de conèixer comporta plaer en el fet que és un acte perfecte i lliure, i, per tant, l'activitat contemplativa és entre totes la més agradable. Finalment (fr. 15 Ross), s'argumenta la capacitat de la filosofia per fer-nos feliços a partir de la consideració que la felicitat pot raure en la saviesa, en la virtut, en el plaer o en totes tres coses alhora, i demostrant que cadascuna d'aquestes possibilitats porta a filosofar.

Hem examinat, encara que succintament, allò que recomanen aquests dos protrèptics emblemàtics, l'atribuït a Isòcrates i el d'Aristòtil, que ens exhorten, per assolir una vida digna i feliç, l'un a seguir una via d'imitació de preceptes i models virtuoses, l'altre a practicar la filosofia. És evident que els camins que assenyalen aquests dos mestres grecs han estat des d'aleshores profusament transitats.

Ens fixarem ara en el segon tipus descrits protrèptics que ens proposàvem comentar: les cartes. D'entrada, cal dir que la literatura antiga grega i romana ens ha deixat un important llegat epistolar, unes vegades d'autoria certa i altres d'apòcrifa, que engloba un ample ventall de temes heterogenis —privats, oficials, doctrinals, filosòfics, didàctics, poètics, eròtics, etc.¹⁶ Cal remarcar que en el *corpus* de cartes d'autors grecs, recopilat per Hercher (1873),¹⁷ n'hi ha moltes que no poden ser considerades autèntiques i, en canvi, les cartes del *corpus* d'autors llatins tenen una atribució en general molt més segura.¹⁸

Des d'un punt de vista formal, com a gènere, la carta és un fruit de la retòrica grega, i les seves característiques la fan apta per a la transmissió de consells i de doctrina filosòfica. Els estudiosos han discutit sobre una suposada diferència entre epístola i carta, de manera que, segons Deissmann (1923), l'epístola es diferenciaria de la carta tal com l'art ho fa de la naturalesa: la carta seria un tros de vida i l'epístola un producte de l'art literària. Com remarca Suárez de la Torre (1979), la carta —i l'epístola— s'aproximen al que vol ser la conversa amb una altra persona, a la qual intenten suplir, de manera que l'esquema tradicional dels factors del llenguatge —el que parla, el tema o missatge i l'oient— pot ser traspassat als termes emissor-missatge-receptor, i pel que fa a la «relació d'interlocució», pot situar-se sobre un eix que designa exclamació, optació o imperatiu. La carta, seguint la distinció de Deissmann, té normalment una funció expressiva, declarativa o impressionant de caràcter mínim, i seria la relació més ele-

16. Els papirs ens han aportat un bon nombre de cartes estrictament privades de persones corrents, i alguna de personatges més famosos com una carta de Juli Cèsar.

17. La recopilació feta per Hercher (1873) aplega 61 noms entre escriptors i personatges rellevants del món antic.

18. Tenim cartes de Juli Cèsar, Ciceró, Sèneca, Plini el Jove, Frontó, que han estat editades i estudiades per separat. Les cartes d'altres autors menys importants han estat editades conjuntament per Cugusi (1970-1979). Per a una aproximació general, vegeu Gómez Pallarès (2003) i Morello i Morrison (2007).

mental susceptible de ser establerta amb aquest tipus de codi. L'epístola, pel fet d'anar sovint acompanyada d'una finalitat publicitària, transforma la relació binària emissor-receptor en una de triangular que ens apropa, a grans trets, a la relació poeta-auditori-destinatari, tal com fou establerta per Gentili (1984) per a la lírica grega.

Clement d'Alexandria (*Strom.* I, 76, 10) dona la informació que Atossa, reina dels perses,¹⁹ va ser la primera que redactà cartes, però com a primer esment d'una carta en la literatura grega se sol citar l'expressió homèrica *σήματα λυγρὰ* —signes lúgubres— (*Il.* VI, 168), inscrits en la tauleta que Pretos donà a Bel-lerofontes i que duia la recomanació de matar-lo.²⁰ Aquest exemple, tanmateix, i també d'altres com les cartes que trobem a les obres d'Heròdot o Tucídides, o les cartes fictícies incloses en algunes obres literàries, és evident que no tenen cap valor historiogràfic (Rosenmeyer 2001). Els primers conjunts epistològrafs importants conservats pertanyen al grup que Sykutris (1931) anomenà «cartes privades literàries» i «cartes per a la publicitat», i la seva redacció ha estat adjudicada a filòsofs i oradors: Plató, Isòcrates, Demòstenes, Aristòtil, Diògenes, Epicur, Filòstrat, Libani, etc. Els autors havien escollit aquest mitjà de transmissió d'idees i de sentiments pensant que la carta pot tenir en el destinatari, sigui un individu o una comunitat, un efecte més directe que el discurs o el diàleg.²¹

Des d'un punt de vista formal, les cartes del tipus esmentat estan amb tota seguretat destinades a una lectura conscienciosa, fet que explica que estiguin compostes amb cura i atenció a fi de trobar l'expressió d'arguments convincents dins d'un límit d'extensió no gaire ampli. La carta representa un diàleg reduït a dos interlocutors, diferit en el temps i en l'espai, del qual només podem escoltar la veu d'un dels que parla, mentre l'altre és evocat per la memòria i la imaginació. L'antic diàleg a diverses veus, algunes d'elles discordants, hi queda reduït a un monòleg, i es converteix, per tant, en un mitjà adequat per suggerir, per aconsellar o per imposar solucions, per exercir, en definitiva, aquella funció protrèptica o parenètica de què parlàvem a l'inici, perquè la veu que podria formular objeccions no s'escolta. Un altre factor que afavoreix l'eficàcia de la carta és que el destinatari sol ésser un amic o un deixeble, algú molt pròxim a l'autor, i a qui tan sols cal recordar la veritat i el camí que hi condueix a fi que no s'equivoqui en el moment de triar.

Un exemple del valor protrèptic i la qualitat literària que podem trobar en una carta el tenim a l'epístola *A Meneceu*, d'Epicur,²² conservada per Diògenes Laerci (X, 122-135). S'hi exposen els conceptes fonamentals de l'ètica epicúria, però la redacció és més acurada i amb més efectes d'estil que en les altres dues lletres, *A Heròdot* i *A Pitocles*, que parlen de teories físiques. De totes maneres, deixant de banda les diferències en la qualitat de l'estil, el fet que Epicur faci servir sovint la carta com a forma d'expressió per resumir els punts més importants de la seva doctrina²³ deixa percebre alguns dels seus posicionaments més característics, com són la lluita contra l'escepticisme, la convicció profunda de l'existència del lliure albir, la fe en l'amistat, i

19. Atossa era l'esposa de Darius i mare de Xerxes, el rei persa derrotat pels grecs a la batalla de Salamina l'any 480 aC. És un dels personatges de la tragèdia *Els perses*, d'Èsquil.

20. Bel-lerofontes es refugià a la cort del rei Pretos de Corint per purificar-se d'un crim que havia comès. La muller de Pretos s'enamorà d'ell i intentà seduir-lo, però el jove la refusà i la dona aleshores l'acusà davant del marit. Pretos, per no matar ell mateix el seu hoste, l'envià al palau del seu sogre Iòbates amb una carta que deia que matés a qui la portés (Grimal 1951).

21. Els autors cristians utilitzaren amb assiduitat aquest sistema de difusió de les idees, des dels apòstols i sant Pau fins als pares de l'Església.

22. Epicur nasqué a Samos, de pares atenenses, l'any 342 o 341 aC. L'any 306 fundà a Atenes una escola filosòfica anomenada el Jardí. Els deixebles hi duïen una vida frugal i hi cultivaven hortalisses. Morí l'any 271 aC.

23. De tant en tant algun deixeble abandonava l'escola d'Epicur per fundar una nova comunitat en un altre lloc. El mestre mantenia els llaços amb aquestes comunitats mitjançant l'intercanvi freqüent de cartes, que li permetien no només tractar alguns temes filosòfics, sinó controlar els possibles desviaments teòrics o ideològics (Jufresa 2008).

finalment, també el seu dogmatisme. La lletra *A Meneceu* s'inicia amb una exhortació al cultiu de la filosofia que s'obre a tots els homes —joves i vells—, i afirma així la seva universalitat:

Epicur a Meneceu, salut.

Que ningú, mentre és jove, no vacil·li a filosofar, ni essent ja vell, de filosofar no es cansi. Car per assolir la salut de l'ànima, mai no s'és ni massa vell ni massa jove. Aquell que diu que encara no li ha arribat l'hora, o que ja li ha passat l'edat, és com si digués que per a la felicitat no ha arribat encara el moment, o bé que ja li ha fugit (Diògenes Laerci X, 122).²⁴

Aquest és un dels trets més originals de la filosofia epicúria, que pel fet de considerar que és accessible a tothom, fins i tot les dones (Jufresa 1994), pressuposa l'abolició de l'aprenentatge previ de les matèries —matemàtiques, música, geometria— que altres escoles exigien. A continuació, Epicur, amb el to de qui a més de transmetre ensenyances vol persuadir i inspirar confiança, exposa quin és el seu *tetraphármakon*, el quàdruple remei per guarir la infelicitat dels homes, causada per la por dels déus, la por de la mort, la por del futur i la valoració equivocada sobre què és bo i què és dolent. Enfront d'això, diu Epicur, hem de mantenir la recta opinió que la divinitat no s'ocupa ni en bé ni en mal de nosaltres, que la mort no representa res perquè quan ella arriba nosaltres ja no hi som, que el futur depèn en bona part de nosaltres mateixos i que el plaer és un bé i el dolor un mal, però que de vegades hem de triar un mal per assolir un bé més gran. Com el savi, hem de saber triar els plaers segons la relació que guarden amb el dolor. Finalment, després d'una darrera invitació, malgrat tot, a la pietat envers els déus,²⁵ l'epístola es tanca amb una exaltació de la llibertat de la voluntat humana, capaç de canviar la desgràcia en felicitat, i amb una exhortació a la pràctica de la meditació filosòfica per allunyar la torbació i fer-nos viure feliçment com a déus entre els homes.

Veiem, per tant, que Epicur, en la composició de la carta *A Meneceu*, ens indica un camí molt semblant al que havia assenyalat Aristòtil en el *Protrèptic*: en la filosofia i en l'aplicació dels seus principis es troba la clau per dur una vida digna i feliç. Però Epicur, que coneixia sens dubte la tradició ètica grega i era conscient de la manca de perseverança o la poca fortalesa dels homes, introduí també en la seva filosofia el valor de l'exemple: el de les figures dels déus, més allunyades, i l'exemple més proper del comportament dels savis del Jardí i el d'ell mateix, Epicur, a qui seguidors i deixebles anomenaven el Mestre.

24. Traducció de Jufresa (1975).

25. Encara que no s'ocupin dels homes, Epicur afirmava que els déus existeixen i són un exemple de la màxima ataràxia i felicitat. És per això que cal venerar-los, i també perquè Epicur no desitjava que els seguidors de la seva filosofia deixessin de ser bons ciutadans.

Referències bibliogràfiques

- ALSINA, José (ed.) (1992 [1962]): «Introducción», dins Luciano de Samosata, *Obras*, vol. I, 2a edició, Madrid, CSIC, pp. 11–46.
- BROWN, Peter (2000 [1967]): *Augustine of Hippo. A biography*, 1a edició, Berkeley / Los Angeles, University of California Press.
- BYWATER, Ingram (1869): «On a lost dialogue of Aristotle [The Protrepticus]», *Journal of Philology*, núm. 2, pp. 55–69.
- CASTELLANOS, Joan (ed.) (1971): «Introducción», dins Isòcrates, *Discursos*, vol. I, Barcelona, FBM, pp. 7–37.
- CUGUSI, Paolo (ed.) (1970–1979): *Epistolographi latini minores* I, 1-2; II, 1-2, Torí, Paravia.
- DEISSMANN, Gustav Adolf (1923): *Licht vom Osten. Das Neue Testament und die neuentdeckten Texte der hellenistisch-römischen Welt*, Tübingen, Mohr.
- DES PLACES, Édouard (ed.) (1989): *Jamblique de Chalcis, Protrepticus*, París, Les Belles Lettres.
- DÜRING, Hans Ingemar (1957): *Aristotle in the Ancient Biographic Tradition*, Göteborg, Almqvist & Wiksell.
- GENTILI, Bruno (1984): *Poesia e pubblico nella Grecia Antica*, Roma-Bari, Laterza. Trad. castellana de Xavier Riu (1996): *Poesía y público en la Grecia Antigua*, Barcelona, Sirmio.
- GÓMEZ PALLARÈS, Joan (2003): «Epistolografia», dins *Studiosa Roma. Los géneros literarios en la cultura romana*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 203–2015.
- GRAU, Sergi (ed.) (2014): «Introducción», dins Diògenes Laerci, *Vides i doctines dels filòsofs més il·lustres*, vol. I, Barcelona, Fundació Bernat Metge, pp. 9–184.
- GRIMAL, Pierre (1951): *Dictionnaire de la Mythologie grecque et romaine*, París, PUF.
- Trad. catalana de Sergi Grau (2008): *Diccionari de Mitologia Grega i Romana*, Barcelona, Edicions de 1984.
- GUTHRIE, William Keith Chambers (1962-1981): *A History of Greek Philosophy*, 6 vols., Cambridge University Press. Cito per la trad. castellana d'Alberto Medina (1984): *Historia de la Filosofía Griega*, vol. I, Madrid, Gredos, pp. 395–400.
- HERCHER, Rudolphus (1873): *Epistolographi Graeci*, París, Didot.
- JUFRESA, Montserrat (ed.) (1966): «Introducción», dins Lluçia de Samòsata, *Obres*, vol. I, Barcelona, FBM, pp. 7–38.
- JUFRESA, Montserrat (ed.) (1975): *Epicur, Lletres*, Barcelona, FBM.
- JUFRESA, Montserrat (1994): «Love in epicureism», dins *Storia, poesia e pensiero nel mondo antico. Studi in onore di Marcello Gigante*, Nàpols, Bibliopolis.
- JUFRESA, Montserrat (ed.) (2008): *Epicur, Ètica, Cànoves*, Proteus.
- MORELLO, Ruth; Andrew D. MORRISON (eds.) (2007): *Ancient letters: classical and late antique epistolography*, Oxford University Press.
- MORENO, Antonio (2014): «L'Intel·lectualisme moral en Epicur de Samos», *Anuari de la Societat Catalana de Filosofia*, núm. 25, pp. 17–28.

- PISTELLI, Hermenegildus (ed.) (1888): Iamblicus, *Protrepticus*, Leipzig (reimp. Stuttgart: 1996).
- ROSENMEYER, Patricia A. (2001): *Ancient epistolary fictions. The letter in Greek literature*, Cambridge University Press.
- ROSS, William David (ed.) (1955): Aristotelis, *Fragmenta Selecta*, Oxford, Clarendon Press.
- SMITH, Martin Ferguson (1992): *The Epicurean inscription*, Nàpols, Bibliopolis.
- SUÁREZ DE LA TORRE, Emilio (1979): «La epistolografía griega», *Estudios Clásicos*, núm. 25, pp. 19–46.
- SYKUTRIS, Johannes (1931): «Epistolographie», dins August Pauly; i altres (eds.) (1894–1980), *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, J.B. Metzler, col. 185–220.
- VEGETTI, Mario (1989): *L'etica degli antichi*, Roma-Bari, Laterza.
- ZANATTA, Marcello (ed.) (2008): Aristotele. *I dialoghi*, Milà, Rizzoli.
- ZARAGOZA, Joana (ed.) (2013): Galè, *Tres tractats sobre l'art de la medicina*, Tarragona, Publicacions de la URV.

Miquel dels Sants Oliver i l'Institut d'Estudis Catalans

JOSEP MASSOT I MUNTANER

Institut d'Estudis Catalans

Miquel dels Sants Oliver, nascut a Campanet el 1864, periodista, historiador, poeta i prosista, va integrar-se de bon començament en el moviment de la Renaixença, que propugnava l'ús del català —si més no en les obres de tipus literari— i que defensava la unitat de la llengua, per damunt d'una fragmentació regional, tot i que, en el seu cas, no deixà de fer servir, quan li semblava convenient, formes dialectals mallorquines no habituals en el llenguatge literari. Ens consta la relació que va tenir, de jove estudiant a Palma, amb Josep Lluís Pons i Gallarza i amb Josep M. Quadrado, i l'amistat que mantingué amb Tomàs Aguiló, amb Tomàs Forteza —estudiós de la gramàtica catalana i acèrrim defensor de la llengua catalana—, amb el més jove Antoni M. Alcover i amb tots els qui formaven l'anomenada tertúlia de Joan Alcover. D'altra banda, durant les seves estades a Barcelona, on estudià una mica anàrquicament Dret —que no enllestí fins al 1892—, fou un dels molts mallorquins que s'arreceraren a l'ombra de Marià Aguiló, del qual féu sempre grans elogis, i estigué igualment en contacte amb altres joves plens d'inquietuds, com ara Narcís Oller, Josep Yxart, Joan Sardà o Francesc Matheu.

Quan s'establí definitivament a Barcelona, el 1904, Oliver va ésser protegit per Joan Maragall, que li proporcionà un lloc de redactor al *Diario de Barcelona* —del qual esdevingué director el 1905— i el nomenà oficial de Secretaria de l'Ateneu Barcelonès, i en iniciar-se la Solidaritat Catalana, al final del 1905, Oliver seguí el camí de Maragall i abandonà el conservador *Diario de Barcelona*. Ben aviat, el 1906, entrà en la redacció de *La Vanguardia* i hi desenvolupà una campanya a favor de la Solidaritat, en la qual mirava de conciliar els ideals de la Lliga Regionalista amb la política del seu admirat Antoni Maura.¹

No és gens estrany que, quan el 1907 Enric Prat de la Riba va fundar l'Institut d'Estudis Catalans, volgués integrar-hi Oliver, que reunia totes les condicions per esdevenir membre del primer nucli de la corporació, el que després se n'havia d'anomenar la Secció Històrico-Arqueològica: era mallorquí —l'únic de la casa fins que hi va entrar mossèn Alcover—, era

1. Les millors biografies d'Oliver són les de Joan-Lluís Marfany (1988) i de Gregori Mir (1987 i 1992). Té un interès ben especial la necrologia d'Antoni Rubió i Lluch (1923), obra d'un company de l'Institut d'Estudis Catalans. També té interès en aquest sentit la semblança de Joaquim Molas (1998). Per a l'actitud envers la llengua catalana d'Oliver i dels seus mentors i amics, vegeu Massot (1985).

catalanista moderat i tenia prestigi intel·lectual pels seus llibres *La literatura en Mallorca* (1903) i *Mallorca durante la primera Revolució* (1901). No és estrany tampoc que, essent que Oliver havia treballat sempre en qüestions pràctiques, el trobem ben aviat en càrrecs que exigien una dedicació i uns coneixements previs. Com ja va posar en relleu Joaquim Molas (1998: 107), Oliver va signar les memòries anuals de l'Institut corresponents als anys 1910, 1911 i 1912 com a «secretari accidental», i la del 1913 com a «secretari». No podem oblidar que el primer secretari de l'Institut, Josep Pijoan, se n'havia allunyat el 1910 mateix per constituir l'Escola Espanyola de Roma (Balcells & Pujol 2002: 25 i 27).

Per això Oliver va signar, simplement com a «secretari», juntament amb el president Antoni Rubió i Lluch, la «comunicació de l'Institut» al president de la Diputació Provincial, és a dir, Prat de la Riba, per demanar-li, el 9 de febrer de 1911, la constitució de noves seccions a la corporació, entre les quals la referent a «la llengua catalana, que, gracies a les publicacions de l'INSTITUT, va rebent de bell nou tracte de nacionalitat literaria en tots els grans centres del món savi», la qual «necessita d'un treball pacient, autoritzat y definitiu de fixació». Rubió i Oliver asseguraven amb convicció: «Preparar y obtenir en son dia la regularització literaria d'aquest idioma, ab sa grafia definitiva, son lèxic y sa sintaxi, es obtenir pera ell la suprema categoria d'instrument d'una cultura y coronar l'obra del renaixement per ells despertada y dins ell y per ell acomplida» (Balcells & Pujol 2002: 344-345). Curiosament, però, a l'hora de la veritat, ni Rubió i Lluch ni Oliver no anaren d'acord amb la Secció Filològica en la qüestió de les *Normes ortogràfiques* de 1913, tot i que les acceptaren i les signaren com un mal menor (Massot 2013: 125, 128, 142).

Oliver, que havia treballat en el sector bancari, va assumir també d'una manera interina, durant el 1909, la tresoreria de l'Institut, en absència de Pere Coromines (Balcells & Pujol 2002: 25), i el 1911 es va encarregar temporalment de la tresoreria de la Secció Històrico-Arqueològica durant una breu absència de Joaquim Miret i Sans.²

Ja de bon començament, Oliver tingué un pes decisiu dins l'Institut. A la primera reunió de la corporació fou nomenat —juntament amb Coromines i Pijoan— membre d'una comissió que en poc temps va elaborar el reglament interior de la casa (Balcells & Pujol 2002: 33), aprovat el 31 de juliol de 1907 per la Diputació de Barcelona i publicat a l'*Anuari* de l'Institut de 1907, el primer de la corporació. Segons Balcells i Pujol, (2002: 25), en la mateixa línia Oliver va redactar unes pàgines programàtiques titulades «Propòsits de l'Institut d'Estudis Catalans», que aparegueren anònimament al començament del mateix *Anuari* corresponent al 1907. Aquests propòsits, que sens dubte van ésser consensuats amb la resta de companys de l'Institut, partien de l'acord fundacional de la Diputació, que els precedia, i s'esforçaven per comprendre'n no solament «la lletra», sinó també «l'esperit que va produir-lo, tenint en compte que la fidelitat a l'esperit es lley de vida en les institucions». La creació de l'Institut

obeeix a una necessitat de Catalunya, fortament sentida y expressada en els temps darrers: l'impulsió de la propria cultura, que no troba conducte bastant ample pera discorrer y creixer incorporada als organismes de l'Estat, ni té tots els medis requerits per l'acció moderna en aquells altres de caràcter espontani que havien anat produint l'història o l'activitat lliure de les aficions individuals.

La reflexió que havien anat duent a terme els nous membres de l'Institut els duia a pensar que

2. Segons la documentació conservada a l'Arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans, sèrie Correspondència 1910–1919. Agraïxo a la responsable d'aquest Arxiu, Laia Miret, la comunicació d'aquesta i d'altres informacions sobre Oliver.

incorporarse a l'avantguarda es tal volta una ambició massa ilusoria pera [ésser] realisada dintre de la generació actual. Més curt serà 'l camí si's prepara degudament a la generació que puja, pera que li siga dat assolirla, reunint els medis necessaris, donantli un utilitatje, aclarint lo fet, dirigint-la envers lo no conreuat. Així serà possible evitarli perdues de treball, manques de preparació y voladurries inconstants de «dilettantisme».

De moment, l'Institut

no gosa traçarse un programa rígit desde 'l primer dia ni abans del tanteig y depuració necessaris a sos propòsits. Procurarà, sí, desd'are, atendre ab preferència allò que per ses despeses materials o per sa extensió y durada no tingui natural cabuda en l'esfera de l'activitat personal ni dels organismes ja existents, mantenint tota la proporció possible entre les distintes branques o seccions que troba senyalades a la seva cura. Tractarà també d'encoratjar o emprendre treballs de serie o de conjunt que reclamin col·laboració sostintuda y colectiva; donar a les publicacions de textos literaris, jurídichs o històrichs, caràcter de *corpus* o colecció orgànica; reunir fets y nocions ab preferència a hipòtesis y dogmatismes, tenint en compte que no ha sigut cridat tant pera l'especulació pura, la teorissació o la literatura imaginativa, com pera organisar l'herencia de totes aquestes activitats passades y donar a les actuals aliment de que's nodreixin y renovin ab la mèdula de lleó dels temps forts y gloriosos; sense perjudici de deixar la porta oberta a tot impuls o iniciativa, y d'aixamplarse el camí a mida del creixement corporatiu y de la mudança o naixement de necessitats mentals, així que's presentin.

Fidel a aquests principis, Oliver va col·laborar en les tasques de l'Institut amb una dedicació considerable. A més de les memòries d'activitats a què ja ens hem referit, va signar, conjuntament amb Jaume Massó i Torrents, el 27 de setembre de 1907, un extens «Dictamen-acord de l'Institut d'Estudis Catalans, proposant a la Excm. Diputació Provincial de Barcelona l'adquisició de la Biblioteca Aguiló», arran de la proposta feta per Àngel Aguiló, a través de Josep Pijoan, perquè l'Institut adquirís la importantíssima biblioteca del seu pare, Marià Aguiló. Com ja hem assenyalat, Oliver havia tingut de jove una excel·lent relació amb Marià Aguiló i no cal dir que tant ell com Massó en feren els elogis i demanaren que la col·lecció recollida per Aguiló fos adquirida per l'Institut i pogués constituir el nucli inicial de la «suspirada Biblioteca de Catalunya». L'informe fou publicat a l'*Anuari* de l'Institut corresponent al 1908 i ja s'hi fa constar que la Diputació havia accedit a aquesta demanda, que permeté d'aconseguir «4.286 títols», entre manuscrits, llibres i opuscles.

El mateix *Anuari* de l'Institut de 1908 recull un altre important «Informe sobre l'instancia de la Comissió Editora de les Obres de Ramon Lull, de Palma de Mallorca, llegida en sessió del 20 de Març de 1908», datat el 25 del mateix mes i signat per Rubió i Lluch i per Oliver.³ Oliver no era especialista en literatura medieval, però tenia una gran admiració per Ramon Llull i la seva obra, com ho demostren, per exemple, l'article «Les obres de Ramon Llull» que havia publicat el novembre de 1903 (Oliver 1948: 707–713), o un altre sobre «La vida de Ramón Lull», publicat el novembre de 1916 (Oliver 1918: 133–140). Hi devien haver influït els seus contactes amb Marià Aguiló (cf. Ripoll 2009) i sens dubte la seva amistat amb mossèn Alcover, que hauria volgut que formés part de la Comissió Editora que reprengué els projectes anteriors d'Aguiló, de Bartomeu Muntaner, de Jeroni Rosselló i d'altres erudits (Moll 2004: 123-128). Per això, tant ell com Rubió i Lluch veieren amb bons ulls la petició d'ajuda que la Comissió Editora feia a la Diputació de Barcelona i proposaren que s'acordés

3. A la mort prematura d'Obrador, Oliver (1918: 203-204) va confessar que ell s'havia encarregat de redactar aquest informe, signat conjuntament amb Rubió.

encarregar a D. Mateu Obrador y Bennassar, director de publicacions de la Comissió editora de les Obres de Ramon Lull, un viatge d'investigació a la Biblioteca Reial de Munich, ab l'objecte de copiar el manuscrit del *Blanquerna*, allà custodiat, y de dirigir a l'INSTITUT un *rapport* o relació dels altres textos catalans, manuscrits, incunables o impresos rars y interessants, que també s'hi trobin.

La iniciativa fou aprovada i donà excel·lents resultats (Balcells & Pujol 2002: 15 i 192; Galí 1986: 51-52). Més endavant, a l'*Anuari* corresponent als anys 1913-1914, Oliver va avalar, en qualitat de secretari de l'Institut, una «Memoria presentada per l'Institut d'Estudis Catalans als Excel·lentíssims Senyor President de la Diputació i Alcalde de Barcelona, sobre la celebració del VI^è Centenari de la mort de Ramón Lull», signada el 15 d'abril de 1914 per Jordi Rubió i Balaguer i Ramon d'Alòs. Hi avalà igualment, el 19 de febrer de 1914, com a secretari, una breu «Memòria presentada per l'Institut d'Estudis Catalans a l'Excel·lentíssima Diputació de Barcelona, sobre l'exploració d'estacions prehistòriques», signada el 5 del mateix mes per Lluís M. Vidal i Manuel Cazorro, i juntament amb Jaume Massó i Torrents Oliver hi signà, el 25 d'abril de 1914, una altra «Memoria presentada per l'Institut a l'Excel·lentíssima Diputació de Barcelona, sobre la conservació i catalogació de monuments», avalada per ell mateix, en qualitat de secretari, el 30 del mateix mes d'abril.

Trobem encara Oliver darrere altres iniciatives importants de l'Institut. El febrer de 1911 el ple de la corporació li va encarregar que

redactés una comunicació adreçada a la fundació Carnegie per tal que els donatius que acostumava a distribuir en favor de la cultura tinguessin present l'Institut, Després d'un mes, s'acordà tornar a sol·licitar una subvenció i, set dies després, s'envià una altra lletra per mitjà del cònsol dels Estats Units, de les quals no s'ha conservat la resposta, si és que mai es produí (Balcells & Pujol 2002: 38).

Més afortunada fou una altra gestió que l'Institut encarregà a Oliver i a Pere Coromines l'estiu de 1908: l'adquisició de la biblioteca de mossèn Verdaguer, amb un total de 6.350 títols, confirmada al ple de la corporació del 14 d'octubre del mateix any i una de les més valuoses aportacions a la Biblioteca de Catalunya, juntament amb l'anterior del fons de Marià Aguiló (Fontanals & Losantos 2007: 47). Per les actes del ple de l'Institut, sabem que al final de 1910 Oliver havia elaborat una memòria que havia d'acompanyar una petició feta a Madrid amb la finalitat d'aconseguir una subvenció per a la biblioteca de l'Institut, de la qual no hi ha més informació (Balcells & Pujol 2002: 50).

Miquel dels Sants Oliver col·laborà, igualment, a l'*Anuari* de l'Institut, amb un article extens i important, titulat «Notes històriques sobre Catalunya en temps de la Revolució Francesa», que ocupa les pp. 185–264 del vol. IV, corresponent als anys 1911-1912 (Massot, 2015). Hi va incloure també unes quantes necrologies, breus però personals i sentides, d'amics seus: el catalanòfil Johannes Fastenrath, traspasat el 1908 (Oliver 1908: 615-616), i els poetes Joan Maragall (Oliver 1911-1912a: 714-715) i Teodor Llorente (Oliver 1911-1912b: 715-716), traspasats el 1911. Suposo que també cal atribuir-li la nota anònima sobre «En Mateu Obrador y Bennassar», apareguda a la p. 745 del volum III de l'*Anuari*, corresponent als anys 1909-1910. El tracta de «savi lulista y estimadíssim amich nostre», i acaba insistint-hi: «Morí el 22 de maig de 1909 deixant desconsolats els seus amichs y orfe de la seva insubstituïble direcció

l'empresa magna de l'edició luliana, a la que havia consagrades les hores millors y més felisses de la seva vida.»⁴

La participació d'Oliver en les tasques de l'Institut arribà també a la redacció de cartes destinades a ampliar els fons de la biblioteca de l'Institut, l'actual Biblioteca de Catalunya, algunes de les quals es conserven a l'Arxiu de la corporació, i fins i tot a la d'algun text no signat per ell, com ara un document adreçat el 1908, en nom de l'Institut d'Estudis Catalans, a Marcelino Menéndez Pelayo, per felicitar-lo amb motiu de l'aparició del seu llibre sobre Joan Boscà (*Francisco Boscán*, per error, al text, signat per Antoni Rubió i Lluch, el 29 de desembre de 1908, publicat sencer a Menéndez Pelayo 1989: 42-43).⁵

Malgrat totes aquestes activitats, que semblava que demostraven una bona sintonia amb les finalitats i les realitzacions de l'Institut, l'1 de juliol de 1914 Oliver va adreçar una carta de dimissió al president de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut —Antoni Rubió i Lluch, que aviat també renunciaria al càrrec i seria substituït per l'arquitecte Josep Puig i Cadafalch—. Hi al·legava manca de temps per dur a bon terme la tasca que li corresponia com a membre de l'Institut i es mantingué en el seu propòsit, malgrat totes les gestions fetes perquè tirés enrere la seva decisió. En realitat, estatutàriament no era possible en aquell moment acceptar-li la dimissió, però el ple de l'Institut acordà que no hi havia «cas de nova provisió d'aquest lloc», que no fou cobert d'una manera provisional fins al final de 1915 amb la creació de la figura de «membre adjunt», ocupada —el 7 de gener de 1916— per Francesc Martorell (Balcells & Pujol 2002: 71 i 72-73).

Oliver, home discret i enemic de moure soroll, va donar sempre la versió que aquesta dimissió era deguda a qüestions de tipus personal, que en una carta a mossèn Alcover del 10 d'agost de 1914 resumia en quatre punts:

1er Manca absoluta de temps y coincidència d'hores de treball ineludible al periòdich [*La Vanguardia*] precisament amb les hores de sessió al Institut. 2^{on} Impossibilitat d'assistència assídua à altres hores; encara que pogués assistir á les sessions, y creencia de que no sols acudint à elles se compleix amb el càrrech, que no es un simple títol d'honor ni una má morta, sino una funció viva. 3er Força de les circumstancies y dels fets mateixos qu'em porten à considerar com à *professió essencial* la direcció del periòdich y com à característica de la meva modesta personalitat *la literaria ó d'escriptor públich*, no la d'investigador ó especialista. ^{4art} Necessitat d'escullir entre una y altre direcció, per delicadesa y per serietat professional, ja que ha passat el temps dels *amateurs* y estem cansats de dir y sentir cada moment que l'obra de l'Institut es una reacció contra el dilettantisme.

Tot això m'ha resolt en consciència, à mí, el més aparentment *dilettant* de tots, à fer un acte de fonda sinceritat y probitat intelectual, desfent ademés la sospita, que qualsevol pogués abrigar, de que's tractava únicament de cobrar les dietes famoses (Julià i Muné 2000: 272).

Aquests arguments donen a entendre que Oliver no es trobava a gust dins una Secció en la qual manava cada cop més Puig i Cadafalch, ni sintonitzava amb les propostes renovadores de Pompeu Fabra, que no volia combatre obertament, ni podia conèixer adequadament, atès que devia ésser cert que els horaris de *La Vanguardia* no li facilitaven l'assistència a les diverses reunions de l'Institut. Hi havia, però, una velada al·lusió a una certa incompatibilitat entre la

4. Oliver dedicà articles necrològics més extensos a Joan Maragall (Oliver 1948: 485-489), a Teodor Llorente (Oliver 1948: 465-469) i a Mateu Obrador (Oliver 1918: 201-210).

5. Val a dir que Rubió no tingué cap problema a revelar el paper de «negre» d'Oliver: al volum de l'*Anuari* de l'Institut corresponent a 1908, pp. 621-622, es fa una mena de ressenya de M. Menéndez y Pelayo, *Juan Boscán*, en la qual es reproduïxen alguns paràgrafs de la «comunicació» adreçada per la corporació a Menéndez Pelayo, «el qual va correspondre agraintla afectuosament», i es fa constar que Miquel dels S. Oliver «va encarregar-se» de la redacció d'aquesta comunicació.

seva presència a l'Institut i la direcció de *La Vanguardia*, que Alexandre Galí (1986: 149-150) ja va intuir: «Miquel dels Sants Oliver va deixar de col·laborar amb els seus companys d'Institut quan se li van fer certes insinuacions de caràcter polític [...], a les quals en consciència no podia correspondre.» Tant Joaquim Molas (1998: 107-108) com Balcells i Pujol (2002: 71) confirmen aquesta suposició. Molas cita textos ben coneguts de mossèn Alcover que recorden la voluntat d'Oliver de no sotmetre *La Vanguardia* als dictats de la Lliga, i una nota de Joaquín Montaner que dona la culpa dels desacords —com també feia Alcover— a Puig i Cadafalch, d'un temperament més aviat cantellut. Balcells i Pujol afirmen que «Oliver decidí distanciar-se de l'Institut quan la Lliga Regionalista desautoritzà la posició d'Antoni Maura, de qui era un decidit partidari», una explicació perfectament plausible.

Gregori Mir (1992: 28) assegura que, un cop Oliver va haver deixat l'Institut, el 1914, «encara participà en les seves tasques, signant documents com a secretari (de vegades com a secretari accidental)». En realitat, però, se'n mantingué totalment allunyat, bé que mai no hi entrà en conflicte⁶ i devia continuar en bona relació amb la majoria dels seus antics companys, com ho demostra la carta del 15 de febrer de 1918, conservada a l'Arxiu de l'Institut, en la qual agraeix al president de la Secció Històrico-Arqueològica la carta de condol que li havia adreçat la Secció, sense cap mena de dubte amb motiu de la mort de la seva mare, Fidela Tolrà i Llompart, traspassada a Palma l'1 del mateix mes, segons que informava amb una relativa extensió *La Vanguardia* del dia 2. D'altra banda, quan Oliver morí a Barcelona, el 9 de gener de 1920, Antoni Rubió i Lluch li dedicà, a l'*Anuari* de l'Institut corresponent a 1915–1920, aparegut el 1923, una extensa necrologia, plena «d'èmfasi personal», en la qual destacava que Oliver era «un membre il·lustre de l'INSTITUT, que va ésser un dels seus vuit fundadors. Ell va deixar entre nosaltres un record tan viu i un buit tan gran, que no l'hem volgut emplenar sinó després de sa mort, a pesar que ja des d'alguns temps no compartia les nostres tasques».⁷ No s'estava de manifestar: «No oblidarem mai els que tinguérem la ditxa d'ésser sos companys, aquella figura ja venerable abans d'entrar en el llindar de la vellesa, plena de simpatia i de dignitat, ni aquella sobirana intel·ligència que enlairava i encarrilava sempre les qüestions, i sabia posar en tot equilibri i mesura» (Rubió i Lluch 1923: 883).

6. Ben al contrari, algun cop n'elogia la tasca, com al discurs presidencial dels Jocs Florals de Nostra Parla a Palma, el 1917 (Oliver 1948: 1050).

7. Com ja hem vist, el 1916 Francesc Martorell va ésser nomenat membre adjunt de l'Institut, per suplir l'absència d'Oliver. El 1918, després de la mort de Guillem de Brocà, Martorell n'ocupà el lloc, com a numerari, i fou substituït per Ferran Valls i Taberner com a adjunt d'Oliver. En morir Oliver, el substituï, en qualitat de numerari, Ramon d'Alòs-Moner, que des del 1918 era adjunt de Josep Pijoan, com precisa el volum preparat per Ramon d'Alòs-Moner, amb la col·laboració d'altres membres de l'Institut, *L'Institut d'Estudis Catalans. Els seus primers XXV anys*, Barcelona, Palau de la Generalitat, 1935, p. 37.

Referències bibliogràfiques

- BALCELLS, Albert; Enric PUJOL (2002): *Història de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. I, 1907–1942, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- FONTANALS, Reis; Marga LOSANTOS (2007): *Biblioteca de Catalunya. 100 anys. 1907–2007*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya.
- GALÍ, Alexandre (1986): *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya. 1900 a 1936*. Llibre XVII. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, Fundació Alexandre Galí.
- JULIÀ I MUNÉ, Joan (2000): *Linici de la lingüística catalana. Bernhard Schâdel, Mn. Antoni M. Alcover i l'Institut d'Estudis Catalans. Una aproximació epistolar, 1904–1925*, Barcelona, Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MARFANY, Joan-Lluís (1988): «Introducció» a M. S. Oliver, *La literatura en Mallorca*, Palma / Barcelona, Departament de Filologia Catalana i Lingüística General. Universitat de les Illes Balears / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 5–66.
- MASSOT I MUNTANER, Josep (1985): *Els mallorquins i la llengua autòctona*, 2a edició, Barcelona, Curial.
- (2013): *Escriptors i erudits contemporanis. Dotzena sèrie*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2015): «Miquel dels Sants Oliver, historiador», dins Joan Serrallonga, Jordi Pomés et al. (coordinadors), *Republicans i solidaris. Homenatge al professor Pere Gabriel*, Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Publicacions, 2015, pp. 141–147.
- MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino (1989): *Epistolario*, vol. XX, a cura de Manuel Revuelta Sañudo, Madrid, Fundación Universitaria Española.
- MIR, Gregori (1987): «Pròleg» a Miquel dels Sants Oliver, *La qüestió regional*, Barcelona, Edicions de la Magrana, pp. V–XXXIII.
- (1992): *Miquel dels Sants Oliver. Nacionalisme i síntesi liberal-conservadora (1898-1919)*, vol. I, Palma, Consell Insular de Mallorca.
- MOLAS, Joaquim (1998): «Miquel dels Sants Oliver», *Institut d'Estudis Catalans. Memòria curs 1996-1997*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, pp. 103–108.
- MOLL, Francesc de B. (2004): *Mossèn Alcover i l'Obra del Diccionari*, edició a cura de Maria Pilar Perea, Mallorca, Editorial Moll.
- OLIVER, M[iquel] S[ants] (1908): «El Sr. D. Joan Fastenrath», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, [vol. III], MXCVIII, pp. 615-616.
- (1911-1912a): «En Joan Maragall (1860–1911)», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. IV, pp. 714-715.
- (1911-1912b): «Don Teodor Llorente (1836–1911)», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. IV, pp. 715-716.
- OLIVER, Miquel S. (1918): *Hojas del sábado. I. De Mallorca*, Barcelona, Gustavo Gili.
- OLIVER, Miquel dels S. (1948): *Obres completes*, Barcelona, Selecta.
- RIPOLL, Maribel (2009): «Un episodi desconegut en el procés d'edició de l'obra catalana de Ramon Llull», *Randa*, núm. 62 (2009), pp. 91–139.
- RUBIÓ I LLUCH, Antoni [A. R. I LL.] (1923): «En Miquel S. Oliver», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, any VI, 1915-1920, pp. 883–888.

De Perpinyà a Castelló d'Empúries i del francès al català: l'itinerari vital i lingüístic de Maria Teresa de Ponte

EULÀLIA MIRALLES

Universitat de València

ALBERT ROSSICH

Universitat de Girona

El 18 de febrer de 1804 la perpinyanesa Maria Teresa¹ de Ponte d'Albaret va escriure, de mà pròpia, una llarga nota introductòria al seu llibre de comptes. Volia explicar a qui la llegís en el futur els motius que l'havien dut a la situació en què es trobava, viuda i endeutada, alhora que satisfesia la necessitat de posar ordre a les seves finances. Aleshores s'estava a la ciutat de Girona, tot i que després es va traslladar a Castelló d'Empúries. Un llibre de comptes com aquest, amb anotacions de caràcter personal, no és un fet excepcional a l'Europa de l'època, ni tampoc en l'àrea lingüística catalana, tot i que el de Maria Teresa de Ponte era fins ara desconegut dels investigadors;² en tot cas, hi ha una cosa que el singularitza de la majoria de volums estudiats d'aquestes característiques, i és que l'hagi escrit una dona. El manuscrit va ser localitzat fa uns anys entre els papers vells que s'acumulaven en els calaixos d'un antiquari.³

El llibre de comptes en qüestió és un manuscrit autògraf en foli, de 35,5 × 23,5 cm, compost per 150 pàgines numerades majoritàriament per l'autora mateix.⁴ És escrit majorità-

1. Regularitzem en català el nom de fonts del personatge, tot i que, lògicament, quan escriu en francès signa «Marie Thérèse de Ponte d'Albaret, veuve de Campredon». Que signi amb el nom en francès i no en català no ha d'estranyar: fins fa poc la norma era traduir els noms en funció de la llengua usada, i Maria Teresa ho fa amb molts dels personatges que cita en el seu llibre de comptes (quan parla del seu marit, Campredon, usa, per exemple, la forma «Campredon»).

2. Miralles (2013: 118) va donar a conèixer l'existència del volum i en va resumir les característiques bàsiques.

3. Actualment forma part de la biblioteca d'Albert Rossich.

4. La p. 138 va ser numerada erròniament repetint el número 137.

riament en francès, tot i que conté fragments en català. Guarda la nota introductòria citada (p. 3-4), un estat dels deutes contrets durant la malaltia del seu marit i la seva mort, esdevinguda el 20 de desembre de 1803 (p. 7–28), i la seva comptabilitat a partir del decés del marit fins al mes de setembre de 1815. Els apuntaments del llibre permeten, com en tants altres casos semblants, reconstruir els comptes de la casa d'una viuda, les seves necessitats i també els capricis: les partides per comprar xocolata i bombons no falten mai entre les seves despeses, fins i tot en els anys més penosos econòmicament. Però potser el que és més interessant d'aquest manuscrit són algunes anotacions més narratives i desenvolupades en les quals aquesta dona del tombant del segle XVIII i començament del XIX explica les seves vivències, els seus temors i les seves ansies.

Maria Teresa de Ponte d'Albaret va néixer el 14 d'agost de 1760 a la ciutat de Perpinyà, i va morir el 1817, a l'edat de 57 anys, a Castelló d'Empúries. Filla de Jean François de Ponte i de Josepa Delpàs i de Ros, casats el 10 d'abril de 1759, Maria Teresa sembla que devia heretar el nom de l'àvia materna, la narbonesa Marie Thérèse de Chefdebien d'Armissan.⁵ El seu pare, Jean François de Ponte d'Albaret (1732–1771), fou el primer vescomte d'Albaret (1759), i era nét d'Étienne de Ponte d'Albaret, originari del Piemont i nomenat president primer del Consell Sobirà del Rosselló l'any 1698,⁶ càrrec que, juntament amb el d'intendent, heretarien primer l'avi i després el pare de Maria Teresa. Els germans del pare foren Joseph Louis de Ponte, comte d'Albaret, i Luc de Ponte, bisbe de Sarlat; el primer va ser secretari del Conservatoire des Arts a París, conegut pels seus concerts a la rue des Martyrs a la capital francesa i per la seva amistat amb Voltaire, i consta que era assistent assidu a la tertúlia dels Villette.⁷

La seva mare, Josepa Delpàs i de Ros (1734–1786), era filla del segon marquès de Sant Marçal, Àngel-Agustí Delpàs i de Freixes, i de Magdalena de Ros i de Margarit.⁸ Josepa era germana de Maria Delpàs i de Ros, la marquesa de Blanes,⁹ i de Francesca Delpàs i de Ros, la priora de Sant Salvador de Perpinyà, de les monges de Sant Agustí (Riquer 1999: 611). La seva cosina Joana de Ros i Delpàs es va casar amb un Riquer, Felip: Martí de Riquer, a *Quinze generacions d'una família catalana*, reconstrueix els llaços de la seva família amb altres nobles de la Catalunya de l'època, entre els quals hi ha els Delpàs, els Ros o els Margarit (Riquer 1999: 589–637, 653–657). Per la documentació editada per Riquer sabem que les tres cosines (Joana de Ros i Delpàs i les germanes Josepa i Maria Delpàs i de Ros) mantenien una bona relació i que passaven temporades plegades («dona Joana és anada per alguns dies a Millàs acerca de sa cosina la marquesa de Blanas y la viscomtessa d'Albaret»; Riquer 1999: 598), i de passada podem constatar que els nobles del Rosselló s'escriuien majoritàriament en francès (perquè es disculpen en les cartes que s'intercanvien amb els Riquer per no fer-ho en català) i que el ves-

5. Maria Teresa és també un nom habitual en les famílies Delpàs i de Ros (Riquer 1999: 629). Per a les branques Chefdebien i Ponte d'Albaret v., entre d'altres, *Table...* (1765: 164), Capeille (1910: 181-188; 1914: 5-6), Courcelles (1822: 84-85) i Lazermé (1975-1977: vol. III, 89). Als Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals (ADPO) hi ha un fons Ponte d'Albaret, amb notícies sobre el llinatge.

6. Quan va morir, el 1727, l'abat de Queralt va llegir una solemne *Oraison funèbre de Messire Etienne de Ponte, Cte. d'Albaret, premier président au Conseil Souverain de Roussillon, prononcé à Perpignan... le 17 novembre 1727* que fou publicada a Perpinyà, a la impremta Reynier, el mateix any.

7. V., p. ex., Blanc (2001) i Cardon (2005: 56).

8. Àngel-Agustí Delpàs (mort el 1766; v. Riquer 1999: 832) i Magdalena de Ros van tenir diversos fills, entre els quals Maria Teresa, Gabriel i Helena, que apareixen citats en aquest article; veg. Lazermé (1975–1977: vol. III, 89) i Riquer (1999: 831). A État nominatif... (1791, IV: 130-131) s'atorguen, per a l'any 1772, les pensions per als fills d'Àngel-Agustí Delpàs: Gabriel François Ponte d'Albaret «en considération des services de feu son père lieutenant de vaisseau. Cette pension faisant partie de celle de 1600 livres qui a été accordée aux sept enfants du sieur Ponte d'Albaret, à raison de 400 livres à son fils aîné, qui est mort depuis, et de 200 livres aux autres. Cette mort a augmenté la portion de chacun de 33 livres 6 sols 8 deniers, la moitié de chacune des susdites portions étant réversible à ceux qui survivront successivement, jusqu'au dernier vivant»; també hi ha Ange-Cathérine, Jeanne-Angéline, Jeanne-Anne-Hélène i Antoine-Louis. Hi falta el fill primogènit (Josep Marie Ange Jean François, mort el 1773) i, no sabem per quina raó, Maria Teresa.

9. «La marquise de Blanes, ma tante» (p. ex., p. 17). Maria Delpàs i de Ros s'havia casat, l'any 1746, amb Joan-Esteve de Blanes, marquès de Millars, i s'intitulaven marquesos de Blanes (Riquer 1999: 601; per a l'esmentada marquesa, v. també id., 830 i ss.).

comte d'Albaret, el pare de Maria Teresa, és dels pocs que s'atreveixen amb la llengua natural del territori.¹⁰

Des de 1659, amb motiu de la signatura del Tractat dels Pirineus, el Rosselló es va incorporar a França; la llengua d'aquest territori, com de tota la Catalunya del Nord, era el català, i amb la nova administració això no va canviar de cop, però sí que es va imposar el francès gradualment en l'administració i en la justícia, en primer lloc, i més endavant en l'Església i en l'ensenyament. Però en l'àmbit familiar la transmissió intergeneracional de la llengua pròpia del territori no va canviar durant l'edat moderna, ni tan sols en el segle XIX i bona part del XX: no serà fins a la Segona Guerra Mundial que això es trencarà (Rafanell 2013, Peytavi 2015). El català era, doncs, en vida de Maria Teresa, ben viu i present al Rosselló, tot i que la documentació conservada, tant de la seva família paterna com materna, ens indica que usaven majoritàriament el francès per a l'escriptura.

Hem vist que la família de Maria Teresa estava arrelada al Rosselló des de feia dècades i la seva vinculació amb les elits dirigents profranceses no ofereix cap mena de dubte: tenen títols, ocupen càrrecs en l'administració i fins i tot ens són coneguts alguns dels seus *flirts* amorosos (la marquesa de Blanes, la tia de Maria Teresa, va mantenir un *affaire* sonat amb el comte de Mailly; Riquer 1999: 831-832). Amb tot, la peripècia biogràfica de Maria Teresa de Ponte i els contactes amb famílies del sud del Pirineu són un bon termòmetre per mesurar la cohesió que encara hi havia entre la petita noblesa catalana a banda i banda de la frontera. Com ha passat, d'altra banda, amb el poble senzill fins a dates ben properes. De fet, les possessions que aquells aristòcrates mantenien als dos costats de la frontera requerien aquesta interrelació, i els casaments entre ells no feien sinó reproduir uns hàbits seculars.

El 14 d'octubre de 1781, Maria Teresa es va casar amb Bonaventura de Camprodon i de Cahors (1738-1803)¹¹ a la parròquia de Sant Joan de Perpinyà (Lazerme 1975-1977: vol. III, 89); el matrimoni va tenir diversos fills. L'any 1785, quan la cosina de la seva mare Joana de Ros i Delpàs (muller de Felip de Riquer) es trasllada a Perpinyà amb la voluntat que el seu fill gran, Borja, completi els estudis,¹² escriu que part del seu trajecte el farà amb «los señors Camprodon y Desvalls de Narbona» (Riquer 1999: 690). El primer és presumiblement el marit o un cunyat de Maria Teresa, raó per la qual deduïm que els llaços familiars es van mantenir tot al llarg dels anys. Els Camprodon i de Cahors eren naturals de Perpinyà, tot i que regien diverses comandes a Catalunya.¹³

Mort el marit, Maria Teresa va decidir encetar un llibre de comptes. La raó per la qual prengué aquesta decisió és senzilla d'entendre: els estralls de la Revolució i de la Guerra Gran (o Guerra del Rosselló) sobre la seva classe col·loquen la família en una compromesa posició financera, i la seva viudetat, l'octubre de 1803, empitjora la seva situació. La nota inicial que obre el llibre de comptes (p. 3-4) ens informa que l'escriu amb la voluntat d'honorar la memòria del seu espòs, donar proves de la seva tendra afeció per ell i deixar testimoni de la confiança que li va tenir mentre van ser casats, i especialment per haver-li encarregat, només a ella, la tutela del

10. Anton de Ros, pare de Joana de Ros (amb qui Felip de Riquer s'havia de casar), diu: «D'Albaret sés atrebit escripturer a V. S. en català. [...] Mon fill don Àngel escriu a V. S. en castellà; y totom ab grandíssim gust se expressita de testificar-li en totes llengües lo gran contento tenim tots» (juliol de 1767; Riquer 1999: 600). En canvi, el germà de la núvia s'excusa de no gosar escriure en català: «Je vous prie de vouloir bien m'excuser sy je ne vous écris point en catalan. J'espère qu'après mon retour de Barcelone je seray un peu plus en estat de l'écrire» (Riquer 1999: 604).

11. Bonaventura de Camprodon i de Cahors era el fill gran del matrimoni format per Bonaventura de Camprodon de Caramany i Maria (?) de Cahors de Boisambert; d'aquesta unió també havien nascut Benet, cavaller de Malta i a qui retrobem a les memòries de Maria Teresa, i el benedictí Lluís (Capelle 1914: 101).

12. Borja hi serà de 1785 a 1788, i hi tornà a sojornar des de 1789 fins a finals de 1790 (Riquer 1999: 728-729, 742).

13. Sobre Joan de Camprodon i de Cahors o Jaume de Camprodon i de Cahors, v. Riquer (1999: 694).

fill mascle que tenien en comú.¹⁴ La voluntat d'aquesta dona és també deixar testimoni del seu reconeixement a totes aquelles persones que “dans les circonstances malheureuses où nous nous sommes trouvés, pendant la guerre et jusqu'à present, ont eu la bonté de m'aider à procurer à ma famille les moyens de subsister” (p. 3). Són la guerra («notre patrimoine, lequel avoit souffert beaucoup pendant la guerre»; p. 3) i el mal estat de salut del marit i del fill («le mauvais état de santé de mon mari et de mon fils augmentoient tous les jours», p. 3) allò que situa la família en una situació tan complicada.

Maria Teresa presenta el seu escrit com unes últimes voluntats: no sap si viurà encara molts anys i se sent preocupada per no poder tornar els diners que li han deixat familiars i amics, raó per la qual demana als seus hereus que, a falta de testament, prenguin la seva declaració d'intencions com si ho fos:

je vais notter cy-après toutes les dettes, voulant qu'elles soient toutes acquittées, dussent-elles absorber tous mes biens présents et à venir à ma disposition. Dans le cas où je viendrois à mourir sans avoir acquitté la totalité de ces dettes, je déclare que ma volonté est qu'elles le soient, et je prie mes héritiers naturels, au déffaut de testament, de regarder cette déclaration comme authentique. Et pour lui donner toute la force possible, je la signe de ma main à Géronne, ce 18 février 1804 (p. 3-4)

És evident que la situació la preocupava, i hem de creure que molt, ja que Maria Teresa repeteix la mateixa idea en més d'una ocasió. Quan fa un resum dels deutes contrets en vida del marit, hi torna a insistir:

pendant laquelle [= ma vie] je ferai tout ce qui dépendra de moi pour m'acquitter des dites dettes, et dans le cas qu'il en reste encore à ma mort, je pris mon fils et a son déffaut mes héritiers, et s'il le faut je l'ordonne, qu'il soit pris sur tous mes biens présents et à venir la somme nécessaire pour leur entier payement. Fait à Géronne ce 18 février 1804 (p. 12).

En la primera nota que hem editat, Maria Teresa declara quina és la seva voluntat i demana als seus hereus que es compleixi després de la seva mort; en la segona, demana i ordena, si fos necessari, el mateix. El gener de 1810, quan es trobava a Torí, va tornar a renovar la súplica als seus hereus: «je renouvelle la récommandation faites [sic] à mes héritiers, dans ma déclaration p. 4 et 12» (p. 22). I insisteix, en aquestes ocasions i en d'altres, a agrair l'ajut que ha rebut:

Je dois mille graces à la divine providence qui, dans la plus grande détresse où je me suis trouvée mille fois, m'a toujours fait trouver des personnes qui m'ôn secourue avec une générosité dont je conserverai toujours le souvenir, et je regarderai comme un devoir sacré de saisir toutes les occasions de leur en témoigner ma juste reconnaissance (p. 23-24)

La inquietud per la situació, molt present en els primers anys d'aquest llibre de comptes, anirà desapareixent a mesura que se salden els deutes. L'any 1804, quan comença a escriure, Maria Teresa deu diners, entre d'altres, a diversos membres del capítol de la catedral de Girona, inclòs el bisbe Juan Rodríguez de Arellano (p. 7), o a la seva cunyada Antonieta de Camprodon (p. 8, 18), i sembla que es troba enmig d'un plet amb el seu cunyat Benet de Camprodon per la pensió que ell rebia (p. 41). Per tal de superar la situació, usa els recursos que té a mà i mira de tirar endavant: ven els efectes de la successió de la seva tia, la marquesa de Blanes (p. 17), ven

14. "Dieu ayant disposé de mon mari le 20 décembre 1803, et voulant faire honneur à sa mémoire, tant pour donner une preuve de ma tendre affection envers lui, que pour témoigner ma juste reconnaissance de celle dont il m'a donné les preuves les plus convaincantes en toute occasion pendant notre mariage, et particulièrement celle qu'il m'a donnée en me chargeant en seul la tutelle de mon cher fils, témoignage de confiance que j'apprécie mille fois plus que tous les avantages qu'il a bien voulu me faire dans son dernier testament du 25 may 1801" (p. 3).

els diamants que el seu difunt marit li va regalar abans del casament (p. 33)¹⁵ i allotja senyoretetes a pensió a casa seva:

Plus, me trouvant obligée d'user d'industrie pour subvenir aux besoins de ma famille, jusqu'à a ma rentrée en possession du revenu de Castelló,¹⁶ que les fermiers continuent à retenir pour leur entier payement, et ne voulant pas abuser de la complaisance des personnes qui ont bien voulu m'aider dans le besoin, je me suis déterminée à m'occuper de l'éducation de quelques jeunes personnes que j'ai pris chez moi en pension; a cet effet, ce moyen m'a paru plus honorable que celui du travail des mains. J'ai donné chez moi cetté année en qualité de pensionnaire Mesdames Louise et Ursule de Cabrera, soeurs, Madame Manuelle Ginesta, leur cousine [...], Vicenta Iglésias, fille d'un bon propriétaire [...] et Marguerite Badosa, fille d'un autre bon propriétaire... (p. 40).

Maria Teresa es trobarà amb la necessitat de continuar llogant part de la seva casa fins a l'any 1807,¹⁷ i de vendre alguna de les seves propietats,¹⁸ fins i tot alguns efectes personals,¹⁹ per poder ingressar diners a les seves arques, poc ufanoses. Tornarà a vendre algun dels seus efectes el 1811: una tabaquera, dos parells d'arracades d'or i una capsa per guardar-hi mocadors (p. 90).²⁰

A banda d'aquests ingressos, Maria Teresa comptava amb els beneficis derivats del seu patrimoni, especialment les possessions de Castelló d'Empúries, però també d'altres parts, com ara Bordils. Rebia igualment una pensió del seu germà, des de la marxa d'aquesta dona a Perpinyà fins a l'any 1810, almenys.²¹ Malgrat que la situació de les finances de Maria Teresa no era folgada, els llaços familiars i d'amistat van permetre que pogués tirar endavant.

Sabem que l'escriptura femenina, abans del segle XIX, estava majoritàriament reservada a les elits o a les dones que professaven; Maria Teresa ha de ser inclosa entre les dones que disposen d'un patrimoni per damunt de la majoria, tot i que passi per moments difícils. Té la necessitat d'escriure, de deixar memòria de la seva situació personal, i té la necessitat de donar unes pautes de conducta als seus hereus en allò que fa referència a les seves finances; però té també la capacitat per fer-ho: no dubta a prendre les regnes del seu futur ni tampoc a prendre la ploma per deixar constància de la seva experiència.

En la part de les despeses del llibre de comptes de Maria Teresa no hi ha res que cridi especialment l'atenció en una dona de la seva condició: hi consigna les sortides necessàries per mantenir la casa, des de lleixiu fins a carn o cafè, o un molinet, i els pagaments del servei, així com allò que considerava necessari per a ella i la seva família: ventalls, collarets i arracades, mocadors de seda, miralls i pintes, pastilles de menta, ulleres, etc., i altres despeses que amaga

15. «Dans le courant de 1804 j'ai employé 600 duros à moi appartenant, puisqu'ils provenoient de la vente de mes diamants, qui m'avoient été donnés en propriété par feu mon mari le jour de mon mariage avant la signature du contrat.»

16. Tor sembla indicar que les possessions a Castelló provenien del marit difunt.

17. «De mes pensionnaires», 1805 (p. 46); «du sous loyer de ma maison», 1806 (p. 52); «du sous loyer de ma maison», 1807 (p. 62).

18. P. ex.: «Pour le prix d'un champ au territoire de Pésilla», 1806 (p. 52).

19. P. ex.: «J'ai vendu un effet à moi», 1805 (p. 46); «de la vente de quelques effets», 1807 (p. 62).

20. «Une boîte a moucher», és a dir, una *boîte à moucher*, una capsa d'or o de plata per guardar mocadors. El *Dictionnaire de l'Académie française* té una accepció de *boîte* que diu: «se dit aussi de divers petits ustensiles d'or, d'argent, etc. qui ont un couvercle: boîte d'or, boîte d'argent, boîte a moucher, boîte de fer-blanc, boîte de plomb, boîte d'ivoire [...]» (*Dictionnaire...* 1795: 150).

21. «J'ai reçu de mon frère sur la pñsion de 1000 piemontoises qu'il me fait, m'ayant été leguée par le comte d'Albaret mon oncle», 1805 (p. 46); «de mon frère à compte de la pñsion qu'il me fait avant mon départ de Perpignan», 1806 (p. 52); «de mon frère sur ma pñsion», 1807 (p. 62); «de mon frère à compte de ma pñsion», 1808 (p. 72); «mon frère m'a remis», 1809 (p. 80); «reçu de mon frère», 1810 (p. 84). Sembla que s'ha de tractar del germà gran viu, Gabriel (cf. nota 8), fet que explicaria que el 1810, data de la seva mort, s'interrompi la periodicitat d'aquests assentaments; amb tot, el 1812 (p. 100) hi ha una altra anotació puntual amb una quantitat que figura com un deute pendent del seu germà.

sota l'epígraf de «els meus petits plaers».²² Per les seves notes sabem que amb Bonaventura de Camprodon, el seu marit, havien tingut més d'un fill: el 1804 deixa constància d'haver pagat a «Louise Fourcade, ancienne garde de mes enfants» (p. 8), i el mateix any sabem que compra «habits de deuil pour mon fils et pour mon mari» (p. 15). Almenys un fill mascle va sobreviure el pare, ja que entre 1804 i 1815 són habituals les entrades que registren despeses derivades de la seva manutenció: professors de dibuix o per aprendre de lletra, roba i complements com barrets, talls de cabell, etc.

A casa de Maria Teresa tampoc no hi faltaven els llibres «en blanc», com el que ella fa servir per escriure el seu llibre de comptes, ni instruments musicals, com el piano i la guitarra, potser un gust que va heretar del seu oncle Joseph Louis de Ponte. Cada any es repeteix, coincidint amb la mort de l'espòs, el mes d'octubre, una entrada per les misses celebrades en l'aniversari de la seva defunció, i no són pas poques les obligacions de donacions pies concretes per la família.

Per les seves notes també sabem que, a més a més, en aquests anys Maria Teresa es desplaça, com a mínim, a Barcelona, Girona i Figueres, i a Torí, tot i que no ens explica la raó d'aquests viatges. A Barcelona²³ potser hi visitava alguns parents: s'hi havia traslladat a viure la seva germana Helena de Ponte d'Albaret, senyora de Saint-Victor, fugint de la Revolució, amb la seva tia, la marquesa de Blanes; totes dues consten com a refugiades i que viuen a casa del Marquès de Benavent ja l'any 1793, i com a mínim fins a 1795.²⁴ Malgrat tot, no sabem si, després de morta la marquesa de Blanes, la germana continuava vivint a la capital catalana. A Girona²⁵ o Figueres²⁶ potser hi anava per tractar assumptes relacionats amb el seu patrimoni.

La relació d'aquesta dona amb Itàlia mereix un comentari a part. El seu avi Étienne de Ponte provenia del Piemont, i la família no va perdre les seves arrels: el seu oncle, Luc de Ponte, bisbe de Sarlat, va morir a Torí el 20 de maig de 1800, i el seu germà Gabriel de Ponte (1766-1810) va emigrar també a Itàlia i es va instal·lar a Torí, des d'on es preocupava del manteniment de les seves dues germanes i de la seva tia, la marquesa de Blanes. A Helena i a la tia els enviava diners a Barcelona (Riquer 1999: 830), i tot fa pensar que ell és el germà que apareix en el llibre de comptes de Maria Teresa i que cada any, i fins a 1810, data de la seva mort, procura que una pensió arribi a la seva germana.²⁷ Sabem amb seguretat que Maria Teresa anà a Torí, en més d'una ocasió, entre els anys 1806 i 1813, i és possible que les seves estades a la capital del Piemont fossin perllongades en el temps, tot i que no estem en condicions d'assegurar-ho completament.²⁸

Malgrat que, com hem afirmat, la pervivència del català en àmbit familiar al Rosselló és un fet provat, la família de Maria Teresa era una família noble i va ser educada en francès. Durant la intendència al Rosselló del seu avi patern, Étienne de Ponte d'Albaret, es va intensificar

22. «Pour mes menus plaisirs» (p. ex., p. 135).

23. P. ex., el 1805: «pour le loyer du logement à Barcellona» (p. 48; també a la p. 47).

24. La tia de Maria Teresa, la marquesa de Blanes, havia emigrat a Barcelona a causa de la Revolució (Riquer 1999: 601) i hi moriria en la més profunda misèria (Riquer 1999: 833). La marquesa s'hostatjava a casa del seu nebot Felip de Riquer, Marquès de Benavent (Riquer 1999: 792) amb madame de Saint-Victor, Helena de Ponte d'Albaret i germana de M. Teresa (Riquer 1999: 830). També el cunyat de Maria Teresa, el benedictí Lluís de Camprodon, es va instal·lar a Barcelona durant la Revolució (Capeille 1914: 101).

25. «Pour la voiture qui nous a conduits à Géronne», 1815 (p. [143]).

26. «Deux volants pour aller à Figueras», 1806 (p. 53, potser en el trajecte a Torí del mateix any; v. p. 52).

27. Veg. nota 21. Per als Albaret italians, v. *Enciclopedia...* (1981: vol. II, 263; s. v. *Albaretto*).

28. «Avant mon départ pour Turin», 1806 (p. 52). A la p. 22, nota signada a Torí el gener de 1810. A la p. 109, sota un epígraf que aclareix que fa un recull de les dades enviades pel seu procurador Narcís Suru, de Castelló, hi ha les següents notes, en català: «Enviats a Turin però que han perdut», 1807 (p. 110); «Enviat a mi a Turin», 1811 (p. 111); «Me ha enviat a Turin», 1812 (p. 111). A la p. 123, sota l'epígraf «Dépense de Suru en 1813», hi ha una partida que diu «dia 17 avril enviat a mi a Turin».

l'ús de la llengua francesa en els actes públics;²⁹ en l'àmbit escrit el francès va anar guanyant terreny al català des de l'annexió a França en la segona meitat del segle XVII, i en el XVIII l'educació de les classes dirigents no es podia fer en cap altra llengua. Un clar exemple de la pervivència, i de la preeminència, del català fins al final del segle XVIII és el llibre conventual de clarisses coletines del convent de Santa Clara de Perpinyà: començat l'agost de 1614 per l'escrivana Jerònima Palau i continuat fins a 1842, els apuntaments s'escriuran en la llengua del territori, el català, fins a la Revolució Francesa. Després de la Revolució, al primer quart del segle XIX, les notes passaran a escriure's en francès (Miralles 2013, Zaragoza 2013).

Que l'educació de Maria Teresa fou en francès ho demostra la llengua que usa en el seu llibre de comptes, que és aquesta i no una altra, un idioma que escriu amb familiaritat i que domina força bé (queden molt lluny d'aquest llibre altres llibres de comptes, notes autobiogràfiques i memòries de l'època escrits per dones, en els quals es reflecteix un escàs domini de la llengua escrita). La majoria dels apuntaments, diríem que fins un 95%, són en llengua francesa; però el llibre guarda també una petita mostra d'escriptura en català: Maria Teresa fa servir la seva llengua materna per a l'escriptura quan ja té més de 50 anys i de manera puntual, entre 1812 i 1813. Les raons que justifiquen el canvi les explica ella mateixa: el 1812 —diu— «j'ai reçu après coup, par un effet de la guerre, les comptes de mon procureur de Castelló Narcís Suru», i afegeix: «je transcrib ici les articles de dépense qu'il à fait pour mon compte en 1806 et qui ne sont pas portés en leur place parce que je ne les avois pas» (p. 109). És a continuació que queden registrats, en català, aquests comptes (p. 109-111). De tota manera, Maria Teresa no es limita a transcriure, com ens diu que fa: notes com ara «pagos fets per *mon* marit», «per l'anniversari de *mon* marit», «per pagos per *mon* compte» o «enviat *a mi* a Turín» (la cursiva és nostra) revelen una presència activa en el text. A fora de les pàgines derivades del trasllat del seu procurador, en tot cas, es poden comptar amb els dits de la mà les vegades que el català fa acte de presència en el llibre de comptes d'aquesta perpinyanesa: per exemple, l'any 1808 un apuntament revela que s'ha pagat «au maître d'*escriure* pour 3 mois» (p. 75).

Així, el canvi de llengua del francès al català es produeix de forma testimonial, quan la situació ho demana. La circumstància tampoc és excepcional en l'àmbit català durant l'edat moderna. Hi ha un cas força paral·lel al de Maria Teresa, el de la valenciana d'adopció Clara de la Cerda, casada amb el procurador dels comtes de Centelles Alonso de Celada. De Clara es conserven cartes i papers manuscrits d'indole variada, majoritàriament de tipus burocràtic, sobre l'administració dels béns personals i de la casa. Majoritàriament escrits en castellà, el català també hi apareix, tot i que de manera anecdòtica. Clara de la Cerda arriba a València amb 33 anys, hem de creure que sense saber gens ni mica de català, però aprèn una llengua que necessita per entendre's amb el servei de la casa i per poder administrar-la (Martí Ascó 2000, 2004: 132-135). Maria Teresa, a diferència de Clara, coneixia la llengua catalana des de la seva infantesa, perquè era la seva llengua materna, però en l'escriptura el seu suport és el francès: una i altra dona, doncs, usen el català en l'escriptura com a conseqüència de la seva adaptació a l'entorn i de manera puntual.

Hem dit, en començar aquest paper, que el cas de Maria Teresa no és excepcional en l'edat moderna, sinó tan sols una nova mostra d'escriptura femenina fins ara ignorada. Ens ha de permetre sumar, a la nòmina ja coneguda, el cas d'una altra dona, d'extracció social elevada, que decideix prendre la ploma per posar la seva vida en ordre (financer, en aquest cas). En l'edat moderna, la transmissió de la memòria femenina, en forma de llibre de comptes, memòries per-

29. Étienne de Ponte d'Albaret tenia clares les raons per les quals era difícil integrar el Rosselló a França, i quines mesures s'havien de prendre; v. Jané (2006: 389-390).

sonals, receptaris o instruccions als fills, per citar alguns exemples, és quantitativament inferior a la masculina, tot i que cada dia descobrim nous casos que permeten ampliar el ventall fins ara conegut.³⁰ Certament, no van ser moltes les dones que van poder accedir a la lectura, i els casos en què l'escriptura acaba guardant els seus mots són encara més escassos. Les dones, majoritàriament, escriuen per organitzar la seva casa, el seu espai, el seu món: en els seus escrits hi detectem una voluntat per consignar per escrit pautes domèstiques i una sensibilitat particular. Ens ha semblat que valia la pena en aquesta ocasió exhumar-ne aquest bell exemple.

30. Per al cas de l'àrea lingüística catalana, v. Miralles (2013).

Referències bibliogràfiques

- BLANC, Olivier (2001): «The Italian Taste in the Time of Louis XVI, 1774–1792», dins J. MERRICK i M. SIBALIS (ed.), *Homosexuality in French history and culture*, Nova York, Harrington Park Press, pp. 69–84.
- CAPEILLE, Jean (1910): «Figures d'Évêques Roussillonnais», *Revue Catalane*, núm. 42, pp. 181–190.
- CAPEILLE, Jean (1914): *Dictionnaire de biographies roussillonnaises*, Perpinyà, Librerie Catalane de J. Conut.
- CARDON, Patrick (2005): *Les enfants de Sodome à l'Assemblée Nationale (1790)*, presentació i notes de Patrick Cardon, Lille, GayKitsch Camp.
- COURCELLES, Jean B. (1822): *Dictionnaire universel de la noblesse de France*, París, Bureau General de la Noblesse de France, vol. V.
- Dictionnaire...* [= *Dictionnaire de l'Académie française*], vol. I, París, J. J. Smits et C.e, an VII [= 1795]. [5a edició].
- Enciclopedia...* [= *Enciclopedia storico-nobiliare italiana*], 9 vols., Bolonya, Forni. [1981, reimpressió de l'edició de 1928–1935].
- État nominatif... [= État nominatif des pensions sur le trésor royal imprimé par ordre de l'Assemblée Nationale], vol. 4, París, Imprimerie Nationale, 1791.
- JANÉ, Oscar (2006): *Catalunya i França al segle XVII. Identitats, contraidentitats i ideologies a l'època moderna (1640–1700)*, Catarroja / Barcelona, Afers.
- LAZERME, Philippe (1975–1977): *Noblesa catalana: cavallers i burgesos honrats de Rosselló i Cerdanya*, 3 vols., París.
- MARTÍ ASCÓ, Manuel (2000): «Un distingit matrimoni en l'Oliva del segle XVII: Alonso de la Celada i Clara de la Cerda», *Cabdells*, núm. 2, pp. 47–74.
- MARTÍ ASCÓ, Manuel (2004): «Cultura literària de la dona en la València dels segles XVI i XVII», dins *Escriptors valencians de l'Edat Moderna*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, pp. 121–147.
- MIRALLES, Eulàlia (2013): «Mujeres y memoria escrita en la Edad Moderna», dins V. ESCARTÍ (coord.), *Escribir y persistir. Estudios sobre la literatura en catalán de la Edad Media a la Renaixença*, vol. I, Buenos Aires / Los Angeles, Argus-a, pp. 99–132.
- PEYTAVÍ, Joan (2015): *La llengua catalana al nord de Catalunya a principis del segle XXI*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans. [En premsa].
- RAFANELL, August (2013): «Del matuet al francès. Mirades sobre un trencament cultural», *Afers: fulls de recerca i pensament*, núm. 76, pp. 777–806.
- Table...* [= *Table ou abrégé des cent trente-cinq volumes de la Gazette de France. Depuis son commencement en 1631 jusqu'à la fin de l'année 1765*], vol. III, París, Imprimerie de la Gazette de France, 1768.
- RIQUER, Martí de (1999). *Quinze generacions d'una família catalana*, Barcelona, Quaderns Crema.
- ZARAGOZA, Verònica (2013). «Perpetuació del passat al convent de Santa Clara de Perpinyà a través del seu llibre de memòries (1549–1842)», dins Oscar JANÉ, Eulàlia MIRALLES i Ignasi FERNÁNDEZ (ed.), *Memòria Personal. Una altra manera de llegir la història*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 35–48.

Entre notarios del uso y registradores de la propiedad en las palabras

JOSÉ A. PASCUAL

Real Academia Española

En este homenaje a Joan Martí, colega y amigo con el que he compartido la preocupación por la norma en nuestras respectivas lenguas, quisiera dirigir la mirada a un pequeño asunto relativo a una posible «labor de muchas personas con igual señorío», que no debería ser ajena a las tareas de lo que se conoce como lexicografía colegiada (Seco 1992: 60).

1. De notarios del uso a artesanos de la designación

Con tanto decir quienes practicamos esa lexicografía colegiada que somos notarios del uso —para lo que se requerirían avales mayores que contar con dos o tres ejemplos para decidir sobre el empleo de una palabra— terminamos por desentendernos de algunos problemas con que se enfrentan a diario los hablantes. No consisten estos en dar con la fórmula más hermosa para expresar una idea, sino en algo mucho más modesto, relativo a la manera de designar aquellos elementos de la realidad que por ser hasta hace poco tiempo inexistentes, desconocidos o escasamente relevantes, no disponen de una palabra canónica con que designarlos.

No pretendo, como se verá, alejarme del uso coloquial de la lengua y echarme al monte del registro formal, para referirme a cosas que los lingüistas suelen dejar de lado, pero que preocupan a los hablantes, deseosos de moverse con comodidad cuando emplean su lengua. Es preferible pedirle al empleado de una ferretería un *flexómetro* (que aparece en el DRAE 2014) a no tener que explicarle que uno necesita algo así como un metro enrollado en una cajita; lo mismo que le ocurre a un traductor que, incapaz de actualizar por el momento la voz *terno*, ha de dar un rodeo como el siguiente: «Vestía un traje de tres piezas bien cortado» (Kerr 2009¹). Hoy los diccionarios electrónicos permiten dar con muchas de esas palabras que tenemos en la punta de la lengua. Así, cuando queremos encontrar, hurgando en la mente, ese *terno* al que me

1. Cuando no doy referencia a la página es porque se trata de un libro que he leído en formato digital.

he referido, si sabemos que su referente forma parte de un traje podremos seleccionar todos los lemas que contienen la voz *traje* en su definición; igual que ocurre si lo que hemos olvidado es cómo se designa el ‘cangilón’ y nos consta que se trata de un elemento de la *noria*. Aunque puede haber más dificultades en otros casos, como es el de esos espacios en lo alto de una muralla, entre almena y almena, por los que un arquero puede disparar sus flechas. Todo depende del grado de coherencia en la metalengua del diccionario que tengo a mano, que en este caso deja algo que desear, como comprobará quien se tome la molestia de consultar en el diccionario académico la definición de *almena*, *merlón*, *cañonera*, *tronera* y *saetera*.

Son los anteriores casos de palabras que, estando en los diccionarios podemos encontrar dificultades para actualizarlas, a diferencia de lo que le ocurriría si se tratase de voces como *libro*, *mesa* o *bicicleta*. Y esto mismo ha de ocurrir con unidades complejas, muchas de las cuales no han adquirido la estabilidad necesaria para que no haya duda de cuál sea, dentro de un grupo, la que puede considerarse no marcada: yo no estoy seguro de si esa es la condición usos espoleados por el inglés, como *gafas de leer* por las que optan algunos traductores (Gur 1999: 204) o *gafas de lectura* (Connelly 2002: 60), en lugar de unas *gafas de cerca*, con la que se corrige Gemma Nierga el 17 de junio de 2015, en el programa matinal de la SER, después de haber empleado *gafas de leer*.

Nos enfrentamos con problemas mayores en esos casos en que no existen, o no se han generalizado, las palabras que necesitamos para designar determinadas realidades. Es esta, con todo, una situación que no debiéramos considerar dramática, pues en las lenguas cada referente no cuenta con una palabra pegada a él. De ahí que la forma de rellenar esas carencias léxicas sea uno de los retos con los que se enfrentan a diario los creadores: «Estas dificultades y otras análogas que se presentan a los escritores en todos los idiomas, son sorteadas y vencidas con relativa facilidad por los literatos dotados de esa perspicacia y disposición naturales, necesarias para suplir en cada momento lo que es imposible prever en los tratados o estudios teóricos» (Altube 1929: 21). Retos que hemos de afrontar también quienes no somos escritores, aunque se entiende que tratemos de evitar todo lo posible el esfuerzo que supone tener que irnos sacando a cada paso una palabra de la manga.

Ir contando con nuevas palabras en aquellos casos en que las nuevas realidades se nos van haciendo familiares origina que tengamos una mayor seguridad en el uso. Entre tantos artilugios como hemos visto aparecer en la vida moderna, nos sentimos incapaces de dar con el modo de designarlos a todos, como ocurre cuando alguien se refiere a «los dientes metálicos de la carpeta» (Connelly 2013), que parece un rodeo para designar un cuaderno que supongo será una variante de aquellos antiguos de «anillas». Quizá no necesite para la vida que hago saber ese nombre, salvo si he de ir a una papelería a adquirir el objeto; quizá tampoco deba hacer un esfuerzo para enterarme de cómo designar esas pequeñas almohadillas de fieltro, estrechas y planas, que se colocan en la parte de las patas de las sillas que se asientan en el suelo; pero hay personas que por su profesión prefieren hacer un esfuerzo para bautizarlas: como «deslizadores» (la casa *Brinox*), como «fieltro adhesivo» (la casa *Inofix*) y como «protector adhesivo» (la casa *Bricolage*). En cambio, cuando voy a la consulta del médico me gustaría poderle explicar con precisión los síntomas de los achaques que me aquejan y hasta recordar el nombre de las medicinas que tomo para mitigarlos, empezando por la *metformina* y siguiendo por varias más que ahora no me vienen a las mientes.

La propia Academia no se ha inhibido de decidir en sus plenos cómo llamar a las cosas. Unas veces tomando decisiones negativas, como acaece el 14.4.1930, ante la consulta de si es razonable servirse de *tecnoteca* para designar los catálogos industriales de distintos países. Otras

recomendando lo que sea más usual, como en lo que respecta, al plural de *autobus*, *-es*, pues «en este caso, como en otros, se ha de tener en cuenta la forma general en que se usa, ya que ella es la que ha de prevalecer» (18.12.1935); aunque no siempre es la frecuencia la que zanja el problema: «A una consulta acerca de la voz *lupa* fue acuerdo contestar que, no obstante ser usada por muchos, otros la repugnan por ser un galicismo empleado en vez de la segunda acepción del artículo *lente*, definido en el diccionario académico» (2.4.1930). Aunque no faltan ocasiones en que se recomienda un galicismo, como ocurre el 14.1.1932, preguntados los académicos por cómo traducir el fr. *parcage* y *parquer*, respondió en nombre en su nombre D. Julio Casares diciendo que, ante el carácter internacional de esas realidades, la comodidad que supone no tener que servirse de una perífrasis (*depositar los automóviles*) y lo improcedente de recurrir a un verbo demasiado general (*dejar*), parecía razonable adoptar las palabras *parque*, *aparcar* y *aparcamiento*. No mucho después, en el pleno del 17.3.1932, a la pregunta del alcalde de Jerez de la Frontera sobre cómo llamar a un sanatorio para enfermos sífilíticos —había un sanatorio de este tipo en su ciudad—, se acordó «después de un examen minucioso», apoyándose en el italiano, que se denominara *sifilicomio*, que es como aparece en el diccionario.

No era imprudente contar con lo que se había ideado en otra lengua para designar esas nuevas realidades. El italiano, como acabamos de ver, puede servirnos de pauta para nuestras creaciones, pues suele caminar muchas veces por el mismo camino que recorre el español. De ese modo sustituir *ghiaccia* por *frigorifero* (Mazzini 2015: 235), pueden incluso servirnos para comprobar que era razonable que compitieran en español el *frigorífico* con la *nevera* de toda la vida. El motivo de la coincidencia puede ser el mismo por el que aquí tenemos nuestra *nube de leche*, mientras que en italiano se puede decir (no es la única lengua que lo practica): «un bel caffè con una nuvola di latte» (Mazzini 2014: 46); y podemos sentir la misma perplejidad por ver que la situación de *tamborelear* en español (Magrinyà 2015: 79-84) coincide con la del it. *tamburellare*: «Si avvicinò alla finestra e cominciò a tamburellare sul vetro [...]. Baldi smise di tamburellare e cominciò a fischiettare» (Mazzini 2014: 69), «nervosamente tamburellava con le dita sul piano della scrivania» (Mazzini 2015: 243).

Habrà quien no coincida conmigo en la despreocupación que nuestro por que se dé una razonable convergencia entre las lenguas. Tener a las demás en cuenta puede servir incluso para descartar en la nuestra algunas soluciones que vemos en las vecinas, como ocurre con esa «sala autóptica» (Mazzini 2014: 107) del italiano para lo que el DRAE 2014 nos conduce, aunque no de una manera explícita, a la «sala de disección», que suele estar junto a la *morgue* (por *morgue judicial* se vierte al español lo que correspondería a *sala de disección* en Philip Kerr 2009) o, incluso, al *depósito de cadáveres*, que, tampoco cambiaría yo por el it. *obitorio* (Mazzini 2014: 107).

En otros casos dejaría de lado una opción como *colgar el móvil*, que leo en Michael Connelly (2013) y optaría por *cerrar*, atendiendo al uso italiano que encontramos en el siguiente ejemplo de Antonio Mazzini (2014: 56): «Nora chiuse la telefonata». Por no recurrir a formas menos elegantes de terminar una conversación con el móvil: «Clic. Che poi i cellulari non fanno clic, anche se a me mi sembra il modo più neto di dire che una telefonata si interrompe, che qualcuno chiude quando l'altro ancora aspetta una risposta» (Carofiglio 2007: 217).

2. Más allá de la neología

Me estoy refiriendo a una tarea que sería deseable que llevaran a cabo personas cuya autoridad fuera reconocida, capaces de no cerrar los ojos al mundo por el que se mueven y con un conocimiento particular del uso lingüístico, sin necesidad de tener una preparación especial en el ámbito de la lexicografía. Personas que supieran mostrar a profesores, escritores, traductores, periodistas o a quienes se conoce como gente de la calle, su opinión sobre las nuevas voces que podrían designar las nuevas realidades que surgen a diario.

Es precisamente una tarea para la que se ha de quitar uno las gafas de notario y cambiarla por las de registrador de la propiedad —de la propiedad lingüística, se entiende. Lo de menos es si algunas propuestas se recibieran a beneficio de inventario, pues no han de tener estas la condición de ser inamovibles ni eternas; basta con que sean atendibles para quienes acepten que la Academia detenta en esto el uso neutral del español. Aunque terminaría sirviendo incluso para quienes estuvieran dispuestos a dar una vuelta más a la tuerca de la formalidad (como ocurriría con cuantos se escandalizaran por el uso que acabo de hacer de *detentar*) o para quienes, por el contrario, buscaran un grado más de coloquialidad. Una propuesta, cualquier propuesta, de la Academia debería pretender situarse en el grado cero a partir del cual los hablantes se colocaran por encima o por debajo de él.

El quehacer a que me estoy refiriendo no es de poca envergadura, pues no consiste solo en acuñar nuevas palabras para nuevas realidades, sino en ir un poco más allá catalogando y ordenando las voces que las designan. Veámoslo por medio de un par de ejemplos.

El primero tiene que ver con cómo nos referimos a los guardias municipales:

Guardia municipal y *Policía urbana* entran en el diccionario a finales del siglo XIX, como cuerpos dependientes de los ayuntamientos, referido el primero al mantenimiento del orden y el segundo al «cuidado de la vía pública, en general, limpieza, higiene salubridad y ornato de los pueblos». Habiendo desaparecido tal distinción en la actualidad, vemos en las definiciones del diccionario (dejando de lado algunas incoherencias) que ambos sintagmas se refieren al cuerpo que acoge a las personas que han de mantener el orden público en un municipio y la seguridad de sus ciudadanos, así como a quienes forman parte de este cuerpo. A estos sintagmas hemos de añadir *agente municipal*, que aparece en el DRAE 2014, aunque referido a los miembros sin graduación de cualquier cuerpo de policía (lo que a finales del siglo XIX, cuando entró *agente* en el diccionario, se consideraba un «empleado subalterno»), no explícitamente al municipal. A esas tres opciones se ha de añadir *policía municipal* (recogido en el DRAE 1985) y ahora *policía local*, que no aparece aún en el diccionario académico.

No es el momento de estudiar las razones históricas de estas acuñaciones que conviven en el presente para designar a los policías de los ayuntamientos (entre las que hay, a la vez, distinciones por sus diferentes funciones; aparte de que existen opciones coloquiales a las que no me he referido), que se distinguen de los que pertenecen a la Policía nacional, a la Guardia civil, a las Policías autonómicas o a la Policía secreta. No le resultaría inútil al hablante tener el catálogo explícito de todas las denominaciones de este tipo que están a su disposición (ampliadas además al español hablado en los distintos países americanos) y no digamos nada si en lugar de un hablante común pensáramos en alguien que no tuviera el español como lengua materna o en una máquina con la que quisiéramos comunicarnos.

Tiene que ver el segundo con las palabras de que nos servimos para decir que tocamos un timbre:

Para cualquier acción, por corriente que sea, como la que consiste en hacer sonar un timbre, no viene mal saber las posibilidades con que se cuenta para expresarla, con independencia de las que cualquiera se arriesgue a crear por su cuenta. De hecho, los ejemplos con que me he topado, sin haber ido en su busca, son: *tocar*, *apretar*, *pulsar*, *oprimir* o *presionar* un timbre. A mi juicio, la combinación no marcada sería *tocar el timbre*: «Tocó un buen rato el timbre» (Camilleri 2000: 18), «toqué el timbre» (Kerr, 2011). La amplitud polisémica del verbo permite un juego como: «Vio un timbre y tocó. O, mejor dicho, lo apretó pues no oyó ningún sonido» (Camilleri 1999: 148), aprovechando que este sentido de *tocar* se superpone al de 'hacer sonar un instrumento musical'. *Apretar* puede aparecer, no obstante, sin necesidad de participar en un juego: «Estoy deseando apretarlo [el timbre]» (Kerr 2011).

Pulsar el timbre (Cain 1990: 18; *El País*, 16.2.2000: 80), que va imponiéndose poco a poco, sería la manera más formal de expresar esa acción. Se trata de un verbo especializado para acciones en las que se empuja una pieza con el dedo, con el fin de producir un efecto determinado, como es el caso de *pulsar un botón*, que leí en el año 2003 en el un letrero de un aparcamiento salmantino. Y, en efecto, al hacerlo se levantó la barrera; o «es como ir pulsando botones y desenchufando clavijas» (Martín Gaité 1996); o «pulsó un botón oculto» (Harris 2004); o, empleado en sentido figurado: «ignoro qué botones habría que pulsar [...] para que la pesada maquinaria variara de rumbo» (Delgado-Gal, *El País*, 22.5.2000: 24), que sería intercambiable por *qué teclas hay que tocar*. Todo esto explica la adopción de *pulsador*, como un tipo de «botón de un timbre u otro dispositivo eléctrico», para lo que en italiano se ha preferido acudir a un *pulsante*, derivado que, como diría un antiguo, no respondería al genio de nuestra lengua.

A estos verbos se unen *presionar* y *oprimir*: «presionó el timbre», «presionó el pulsador eléctrico» (Black 2012: 53, 208); «Nadie contestó cuando Igor oprimió el timbre» (Marinina 2001: 146), «[el dedo índice] oprime muy importantes botones» (Quino, en una tira de Mafalda, *El País*, 2.5.1992), ejemplos que podrían ampliarse con varios que emergen en la red, procedentes de libros publicados en Colombia y México. Claro que el hablante puede querer ir más allá para imprimir, por ejemplo, toda su fuerza para realizar la acción, como podemos ver en el siguiente ejemplo italiano: «schiacciai il pulsante», tratándose de un botón que sirve para subir la ventanilla de un coche (Carofiglio 2001: 316).

Nada hay en español equivalente al italiano *suonare una campanella* 'timbre' (la he tomado esta vez con el italiano y dejo por una vez de lado el francés): «Salirono all'ultimo piano e cominciarono a suonare i campanelli. Nessuno apriva, nonostante gli squilli ripetuti [...]. Bussiamo agli ultimi due [...]. Riproviamo —fece Finoglio, e pigliò di nuovo con piú insistenza» (Carofiglio 2014: 87). Pero se ha encontrado en nuestra lengua un nuevo camino que permite abandonar la combinación de un verbo de significado muy general con el sustantivo *timbre*, por medio del derivado *timbrar* (que con este sentido no aparece en el DRAE), empleado por Jesús Aznárez, corresponsal de *El País* en México, que, por lo que encuentro en la red, debe responder al uso mexicano: «Hace cuatro días timbraron a la puerta de casa» (*El País*, 29.3.2003: 11), aunque se sirve también de él Antonio Gala para expresar el resultado de la acción: «extrañada de que el aparato siga timbrando, repite...» (*El País*, «Suplemento semanal», 7.5.1989). Se trata de una creación paralela a *teclear* o a *digitar*, aplicada esta última a las teclas de un ordenador o de un pequeño aparato electrónico, que leemos en Gabriel García Márquez (*El País*, «Domingo», 25.5.2003: 2): «le enseñaron a digitar en el teclado electrónico de la bañera redonda para regular la erótica y la clínica del jacuzzi».

Estas acciones que se realizan con un dedo, se avienen mal con las posibilidades del verbo *empujar*, cuyo empleo exige, al menos, contar con la complicidad de la mano para hacer

una fuerza de la que difícilmente puede responsabilizarse un dedo. De ahí que el hecho de tocar un timbre no se haya acogido bajo el paraguas del verbo *empujar*. Por eso para traducir el verbo ingl. *to push* se ha encontrado la solución en *pulsar*, referido a la acción de hacer correr el agua en los inodoros de los trenes y aviones, dejando de lado *presionar* u *oprimir* y, por supuesto, desaprovechando el tradicional *tirar (de la cadena)*.

3. Final

Termino este pequeño recorrido por algunos problemas de no mucho fuste a los que, al menos de una manera buscada, no solemos atender en las corporaciones a que pertenecemos Joan Martí y yo. Encontramos además la justificación para no hacerlo, dado que tenemos puesto todo nuestro empeño en el trabajo diccionarioístico. No me parece razonable dejar la creación neológica exclusivamente en manos de quienes en asuntos de lengua son más *amateurs* aún que nosotros. Se trata de una tarea grata, útil y llevadera, fácil de completar con la ordenación de tantas formas que se nos presentan aisladas en el diccionario y están esperando que las relacionemos de una manera explícita.

Referencias bibliográficas

- ALTUBE Severo (1929): *Apud*, P. Goenaga, «Martutenetik gramatikaren lurraltera Joan-Etorria», en B. FERNÁNDEZ; P. SALABURU, *Ibon Sarasola Gorazarre*, Bilbao, UPV Servicio Editoria, 2015, pp. 255–266.
- BLACK, Benjamin (2012): *Venganza*, trad. de N. Barrios, Madrid, Alfaguara.
- CAIN, James M. (1990): *Pacto de sangre*, Barcelona, RBA.
- CAMILLERI, Andrea (1999): *Un mes con Montalbano*, trad. de E. de Grau Aznar, Barcelona, Emecé.
- CAMILLERI, Andrea (2000): *La voz del violín*, trad. de M.ª A. Menini Pagès, Barcelona, Emecé.
- CAROFILIO, Gianrico (2001): *Le perfezione provvisorie*, Palermo, Sellerio Editore.
- CAROFILIO, Gianrico (2014): *Una mutevole verità*, Torino, Einaudi.
- CAROFILIO, Gianrico (2014b): *La regola dell'equilibrio*, Torino, Einaudi.
- CONNELLY, Michael (2012): *Luna funesta*, trad. de J. Guerrero, Madrid, Ediciones BSA.
- CONNELLY, Michael (2013): *Cuesta abajo*, trad. de A. Padilla Esteban, Barcelona, RBA.
- DRAE = REAL ACADEMIA ESPAÑOLA: *Diccionario de la lengua española*. Madrid, Espasa-Calpe. Se citan las ediciones de 1985 (DRAE 1985) y de 2014 (DRAE 2014).
- GUR Batya (1999): *Un asesino literario*, trad. de M. Corniero, Madrid, Siruela.
- HARRIS, Robert (2004): *Patria* (trad. de R. Martín Trechera), Barcelona, Debolsillo.
- KERR, Philip (2009): *Una llama misteriosa* (trad. de M. Pino), Barcelona, RBA.
- KERR, Philip (2011): *Gris de campaña*. (trad. de A. Coscarelli), Barcelona, RBA.
- MAGRINYÀ, Luis (2015): *Estilo rico, estilo pobre*, Barcelona: Debate.
- MARININA, Alexandra (2001): *Asesino a su pesar*, trad. de E. Panteleeva, Barcelona, Planeta.
- MARTÍN GAITE, Carmen (1996): *Lo raro es vivir*, Barcelona, Anagrama.

MAZZINI, Antonio (2015): *Non è stagione*, Palermo, Sellerio Editore.

MAZZINI, Antonio (2014): *La costola di Adamo*, Palermo, Sellerio Editore.

SECO, Manuel (1992): «Sobre el método colegiado en lexicografía», en *Estudios de lexicografía española*, Madrid, Gredos, 2003, pp. 59–69.

*Cuando no doy referencia a la página es porque se trata de un libro que he leído en formato digital.

L'aportació de Jaume Bofarull a l'Obra del Diccionari de la Llengua Catalana¹

MARIA PILAR PEREA

Universitat de Barcelona

1. Introducció

L'eclesiàstic i historiador Jaume Bofarull (Valls, 1870 – Tarragona, 1932) és conegut per l'edició primerenca que féu de la versió catalana dels *Diàlegs* de sant Gregori, els tres primers llibres del qual foren publicats el 1931, i pels *Còdexs catalans de la Biblioteca Provincial de Tarragona*,² que veieren la llum l'any 1903. Al marge d'aquestes dades, i del fet que col·laborà en publicacions locals, especialment en *Lo Camp de Tarragona*, *La Cruz*, *Patria*,³ de Tarragona, o *La Comarca de Lleida*, amb nombrosos articles, i també en revistes d'abast més general, com ara *La Il·lustració Catalana* i *Catalunya*, es desconeixen força detalls sobre la seva vida. Encara més, l'*Enciclopèdia Catalana* (EC), que n'hi inclou una informació biogràfica succinta, dóna dates errònies no sols en relació amb la seva mort, que tingué lloc el 1932 i no pas el 1936, sinó també pel que fa al seu nomenament com a director del Museu Diocesà de Tarragona.⁴ Segons l'epistolari adreçat a Antoni M. Alcover, Bofarull obtingué aquest càrrec el 1914, fet que també és corroborat per la crònica que aparegué a *La Veu de Tarragona* el 29 de novembre d'aquell any.

El contingut de la setantena de cartes que l'erudit vallenc va trametre a Alcover ofereix nombrosos detalls autobiogràfics i dóna compte, entre altres aspectes, del paper ben actiu que va desenvolupar a Tarragona en els primers anys d'arrencada de l'Obra del Diccionari.

L'objectiu principal d'aquest treball és oferir, ateses les limitacions d'espai, un primer tast dels dos aspectes esmentats: donar noves dades sobre la biografia de Bofarull i fer un èmfasi

1. Aquest treball s'adscriu en el projecte FFI2013-41077-P, finançat pel Ministerio de Economía y Competitividad.

2. *Revista de Bibliografia Catalana*, núm. 3 (6) (1903), pp. 168–216.

3. Bofarull signà en ocasions, en aquesta publicació, amb pseudònim: «Si vol conèixer tot que hi tinc a *Patria* encar que sia fluix, molt fluix, és lo de: *Redacció*, J. B. P., M. J. B. y *Mossen Jordi*» (carta del 21 de març de 1902).

4. Segons l'EC, Bofarull «[f]ou director del Museu Diocesà de Tarragona (1902–36)». També quant a dades equivocades, Ramon Muntanyola (1976: 94, n. 38) explica que Bofarull publicà els *Còdexs* l'any 1907, per bé que, a més de la de 1903, n'hi ha una edició de L'Avenc de 1905.

especial en la seva tasca com a col·laborador d'Alcover, que maldà per endegar i donar a conèixer el projecte lexicogràfic en terres tarragonines. Una propera publicació d'aquest interessant epistolari entre Bofarull i Alcover donarà a conèixer d'una manera més àmplia importants detalls sobre la biografia del primer, la seva vinculació amb el catalanisme polític i amb alguns intel·lectuals de l'època, i també informarà sobre diversos aspectes metodològics relacionats amb l'Obra del Diccionari.

2. Una breu aproximació biogràfica

Llevat de les al·lusions a la seva versió dels *Diàlegs* o a l'edició de la *Crònica* de Jaume I,⁵ que deixà inacabada, hi ha poques referències sobre la vida i l'obra de Jaume Bofarull. Riera i Sants & Roqué i Fíguls (1989: 6) l'esmenten, en al·ludir el seu repertori bibliogràfic, amb un laconic «[Una llista de textos publicats es troba a] SANT GREGORI, *Diàlegs*, vol. II, a cura d'Amadeu-J. Soberanas, Barcelona: 1968, 7-8». Certament, consultant l'edició del malaguanyat filòleg, aquest hi inclou algunes referències a notes biogràfiques i cronològiques (v. la nota 2 de la pàgina 4 de l'edició de Soberanas) i el qualifica d'«infatigable erudit», adjectiu que ben bé se li pot aplicar en llegir les seves cartes adreçades a Alcover.

Vuit anys més jove que el canonge manacorí, la primera lletra⁶ que s'ha conservat de Bofarull és del 13 de gener de 1902, la qual, de fet, és la resposta a una primera d'Alcover, datada el 10 de gener del mateix any, en la qual, molt probablement, li havia tramès la *Lletra de convit* i el devia haver convidat a participar en el seu projecte lexicogràfic. Aquest epistolari unidireccional està integrat per 71 missives, 3 de les quals són targetes de visita. El període de correspondència s'estén des del començament de 1902⁷ fins al 1922; hi ha també un parell de documents sense datar. La correspondència fou especialment densa i continuada entre 1902 i 1909 (gairebé el 86% del total), però posteriorment l'emissió de les cartes es posposa amb el temps. Se'n troba una el 1910, dues el 1914, tres el 1915, una el 1916 i la darrera és del 1922.

En paral·lel, del mateix 1902 és la primera referència que apareix de Bofarull al primer tom del *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana* (BDLC), en el qual consta com a corresponsal de Barberà,⁸ localitat on va residir fins al final de 1903. D'aleshores ençà escrigué des de Tarragona. La majoria de les cartes, doncs, fan referència al desenvolupament d'aquesta tasca de corresponsal, la qual, en termes generals, a través de les referències que en fan tant Alcover al mateix *Bolletí* com Moll a *L'home de combat*, es coneix d'una manera força general, però en realitat devia suposar als corresponsals de «poca son» una dedicació ben feixuga. Així ho testimonia sense exageració el mateix Bofarull en algunes de les seves cartes.

Independentment de la tasca tan valuosa que, com es veurà en l'apartat següent, Bofarull exercí com a corresponsal, les cartes, sovint ben extenses, inclouen destacades dades biogràfiques. Un dels trets generals que s'aprecia és el seu caràcter prou enèrgic i de vegades malfiat, fet que també es registra en el treball de Grau i Pujol (2011: 93), en el qual veu la llum l'epistolari d'un sacerdot contemporani de Bofarull, Pau Queralt i Gaya. En diu: «[a] causa del fort caràcter de mossèn Bofarull es demana actuar amb precaució per evitar recels», en aquest cas esmenta la convocatòria, l'any 1910, d'un Aplec de la Lliga Espiritual a Tarragona impulsat pel mateix ca-

5. Vegeu l'«Edició monumental de les obres del rey En Jaume I», del BDLC, IV (1908-1909: 193) i Muntanyola (1976: 94).

6. Es desconeix si s'han conservat les cartes que Alcover va dirigir a Bofarull.

7. Vegeu la carta del 20 de gener de 1902.

8. Vegeu «Nous corresponsals de fora-Mallorca» al tom IV del BDLC (1902-1903, 11).

nonge vallenc. Jordi Rubió (1991: 89) s'hi refereix en aquests termes «[e]ra un home desafiador en la mirada, ple de voluntat i incansable, modest, tot i que no ho semblava, d'un *tarragonisme* ardent, però en el fons gens localista».

Les cartes ofereixen també informacions sobre les tasques filològiques que Bofarull duia a terme o que tenia previst de realitzar. En la missiva del 13 de gener de 1902 es refereix a la «Bibliografia»; és a dir, al que esdevindria els *Còdexs catalans de la Biblioteca Provincial de Tarragona*, i en diu:

La Bibliografia va tirant; fins ara ne tinc ja posades en quartilles y per ordre alfabetic unes sis centes d'obras y'm sembla que dintre uns dies haura ja engrussat molt més. Cada autor el posu en una quartilla y ses obres per ordre y el plech el tinc, com he dit, en ordre alfabetic, puix que apar mes simplificat axis pera tenirho sempre a mà. Si d'alguns autors no'm manqués alguna de ses obres que jo conech pero no recordo prou bé el titol y peu d'impremta, li hauria ja remes una bona tirada. Voste dira lo que cregui convenient, mentres vaig avansant la cosa,

fent referència a la metodologia que emprava i demanant-ne a Alcover el parer. També en altres escrits explica al manacorí els criteris d'ordenació i de classificació que hi aplica.⁹ Publicats el 1903, els *Còdexs* recullen la descripció de 13 textos, classificats per tipologies: capbreus, llibres de comptes, compilacions de cartes familiars i altres documents.

Les missives mostren que es produeix una mena de simbiosi entre les feines filològiques que duu a terme Bofarull i la seva participació en l'Obra del Diccionari. La redacció de les cèdules té com a contrapartida que Alcover estigui al corrent dels seus treballs i hi contribueixi posant-lo en contacte amb diversos erudits que podrien ajudar-lo. Com diu el vallenc en la carta del 20 de gener de 1902, «[a]ra desitjo saber lo que V. te fet tocant a Bibliografia, si ha escrit a algu de Barcelona y en quin sentit. V. compendra me atrevesca a demanarli tal, puix he parat tot d'una mos treballs». Al seu torn, l'elaboració de la seva llista d'obres catalanes hauria d'oferir més documentació, la qual seria susceptible de buidatge per fer-ne les cèdules per al futur *Diccionari*.

La seva dedicació a l'Obra del Diccionari contribuï que Bofarull fes una gran troballa. Es tracta dels *Diàlegs* de Sant Gregori, que localitzà a la Biblioteca Provincial de Tarragona, juntament amb altres documents. En la carta de l'11 de gener de 1904 ho explica:

La nova es que, fent agradable y verdadera coneixença al S. Eduardo González Hurtebize,¹⁰ Arxiver y Bibliotecari de la Biblioteca Provincial d'aquesta ciutat, ab motiu d'anar allà per un còdice, me trobo ab *Lo llibre dels dialechs de Sant Gregori Papa* escrit en català, llibre que he comensat a transcriure y de qu'en faré un article Bibliografich, la transcripció complerta, y, no cal pas dirho, papeletes de ses paraules. Es aquesta una troballa hermosa y de bon apreci pel Diccionari. Hi ha en la Biblioteca Provincial altres còdices catalans. Ja veurem D. V. si fem, despres d'aquest, la transcripció d'algun o alguns altres.

I explica, més endavant, el seu projecte:

Respecte l'obra de Sant Gregori, esta an gotich, hermosissimament conservada y te una dicció lo mes bella. Vull transcriuerla entera y si puch publicarla un die o altre. Cade dia, de lo que transchich, en faig les papeletes. Està V. d'aixó content?

I, com que Alcover se'n fa ressò en les planes del *Bolletí*,¹¹ Bofarull, en la carta del 21 de febrer de 1904, li explica:

9. Vegeu, per exemple, les cartes del 12 de febrer i del 21 de març de 1902.

10. Eduardo González Huterbise (Madrid, 1876 – Barcelona, 1921), arxiver i historiador, fou destinat, successivament, a Tarragona, a Girona i a Osca, d'on passà a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, el 1905, del qual centre fou nomenat director el 1911.

11. Cf. el BDLC II (1905-1905), 26 i 30.

Vareig llegir en la *Crònica del Butlletí* la notícia a mi referent sobre'l Còdice Català de Sant Gregori. N'hi dono mil mercès, empero ara aci li posu detalladament la nota bibliogràfica. Es un Còdice inedit del 1340, obra verament classica, desconeguda, puix sols la citam en Villanueva y Torres Amat, y en Massó y Torrents en son Catalech de M. s. catalans de la Biblioteca Provincial de Tarragona, publicat en aleman. De manera que es obra que s'ho val.

Malgrat que Alcover convida Bofarull a participar en el Primer Congrés Internacional de la llengua catalana, aquest, en la carta del 20 de setembre de 1905, ho refusa: «no estranyi que ab tant poca tranquilitat no respongui algunes voltes als desitjs de V. esperant, en sas cartes, com per exp. sobre el fer quelcom ab algun dels temes del *Congrés*». En efecte, en les nombroses informacions sobre el Congrés que es publicaren abans, durant i després de la seva celebració, com en les mateixes actes, no hi ha una referència a una aportació particular de l'erudit vallenc, per bé que s'hi inscrigué com a congressista i sembla que va votar algunes de les esmenes que es van fer a les comunicacions en el procés de publicació de les actes.

D'altra banda, en l'epistolari es descriuen amb un cert detall les diverses activitats que Bofarull va desenvolupar al llarg del 1908 per preparar el certamen que es convocà a Tarragona amb motiu de la commemoració del naixement de Jaume I. Gabriel (2010) destaca la brillantor dels actes que tingueren lloc en aquesta ciutat.

3. Jaume Bofarull i l'Obra del Diccionari

A més de la tasca de corresponsal, que abastava, principalment, cercar col·laboradors per a l'Obra del Diccionari, donar-los la *Lletra de convit*, cobrar-ne anualment les subscripcions al *Bolletí* —atès que, per ser col·laborador, calia necessàriament ser-ne subscriptor—,¹² formar-los en la tasca de buidatge dels documents escrits, proporcionar-los les obres corresponents i informar Alcover de l'obra seleccionada,¹³ repartir-los, i en algun cas, fer tallar, les cèdules on s'havien d'escriure els mots i les definicions, i també fer d'intermediari entre aquests i el manacorí o l'administrador del *Bolletí*, cal destacar que, en un primer moment, Bofarull s'implicà, amb totes les seves energies, com a col·laborador actiu en el projecte lexicogràfic.

En efecte, la seva feina de corresponsal implicava, a més, cercar col·laboradors i seleccionar altres corresponsals que representessin diverses poblacions de la zona, reclamar els números del *Bolletí* que no havien arribat o que s'havien extraviat. I, addicionalment, Bofarull va desenvolupar una eficient tasca de difusió i de propaganda del futur *Diccionari*, atès que publicà sistemàticament els sumaris del *Bolletí* en les pàgines de *Lo Camp de Tarragona* o de *Patria*, amb la finalitat de guanyar-hi nous adeptes, com es pot llegir en la carta del 13 de gener de 1902: «qui sab si per eix medi s'acabarant de mouer els mes tossuts, els mes fortment adormits y peresósos».

Igualment, l'erudit vallenc, com consta en algunes missives, publicà la crònica de les eixides que Alcover dugué a terme el 1902¹⁴ i el 1906, i en difongué altres activitats, com ara la publicació dels diversos volums de les *Rondaies*, les tasques que empenia la comissió editora

12. Com es pot apreciar en la carta del 20 de gener de 1902, Bofarull no veia amb gaire bons ulls l'obligació de fer-se subscriptor de *Bolletí*, a causa de la resposta que de vegades obtenia dels col·laboradors: «Tornant al Butlletí, ab tota franquesa y fins ab pena del meu cor, puix pera mi no resa pas això com pot comprendre, he vist ab sentiment que'ls Colaboradors (y comprench que tinga d'esser així), tingan de suscriureshi, puix la cosa se fa mes pesada per la majoria, que no senten ab desprendiment l'amor que s'ha de suposar hi te de haver per l'obra hermosa del Diccionari».

13. Per exemple, en la carta del 27 de febrer de 1902, escriu: «Don Mateo Barceló, mestre de Barberà, fara cèdules de los documents catalans que hi ha en la *Historia de la Isla de Menorca* de D. Rafael Oléo y Quadrado».

14. Vegeu les referències a Bofarull al BDLI II (1904-1905: 177-178), dins «La nostra anada a Barcelona».

lul·liana i informacions sobre el futur Congrés de la Llengua Catalana. I, complementant les tasques de propaganda, pronuncià diverses conferències sobre l'Obra del Diccionari, com la que féu a l'Associació Catalanista de Valls el 21 d'abril de 1902, i recull en el seu escrit del dia 23:

a les 9 ½ de la nit, a la Associació Catalanista de Valls, entre una concurrència ben escollida de mos compatricis, doni la conferència que jo li havia indicat y de que V. parlá alguna volta a D. Fidel de Moragas. No's cregue que hi fes cap experpento, cap esclat; no fiu mes que fer veurer la necessitat d'un bon diccionari que compiles, d'una vegada tot el tresor de nostra sempre agradíssima llengua; la proclamació deci[di]da que V. per l'obra n'ha fet; donantla a conexer y ponderant la hermosa *Lletra de Convit*; exposar son plan (llenguatge vivent y monuments escrits); y senyalar als Vallenchs les fonts locals y particulars que podan y tenen d'esplotar y mourels a trevellarhi decididament.

Integrat de ple en el catalanisme catòlic del seu temps, Bofarull incorporà en aquest ideari l'Obra del Diccionari. El seu objectiu hauria estat que «la gran obra, fossa mes a gloria del clero que dels seglars» i havia de ser «suficient pera poguerse dir quel Clero quan vol sab provar son amor patri». I, en la mateixa carta del 20 de gener de 1902, declara:

Si V. no hagues sigut sacerdot, fins prescindint de sa devoció ilustre, creguem que jo, hauria si, ajudat un xich a l'obra, mes no m'hauria pres l'empnyo d'ara en tot lo que a ella se referesca. Per axo es que he procurat fer trevallar el clero y convidar mes a capellans que a seglars y tenia certa ilusio de poguer dir que la Bibliografia Catalana acabada y completa era, no obra meua, sino obra d'un sacerdot, puix axis me sembla conve a Catalunya per l'honor de la mateixa patria sempre eminentment religiosa, apesar de les dites d'alguns farisaychs catalanistes, y ara aci, no's cregue que tiro lo tret a en Poblet,¹⁵ no, puix es un tant gran catolich, com aprofitable campeo de les idees regionalistes.

D'altra banda, la seva tasca de recapte de col·laboradors (fent servir sovint la forma assimilada *colaboradors*, com apareix en les primeres cartes) no té aturador.¹⁶ Fa el cobrament de les subscripcions, per bé que confessa que el que més li costa de la seva feina de corresponsal és «[l]o cobro pera mi es lo mes engorrós no per haver d'anar a les cases, sinó pels morros que totom fa, quant no hi ha una voluntat y amor decidit y ben pregon per la cosa», com fa notar en la carta del 17 de desembre de 1903. D'altra banda, com indica en la lletra del 28 de juliol d'aquell any, sembla que havia hagut d'avançar, sense recobrar-los, diners per pagar les anualitats del *Bolletí* d'altres subscriptors,

com dich les coses ab tanta franquesa, al tenir que dirli quelcom d'aixó no puch ni se amagar lo que tant y tantes vegades me ha castigat severament la butxaca tot sacrificantme pel amor del proxim, de aquets germans meus estimats en el sacerdocí, qui dehuen, solament de suscripcions a cobrar del *Missatger del Cor de Jesús* dels diferents anys que surt y que sempre he cuidat, una quarentena de duros, diners que may mes tornarant. Ja no dich res d'altres coses y suscripcions, y per aixó es que Voste no te d'éstranyar que no li envii mes que lo que tinch rebut.

15. Es refereix al metge de Montblanc Joan Poblet i Teixidor (1877–1918).

16. S'indica a continuació el nom dels col·laboradors que va aconseguir per a l'Obra del Diccionari, la majoria dels quals consten en la «Llista de col·laboradors del Diccionari per orde cronològich», que apareixia progressivament en els números del BDLC: Celestí Sanguenís, ecònom del Port de Cambrils; Xavier Camí, vicari de Torredembarra; Joan Poblet, metge de Montblanc; Josep Porta, rector de Barberà; Joan Gatell, de Torroja; Ramon Franquet, advocat de Falset; Josep Rodon, regent de Pira; Manuel Tarrés, de Vallverd; Josep Moragas, vicari de Riudoms; Josep M. Dalmau, arxipreste de Falset; Josep M. Panadés, vicari d'Alforja; Ramon Sabatè, de Vilaverd; Senén Aguadé, de Ferran; Pau Queralt, de Montblanc; Francesc Bergadà, de Constantí; Joan Torra, rector de la Parròquia de la Santíssima Trinitat de Tarragona; i també de Tarragona: Jaume Valls, Francesc Nel·lo, Maria Domènech de Canyelles, Joan Ruiz Porta, Anton Balcells, Magistral, Joan Torra, Agustí M. Gibert, Domingo Teixidó, Anton Prenafeta, Ferran de Querol, Joan Ros i Pere Lloret. Sovint suggereix que alguns d'aquests col·laboradors esdevinguin corresponsals, com en el cas de mossèn Antoni Navarro, el qual, tot i que s'estava a Juneda, era fill del Pallars.

I, davant de respostes negatives o passives, Bofarull es plany d'algunes localitats tarra-gonines on es fa poca feina per al Diccionari. Així, el 27 d'abril de 1902, diu: «Per lo vist he compres que a Reus poch se trevalla y que no hi ha qui hi estiga compromes. A no esser que s'active'l Sr. Soler de March, no hi ha rata que arreplegui enlloch». Però també hi rep Tarragona: «Tarragona, pateix d'una somnolencia y pocritament aristocratica que no sap dignificar. Es un fastich entendreshi per res que s'ho valga», com es llegeix en la missiva del 3 d'abril de 1909.

En les cartes, Bofarull dóna sovint moltes idees per millorar la tasca de difusió de l'Obra del Diccionari; s'ignora, però, si Alcover les va adoptar. Per exemple, en relació amb el contingut del *Bolletí*, indica, en la carta del 20 de gener de 1902,

[a]l Butlletí trovo que hauria de procedir a totes les seccions que's publican y publicant, un article científich (tant gent lletrada que tenen a Mallorca que ho poden fer) ab sa part ben practica pel conexement dels Coloboradors y pera que tots se fessen ben carrech de l'importancia de les diferentes seccions. Tambe en la Cronica, o alla hont vulla, haurian de posarhi que tot Coloborador, quan se publiqui la Bibliografia, se dignen donar compte de les obres de mancamment de la secció que ells coneguen, puix sols axis pot esser gloria l'obra del Diccionari, tenir los Catalans, aplegada, la verdadera Bibliografia catalana, puix tant en Massó¹⁷ com els demes bibliofils de Barcelona, que tant y tant han fet, no han pas escorcollat tots los arxius y bibliotecas, y crech que fora molta honra pera V. poguer donar compte de todas las obras, petites y grans y fulles, y tot quan se ha editat escrit en nostra materna llengua.

El canonge de Valls critica també el fet que Alcover s'hagués torbat tant a publicar els números del *Bolletí* per mor de respondre a Menéndez Pidal amb les seves *Questions de llengua i literatura catalana*. En l'escrit del 28 de juliol de 1903, li aconsella:

Aquet llarch parentesis causat per la defensa de la llengua en contra en Menéndez Pidal, estich seguríssim que haura refredat la caloreta dels treballadors, que haura minvat lo caliuet que alimentava mensualment l'arribada del Butlletí. May sia sinó una fulla mensual no havia de mancar may ni interrompres pera res, altrament qui sab si s perdria molta llavor que ben cuidada fructifera.

I Bofarull insisteix en el mateix tema en la carta del 2 de setembre d'aquell any:

No cal repetirli que s'espera ab friçansa lo Butlletí... dihenme *monstre*, per que té d'esser, ab tant de volumen com me diu tindrà, un treball acabat. De totes maneres, y ab la franquesa que V. sab me caracteriza y que V. me permet, jo insistesch ab que tampoch cal donar massa pel fil á n aquells Srs de Madrid, quins podria per aquest medi, fer que l'obra seua del Diccionari, s'atrassés per *infinita secula seculorum*, encara que ab els blochs y carreus seculars se'ls trevallés, ab aqueix motiu á tall d'argenter que diriem, o entretinguessen la cosa ab detalls de filigrana. Cal seguir mensualment la publicació del Butlletí pera que's refresqui per medi de la prempsa, la memoria y compromisos de l'obra à n els treballadors.

Diferents cartes inclouen també informacions lingüístiques. En l'escrit del 12 de febrer de 1902, per exemple, es fa ressò de l'existència del xipella: «Una nota que atendre: En alguns pobles de la Conca de Barberà, y sobre manera al poble de Barberà, totes les ee finals les fant ii, y axis dihuen: pari, Jaumi, sopsis, truytis, etc.». En la lletra del 21 de març del mateix any demana a Alcover si «Aragó ès o no ès terrer que explotar pera'l Diccionari?», atès que «[t]res o quatre vegades he sigut a dins l'Aragó y he compres que'l llenguatje del poble va reple de catalá». I,

17. Bofarull va estar en contacte amb Massó i Torrents mentre redactava els *Còdexs*. Així, en la carta del 12 de febrer de 1902, escriu: «Ahir vaig acabar un centenar d'obres velles, que poden esser les primeras en publicar. Lo meu pensament es aquest y avuy el poso en practica. Envio aquestes cent obres en quartilles a en Massó y Torrents, per a si conve alguna noteta omèsa. Ell me donara nota de fonts y trevalls ahont espigolar. Ell mateix, com li encarreg, li enviara, unas quartilles pera si arriban a temps a publicarse al Butlletí».

com consta en la carta del 27 d'abril de 1902, s'ofereix per recollir mostres de llengua oral: «Un die d'aquests crech reunire a quatre o cinch del poble pel llenguatge vivent d'ací que tinch ja en marxa y fer comprovant per enllestir les cedules», tasca que es desconeix si va arribar a dur a terme. L'11 de gener de 1904, quan ja havia deixat Barberà, esmenta novament aquesta tasca, que sembla que encara no s'havia fet:

Respecte'ls trevalls que feya de Barberà y demès de la Conca, ab una sortida d'aquella parroquia vaig tenir que suspendrels, emperò, Deo Volente, los acabaran puix la meua idea d'arreglar les paraules d'una infinitat de coses d'allà, a més de lo util pel Diccionari, ho es baix el punt de vista d'un projecte que duya y anava fentse la feyna pera realisarlo y deixar a la Conca un llegat de la meua estada com a recort.

Igualment, en l'escrit del 13 de desembre de 1916, explica l'ús dels pronoms personals:

Sense cap dupte puc dir-li a V. que en tot el Camp de Tarragona i en la mateixa ciutat-metropoli els articles personals usats son, tan pels homes com pels nomenaments de dones, *El, La, Lo* (Lo Pere, lo Joan, la Maria). Naturalment, començant amb vocal el nom propi, llavors: *l'Elvira, l'Andreu, l'Enric, l'Antonia*. No cal dir còm, si és vocal l'anterior a l'article, tal per exemple: *...i'l pare; i'l home, i'l Marc*. -Els articles femenins *En, N, Na*, mai s'usen; de manera que enlloc d'aquesta regió, ni ningú, diu: *En Bernat, N'Enric, Na Margarida*. Pot afirmar-se que aquests articles, els nostre d'ací, no ls coneix, si no s tracta de gent lletrada.

Com a col·laborador estricte, Alcover demana a Bofarull que es faci càrrec del buidatge del *Gazophylacium* de Joan Lacavalleria i, a més, aquest es comprometé també a buidar els *Diàlegs*. Com a recopilació de la seva tasca, en el «Pertret per una bibliografia Filològica de la llengua catalana», publicada com apèndix al volum VIII del BDLC (1914-1915: XXVII), es fa constar: «Bofarull (Mn. Jaume). — 3.000 cèdules lexicogràfiques de la Llengua Catalana, que figuren en part dins COD.»

L'erudit de Valls també es fa ressò de certes crítiques de què s'ha assabentat i que van dirigides a l'Obra del Diccionari. En l'escrit del 26 de setembre de 1902, explica: «[a]vuy mateix he tingut a les mans una carta d'una personalitat literaria de Catalunya, en la que... la magna obra del Diccionari era ridiculitzada. Mossen Alcover: me crech que aquell bram que aludeixo, no val la pena de que li digui d'hont vé». Malgrat la pretesa discreció, Bofarull, en la carta del 16 d'octubre d'aquell mateix any, acaba dient el nom de l'autor:

Lo que li deye respecte'ls escarafalls d'una personalitat de Catalunya respecte'l Diccionari, era que llavors mateix tenia demunt la taula una carta del Canonge *Collell* de Vich (no dirigida a mi sino que s'em enviaba per un tercer) en la que deya aquell Sr. a n'en Gaya de Lleida que no s'hi encaparrés ab això del seu Diccionari, puix que'l verdader Diccionari Catalá estava fet a casa l'Aguiló.¹⁸ D'aquet Sr. Canonge no es pas la primera cosa que'n sé tocant al Diccionari de V. Res: miseria, miseria! No cal dirli que la cosa va aixís ab secret y per lo que li puga convenir.

Finalment, i per acabar aquesta breu aproximació, Bofarull organitza l'estada d'Alcover a Tarragona en l'eixida que hi féu el 1906. Així, en la carta del 28 de juliol de 1906 diu:

Me sembla del cas dirli que, apesar de la meua ultima, quant tingui a bé venir a Tarragona ab los seus dos companys extrangers, trobarà la feyna encomanada a punt, car he vist als Coloboradors: Srs. Canonges Sucona y Magistral, Sr. Gibert, Maria Domenech de Canyelles, y avuy altres companys d'ací, que m'ajudarant, y també so escrit a Don Ferrand de Querol, demanantli lo seu concurs. Crech donchs que dintre uns pochos dies ho tindrem, entre tots, llest y a punt de

18. En aquells moments es parlava que el fill de Marià Aguiló, Àngel, es faria càrrec d'acabar l'inventari lèxic del seu pare. Vegeu les diverses referències que, sobre aquesta qüestió, apareixen en el primer tom del BDLC (1902-1903).

posarho tot a les mans de Uts. Com n'hem fet per aci admòsfera, caldria que m' digués lo dia que vindrant, per ahont y en quin tren. Estèm també entesos ab Don Fidel de Moragas de Valls, de manera que si a Valls hi anès desde Tarragona jo hi aniria, car allí soch a casa meua.

4. Conclusions

D'aquest petit tast dels temes que es deriven de la correspondència que Bofarull va adreçar a Alcover, especialment entre els anys 1902 i 1909, s'ometen altres temes, alguns de caràcter lingüístic, com ara l'opinió que li mereix el *Diccionari Aladern*, de Cosme Vidal, els documents que troba a la Biblioteca Provincial de Tarragona, la feina que en vol fer, o certs comentaris que adreça al dialectòleg de Manacor sobre algunes qüestions ortogràfiques. I, en particular, la tasca que desenvolupa en la comissió executiva del VII Centenari del Rei Jaume I.

Es deixen també de banda qüestions caracterials, que apareixen de tant en tant en les seves missives: «Jo, que tinch un caracter tant dolent quan se tracta de anarme pel rigor y per certs camins que jo veig clarament que son de gran dolença pel caracter nostre, vaig explotar, exaltada la imaginació y ferit lo cor y ple de fel» (carta del 14 de gener de 1903), que poden explicar algunes de les seves actituds. Sovint s'hi entreveuen malentesos, suspicàcies i desconfiances: «que'm convenci una vegada mes de les males arts de alguns sacerdots envejosos que tramaven l'enredo» (carta del 16 d'octubre de 1902), d'alguns dels quals, més endavant, s'ha de retractar: «descarregar-me la conciencia dels dicteris contra la persona de qui fou mon mestre, mon conseller y ha sigut y es amich meu, lo Sr. Canonge Magistral» (carta 14 de gener de 1903), per bé que aleshores ha de cercar un altre culpable, en aquest cas, un altre sacerdot de Valls.

D'ençà de 1908, precisament des de la participació de Bofarull en el centenari esmentat, la seva activitat es fa més frenètica, i per aquest motiu sembla que desatengui, en part, la seva col·laboració a l'Obra del Diccionari, per bé que, fins al 1910, al final de cada anualitat liquida el cobrament de les subscripcions.

Se sap també que el desembre de 1914 visità Alcover a Mallorca i que, a petició del canonge de Manacor, envià informació sobre el lèxic, com ara sobre el mot «canvi».¹⁹ I el 1918 s'inclouen diverses referències a Bofarull en el «Dietari de l'Eixida pel Regne de València i Catalunya occidental 1918» (BDLC, X, 1918-1919: 217–224).

La correspondència de Bofarull a Alcover es clou el 23 d'abril de 1922 amb un escrit formal de recomanació, enviat des del Museu Diocesà de Tarragona: «Me diuen aquestes abnegades Monjes venir a Palma a captar per les seves recullides, si no vull desaprofitar aquesta ocasió per a saludarlo i enviar-li una espurna de la nostra vella simpatia i amiatat». Potser una recerca més completa permetrà de conèixer les causes per les quals la simpatia i l'amiatat que regnaren entre tots dos, especialment en la primera dècada del segle xx, es clogué amb tanta fredor, i va esdevenir amb el temps «una espurna».

19. Vegeu-ne les referències al volum VIII del BDLC (1914-1915: 206-214), dins «¿«Cambi» o «camvi» («canvi»)?:».

Referències bibliogràfiques

- ALCOVER, Antoni M. (1902–1926): *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, I–XIV, Palma, <<http://alcover.iec.cat>>.
- GABRIEL, Pere (2010): «Jaume I: imatge republicana d'un rei, dins *Journée d'études: «La figure de Jacques Ier dans la culture catalane»*. Séminaire d'études catalanes de l'Université Paris-Sorbonne (2008, novembre), *Catalonia*, núm. 5, pp. 1–12.
- GRAN ENCICLOPÈDIA CATALANA *enciclopedia.cat* <<http://www.enciclopedia.cat/>>.
- GRAU I PUJOL, Josep M. (2011): «El catalanisme catòlic a la Conca de Barberà a través de l'epistolari de Mn. Pau Queralt i Gaya (1903–1936)», *Centre d'Estudis de la Conca de Barberà, Aplec de Treballs* (Montblanc), núm. 29, pp. 89–112.
- MUNTANYOLA, Ramon (1976): *Vidal i Barraquer, cardenal de la Pau*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- PEREA, Maria Pilar (2008): *Epistolari d'Antoni M. Alcover (1880–1931)*, Palma de Mallorca, Editorial Moll, CD-ROM.
- RIERA I SANS, Jaume; Jordi ROQUÉ I FIGULS (1989): «Gramàtics i filòlegs. Repertori bibliogràfic», *Butlletí Interior. Societat d'Onomàstica*, núm. 35, pp. 1–20.
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi (1991): *Obres completes de Jordi Rubió i Balaguer: Mestres, companys i amics*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- SANT GREGORI (1968): *Diàlegs*, vol. II, a cura d'Amadeu-J. Soberanas, Barcelona, Barcino, pp. 7-8.

El pas del català al francès en els registres parroquials nord-catalans del segle XVIII

JOAN PEYTAVÍ DEIXONA

CRESEM / Universitat de Perpinyà / Institut d'Estudis Catalans

L'administració francesa que oficialment¹ va agafar les regnes del poder en els comrats de Rosselló i Cerdanya en els anys 1659-1660 va tenir una de les primeres polítiques lingüístiques europees amb vista al canvi de llengua, és a dir, amb intenció clara de canviar la llengua de la terra conquerida per la llengua del rei conqueridor. La voluntat de francesització dels nous súbdits, però, va aconseguir en aquella època resultats magres al si de les poblacions catalanoparlants de les terres entre Albera i Corberes. Cal dir que malgrat les possibilitats de la monarquia absolutista de Lluís XIV de França, la realitat d'aquelles capacitats va topar amb el seu temps: ben difícil era de fer aplicar unes lleis, uns decrets o uns dictàmens emanats d'una cort parisenca o d'uns parlaments «provincials» amb uns mitjans ben escassos, unes finances sempre exsangües i dedicades a l'esforç de guerra permanent.

Malgrat unes decisions fortes com ara de voler fins i tot escolaritzar els més petits en un temps en què ben pocs nins anaven —ni podien anar— a escola, la força del nou estat que s'apoderà del nord català en el darrer tram del segle XVII no pogué fer gran cosa per ensenyar la llengua francesa i fer que la gent de les terres novament «franceses» parlés francès.² Les autoritats es mobilitzaren aleshores entorn del territori de l'escrit. Arranar, disminuir, reduir tant com era possible el territori de la llengua catalana en tots els llocs i àmbits de la vida en els quals el poder reial podia intervenir va representar una de les principals línies d'actuació. Van dictar tot un seguit de lleis que van permetre reduir la presència catalana en els seus arxius, els del domini públic. Aquesta tirallonga jurídica demostrà alhora, per les seues reiteracions, les dificultats amb les quals l'administració francesa es trobà a l'hora de voler implementar el seu projecte. Tampoc no cal oblidar que els territoris catalans incorporats a França van ser considerats com

1. De fet, ja les tenia arran de la conquesta militar de 1641-1642 i el subsegüent virrei francès en tot el Principat.

2. També podríem interrogar-nos sobre quin francès es podria ensenyar i estudiar.

a «estrangers», dependents del ministeri de la guerra, fins al període revolucionari que va fer d'aquesta terra el departament de Pirineus Orientals (1790).

El llibre *La llengua del Rosselló, qüestió d'Estat: La integració lingüística del Rosselló a França (1659–1789)*, de Narcís Iglésias (2010), és una referència obligada per a qui vol saber de la voluntat de francesització lingüística de la nova administració francesa dels comtats. Recull més de 30 documents cabdals que demostren com, entre la Pau dels Pirineus i la Revolució de 1789, la monarquia francesa va intentar de manera dràstica la integració de totes les capes de la societat per la via de l'assimilació forçada amb l'instrument de la llengua del rei. Dit això, només era l'intent reiterat d'implantar un model de govern absolutista tal com s'intentava en totes les províncies del reialme i tal com es provava en molts estats a l'Europa moderna. Administració pública, notariat, docència, escoles i universitat, ordes religiosos, clergat local, van servir de camps de prova per imposar la llengua francesa i fer entrar la societat «rossellonesa» a la França del Rei Sol. Entre els textos més famosos, consta l'edicte reial del 2 d'abril 1700, que la *vox populi* vol fer servir com l'acta de prohibició de la llengua catalana a la *province du Roussillon*. Sense treure força ni impacte al document, ja he analitzat i reduït l'abús de llenguatge que comporta el fet de parlar d'interdicció del català (Peytaví 2004: 26–29). Aquesta escriptura serveix de font que inspira la legislació que obligarà al mateix canvi de llengua en els arxius eclesiàstics menys de quaranta anys més tard, atès que, com es veurà més endavant, se la recorda en aquell moment.³

Ara bé, molts camps de la vida quotidiana escapaven a les envestides absolutistes. Malgrat les intencions de sotmetre els altres poders, la monarquia maldarà per restar poder a l'Església.⁴ Per aquesta raó, va caldre més de vuitanta anys per francesitzar un dels elements més simbòlics de la dominació de l'administració religiosa sobre la població, la redacció dels registres parroquials. Cal recordar que el clergat va ser un dels sectors que més resistència i resiliència va tenir amb vista als desitjos i les imposicions de les autoritats franceses (Baisset 1997, Marcet 1984, Larguier 2010, Sala 2010), i aquest comportament va continuar més enllà de l'època moderna (Foxonet 2007).

En diversos treballs anteriors (Peytaví 1998, 2010), he tingut ocasió d'analitzar directament el paper d'aquesta documentació i d'aprofitar-ne l'ús arxivístic per la demografia històrica, l'antroponímia, la vida quotidiana, etc. Aquí és el document com a tal que em proposo d'estudiar en el moment en què els poders administratius li imposen el canvi de llengua de redacció, el pas del català al francès. A continuació d'altres historiadors, vull tornar a subratllar la importància inigualable dels registres parroquials no tan sols per l'estudi de les poblacions, sinó també per una història total (Peytaví 2010: 131-132). En el mateix sentit, l'estudi podrà recordar el que va portar a terme Gilbert Larguier sobre els testaments apostòlics a través dels quals va poder apreciar l'avançament del procés de francesització (Larguier 2010).

En els bisbats catalans, l'enregistrament de les partides de baptisme, matrimoni i defunció data majoritàriament del Concili de Trento (1545–1563). Malgrat que se'n trobin puntualment d'anteriors a aquest esdeveniment fonamental de la cristiandat, aquests altres són sovint aïllats. Són el fet d'una decisió de l'autoritat local (senyor, consell de la comunitat, bisbe) i poden ser considerats més com a cens esporàdic que com a inici d'una inscripció de les cerimònies esmentades més amunt. Quan encara es conserven, la major part dels llibres sacramentals catalans s'inicien, doncs, en aquella època de la segona meitat del segle XVI, i amb més regularitat ho fan a partir de les últimes dècades de la centúria o del començament del s. XVII, que les parròquies siguin grans o petites, urbanes o rurals.

3. Se'n pot completar la lectura amb Narcís Iglésias (2002).

4. Per una història moderna del bisbat il·liberenc, és imprescindible la lectura del gran treball d'Emmanuelle Rebarby-Juliià (2009).

Des d'aquell moment fins al segle XIX i en funció de legislacions que es veuran més endavant, el clergat català té costums de redacció diversos: exemplar únic per a tots els sagraments, registres separats per als sagraments, formats i continguts variats (Larguier 2010: 154–177). El català guanya ràpidament la partida al llatí, tot i que a vegades uns clergues tornin a la llengua de l'Església, en funció de decisions personals o de la jerarquia episcopal. El castellà s'imposarà en els registres del Principat de Catalunya ben entrat el segle XIX, amb anticipacions i retards a la manera de com ho trobarem en el cas nord-català (Barniol 2014).

A les terres catalanes annexionades al regne de França l'any 1659, probablement per tal d'afirmar el nou govern, els intents de canvis tant en els llibres sacramentals com en la resta de documentació oficial no es fan esperar. Però l'administració eclesiàstica no respon tan fàcilment com la que depèn directament de l'autoritat reial. Sense qüestionar llavors l'ús de la llengua, un primer intent d'influenciar la pràctica es fa en els anys 1660, arran de la reforma de l'estat que enllesteix Lluís XIV amb el *Code Louis* (1666–1670). Amb relació a la qüestió estudiada aquí, el punt de partida és l'Ordenança de Saint-Germain-en-Laye, datada de l'abril de 1667, que prova d'unificar les regles per al conjunt dels registres: fa obligació de redactar una minuta o original que es quedarà a la parròquia i d'una còpia (la *grosse*) que serà duta i custodiada a la vegueria. Es pretén imposar la redacció d'un registre per als tres tipus de partides a continuació l'una de l'altra, per tal d'evitar frau. L'assiduitat i l'obediència seran molt variades segons les parròquies dels comtats nord-catalans conquistats recentment.⁵ Durant uns quants anys, a la portada dels registres s'hi podran llegir introduccions d'aquesta mena, com aquesta recollida a Trullars, al Rosselló:

Nos, Galderich Blay, llochinent de jutge de la Cort reial ordinària del veguer de Rosselló y Vallespir, havem nombrat lo present llibre que conté quoranta-sis fulls y los havem parafats a fi que per lo curat ho vicari de de la parroquial iglésia del lloch de Trullars sien en ell continuadas todas las partidas de baptismes, matrimonis y sepulturas de dita iglésia de tot la present any 1685. Servada la forma de la Real Ordenança del mes de abril 1667. [firma] Blay llochinent de jutge.⁶

Però com ja es notarà, l'efecte d'aquest canvi formal és poc patent i no implica ni el pas a un altre estil per a tothom ni l'inici definitiu d'una redacció ininterrompuda. Es duia el registre —directament o més sovint a través d'una persona amb procuració— a mans de l'administratiu encarregat de controlar-ne la recepció i la rebuda.

Jo March Galangau estudiant en philosophia procurador del Reverent Joseph Parés prevere y rector de la iglésia del lloch del Tech com de ma procura consta en poder del notari davall escrit als 20 del corrent fas fe com todas las patides que-s troban en lo present de registre continuades són verdaderas y així ho firmo en Perpinyà als 27 de janer 1687. [firma] March Galangau estudiant.⁷

De fet, i certament perquè molts clergues no compleixen els seus deures, la Declaració reial del 9 d'abril 1736 reitera l'exigència de la confecció de dos registres. Però 1736 i dos anys més tard, 1738 són dates que marquen sobretot un punt d'inflexió definitiu que afecta la forma però sobretot la llengua i que és l'objecte del present estudi. A partir del 1737 es troba una col·lecció gairebé completa i duplicada de llibres parroquials: la col·lecció de la vegueria òbviament més ben arxivada és una mica més completa que la de la rectoria d'origen (Peytaví 2010:

5. Aquesta aplicació serà objecte d'un estudi posterior. De totes formes, ja es pot veure que la llei triga a imposar-se: la factura de les sèries arxivístiques que es conserven avui ho deixen notar.

6. ADPO, registre parroquial de Trullars, 1685.

7. ADPO, registre parroquial del Tec, 1686.

132–149). S'ha de dir que les coses hi funcionen més bé administrativament en el segle XVIII. En molts registres, en els folis finals, es poden llegir mencions com aquesta:

Le S[ieu]r curé de Saint Marsal a fait remettre au greffe de la viguerie du Roussillon et Vallespir un double du registre des baptêmes mariages et sepultures de sa paroisse de l'année 1760 et a payé pour les droits sept sols six deniers. Fait à Perpignan le 12e janvier 1761. [firma] Crozat.⁸

S'apreciarà la percepció de l'impost sobre el paper segellat (aquí *papier timbré*), establert a moltes monarquies europees a la segona meitat del segle XVII,⁹ que permetia a l'administració de fer un bon negoci amb l'Església. Aquest mode de transcripció de les tres actes perdura aquí fins a la Llei de 20-25 de setembre de 1792, que atorga a les municipalitats noves entitats administratives eixides de la Revolució Francesa, la feina de recollir les declaracions de naixement, casament i defunció i així crea l'État-Civil.

La intenció és aquí d'apreciar la realitat del canvi que imposen els nous textos que legislen sobre el tema lingüístic en la redacció dels llibres parroquials en aquells dos anys del regnat de Lluís XV. La documentació utilitzada es troba tota en fons dels llibres parroquials conservats a l'Arxiu Departamental dels Pirineus Orientals a Perpinyà, en la sèrie 2E.¹⁰

Les terres de Catalunya que van passar a França el 1659 estaven repartides en diversos bisbats: la part més important pertanyia al d'Elna, que comprenia les comarques del Rosselló, el Conflent i el Vallespir. El bisbat d'Urgell posseïa la Cerdanya. El Capcir era de la diòcesi llenguadociana d'Alet, amb seu a una localitat de població reduïda a la conca mitjana de l'Aude,¹¹ a uns 35 km al sud de Carcassona. Del mateix bisbat d'Alet, evocaré en acabar el cas de les parròquies de l'antic vescomtat de Fenollet o Fenolledès, que són avui en gran part en el departament dels Pirineus Orientals i amb els arxius dipositats a Perpinyà: permetran de tenir una aproximació a la realitat de la francesització dels registres en regions occitanoparlants. Dues parròquies s'escapen d'aquesta divisió eclesiàstica, Talteüll i Vingrau, vinculades des de l'edat mitjana al també llenguadocià arquebisbat de Narbona. Aquesta geografia episcopal ofereix, doncs, la possibilitat d'una casuística àmplia.

A la Catalunya esdevinguda francesa, en l'època del canvi de llengua al segle XVIII, hi havia 210 parròquies. D'aquestes, unes quantes —sufragànies o massa petites— no tenen registres propis¹² o a l'inrevés, unes localitats que eren sufragànies passen a tenir llibres sacramentals.¹³ A resultes d'aquest marc arxivístic parroquial, el nombre de parròquies amb registres parroquials baixa a 202, una quantitat que s'ha reduït a 189 per la present investigació perquè sis parròquies tenen llacunes de registres en els anys que es fa el canvi i quan reprenen la redacció, ja ho fan en francès (Angostrina i Naüja, a la Cerdanya; els Angles al Capcir; Fullà, al Conflent; Forques i Perellós al Rosselló) i set comencen els registres més tard en el temps (Vallcebollera

8. ADPO, registre parroquial de Sant Marçal, 1760.

9. La taxa sobre el paper segellat, primer a les Províncies Unides (1626), després a la monarquia hispànica (Castella, 1632, Catalunya, 1636) i a la francesa (1674), s'aplicava al paper o el pergami que s'usava per a l'expedició dels protocols judicials, notarials, els registres universitaris, gremials, cartells, i, doncs, pels registres parroquials. A més de ser una mesura fiscal remuneradora, es tractava òbviament de controlar i garantir l'autenticitat dels documents.

10. Des del 2014, la sèrie és accessible en línia al portal administratiu del Consell General (des del 2015, Consell Departamental), <<http://archives.cg66.fr/mdr/index.php/rechercheTheme>>.

11. En tractar particularment més endavant d'aquesta comarca, es precisarà breument el perquè de la situació.

12. Per exemple, al Capcir, Font-rabiosa aplega en els seus llibres, els parroquians de Puigbalador i Riutort; al Rosselló, Espirà de l'Agli acull els habitants de les Cases de Pena; al Conflent, l'arxiu d'Arboçols conté els veïns de Marcèvol; als Aspres, Montoriol té els feligresos assentats en els registres d'Oms, etc.

13. Per exemple, al Conflent, Fontpedrosa, localitat més poblada de la parròquia de Prats de Balaguer o Mentet, dependència de Pi, inicien registres propis en aquell segle.

el 1753, Llus el 1773 a la Cerdanya; Mentet el 1746, Talau el 1747, al Conflent; el Vernet el 1756, al Rosselló; Sant Salvador de Prats de Molló el 1759, Sant Pere del Riuferrer el 1770, al Vallespir).

Taula 1. Repartició dels arxius parroquials per bisbats amb parròquies nord-catalanes

<i>Bisbats</i>	<i>Nre. parr.</i>	<i>Nre. RP obs.</i>
Elna	170	162
Urgell	25	21
Alet	5	4
Narbona	2	2
Total	202	189

Nre. parr.: Nombre de parròquies amb registres parroquials.

Nre. RP obs.: Nombre de parròquies amb registres parroquials observades en el present estudi.

Taula 2. Repartició dels arxius parroquials consultats per comarca nord-catalana

<i>Comarques</i>	(1)	(2)	(3)	(4)
Rosselló	77	2	1	74
Conflent	54	1	2	51
Vallespir i Aspres	41	0	2	39
Cerdanya (francesa)	25	2	2	21
Capcir	5	1	0	4
Total	202	6	7	189

1. Nombre de parròquies amb registres parroquials.

2. Nombre de parròquies amb registres que falten al moment del canvi oficial de llengua (1737–1745).

3. Nombre de parròquies que inicien els registres parroquials més tard en el s. XVIII.

4. Nombre de parròquies amb registres parroquials observades en el present estudi.

1. La llei que es llegeix en els registres: l'ordenança reial de 1738

En la immensa majoria dels casos, els preveres redactors de les actes parroquials, rectors, vicaris, domers, ecònoms, curats, sagristans, «desservents» o «desservints», no fan esment del fet que canvien la llengua del seu escrit a conseqüència de l'edicte que ho ordena. És en la parròquia de Sant Joan de la vila de Perpinyà, la més important de tots els Comtats i de la nova província francesa, que el text oficial del 10-11 de juny de 1738 que obligava al pas de la redacció de les actes sacramentals del català al francès va ser transcrit. Tal com ja assenyalava Narcís Iglésias (1998: 74), el document original no consta en els fons en els quals caldria, els del Consell Sobirà, òrgan de govern de la província creat amb l'edicte de Sant Joan Lohitzune el 1660.

Extrait des Registres du Conseil Souverain du Roussillon

Veu par la cour la réquisition du Procureur General du Roÿ du septieme du courant, par laquelle il expose que quoÿqu'il soit porté par l'Édit du mois de février mil sept cens, registré es registres de la cour, qu'à commencer le premier may suivant, toutes les procedures qui se feront dans le ressort, comme ausi les deliberations des magistrats des villes et communautez, les actes des notaires, et generalement tous autres actes publics qui se passeront au dit pays, seront mis et couchez en langue françoise a peine de nulité. Cependant les curez et vicaires du dit paÿs, continuent d'écrire en langue catalane, les registres des baptemes, mariages et sepultures, ausi bien que les hôpitaux, leurs registres de sepulture; et bien de communautez laïques et ecclesiastiques, seculieres et regulieres en usent de meme pour les actes de profession enterraments, et autres deliberations qu'elles prenent lors qu'elles les font écrire par ceux qui les composent, ou par quelque autre particulier, tout ce qui est contraire a l'autorité du Prince, a l'honneur de la nation, et au bien public: requerant qu'il plaise a la Cour ordonner que les curez et vicaires seront obligez d'écrire en langue françoise, les registres des baptemes, mariage et sepultures, les hôpitaux les registres des sepulture; et toutes les communautez laïques, ecclesiastiques, seculieres et regulieres, les actes de profession, enterremens et autres deliberations qu-elles feront écrire par quelque personne que ce soit, a peine de cinq livres d'amandes, et autres peines a la Cour arbitraires: veu tout ce qui estoit a voir, ouÿ le raport du Conseiller de Gispert a ce commis, tout consideré.

La Cour, faisant droit sur la requisition du Procureur General du Roÿ s-etant fait représenter la ~~de~~ declaration du Roÿ du 9 avril 1736 a ordonné et ordonne que la dite declaration sera executée selon sa forme et teneur; ce faisant, qu'à l'avenir dans le mois aprez la publication du present arret, tous registres de mariage, baptemes, sepultures, vetures, noviciat et profession seront écrits en langue françoise, sous les peines portées par les edits et declarations, et autres a la cour arbitraires, et que le present arret sera, a la diligence du Procureur General du Roÿ: enjoint a ses substitués d'en certiorer la Cour au mois. Fait au Conseil le 10 juin 1738.

Collationné, A. Brunet.

Louis par la grace de Dieu, Roÿ de France et de Navarre: au premier huissier ou sergent sur ce requis de la partie de notre aimé et féal Procureur General en notre cour du Conseil Souverain de Roussillon; nous te mandons mettre a duë et entiere execution, selon sa forme et teneur l'arret rendu par notre dite cour le dixieme du courant, dont l'extrait est cy attaché sous le contre scel de notre chancellerie et de faire pour l'exécution d'iceluy tous exploits de commandement et autres actes requis et necessaires, te donnons pouvoir. Tel est notre plaisir. Donné a Perpignan le onzième juin l-an de grace 1738 et de notre regne le 23e.

Par arret de la Cour. [firma] Lales¹⁴

En un seguit de parròquies nord-catalanes, una minoria d'eclesiàstics entre els que acostumen redactar les escriptures mencionen de manera diversa el canvi de llengua: el clergat dels bisbats d'Urgell i d'Alet no en fa cap recordatori, mentre que en el bisbat d'Elna ho fa una part mínima dels clergues, que correspon a un 13 % de les parròquies dependents de la seu il·liberenca.

14. ADPO, registre parroquial de Perpinyà, parròquia de Sant Joan, 1738.

Taula 3. Repartició dels clergues que fan referència al canvi oficial de llengua

Bisbat	Comarques	(1)	(2)	(3)
Elna	Rosselló	74	15	20,27
	Conflent	51	9	17,64
Total parròquies RP	Catalunya del Nord	189	24	12,69

1. Nombre de parròquies observades.
2. Nombre de parròquies que fan una referència qualsevol a la legislació sobre el canvi de llengua.
3. Percentatge del nombre de parròquies que fan una referència qualsevol a la legislació sobre el canvi de llengua respecte al nombre de parròquies observades (en el bisbat d'Elna).

És interessant de veure que el Rosselló i el Conflent són les dues úniques comarques on un de cada cinc preveres fa esment de l'ordenança reial. És possible que la proximitat dels centres de poder i un personal més obediència a la plana —en el cas rossellonès— puguin explicar en part aquests resultats. El detall de la realitat del canvi efectiu donarà més endavant més precisions a aquestes primeres explicacions.

El contingut de les mencions resulta variat tant en el fons com en la forma. Es troben poques mencions en català (6) i la major part en el sector del baix Conflent: a Eus, el rector Labarta escriu al marge una nota que enquadra, «Aquí se comènsan de escriurer en francès las partidas segons la ordenança de la curt dada als 11 agost 1738» —s'hi notarà el dialectalisme del català septentrional ('curt', per cort, amb tancament típic de la o). A Finestret, a set quilòmetres, de l'altre costat de la Tet, el català conté ell un gal·licisme sota la ploma del rector Ribes: «És per una ordonnance que jo rebí als 28 agost any 1738 que las partidas de baptisme seran escritas en avant en llengua francesa.» Sempre en aquella part més oriental del Conflent, en el final del registre de Glorianes, es pot llegir: «Fas fe jo Nicolau Forgó, prevere y rector de la parroquial i glésia de St Stebe de Glorianes com los partits continuats en lo present llibre són legalment escrits. Vuy als dos janer del any mil set cens y trenta nou.» A Vinça, la vila més important d'aquella zona, l'eclesiàstic posa: «Noto com al vint y vuit del mes d'agost del p[rese]nt any nos han intimat l'ordonnance de la Cort per escriurer tots los partits en francès del que fas fe jo baix firmat prebere y curat de la present i glésia de la vila de Vinça. J[Joan] Mayens pr[ever]e curat.»

També es troben dues mencions en català al Rosselló. A Cornellà del Bercol, en el final del llibre sacramental, el rector Masfarner posa: «Declaro com he rebut una ordenansa de part del S[enyor] Procurador general que ditas partidas seran posadas en llengua francesa vuy als 6 de 7bre 1738.» A Pontellà, mossèn Prada nota només en el registre conservat a la parròquia: «Als primers de agost rebí la ordenansa de aver de escriurer las partidas en francès la primera de las quals és com se segueix.»

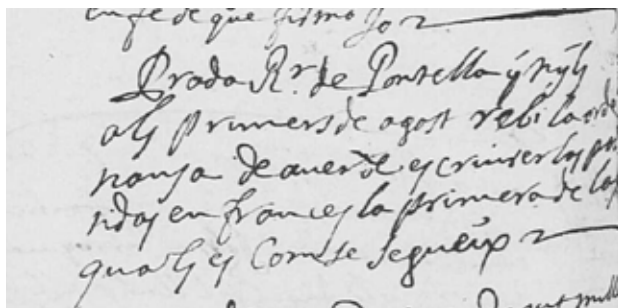

Foto 1. Registre parroquial, Pontellà, 1738, ADPO.

La menció redactada en francès representa les tres quartes parts de les esmentades pels preveres, amb un ventall de formes diverses. A Joc, en el mateix sector baixconfentí, el rector Josep Pelegrí separa les partides en català de les en francès per una ratlla en forma de serra i escriu al marge, «Premier acte depuis l'ordonnance de les mettre en françois». A Mosset, es veu que «En vertu de l'ordonnance du Roy donnée à Perpignan le onzième juin mille sept cents trente huit et receue en cette paroisse le deuxième aout tous les registres de baptêmes mariages et sépulture se doivent écrire en langue françoise», segons la mà del rector Portell.

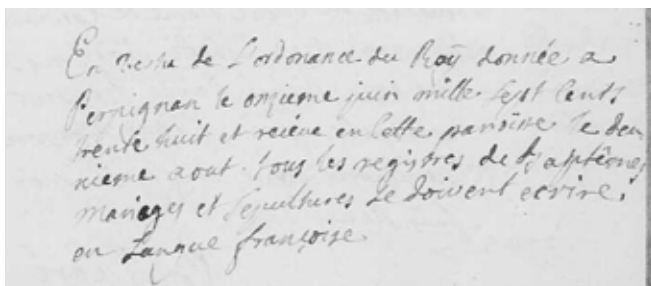

Foto 2. Registre parroquial, Mosset, 1738, ADPO.

A Jújols, mossèn Andreu Coromina insisteix sobre les penes financeres encorregudes en cas de l'incompliment del text reial:

Je sous signé certifie avoir resceu le douxième octobre 1738 l'ordonnance du Conseil Souvairain de Roussillon quil nous ordonne de escrire tous les extraits de baptêmes mariages et sepultures en francès sous peine de cinq cens livres demande et pour celà en commanie les extraits de mariages baptêmes et sepultures en François, en foy de quoy me suis signé pour la resception de dite ordonnance ce 14e 8bre 1738. [firma] Antoine Coromina pretre curé a Jujols.

Els eclesiàstics esmenten sovint la provenença de l'ordre en fer referència al Consell Sobirà de Rosselló, emanació local de la veu del rei des del 1660. A Estagell, llegim de la mà del vicari Esteve Reynalt: «Nota que le Conseil Souvairain de Roussillon a ordonné par arrest que tous les curés et vicaires coucheront par écrit en françois dans les registres les sépultures, baptêmes et mariages dorenavant.» A Bompàs, a la Salanca rossellonesa, veïna de la vila de Perpinyà, el rector Joan Tou posa que «Par l'arrest de la cour du 10e juin dernier [1738] dont copie a été donnée au Sieur curé de Bonpàs ce 15e juillet 1738, tous registres de mariage, baptêmes et sépultures seront écrits al'avenir en langue françoise sous les peines y contenues»; a Bages de Rosselló, una nota al marge diu «Ordonnance de escrire totes les parties en françois»;

a Palau del Vidre, el rector Jaume Pagès escriu que «Par arrest de la cour du Conseil souverain de Roussillon du 10e juin de la courante année 1738 seront écrits en langue françoise dans ma paroisse dicy en avant tous les registres de mariage, baptêmes et sépultures puisque je lay receu et lu a Palau le 8e 7bre 1738. Pagès curé». La parròquia de Sant Jaume de la capital rossellonesa notifica per mà del doctor en teologia Joan Candi, que «Par arrest du Conseil souverain de Roussillon du 11 juillet 1738 les parties se couchent en francès». El doctor Bertrons, encarregat de la parròquia de Vilanova de la Ribera, posa «En concéquence de l'arrest du Conseil notifié le 5e aoust 1738 j'ay continué les parties du présent registre en langue françoise».

En altres indrets, es parla més de la procedència reial de l'ordenança. A Vilafranca de Conflent, entre l'última partida en català i la primera en francès, el rector Coromina es fa lacònic però contundent, «par ordre du roy». A Torrelles de la Salanca, consten en una situació textual similar, «Suivant l'ordonnance du Roy».

A Malloles, parròquia rural del terme de Perpinyà i sufragània de la de Sant Joan, el prevere regint la sufragània escriu que «Doresnavant les parties s'écriront dans le présent livre seront écrites en langue françoise conformément à la déclaration de Sa Majesté». A Corbera, el rector Prim pren la ploma per escriure per ell i el seu col·lega Roig, «Ici finissent les extraits en langue catalane, ayant reçu l'arret de la cour nous les continuons en langue françoise comme il est ordonné».

I.1 L'APLICACIÓ DEL TEXT

Aquest seguit de mencions condueix òbviament a evocar l'efectivitat de l'aplicació de l'ordenança reial. Si es continua repassant algunes mencions del canvi de llengua obligat pel monarca, es pot intuir que els comportaments dels clergues poden haver estat molt diferents.

En alguns llocs, el redactor es fa més prolix pel que fa a la recepció i l'execució de l'ordre. A Vernet, el rector Saura explica:

En françois. Comme je viens de recevoir ce jourd-huy 19e du courant de la mesme année sur les sept heures du soir un extrait des registres du Souverain Conseil du Roussillon ou ordonnance faisant à ce que nul curé ou vicaire du ressort puisse dorénavant coucher par écrit en langue catalane les registres des baptêmes mariages et sepultures j'ay déclaré dans mon accusation livrée à Soubiela sergent Royal de la ville de Prades et encore que conformément à la ditte ordonnance du 10e juin de la meme année 1738 je coucheray dits registres en langue françoise a Vernet en Conflent ce 29e 8bre 1738. [firma] Saura, curé.

D'alguna manera, el prevere accepta la decisió administrativa perquè no podria fer al·trament, ni actuar diferentment, però també sembla que es pot endevinar tan poca gana com indiferència o submissió: mossèn Saura fa el que se li diu, ho vol subratllar amb les reiterades precisions temporals i les accions fetes.

Uns altres com ja s'ha pogut sobreentendre en altres mencions més amunt, semblen passar al francès amb retard i se'n cerquen excuses, reals o no. A Illa, mossèn Descatllar escriu que «L'arrêt de la cour qui ordonne d'écrire la minute en françois n'a été signifié que le 29e juillet 1738 après midy».

Finalment, uns quants, sense voler creure en un zel d'obediència a la voluntat reial, apunten el seu respecte més total, com ara a Montesquiú d'Albera, on el rector Pagès afirma que «Etant venu à ma connoissance qu'il falloit écrire en françois par des ordonnances qu'il y avoit eues les registres des baptêmes, mariages et sépultures je n'ay pas voulu manquer à mon devoir ce que j'ay fait dons en avant».

Però el que més es pot estudiar ara de manera general és el moment en què va ser efectiu el canvi. Bisbat per bisbat, comarca per comarca, s'ha intentat d'analitzar com s'havia passat d'escriure d'una llengua a una altra; un estudi que demostra una obediència a l'ordre ben diferent segons els indrets.

1.2 EL BISBAT D'ELNA QUE COMPLEIX: EL ROSSELLÓ I EL CONFLENT

Recordem que el bisbat d'Elna comprenia les comarques del Rosselló, el Conflent, el Vallespir i el seu apèndix dels Aspres. De les setanta-set parròquies rosselloneses del bisbat —ja hem dit que dues poblacions de la comarca, Talteüll i Vingrau, pertanyien al bisbat de Narbona—, setanta-cinc tenen registres parroquials i setanta-quatre han estat retingudes per al present estudi.

Si Forques només comença la sèrie el 1741, i, doncs, ja en francès, i si el Vernet, sufragània rural del terme més septentrional de Perpinyà, no té parròquia pròpia sinó el 1756, val la pena de fer esment de les parròquies que ja estan escrites en francès abans de l'ordenança de 1738 i veure el perquè d'aquest estat de fet. Aquelles són quatre, Pollestres, Toluges, Sant Cebrià de Rosselló i Garrius, i les dites parròquies tenen arxiu parroquial en francès perquè a moment donat s'hi va instal·lar un rector francès. Aquest fet «polític» per tal d'implantar clergat i religiositat francesos va permetre una francesització dels llibres de manera precoç però momentània —un fet al qual s'ha d'afegir que la redacció el 1737 de les actes en francès era també el resultat de l'aplicació més obediència de l'ordenança de 1736 (Larguier 2010).

A Toluges, en l'últim decenni del segle XVII, es té constància de la presència d'eclesiàstics francesos: el 1693, substituint el pare Pere Vilanova, intervenen els preveres Valentin, Lesage i D'Alard, aquest últim més endavant redacta en català. Entre els anys 1694 i 1697, D'Alard escriu encara en català amb, de tant en tant, unes partides en francès, fins que entri a la cura mossèn Trinxet, que reprèn per un any una redacció totalment catalana. El succeeix el 1698 el rector Delamare, que escriu en francès; de manera intermitent, intervé el seu col·lega Andreu, que redacta en català, en un *modus vivendi* que dura fins a la mort el 17 d'agost 1702 de Delamare, substituït pel rector Ver, «catalanoescriptent». Més endavant, és el rector Miquel Aybrí, que després d'un llarg ministeri, passa el 1737 a una redacció definitivament en francès —i acata de segur l'ordre de 1736.

A Pollestres, deu haver passat el mateix procés: el 1737, el rector Esperse ja escriu en francès abans de l'ordre de 1738. Uns quants registres dels anys 1698–1700 mostren que rectors francesos d'aquell temps passen del català —que devien saber!— a la llengua del rei. A Garrius, prop de la fortalesa de Salses, que té guarnició francesa i que té també un capellà francès, el canvi es fa entre el llibre de 1732 i el de 1733, de la mà del rector Fabre. L'última partida en català és la de la defunció de l'últim rector que escriu en català, Pere Justafre: aquesta partida és feta pel rector de Salses, Bonaventura Cabaner, però la següent la fa en francès el pare Gabriel Loué.

Finalment, a Sant Cebrià, el 1708, el pas es fa en una ocasió que reuneix les condicions dels exemples anteriors: la primera escriptura redactada en francès l'escriu Antoni Carel, prevere i ecònom, per la defunció del rector, Josep Masnou. Després el mateix Carel redacta dues partides en català que reescriu en francès i continua en aquesta llengua fins el 17 de març del mateix any. El succeeix el rector Couderc, també en francès, entre el 8 d'abril de 1708 i el 18 de desembre de 1709, i un mes després, el 23 de gener de 1710, Antoine Bourrié, que es queda en el sacerdoci fins a la seua mort prop de quaranta anys després, el 24 d'octubre de 1749. Aquest assenta molt abans de l'ordre de 1738 el francès en els llibres parroquials.

Foto 3. Registre parroquial, Sant Cebrià de Rosselló, 1708, ADPO.

Aquests pocs rectors van ser establerts en el camp rossellonès potser com a elements d'avantguarda de la voluntat de conquesta monàrquica per francesitzar lingüísticament el món eclesial, per «gal·licitzar» ideològicament els clergues catalans, per tal de provar —sembla— com reaccionaria la població i la resta dels preveres, molt tridentins, molt vinculats al conjunt ibèric.

Aquests exemples, allora anecdòtics i eloqüents, només són la punta avançada del moviment de 1738. D'aquelles setanta-quatre parròquies rosselloneses del bisbat il·liberenc, cinquanta-dues (70,27%) obeeixen l'escrit reial a uns quants dies o unes quantes setmanes de la seua publicació; cinc més (6,75%) ho fan aprofitant el canvi d'any; la resta ho fa en els 5 anys que segueixen. Quan sobre l'any 1739, el 83,56% dels feligresos de la plana del Rosselló tenen els llibres parroquials redactats en francès. És interessant de notar que les parròquies més meridionals i allunyades, en relació econòmica i demogràfica amb el Vallespir, menys complidor com es veurà més avall, són les que més tardanament fan el canvi: el 1741, Banyuls de la Marenda, la Roca d'Albera, Sureda; el 1742, Vilallonga dels Monts, el Voló. A Banyuls es recull l'única originalitat documental de la comarca: l'any 1741 es redacta un registre en català i un en francès.

El Conflent reacciona de manera molt semblant al Rosselló. De les 54 parròquies amb llibres sacramentals, hem restat Mentet i Talau, que els inicien respectivament els anys 1746 i 1747 en francès, i també Fullà, que té la sèrie de còpies que arrenca el 1741, en francès, però que molt segurament va fer el canvi del català al francès el 1738 com tots els seus veïns. Queden cinquanta-una parròquies estudiades. De manera prou significativa, el 1738, trenta-nou parròquies (76,47%) obeeixen l'ordre de Lluís XV, enregistrat pel Consell Sobirà, i vuit més (15,68%) ho fan en canviar de llibre en el pas de l'any 1738 a 1739: l'1 de gener de 1739, el 92,15% dels conflentins estan assentats en els registres de catolicitat en francès. Només la Llaguna, Nyer i Toès tenen un «retard» insignificant i esperen el decurs de l'any 1739 per canviar de llengua de redacció. En menys d'un any, la totalitat del Conflent ha passat al francès, un exemple irrepètible!

Val la pena parar-se un moment sobre el cas d'Estoer, que recorda els de la implantació de preveres francesos al Rosselló. Del 1684 fins a la seua mort el 18 de gener de 1738, ço és, durant cinquanta-quatre anys, és rector de la parròquia i redactor en francès dels llibres sagra-

mentals mossèn Raymond Guillot, natural de Montclar de Roergue (Larguier 2010: 309). El 12 de gener, Esteve Mir, ecònom, obre en català el llibre de 1738 i redacta sis dies després la partida de defunció del seu predecessor occità i «francoescriptent». Mir manté el català fins al 27 d'abril, dia en què comença en la cura el seu parent, Francesc Mir, procedent de Fillols, que continua redactant en català fins al 18 de setembre, data a partir de la qual es passa definitivament al francès.¹⁵

La legislació en l'àmbit eclesiàstic imposada pel nou règim francès instal·lat de fa gairebé un segle; el control dels nous ordes religiosos (jesuïtes, caputxins) vinguts de França sobre la vida quotidiana del clergat nord-català que es veu present fins i tot en molts llibres de baptisme, matrimoni i defunció; la formació local o francesa d'un nombre cada vegada més important de preveres; la voluntat d'inculcar de fer la predicació en francès, poden ser uns elements que expliquen part d'aquesta obediència. L'enllestiment d'una política religiosa per al bisbat d'Elna per part de les autoritats franceses i d'uns bisbes vinguts de lluny a l'interior del regne semblen haver portat fruits en el segle XVIII (Sala 2010). Ara bé, sotmetre's a unes ordres que fins i tot podien considerar-se com «de detall» no significava tampoc sotmetre's a totes. Per això, no tota la «província» es va comportar igualment, uns sectors geogràfics ho demostren.

1.3 EL BISBAT D'ELNA QUE RESISTEIX: EL VALLESPÍ I ELS ASPRES

L'antic vescomtat de Vallespir, que en el temps medieval formava una demarcació administrativa, sembla haver funcionat conjuntament de manera prou distinta respecte a les terres veïnes de la plana del Rosselló i de la vall conflentina de la Tet.

El Vallespir consta de 24 parròquies, de les quals 22 han estat observades aquí, perquè la de Sant Salvador, a la part més alta de l'extens terme de la vila i vall de Prats de Molló, va ser parròquia amb llibres sacramentals l'any 1759 i la de Sant Pere del Riuferrier, al terme d'Arles, va tenir registres propis només el 1770. Abans de l'ordenança de 1738, tan sols una parròquia escriu en francès, Montboló, tot i ser regida per un natural vallespirenc, el reverend Noell.¹⁶ Es nota que contràriament al que passava en les comarques descrites més amunt i del mateix bisbat, el canvi no es fa de cop i volta. El 1738 tan sols fan el canvi cap al francès la capital de sotsvegueria, Ceret, el lloc de més presència relativa de francesos (militars); els Banys, i la petita dependència del Vilar de Reiners. Després cal desgranar la cronologia amb molts anys per tenir un pas complet: Reiners amb el canvi d'any 1738-1739; Sant Salvador d'Arles, les Cluses, Morrellàs l'any 1740; la Menera, Montferrer, Prats de Molló, Serrallonga el 1743; el Tec el 1744; les Illes en el pas del 1745 a 1746; Sant Esteve d'Arles i Sant Llorenç de Cerdans el 1748; Costoja, Palaudà-Montalbà el 1750; Cortsaví entre 1762 i 1763.

Sant Joan de Pladecorts manté les dues llengües l'any 1741 abans de capgirar a favor del francès el 1742. Riunoguers les barreja entre 1741, primer llibre on es troben partides en francès, i 1748, últim llibre on es llegeixen actes en català. L'Albera deu fer el canvi entre 1743, amb registre en català, i 1746, amb registre en francès, atès que falten els anys 1744 i 1745.

A més a més, alguns canvis esmentats comporten particularitats interessants. A la parròquia de Sant Esteve d'Arles, que comprèn una part de la vila i gran part del terme rural, les quatre últimes partides redactades en català són reescrites en francès. A Montferrer, el rector

15. A títol anecdòtic, afegim que l'ecònom Mir redactarà la partida de defunció del rector Mir cinc anys després, el 28 d'octubre de 1742, i continuarà fent de transició fins a la seua pròpia mort l'11 de gener de 1743. Tot això en un llibre parroquial en francès.

16. Amb el dubte creat a la comarca pel canvi tardà en moltes parròquies, no se sap si el canvi és d'aquell any, anterior o puntual, perquè només es conserven les còpies enviades a la vegueria i no els registres originals que es quedaven al poble, que al Vallespir van mantenir el català més temps.

Joan Xartat porta el llibre en català fins a l'octubre de 1743, moment en què, sense explicació, el succeeix en francès el rector Galderic Massià.

Les trenta primeres actes del llibre de 1748 de Sant Llorenç de Cerdans són redactades en català, ratllades amb una creu i reescrites en francès: hi intervenen el rector Tomàs Vilanova, el vicari Emanuel Sala i l'ecònom, prevere de Sant Esteve d'Arles, Josep Isós, qui s'encarrega de la reescriptura de les dites trenta partides — que fa firmar al vicari Sala i al rector Vilanova¹⁷ per les actes celebrades per cadascú d'ells.

A Serrallonga, s'observa una pràctica que més endavant es retrobarà molt més als Aspres i la Cerdanya. El fet de tenir la redacció en dos llibres, l'original i la còpia que s'envia a Perpinyà, fa usar una llengua per a l'un i una altra per a l'altre. Tot i haver mantingut en la còpia tramesa a les autoritats provincials es manté la llengua catalana ja fins a una data tardana (1744), el rector Blasi Hortet — que redacta tant en català com en francès el conjunt dels llibres — conserva la llengua vernacle en l'original custodiat al poble fins a l'any 1750. Ho fa de fet fins gairebé al final de la seua vida: en canviar de rector, se n'aprofitarà per canviar de llengua — una pràctica recurrent.

A la conca muntanyenca del Tec, al Vallespir, cal, doncs, més de quinze anys per fer que tots els llibres es redactin en català; uns resultats i unes maneres de fer que s'exacerben encara més en el seu apèndix històric que representen els Aspres. De les disset parròquies, tan sols dues obeeixen l'ordre reial i caldrà esperar la república, l'estat civil i l'any 1795 per veure desaparèixer completament la llengua catalana de les actes parroquials i civils a la comarca!

El 1737, abans de l'ordenança, una única parròquia, Torderes, té la còpia redactada en francès. Se sotmeten a l'ordre, el 1738, Cameles i Sant Miquel de Lloles i, el 1739, Castellnou. Més endavant, onze parròquies ho fan en deu anys en el pas de l'any 1748 a 1749 — sis ho fan entre 1747 i 1749, fins que una última, Santa Coloma de les Illes, només ho faci en canviar de llibre entre 1775 i 1776. Però aquestes consideracions valen sobretot per a la *grosse*, el registre anual que s'envia a la seu de la vegueria; en molts indrets, la minuta passa del català al francès anys o decennis després de la còpia, com una mena de comptabilitat oculta per a la gestió quotidiana de la gent. Els Aspres, geogràficament entre Vallespir, Rosselló i Conflent, reflecteixen de fet una certa resistència del clergat nord-català a la francesització lingüística dels llibres parroquials: uns rectors molt sovint originaris del Vallespir — on ja s'ha vist un acatament menys evident a les directrius reials — amb el qual històricament i demogràficament la petita comarca és molt vinculada, una regió interfície menys poblada amb un hàbitat de masies escampades, una falta de centre de decisió o de vila referent des d'on es pugui rebre ordres, consells o sol·licitacions, una zona on l'autoritat reial francesa ja en temps passats ha tingut dificultats per imposar-se (Guerra de la Sal en el segle XVII, pas dels nous camins de contraban amb el canvi de monarquia el 1659–1660,¹⁸ etc.), poden ser unes de les raons per les quals els Aspres i, en certa manera, el Vallespir, també molt vinculats a les veïnes comarques del Principat, coneguin una reticència perceptible, una resistència relativa a una redacció dels llibres en francès en aquest segle XVIII.

A tall d'il·lustració, es poden citar uns exemples d'aquesta situació. El rector Jaume Storch, de Bula d'Amunt, escriu la còpia en català fins al 1742, la minuta custodiada a la parrò-

17. El rector Tomàs Vilanova firma el 18 de gener de 1748 la seua última partida, tant l'original en català escrita per ell com la reescrita en francès per Isós. Deu marxar, estar malalt o, tot i no trobar-ne cap defunció, morir a continuació, ja que no es troba cap més partida de mà seua i que l'ecònom Isós regeix la cura de Sant Llorenç a partir de llavors.

18. No és que s'hagin canviat les pràctiques del negoci (ferro, llana, bestiar, etc.), sinó que en passar de la monarquia hispànica a la monarquia franca, els camins han passat de ser oficials a oficiosos i, doncs, s'ha vist el nou comerç com un contraban.

quia fins al 1756; igualment ho fan els rectors Baldiri Delclòs, de Casafabre, respectivament el 1747 i el 1765 i Sebastià Delcròs, de Fontcoberta, els anys 1749 i 1775.

Foto 4. Registre parroquial, Bula d'Amunt, 1756, ADPO.

D'un altre costat, es pot esbrinar com es produeix literalment el canvi, entre els pocs que se sotmeten a l'ordenança al moment de la seua publicació. A Cameles, el 10 d'agost 1738, el principi de la partida de baptisme de Teresa Cubri Tronyó, continguda en el registre de còpia, s'escriu en català, para al cap de 6 línies i mig després de «isglésia romana a», després el rector fa una ratlla i reprèn la partida en francès des del començament. En el registre original conservat a l'arxiu parroquial, després de la dita partida, el rector escriu en el marge esquerre: «Esmenada. Per ordre es deu escriurer en francès encara que no és estat significat a mi però és estat significat y entimat a todas las vilas y molts pobles.»

En altres casos, en uns quants pobles, es veu clarament que la reticència dels clergues es trenca «naturalment» amb la mort del rector o la seua marxa. A la Bastida, la redacció és feta en català pel rector Delaris i Soler, fins a la seua mort, el 19 d'agost de 1747. Aquesta data és la de la primera partida escrita en francès, pel seu nebot, que el succeeix en el càrrec — un comportament de nepotisme prou corrent en aquest món eclesiàstic. Es podria esmentar alhora la dificultat o el desconeixement en la nova llengua imposada, l'edat avançada, la mala voluntat, per explicar l'incompliment de l'ordenança de 1738. A Castellnou, no hi ha cap partida entre l'agost i el desembre de 1739 pel que fa a la còpia del llibre. Però el rector Francisco Travila, natural de la Cerdanya, continua en català en l'original fins al 26 d'abril de 1739 i apunta a continuació: «Vuy als 14 de maig 1739 Travila se va a Cerdanya. F[rancisco] Travila.»

Per acabar, cal detallar el cas excepcional, a la Catalunya del Nord, de Serrabona. Avui es troben tres col·leccions de llibres parroquials, dues en francès on es veu el canvi de llengua i una totalment en català. El canvi en el registre enviat a la vegueria i en el duplicat conservat a Santa Maria de Serrabona té lloc amb prop de sis anys de retard, en passar del 1743 al 1744, de mans del rector Josep Colom, que es morirà el 26 de febrer de 1755: la seua partida d'òbit és redactada en els registres que viuen el canvi pel rector Esteve i en l'altre en català pel rector Estorch, de Bula d'Amunt, esmentat més dalt. Ara bé, el seu successor, mossèn Josep Esteve, continua aquesta redacció triple, cosa que li permet de mantenir un registre en català durant quaranta anys més en el segle XVIII, fins al 25 de novembre de 1795! Això és possible perquè és

el qui redacta l'estat civil francès en els sis primers anys del període revolucionari com a «curé et officier public membre du conseil general de la commune de Serrabonne»!

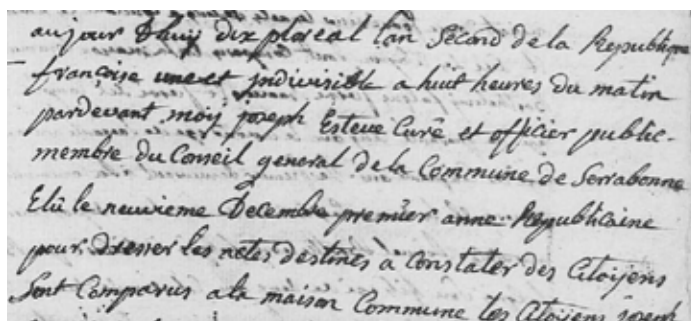

Foto 5. Registre d'estat civil, Serrabona, 1794 (any II republicà), ADPO.

1.4 EL CANVI DE RECTOR COM A CANVI DE LLENGUA?

D'aquestes dades comunes al bisbat d'Elna es desprèn una problemàtica pel que fa al canvi de llengua, ço és, el canvi de rector. Podria ser que el pas de la redacció del català al francès resulti del fet que el prevere encarregat de portar els llibres parroquials canviï? Uns exemples semblen demostrar que és el cas o que s'ha aprofitat aquesta casualitat, però evidentment ens trobem amb exemples que no es poden generalitzar. Existeixen de fet diversos casos en la pràctica del canvi, com se n'han evocat uns quants més amunt. El fet és que, en el moment exacte del canvi, diverses mans s'entrecreuen en la redacció de les partides i demostren prou la incertesa en el coneixement de la llengua francesa per part d'un nombre important de preveres nord-catalans prop de vuitanta anys després de l'annexió a França. D'un altre costat, es pot fer la interpretació inversa: molts rectors o membres del clergat saben el francès i el pas és natural.

S'ha provat de sintetitzar amb el quadre següent aquest canvi de rector que implicaria el canvi de llengua: és palesa la diferència entre les comarques del Rosselló i el Conflent, d'una banda, i la del Vallespir, de l'altra, mentre que la Cerdanya té els resultats de més continuïtat, tot amagant el seu joc, com es veurà més avall.

Taula 4. Repartició comarcal i episcopal dels clergues que segueixen o paren de redactar el llibre parroquial

Comarques	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
Rosselló*	74	61	82,43%	2	2,70%	11	14,86%
Conflent	51	43	84,31%	7	13,72%	1	1,96%
Vallespir i Aspres	39	26	66,67%	9	23,07%	4	10,25%
Total bisbat Elna	164	130	79,26%	18	10,97%	16	9,75%
Cerdanya (francesa)	21	18	85,71%	0	0,00%	3	14,28%

1. Nombre de parròquies observades.
2. Continuació del mateix prevere redactor.
3. Percentatge.
4. Canvi de llengua corresponent a canvi definitiu de prevere redactor.
5. Percentatge.
6. Canvi de llengua corresponent a canvi puntual de prevere redactor entre diversos preveres.
7. Percentatge.

*1. Hi són incloses les parròquies de Talteüll i Vingrau, que no han estat restades del total del bisbat per no afeixugar la taula.

No ha d'estranyar que, com en el cas de Bao, al Riberal esquerre de la Tet, el fet de canviar de llengua implica que sigui un altre clergue que a la pràctica redacti la primera partida en francès (Peytaví 2004: 16, 36): Fra Onésime, caputxí perpinyanenc, francòfon, escriu la primera partida en francès el 17 d'agost 1738, «En conséquence de l'arrest de la cour du dixième juin de 1738 j'ay continué les extraits en langue française». ¹⁹ El doctor Domingo Jordy, que era rector de Bao, reprenh la redacció de les escriptures dos dies després d'aquesta remarca del caputxí.

Foto 6. Registre parroquial, Bao, 1738, ADPO. A les dues pàgines, la redacció en català de les dues partides pel rector Jordy; a baix, a dreta, la menció del caputxí.

19. Els caputxins francòfons van arribar i van instal·lar-se en el s. XVII a Perpinyà amb la voluntat de la monarquia francesa.

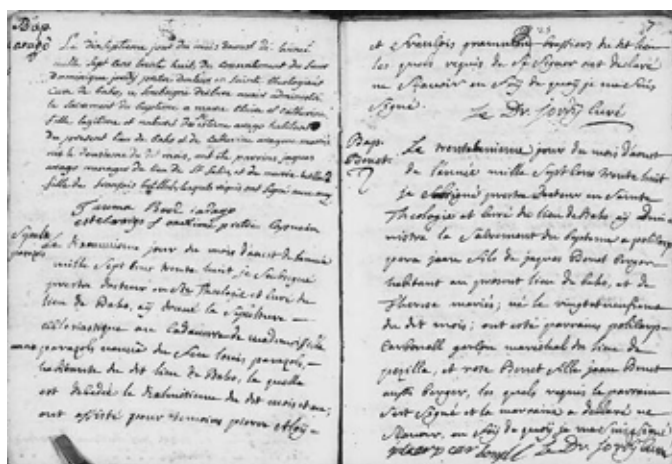

Foto 7. Registre parroquial, Bao, 1738, ADPO. A dalt, a esquerra, la primera i única partida redactada pel frare Onésime, que ho és en francès, i a continuació la represa de la redacció en francès de les altres partides pel rector Jordy.

Aquesta manera de fer sembla explicar que part del clergat nord-català no sabia redactar en francès, cosa que no significa que no sabia francès. Hi va haver, de fet, en un cert nombre de parròquies, un període de transició necessari (v. taula 4).

1.5 UN POSICIONAMENT ENTREMIG: LA Cerdanya FRANCESA EN EL BISBAT D'URGELL

La part de la Cerdanya que es va quedar el regne francès l'any 1660 té un comportament que es podria qualificar de tercera via en el compliment de l'ordre reial de redactar els registres parroquials en francès. La Cerdanya pertany al bisbat d'Urgell fins al moment en què la Constitució Civil del Clergat de 1790 integra de manera unilateral els municipis cerdans del nou departament de Pirineus Orientals en el bisbat d'Elna-Perpinyà. Més endavant, les vicissituds dels primers decennis del segle XIX farà passar la nova diòcesi perpinyanenca, un cop signat el Concordat de 1801 entre el règim francès i el papat, al bisbat de Carcassona el 1803, abans de ser restablerta en la seua demarcació departamental el 1822 (Marquès 2010, Moliné 1993).²⁰

En aquella època, es compten vint-i-cinc parròquies en la part francesa del territori cerdà, de les quals se n'ha considerat aquí vint-i una: Angostrina només té registres a partir de 1741 i Llus els comença el 1773; Nauja inicia la sèrie el 1739 però en francès, i Vallcebollera es queda sufragània sense llibres sacramentals d'Oceja fins el 1753. D'aquelles vint-i-una demarcacions eclesiàstiques comptabilitzades, setze tenen el canvi de llengua fet a finals de 1739.²¹ Vilanova de les Escaldes, però, espera el pas a l'any 1742 i Dorres el pas de l'any següent 1743 per iniciar la llibreta en francès. Es podria pensar que amb uns quants anys finalment la Cerdanya dependent de la mitra urgellesa obeeix —gairebé a l'acte— l'ordre francesa, però existeixen uns indicis que fan pensar que, malgrat la voluntat de respondre com es mana, la realitat no era tan nítida.

20. La diferència de dates amb el Concordat prové de l'efectivitat de la renúncia del bisbe d'Urgell que va tenir lloc després de mesos.

21. S'hi ha inclòs Eina, que no posseïx llibre parroquial pel 1739, que té llibre en català el 1738 i en francès el 1740, i Palau de Cerdanya, que no té llibre pel 1738, l'any precedent el té en català i l'any següent en francès.

Primer, es pot parlar de l'exemple de les dobles redaccions de partides. El cas d'Er, que té actes en català i actes en francès, és tanmateix massa poc rellevant i només serveix per a la casuística. Com s'ha vist en les parròquies del bisbat d'Elna reticents a l'aplicació de l'ordenança, la *grosse* que s'enviava a la vegueria —de Cerdanya en el cas present— és una cosa, l'original que es conserva a casa n'és una altra. Aquí, en una zona en què el clergat és format a la Seu, en què se sap que hi ha dubtes pel que fa a l'ús de bons costums francesos (Sala 2010: 338-339), s'hi troba molt sovint una «doble comptabilitat», fruit de les pràctiques antigues.

Si bé es redacta una mena de traducció per a l'autoritat francesa, en una part prou significativa de les terres altes, es continua fent servir la llengua de sempre amb una lletra de sempre i bastant sovint amb una redacció tripartida dels llibres, un per a baptismes, un per a matrimonis i un per a defuncions. Citem, a tall d'exemple, el cas de Targasona, que té duplicat en francès des de 1737 però Mn. Jordi Grau continua redactant l'original fins el 30 d'octubre de 1750, any que repeteix també en francès en el mateix original;²² després hi ha una llacuna de tres anys, i el 1754 el registre comença en francès. A Enveig, el llibre de 1738–1742²³ és en català i va fins al 1742, de manera molt desendreçada. Les partides en francès, però, comencen l'any 1738, de tal manera que hi ha partides dobles. Ara bé, existeix un registre de baptismes i defuncions en català fins al 10 d'abril de 1758 i un de matrimonis fins al 4 març de 1759, data a la qual el redactor, Mn. Barnola, rector i doctor en teologia, continua en llatí fins a l'1 d'octubre de 1763. A Santa Llocaia, llavors anomenada Santa Leocàdia, trobem l'original amb partides en català fins el 1752, tot i que la sèrie documental conté moltes llacunes. També fins al mateix any, a la poblada vall de Querol, amb parròquia principal a Querol, trobem català en els llibres conservats al poble. A Palau de Cerdanya, el rector Bartomeu Fortuny escriu en l'original en català fins al 3 de gener de 1758.²⁴

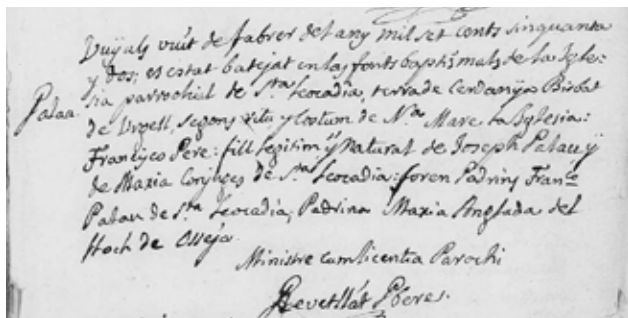

Foto 8. Registre parroquial, Palau de Cerdanya, 1752, ADPO.

Potser s'arriba a més extremitat en el cas de Llo, que manté uns registres tripartits fins l'any 1776: en la col·lecció que abans de ser dipositada a l'Arxiu Departamental de Perpinyà es conservava al municipi i que formava la sèrie custodiada a la parròquia, hi ha uns registres en francès duplicats de la *grosse* enviada a la vegueria de Cerdanya —i més endavant, als segles contemporanis, arxivats a Perpinyà— i uns registres en català basat en el model antic de tres llibres —aquí enquadernats en un volum pels anys 1734–1766— per a baptismes, per a matrimonis

22. Cal dir a més a més que l'arxiu és molt desendreçat en l'àmbit cronològic.

23. Segueix la manera antiga d'aplegar diversos anys, mentre la nova administració francesa des del *Code Louis* obligava a la redacció de dos registres de format petit, per tal de tenir un doble cada any i d'alguna manera, «controlar» la població.

24. És significatiu que al mateix arxiu parroquial conservat al poble hi hagi una còpia en francès.

i per a defuncions. El redactor responsable d'aquesta situació excepcional és el rector Marc Basseda. Llo no deixa de ser encara més original, ja que en temps de la Revolució Francesa, l'any 1793, el rector Fabra torna a escriure partides en català començant per «Continuació dels batejats del any 1793. Any de tribulació, susto, sobresalt, misèria y guerra contra la perversa nació francesa»: ho posa a davant de cada registre aleshores de *naissances, mariages* i *décès*, com en temps de la redacció de baptismes, matrimonis i defuncions!

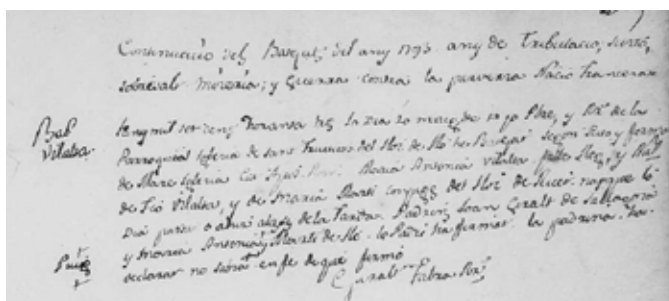

Foto 9. Registre d'estat civil, naixements/baptismes, Llo, 1793, ADPO.

Si no és excepcional el seu comportament en aquell temps, el rector Fabra representa, però, una personalitat clarament compromesa en la lluita contra la ideologia de la França revolucionària i llavors ja republicana. Ho expressa clarament i oficialment en un racó de registre:

Nótan que tots los que se auran batejat en lo temps \y any 1793/ que las armas cathòlicas se han apoderat dels llocs de la Cerdanya Francesa; y nos han librat de la França y esclavitud de la perversa nació al poble francès, han restat restablert als et eclesiàstichs en la antiga possessió legítima de sos beneficis, comptam los batejats a la pàgina 61, los qui contrauran matrimoni a la pàgina a la fi del mateix llibre, *in libro quo in fine libri quarto illorum matrimonium contrahendum* los qui moriran *in fine libro tertii defunctorum*. Dia 20 junin de 17 1793.

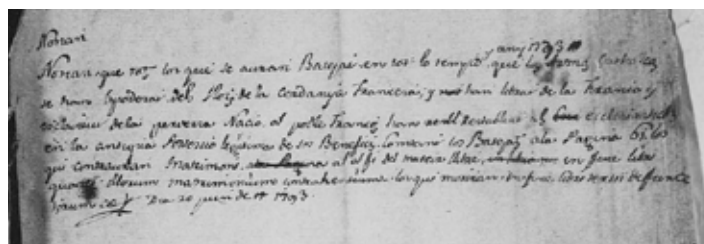

Foto 10. Registre d'estat civil, naixements/baptismes, Llo, 1793, ADPO.

Potser la síntesi de tots aquests comportaments podria definir la postura mitjana que van adoptar els clergues cerdans sota domini del rei de França en el temporal i del bisbe d'Urgell en l'espiritual. Potser aquests casos només són excepcions de tarannàs en el conjunt de preveres que van acatar l'ordre. Potser aquells exemples són expressions declarades d'allò que molts van callar perquè així ho manava el temps. Els eclesiàstics a la Cerdanya francesa semblen, però, representar una mena d'actuacions on es retroben tota la població del seu estament en la província del Rosselló del temps de Lluís XV i més endavant de Lluís XVI.

D'altra banda, el dit estament no deixa de ser molt vinculat a la seua Seu episcopal. Aquesta sembla dir-li que no creï problema al poder reial francès, que acati les ordres pel que fa a assumptes oficials, però, d'altra banda, la vida religiosa continua a la pràctica tal com era des de segles. Els feligresos que no senten el canvi evolucionen a poc a poc com aquella quotidianitat de reproducció social de l'anomenat —a vegades malament— *antic règim*. La manera de viure a la Cerdanya segueix costums que potser no imperen ja tant en la plana del Rosselló. La comarca viu prou unida malgrat el tall de 1659–1660 i mira més cap a l'est que no pas cap a l'oest: sobretot té altres problemes estructurals per resoldre que no enfrontar-se a l'autoritat per un «detall» lingüístic. La Cerdanya ha passat a l'època moderna a ser un marge del país, tant per la meitat de França com per la meitat d'Espanya (Conesa 2012).

2. Les diòcesis d'Alet i de Narbona: les parròquies catalanoparlants

Com s'ha dit breument en introduir aquest treball, als comtats nord-catalans, unes parròquies pertanyen a bisbats llenguadocians, que a l'època moderna tenen la majoria de parròquies en el regne de França. El Capcir, conca més alta del riu Aude, que en temps antics era dependència del districte romà de Narbona, fundada l'any 118, que en temps carolingis ja formava part del potent comtat de Rasès, va ser inclòs en l'arquebisbat narbonès, malgrat el pas al segle x a l'òrbita catalana del comtat de Cerdanya.²⁵ El 1318, conseqüència entre altres de la croada contra el catarisme, aquell bisbat va ser dividit en tres i llavors va néixer el bisbat d'Alet, al qual va pertànyer el Capcir, fins a la nova configuració nascuda de la Revolució Francesa.

Aquesta situació de confins catalanooccitans es retroba a nivell de dues altres parròquies rosselloneses, Talteüll i Vingrau, que abans del 1011 havien estat de l'esmentat comtat de Rasès i que van ser adquirida pel comte de Besalú, Bernat Tallaferro de mans de Pere de Carcassona, bisbe de Girona.²⁶ La posició estratègica dels dos pobles els va fer mantenir en terra catalana tot i conservar la dependència eclesiàstica narbonesa fins al període revolucionari del final del s. XVIII.²⁷

D'alguna manera, tan aquestes dues localitats com les del Capcir van ser regides per l'administració eclesiàstica del regne veí. A França, tot i no ser el primer text que va incitar al pas del llatí al francès, el document que va regular la instauració dels registres parroquials —a l'inici els de baptisme— i alhora la seua redacció en llengua francesa va ser l'ordenança de Villers-Cotterêts de 1539, decretada pel rei Francesc I. A l'article 51, s'hi pot llegir: «Aussi sera fait registre en forme de preuve des baptêmes, qui contiendront le temps de l'heure de la nativite, et par l'extraict dud. registre se pourra prouver le temps de majorité ou minorité et fera plaine foy a ceste fin.»²⁸

El manament es veu completat per l'article 111:

De prononcer et expedier tous actes en langage françoys Et pour ce que telles choses sont souventes foyz advenues sur l'intelligence des motz latins contenuz es dictz arretz. Nous voulons que doresnavant tous arretz ensemble toutes aultres procedures, soient de nous cours souveraines ou aultres subalternes et inferieures, soient de registres, enquestes, contractz, com-

25. *Catalunya Romànica*, Barcelona, 1996, vol. XXV, p. 212–217.

26. *Catalunya Romànica*, Barcelona, 1993, vol. XIV, p. 68, 410.

27. La divisió de 1318 va mantenir les dites parròquies en els límits del nou i reduït bisbat de Narbona (que va perdre els bisbats d'Alet i de Sant Ponç de Tomièiras).

28. Traducció: «També es redactarà un registre per donar certificació de baptisme, en el qual constaran el temps i l'hora del naixement i l'extracte del qual servirà de prova per la majoria o la minoria d'edat i farà fe en aquesta finalitat.»

misions, sentences, testamens et aultres quelzconques actes et exploictz de justice ou qui en dependent, soient prononcez, enregistrez et delivrez aux parties en langage maternel francoys et non aultrement.²⁹

Encara en part vigent avui al segle XXI, aquest text jurídic que tradicionalment es considera com la partida de naixement de l'ús oficial del francès també ho és pel que fa als arxius estudiats aquí. Ara bé, durant temps poc efecte tingué sobretot en els països al·lòfons i en particular en terres occitanoparlants. Per això, es va haver de recordar en diverses ocasions les disposicions i aprofitar-ho per ampliar-les. L'edicte de París de 1564,³⁰ l'ordenança de Blois de 1579 consecutiva als primers efectes del Concili de Trento³¹ o encara la ja citada ordenança de Saint-Germain-en-Laye de 1667 demostren per la reiteració de les clàusules que hi fan referència la poca aplicació del famós text de Villers-Cotterêts.

Els bisbats llenguadocians que contenen localitats catalanes i catalanoparlants han estat sotmeses de manera diversa a les dites legislacions. Les prescripcions episcopals només fan esment de regles de manteniment correcte dels llibres parroquials, però ara per ara no s'ha trobat cap al·lusió a l'obligació de redacció en una llengua o una altra.³² Les actes del primer concili provincial de Narbona (1551) i els del segon concili provincial (1609) no fan pas esment d'aquest tema. Tampoc no en parlen les ordenances sinodals d'Alet (1643), els estatuts sinodals (1674) o les instruccions del ritual d'aquesta mateixa diòcesi (1667). Segons l'arxiver Claude-Marie Robion, l'ús freqüent i indefugible del català o encara més des d'un punt de vista geogràfic, de l'occità, en les cartes pastorals pot explicar en gran part el poc interès que hi va portar la jerarquia eclesiàstica, una qüestió que d'alguna manera era de competència del poder civil.

D'un altre costat, en les comarques llenguadocianes occitanòfones, la problemàtica de la cronologia del pas de l'occità al francès és prou difícil de seguir per la manca d'arxius parroquials: les sèries documentals que ho podrien permetre són escasses. En el cas dels bisbats dependents del departament actual de l'Aude, per fer-nos una idea de l'estat de les coses que serà completat més endavant per aquesta present recerca, es pot citar el cas de Lauran, avui *Laure-Minervois*, en el bisbat de Narbona, que té registres sacramentals des del 1552, els documents són redactats en occità fins al 1587. Després falten anys i la sèrie reprèn el 1597, ja en francès. Altre cas, a Limós, avui *Limoux*, sempre en el districte eclesiàstic narbonès, els registres comencen també l'any 1552, són redactats majoritàriament en llatí i la resta en occità fins l'any 1605. A partir de l'any següent apareix el francès però les tres llengües es mantenen encara durant un cert temps.

29. Traducció: «De dir i fer totes les actes en llengua francesa. I perquè aquestes coses han succeït molt sovint, pel que fa a la [mala] comprensió de les paraules llatines usades en els esmentats arrests, volem que d'ara endavant, tots els arrests com també els procediments, que siguin de les nostres corts sobiranes o altres subalterns o inferiors, o que sigui en els registres, investigacions, contractes, comissions, sentències, testaments, i totes les altres actes i notificacions de justícia que en depenen, siguin pronunciades, publicades i notificades a les parts en llengua materna francesa i no altrament.»

30. Firmat a Roussillon, al Delfinat vienès, pel rei Carles IX, va completar en el seu article 35 les disposicions anteriors en obligar que la verificació de les lletres reials i les subsegüents respostes haurien de ser escrits en «langage françois».

31. Promulgada pel rei Enric III, obliga entre altres coses que els rectors redactin un registre de matrimonis (article 181).

32. Voldria agrair aquí Claude-Marie Robion, *chargé d'études documentaires* als Arxius Departamentals de l'Aude, a Carcassona, que m'ha proporcionat totes les informacions que concerneixen aquest tema en el marc llenguadocià.

2.1 ELS CASOS DE TALTEÜLL I VINGRAU

Aquestes dues parròquies ja comencen a donar pistes per il·lustrar i completar les explicacions més amunt.

A Talteüll, el registre original és redactat en català fins a la data del 25 d'octubre 1717, dia en què el reverend Miquel Fabra, prevere beneficiat d'Estagell «regint la cura de dit lloch» escriu —en català— la partida de defunció d'Antoni Garriga, el seu correligionari, prevere i prior de la vila, que redactava les partides anteriorment.³³ Però el 6 de novembre, mossèn Vernhes, «curé de Vingrau comis à la régie de Tautavel», fa la primera partida en francès, seguit més endavant per mossèn Paulinier, que així continua fins al 23 de maig de 1723. És substituït en el càrrec pel reverend Esteve Costa el 6 de juliol de 1723, que en reprèn redacció en català. Ho fa fins al 10 de desembre de 1736, data en què el seu successor Pagès, «prior y curat», menciona en francès que d'ara endavant aplicarà l'ordenança de 1736,³⁴ cosa que fa únicament a partir de l'1 de febrer de 1737. Firma aleshores «Pagès prieur de Tautavel».

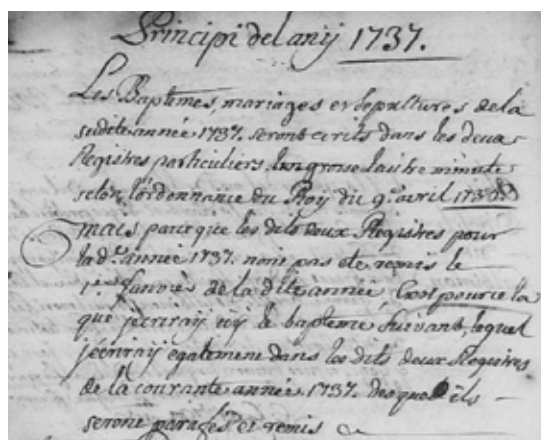

Foto 11. Registre parroquial, Talteüll, 1737, ADPO.

Es pot treure diverses anàlisis d'aquesta cronologia. Primer, l'aplicació de l'ordenança de 1736 és primerenca respecte a la resta del Rosselló, del bisbat d'Elna veí. Demuestra efectivament que aquella ordenança afectava les terres que estaven sota el domini polític del Consell Sobirà de Rosselló. Més interessant encara és de veure que els diversos canvis de llengua, a partir del moment en què van ser objecte de qüestió jurídica, van incidir en la redacció de les partides, però aquí es veu clarament que va ser en funció de l'origen del clergat. Un prevere català (Garriga) escriu en català fins 1716, la seua mort és declarada per un clergue veí del bisbat d'Elna (Fabra). El succeeix un occità (Verhnes), que passa al francès, seguit ell mateix per un altre compatriota seu (Paulinier). Però set anys després torna en la cura un primer català (Costa), seguit d'un segon (Pagès), que escriuen en català fins a l'ordenança, que aquest últim aplica escrupolosament. L'origen lingüístic del capellà fa la llengua dels llibres parroquials —si més no pel que fa a l'exemple de Talteüll.

33. Ho va fer fins el 12 de setembre de 1717.

34. Aquí el canvi és fruit d'una interpretació de l'ordenança del 9 d'abril de 1736, que va ser l'antecedent de la de 1738.

Vingrau pot haver seguit el mateix camí, però entre 1691, últim any en què es redacta en català, i 1737, primer any que es pot llegir en francès, falten tots els arxius sacramentals.

2.2 EL CAPCIR

El cap capcinès és encara una altra via, de la qual per desgràcia no es poden deduir massa conclusions pel que fa al pas del català al francès. Amb cinc entitats que tenen llibres —els Angles, Font-rabiosa amb Riutort i Puigbalador, Formiguera amb Vilanova i Esposolla, Matamala i Ral amb Odelló de Queramat—, ens trobem amb una casuística exemplar.

La col·lecció arxivística de Matamala s'inicia el 1737 en francès. La dels Angles fa igual, però només el 1749. A Ral, un xic com a Vingrau però més antigament, falten trenta anys de registres entre 1641 i 1671, entre l'últim any en català i el primer en francès, per saber quan es fa el canvi. Només s'obtenen unes indicacions sobre la pràctica comarcal amb les dues parròquies capcineses restants: a la de Font-rabiosa – Riutort – Puigbalador, mossèn Francès Tixador redacta el 15 de novembre de 1654 la darrera partida en català. El succeeix el reverend Pierre Bendine, que escriu la següent partida el 16 de febrer de 1655 en francès, que fa durant uns mesos la transició fins l'arribada a partir del mes d'agost de mossèn Jean Pierre Marsol. Aquest continua en francès fins almanco 1692, en què es perden els llibres. La represa és de 1702 amb la mà «francoescript» del rector Utezà, que és encara redactor l'any 1739.

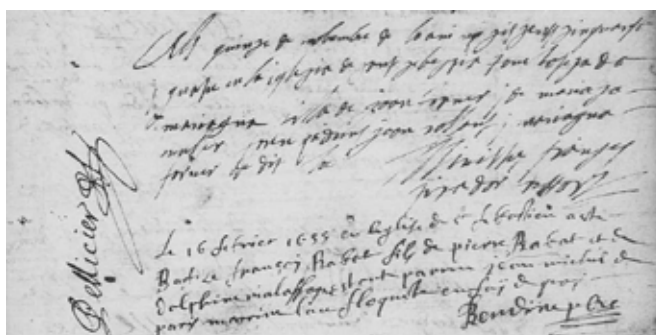

Foto 12. Registre parroquial, Font-rabiosa, 1654-1655, ADPO.

A Formiguera, el mateix Pierre Bendine, protagonista del canvi de llengua a la parròquia veïna, actua de la mateixa manera. Segurament a causa de la seua mort, que no s'ha registrat aquí, el rector Joan Constans, que era el prevere que ha començat els registres l'any 1642, atura la redacció en català de les partides de baptisme el 3 de desembre 1674, les de matrimoni el 30 de novembre i les de defunció el 15 d'octubre. Més endavant, continua els baptismes el vicari de Puigbalador, Jean Martí, però tant els matrimonis com els òbits són redactats a partir del gener de 1675 per mossèn Bendine, que passa el relleu altre cop aquí com a Font-rabiosa a un altre correligionari, en aquest cas el rector Aggeri.

Pel que sembla aquí, com en els exemples de Talteüll i Vingrau, l'origen lingüístic ha facilitat el pas d'una llengua a l'altra. Tixador i Constans són amb molta certesa d'origen català, mentre que Bendine, Utezà i Marsol són amb certitud occitans dels veïns Donasà i País de Saut (Peytavi 2010).³⁵ La seua adscripció al bisbat d'Alet segurament els va fer francesitzar.

35. L'estudi patronímic corrobora aquestes procedències familiars doncs d'alguna manera, lingüístiques.

2.3 LA DIÒCESI D'ÀLET: LES PARRÒQUIES OCCITANOPARLANTS VEÏNES DEL ROSSELLÓ

En ser avui en el mateix districte departamental i així formar part d'un espai conegut, s'ha afegit aquí l'estudi del Fenolledès o antic vescomtat de Fenollet, comarca històricament molt vinculada en diverses èpoques amb els comtats catalans del nord. Ara, però, s'entra en un món completament occità, que s'ha d'analitzar des del prisma dels textos francesos esmentats més amunt i, en paral·lel si de cas, amb el que ja s'ha dit dels pobles catalans dependents dels bisbats llenguadocians. Recordem que l'ordenança de 1736 entra també en vigor perquè —sense haver trobat esment, de moment, del document reial en els arxius del Llenguadoc— es troben registres duplicats a partir de 1737.

De les 32 parròquies de la comarca històrica,³⁶ en tan sols una es pot trobar el registre escrit en occità. Totes les altres que comencen la documentació dels arxius entre l'any 1612 (Sornian) i l'any 1770 (Felhuns) ho fan en francès directament. L'única excepció és la Tor de França, fronterera amb el Rosselló, que inicia la sèrie el 1581 i conserva les partides baptismals en occità fins el 2 de setembre de 1627, moment en què s'interromp l'arxiu parroquial que porta el rector Joan Seguí fins l'any 1644. Els registres reprenen llavors en francès. Els de matrimoni i defunció comencen també en el mateix idioma el 1651.

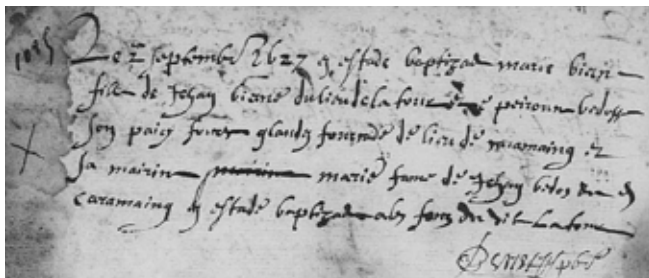

Foto 13. Registre parroquial, la Tor de França, 1627, ADPO. Última partida baptismal redactada en occità, amb formes ja francesitzades.³⁷

Es veu clarament una zona molt francesitzada en els seus arxius, en la qual els clergues ja estan formats en la llengua del rei des de finals del segle XVI en la immensa majoria. L'occità que es llegeix en les línies de registre de la Tor ja pateix la influència del francès, una conseqüència que no coneix gairebé pas el català mentre s'escriu en aquests llibres parroquials fins als anys 1740 i més enllà.

3. A tall de reflexió final: del canvi de llengua al canvi de fons

A la Catalunya del Nord de mitjan segle XVIII, acatant l'ordre reial de redactar en francès la seua documentació parroquial, sembla que el clergat passi prou fàcilment de la redacció dels registres

36. Vuit parròquies (Atsat, Conòsols, Ginclà, Montfort, Puèg-laurenç, Salvesinas, Santa Colomba de Ròcafòrt o d'Aigueta, Sant Martin de Les) pertanyen a l'actual departament de l'Aude, mentre les vint-i-quatre altres (Ansinhan, Belestas, Campossin, Caramany, Cassanhas, Caudièrs de Fenolhet, Felhuns, Fenolhet, Fòssa, l'Esquèrda amb Centernac i Lançac, Maurin, Montalban, Pesilhan de Conflent, Planesas amb Rasigüieras, Prats de Sornian, Prunhanas, Rebolhet, Sant Pau de Fenolhet, Sornian, la Tor de França, Trevilhac, Trilhà, Viran, lo Vivier amb Sant Martin de Fenolhet) formen part del del Pirineus Orientals, que inclouen les localitats catalanes de la Catalunya del Nord.

37. El número 1085 a dalt a mà esquerra remet al nombre de baptismes celebrats a la Tor des del 1581.

parroquials en català al francès. Si aquesta documentació particular i fonamental en la vida de cada dia canvia de lletra, una gran part de la resta de la documentació eclesiàstica roman escrita en català i també en llatí, al segle següent.

S'ha posat de manifest unes quantes postures que podrien apropar el comportament d'un conjunt de clergues a una mena de resistència a la introducció d'una manera francesa de fer les partides i al canvi de llengua. És realment resistència o senzillament, en molts casos, una incapacitat a l'adaptació al canvi? Pareix que les personalitats dels sacerdots, més segons les parròquies que segons els bisbats, han influït bastant a l'hora de fer el pas. Amb això, es podria afegir que la cosa va passar més o manco amb prou suavitat: el clergue recalitrant o resistent no va pas ser substituït pel fet de no obeir l'ordre, només es va esperar el canvi natural, el de la mort. En alguns casos, s'ha pogut arribar a extrems a causa d'un posicionament bel·licós, «antifrancès», «antigal·licà». La matisació és regla. Cadascú, com molt sovint en aquest territori de fronteres, s'ha ajustat en funció d'on bufava el vent. Tot canvi per petit que sigui indueix unes friccions naturals —aquí a costa de la llengua catalana, tot s'ha de dir. De fet, representen la reflexió d'Òscar Jané (2008), tot va ser una qüestió de temps, com ha estat el cas en molts d'aquests aspectes en la política aplicada per la nova monarquia en aquestes terres. A mitjan segle XVIII, es va imposar la redacció de les actes parroquials en francès.

Però hi ha conseqüències més irreversibles que s'apunten. Una primera és que el canvi és definitiu. Una altra que concerneix directament les persones és més sorneguera: en escriure tota la partida en francès, la llengua de la formulació envesteix l'últim espai que es pot reservar al català, ço és, l'onomàstica. Els topònims dels pobles, els noms dels sants patrons de les parròquies o els que contenen els hagiopònims, els noms mateixos dels batejats, casats o difunts són o bé traduïts automàticament o bé adaptats al nou ambient francòfon de l'escrit. En pocs anys, Bulaternera esdevé *Bouleternère*, Cotlliure és *Collioure*, Sant Hipòlit passa a ser *Saint Hippolyte*, Sant Andreu, *Saint André*, i, és clar, Maria és *Marie*, Joan és *Jean*, Teresa, *Thérèse*, Jaume, *Jacques*, etc. Fins i tot noms molt particulars com Galderic, Basilícia, Montserrat tenen la seua traducció: *Gaudérique*, *Baselice*, *Montserrate*.

En aquest context arxivístic, queda un últim reducte de catalanitat, el patrónim. Aquest es veu «atacat» forçosament pel francès, ja que està envoltat de francès. Un conjunt prou important de cognoms, variable segons les comarques, va rebre diverses envestides: l'ortografia catalana es va sotmetre a la francesa a causa d'un sistema de transcripció fonològic diferent. Però mai cap patrónim no es va veure traduït. Aquest estat de fet va ser un dels punts que es va estudiar més en profunditat en el llarg estudi que vaig dedicar a l'antroponímia nord-catalana moderna (Peytaví 2010: 351–439). Es va concloure, entre altres, que va ser l'ordenança de 1738 la que més impacte va tenir en la redacció actual dels patrònims dels nord-catalans. Els preveres van fer la major part de la feina perquè una part dels Freixinós esdevinguin uns Frachinous o uns Cavaller, uns Caballé o uns quants Casanova, uns Cazenobe. Contràriament al que es podia pensar, no va ser tant l'administració francesa nascuda de la revolució amb la instauració dels registres de l'estat civil que més van fer nosa a l'ortografia original dels noms de família com ho van fer els eclesiàstics de la segona meitat del segle XVIII.

Quan un individu comença d'abandonar una part del domini que té sobre el seu nom o el seu cognom, ja comença també de perdre una part de la seua identitat. El català que vivia als comtats catalans del nord, que passà a ser habitant de la «province du Roussillon» i que acabà en la república francesa ha mantingut en ell, que ho vulgui o no, el seu origen en el seu patrónim. I fins i tot, aquest li explica en la manera de ser escrit, una part de la seua història trasbalsada, personal i col·lectiva.

Malgrat tots aquells canvis en la seua documentació personal, fins la llengua escrita —que no era la major part del temps ni escrita, ni tan sols estudiada— es va poder transmetre d'una manera o d'una altra en totes les capes de la societat; si no, com s'explica que en Jaume Peytaví (o Peitavi), nascut el 1772, pagès masover al mas de les Escaroses, a la vall de la Percigola a Prats de Molló, firmi «Jauma Peitavi» entre 1804 i 1822 mentre que oficialment, en els llibres de l'estat civil, el redactor el defineixi com a «Jacques Peytavi».³⁸ Com s'explica que el seu fill Joan Peytaví (o Peitavi) signi entre 1827 i 1835 «Juan Peitavi» mentre que se'l designa en les partides sota el nom de «Jean Peytavi» o a vegades «Jean Peytavy»: cal esperar 1835 perquè posi «Jean Peitavi» a baix de les actes que firma.³⁹ Com és possible que un testimoni d'una defunció del 1838 sempre a Prats de Molló, declarat per l'oficial de l'ajuntament amb el nom d'«Antoine Sales», masover a la Masó, de trenta-sis anys, firmi sota el de «Toni Sala».⁴⁰ Els exemples podrien seguir però tampoc no serien majoritaris, tant pel que fa a alfabetitzats per firmar com pel que saben escriure en català. Potser la situació de l'Alt Vallespir també podria explicar part d'aquests exemples.

El Rosselló, en aquella època, viu ja en un temps escrit més francesitzat. A Baixàs, en aquells mateixos anys, «Bonaventure Farines», treballador de vint-i-tres anys, firma «Bonaventure Farines»,⁴¹ «Jean Torrelles» (que en altres temps s'hagués dit «Joan Torrelles») escriu «Jean Torrelles»⁴² però «Jean Cazeblanque» signa «Jean Casablanca» en declarar un fill seu, senyal que la tradició del nom ha arribat fins a ell.⁴³ Dit això, avui els pocs descendents són Cazeblanque o Caseblanque, perquè això sí que ho va imposar l'oficial de l'estat civil.

Un estudi més general s'hauria de dur a terme per veure en totes les localitats com va evolucionar la llengua a través d'aquelles firmes i veure què volen dir aquests canvis que s'inicien a mitjan segle XVIII. Amb totes les restriccions que imposa aquest tipus de recerca en l'àmbit de la crítica de les fonts, segur que aquells escrits de mínim serien prolixos sobre el coneixement de la llengua escrita entre la població nord-catalana del segle XIX. La firma, expressió lliure de l'alliberament per l'escriptura i de la llibertat de l'individu, podria donar vida a algunes reflexions sobre la conservació o la pèrdua de la llengua catalana escrita en les diverses capes socials de la Catalunya septentrional.

Igualment es guardarà per a una recerca complementària l'estudi del model de formulació de les actes: ja s'ha vist que l'ordenança de 1667 feia canviar la manera de redactar els llibres, s'ha observat que la lletra també variava amb les llengües, les èpoques i els bisbats.

38. ADPO, registre d'estat civil, Prats de Molló, 14.10.1804, 15.5.1807, 6.7.1810, 14.4.1817, 7.12.1822. S'ha tret voluntàriament l'accent gràfic en els exemples entre cometes.

39. ADPO, registre d'estat civil, Prats de Molló, 9.7.1827, 13.8.1833, 16.7.1834, 15.10.1835, 5.6.1838, 20.7.1839, 15.8.1842.

40. ADPO, registre d'estat civil, Prats de Molló, 4.7.1837.

41. ADPO, registre d'estat civil, Baixàs, 15.4.1829.

42. ADPO, registre d'estat civil, Baixàs, 9.7.1829.

43. ADPO, registre d'estat civil, Baixàs, 29.7.1824.

Referències bibliogràfiques

- BAISSET, Didier (1997): «Politique et religion dans le diocèse d'Elne (1659–1715). Contribution à l'étude du processus d'assimilation de la province du Roussillon au Royaume de France», tesi doctoral, Universitat de Tolosa I, Jacques Poumarède (dir.), 735 pp.
- BARNIOL I BOIXADER, Florenci (2014): «Para que se consiga el efecto sin que se note el cuidado. La castellanització del bisbat de Vic durant el segle XVIII», *Ausa* (Vic), vol. XXVI, núm. 174, pp. 1077–1087. Consultable en línia: <www.raco.cat/index.php/Ausa/article/view/285318>.
- CONESA, Marc (2012): *D'herbe, de terre et de sang. La Cerdagne du XIVE au XIXE siècle*, Perpinyà, Presses Universitaires de Perpignan, 556 pp.
- FOXONET, Francesc (2007): «L'església i la catalanitat a la Catalunya del Nord (segle XIX –primera meitat del segle XX)», tesi doctoral, Universitat de Perpinyà, Ramon Sala (dir.), 631 pp.
- IGLÉSIAS, Narcís (1998): *La llengua del Rosselló, qüestió d'Estat: La integració lingüística del Rosselló a França (1659–1789)*, Vic, Eumo, 153 pp.
- IGLÉSIAS, Narcís (2002): «Notes sobre llengua i Església al Rosselló (segles XVII–XVIII)», *Estudi general. Revista de la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona*, núm. 22, p. 89–102. Consultable en línia: <<http://dugi-doc.udg.edu/bitstream/handle/10256/5768/43793.pdf>>.
- JANÉ, Òscar (2008): «L'assimilation du Roussillon à la France : une question de temps... judiciaire», dins Christiane Vilain-Gandossi, Jacqueline Lorenz (codir.), *Le temps vu par ... Actes du 129ème Congrès des Sociétés Historiques et Scientifiques, du 19–23 avril 2004*, Besançon, Editions électroniques du CTHS, pp. 259–270. Consultable en línia: <http://www.academia.edu/2564695/L_assimilation_du_Roussillon_%C3%A0_la_France_une_question_de_temps_judiciaire>.
- LARGUIER, Gilbert (2010): «Les testaments apostoliques du diocèse d'Elne au XVIIIe Contribution à l'étude du processus de «francisation» de la province de Roussillon», dins Gilbert Larguier, *Découvrir l'histoire du Roussillon XIIe–XXE siècle: Parcours historien*, Perpinyà, Presses Universitaires de Perpignan, pp. 293–309. Consultable en línia: <<http://books.openedition.org/pupvd/734>>.
- MARCET JUNCOSA, Alicia (1984): «El clergat rossellonès, agent de la resistència a la francèsització després del Tractat del Pirineu», *Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya. Barcelona, 17–21 de desembre 1984*, Barcelona, Universitat de Barcelona, vol. 2, pp. 457–462.
- MARQUÈS, Benigne (2010): «Annexió de les parròquies de la Cerdanya francesa, pertanyents al bisbat d'Urgell, a la diòcesi de Carcassona (1803)», *IBIX 6. Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès 2008-2009*, Ripoll, pp. 161–172.
- MOLINÉ, Enric (1993): «L'autorité de l'évêque d'Urgell en Cerdagne française (1659–1803)», dins Michel BRUNET, Serge BRUNET, Claudine PAILHÈS (codir.), *Pays Pyrénéens et pouvoirs centraux XVIIe–XXE siècles, Actes du Colloque International de Foix*, Foix, Association des Amis des Archives de l'Ariège, vol. 1, pp. 415–435.

- PEYTAVÍ DEIXONA, Joan (1998): «La vie quotidienne à Terrats il y a 300 ans, 1680–1750. Essai d'utilisation historico-démographique des registres paroissiaux», *Études Roussillonnaises* (Canet de Rosselló), núm. XVI, pp. 71–100.
- PEYTAVÍ DEIXONA, Joan (2004): *El manual de 1700 de Jaume Esteve, notari de Perpinyà*, col·l. Acta Notariorum Cataloniae, Barcelona, Fundació Noguera, 686 p.
- PEYTAVÍ DEIXONA, Joan (2010): *Antroponímia, poblament i immigració a la Catalunya moderna. L'exemple dels comtats de Rosselló i Cerdanya (segles XVI–XVIII)*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 895 p.
- REBARDY-JULIÀ, Emmanuelle (2009): *Un évêché entre deux mondes Elne/perpignan XVI–XVIII-ème siècle*, Perpinyà, Trabucaire, 672 p.
- SALA, Ramon (2010): «Permanences et mutations religieuses en Catalogne du Nord après le Traité des Pyrénées», dins Òscar Jané (ed.), *Actes du congrès international «Del Tractat dels Pirineus (1659) a l'Europa del segle XXI: un model en construcció»*, Barcelona-Perpinyà, 17-20.06.2009, Barcelona, Generalitat de Catalunya – Departament de Cultura i Mitjans de comunicació / Museu d'Història de Catalunya, p. 335–341.

De verbo ad verbum: Derecho, mediación lingüística y escribanos vascos (s. XIX)

ANDRES M. URRUTIA BADIOLA

*Miembro correspondiente de la Sección Filológica IEC
Euskaltzaindia – Real Academia de la Lengua Vasca*

1. Introducción

Uno de los temas objeto de atención por parte del profesor Joan Martí en su biografía académica, ha sido el de la sociolingüística y más concretamente el de la relación entre lengua y poder (2014a). En una de sus recientes reflexiones sobre el tema, ha escrito las siguientes líneas, que son de una gran lucidez a la hora de describir la situación por la que han pasado y pasan actualmente las lenguas peninsulares diferentes del castellano, no obstante gozar estas de un estatus de cooficialidad lingüística:

Les llengües no són iguals en la realitat concreta i les desigualtats tenen com a base el poder. Per això la història de qualsevol llengua és tan específicament lingüística com política i socioeconòmica. Trobem fenòmens de desequilibris, de desigualtats compartits per molts idiomes i, en un altre sentit, fenòmens que pateix cada llengua específicament. Les llengües que s'imposen no són millors que les que se subordinen: simplement són les de major força, les de major poder. Per aquest motiu cap llengua no té predeterminat un estatus per a sempre més, sinó que tot depèn dels avatars històrics per què passa i pel poder que té en cadascun d'aquests avatars (Martí 2014b: 15).

Inspirado en esa reflexión, este texto intenta abordar desde una perspectiva jurídica y lingüística la interacción histórica que tuvo lugar en los territorios de lengua vasca durante el siglo XIX, ya que en ellos se produjo dentro del Estado español un doble proceso de sustitución jurídica y lingüística, que condicionó de modo notable la aplicación del Derecho y las relaciones de poder que hasta entonces existieron a la hora de transmitir los contenidos jurídicos por quienes realizaban esa labor de mediación, que eran en concreto los escribanos vascos.

Al hacerlo así, además, se quiere insistir en las fuentes y los orígenes de una situación posterior, muy próxima a la que hoy vivimos, en la que la lengua vasca inicia los intentos de oficialización y de utilización como instrumento y vehículo de lo jurídico, los cuales culminarán a lo largo del siglo xx.

2. La lengua vasca y la legislación notarial

La utilización de diferentes lenguas en el ámbito del Derecho es un tema recurrente en la historia de la cultura jurídica. Desde la perspectiva de dejar constancia escrita de aquellos actos o contratos que en la vida privada tienen y producen efectos jurídicos, la intervención del escribano es un elemento fundamental para garantizar la seguridad jurídica, especialmente en aquellos supuestos en los que el propio notario no conoce el idioma de la parte o partes que intervienen en dicho acto o contrato.

En lo que se refiere a los territorios en los que se utilizaba la lengua vasca, la historia de los escribanos presenta desde la Edad Media rasgos propios en Castilla, según afirma Bono (1979a: 235–264), reino al cual se hallaban adscritos Araba, Bizkaia y Gipuzkoa, en cuanto a la organización de los escribanos, y en el Reino de Navarra, también según Bono (1979b: 290–291), aunque no se dispone ni en Castilla, ni en Navarra, de estudios exhaustivos que permitan ir más allá de una relación entre las disposiciones legislativas forales, en el caso de Navarra y la regulación de los textos del *Fuero Real*, del *Espéculo* y de las *Partidas*, en el caso de Castilla y que permitan ahondar en el régimen lingüístico de la labor de los escribanos (Martínez Alcubilla 1885, Simó Santoja 2007).¹

Como muestra de lo dicho, puede citarse la Ley 1, Título 19 de la Partida 3 que define las clases de escribanos y su función (Martínez Alcubilla 1885: 443). Ciertamente, esta función estaba basada en la utilización de los formularios que permitían el ejercicio del *ars notariae* en los diferentes reinos peninsulares en la Edad Media (Bono 1972: 15–73, Salatiel 1996), formularios que en lo lingüístico están realizados en lengua latina y ya muy posteriormente en lengua romance.

Consolidada la profesión de escribano y teniendo este que atender a personas cuya lengua no conocía, se imponía el recurso a la traducción, que ya a partir del siglo xvi se configura en torno a la Secretaría de Interpretación de Lenguas como instrumento para garantizar, desde el punto de vista internacional y además intraestatal, la comunicación entre las diferentes realidades lingüísticas y culturales, fruto de la unificación de los reinos de España.²

En relación a la Secretaría de Interpretación de Lenguas, es de citar el manual clásico del Notariado (*Librería de Escribanos*) escrito por el escribano José Febrero y publicado en 1769, que en su segunda edición (1789) se refiere a la intervención del escribano y el traductor o secretario de la Interpretación de lenguas (Febrero 1991 [1789]).

1. En lo referente al Derecho Notarial en el País Vasco en los siglos XIII y XIV, Simó Santoja (2007) considera aplicable el Derecho castellano sin olvidar el Derecho consuetudinario.

2. Llama la atención en relación a las lenguas traducidas lo siguiente: «En los siglos XVI y XVII se traducían principalmente del latín, francés, italiano y flamenco y en menor medida del alemán, inglés y portugués. Con menos frecuencia se traducían también del valenciano y catalán. Las tres primeras lenguas citadas eran las más traducidas. Muy ocasionalmente se realizaban traducciones del sueco, noruego y danés. Salvo del ruso, no hemos podido constatar ninguna traducción de ningún idioma eslavo, ni del húngaro, finés o de las lenguas romances menos usuales como el rumano» (Cáceres Würsig 2004: 134).

3. *Escribanos y notarios vascos: un caso de intermediación lingüística, jurídica y cultural*

La utilización de la lengua vasca por los escribanos en el caso de los territorios de lengua vasca no es tema que haya generado una literatura abundante. En realidad, han sido los investigadores que se han preocupado por el romance utilizado en los territorios vascos los que han constatado la convivencia entre el euskera y el castellano en estos territorios (González Ollé 1972, Salvador 1991) y, además, han extraído una serie de conclusiones sobre esta convivencia, centradas básicamente en la aparición de numerosos vasquismos en la documentación notarial de los territorios de lengua vasca, así como una influencia tanto gráfica como gramatical en la lengua romance empleada por los escribanos del momento.

Destacan entre quienes se han preocupado por el tema diferentes autores (Osés 1992, Isasi & Martínez Luengo 2013, Echenique 1987, Echenique & Sánchez 2005, Gómez Seibane & Ramírez Luengo 2007), que pueden resumirse en la cita de Isasi, que señala lo siguiente:

En efecto, la presencia del elemento euskaldun es evidente en lo que concierne al léxico, donde, como vengo exponiendo, se documentan con relativa abundancia vasquismos como egurbidea, 'monte amojonado con destino al servicio del pueblo'. Municipal de Lequeitio, 44, 1398, 100. Id. 46, 1404, c.1405), 117. / larryn (larrin)'era'. Bilbao, Libro de Actas de 1509, 71rº, 124. / babyaca (babiaka) 'romana'. Bilbao, 1509, 17rº, 31-32. Id. 70rº, 122. / arragoa 'crisol o vena calcinada'. Municipal de Lequeitio 44, 1398, 101. Fábrica de Lequeitio 34 vº, 176. / masquelo (maskelu) 'caldero'. Bilbao, 1513, 25vº, 245, y otros varios, ligados generalmente a la cultura material o las actividades propias de la zona (Isasi 1997: 161-171).

La organización notarial en los territorios de lengua vasca tenía desde luego rasgos propios que comienzan en la Edad Media y que hacen que, aun integrados en la Corona de Castilla, los territorios de Bizkaia y Gipuzkoa tengan disposiciones especiales y específicas en materia de notariado. Para Bizkaia pueden citarse todo un conjunto de disposiciones del siglo xv, entre las cuales se incluyen tanto el Fuero Viejo de Bizkaia de 1452 como el Fuero Nuevo de 1526, que en su Título sexto, Leyes I a IX establece el régimen de los escribanos en Bizkaia. En Gipuzkoa, también en los siglos xvi, xvii y xviii, así como en Navarra existen una serie de disposiciones que regulan de forma expresa el tema de los escribanos (Mengual y Mengual 1934). A comienzos del siglo xix y sobreviviendo aun el régimen foral de los escribanos, son múltiples las disposiciones que tienen por objeto la regulación de las escribanías en territorios como Bizkaia, con la concesión del pase foral para la reducción de escribanos de las Merindades de Arratia y Bedia, en relación con una Real Provisión del Consejo de Castilla de 4 de marzo de 1824 (AHFB/BFAH AJ01663/038). Del mismo modo, el Señorío de Bizkaia ejercita su derecho de tanteo sobre las escribanías transmitidas (AHFB/BFAH AJ04156/008) o se le solicita examen de título de escribanía (AHFB/BFAH AJ01439/016). Son numerosos igualmente los expedientes en los que al fallecimiento de un escribano se realiza inventario de los documentos que se hallaban en su poder y que pasan al nuevo titular de la escribanía (AHFB/BFAH AJ01475/014).

En consecuencia, se produce a lo largo de la historia y llega hasta bien entrado el siglo xix una concepción diglósica de la labor del escribano en los territorios de lengua vasca, que nace del hecho de tratarse de naturales del país que conocen ambas lenguas y que utilizan en una situación típica de diglosia la lengua castellana como lengua escrita en su labor jurídica y la lengua vasca como lengua de oralidad para realizar una doble intermediación, la intermediación lingüística, trasladando de forma oral los contenidos de la ley aplicable a cada caso, desde el

castellano a la lengua vasca del ciudadano y la intermediación jurídica, que supone trasladar el contenido complejo de la dicción de la ley al ciudadano lego en Derecho.

En esta doble intermediación, la situación de los territorios del País Vasco es además de bilingüe, por la concurrencia en diferente posición social y relación de poder de las lenguas castellana y vasca en juego, bijurídica, por cuanto que en las relaciones jurídicas de cada territorio, se aplica junto con el Derecho foral propio de cada territorio histórico, en sus vertientes escrita y consuetudinaria, el Derecho común del Reino de España, que poco a poco va consolidándose en grandes cuerpos legales, tales como la Nueva o la Novísima Recopilación de los siglos XVIII y XIX. Precisamente Madariaga (2014) ha estudiado de forma exhaustiva y con carácter general ese proceso de mediación en los territorios vascos durante los siglos XVII y XVIII.

Dentro del esquema que proponen De Arriba y Cantero (2004) junto con las aportaciones de Estopà (2010) en relación con la neología en el proceso de mediación lingüística y cultural, se estaría en presencia de una mediación personal interlingüística, es decir, entre dos lenguas distintas a través de la interpretación y la oralidad y no tanto en presencia de una mediación interlingüística textual, es decir, entre dos lenguas distintas a través de la traducción, ya que la parquedad de textos jurídicos redactados por escribanos en lengua vasca es una de las características de esta labor de mediación.

Precisamente el afán de ese escribano vasco que utiliza la lengua castellana y la lengua vasca en relación diglósica a través del mecanismo de la intermediación interlingüística oral no es el de lograr un texto escrito en euskera, sino el de reflejar en el texto escrito en castellano, que es su lengua de utilización jurídica, las expresiones que con mayor o menor amplitud han sido utilizadas por los ciudadanos en lengua vasca y buscar su equivalente exacto, yendo *palabra por palabra* o, como en muchas ocasiones se recoge, *de verbo ad verbum*, tal como indican Álvarez y Garrido (2014) y Urrutia (2014). Todo ello traduce a través de esta intermediación una relación de poder entre lengua y Derecho y, en definitiva, la configuración del escribano como el intermediario entre ambas realidades, la lingüística y la jurídica, que conforman un todo a la hora de describir su actuación social.

Significativo de lo antedicho y testimonio privilegiado es el artículo que publica Manterola a finales del siglo XIX, que describe la situación en la que se encontraban los pueblos de Gipuzkoa y la labor de mediación lingüística y cultural que en ellos realizaba el escribano:

[...] lo otro porque con tener los tales oficiales asesores de ciencia y conciencia se a suplido y suple defecto de no saber leer y escribir [...] podría ser que en ninguno de ellos no ubiese quien supiese leer y escribir sino es el propio escribano (Manterola 1883: 142–144).

En Navarra, ocurría algo parecido con los escribanos que una y otra vez recogían textos en euskera en sus protocolos y, además, la lengua vasca era considerada como un elemento decisorio a la hora de repartir los asuntos entre los dos turnos lingüísticos de designación de escribanos, el vascongado y el romanizado.

Yo Juan Francisco Iribarren escribano Real y repartidor de negocios de los Tribunales Reales de este Reino, Certifico, «es cierto q. en todo el tiempo de mi memoria, ántes y después de entrar a ejercer el empleo de repartidor, ay dos turnos para los receptores ordinarios de los Tribunales Reales para el reparto de comisiones, q los reparte el repartidor; el uno es vascongado y el otro castellano cometiéndoles a los del idioma vascongado, tan solamente a los receptores q. están designados a ese idioma, y ocurriendo haver mas negocios q. les ha dado a los de la misma idioma la partida y no a castellanos, de forma q. el q. certifica nunca a repartido negocio q. no sea en esa manera (Irigaray 1966: 79-80).

Por último, en Bizkaia, los testimonios de la actuación de los escribanos en su relación con la lengua vasca son abundantes. Una muestra de la relación de los escribanos vizcaínos con la lengua vasca viene recogida en el memorial que una serie de ellos dirigieron en 1842 al Señorío de Vizcaya, en el que de forma cruda y descarnada plantean la necesidad de incrementar el arancel aplicable a su actuación por razón de la necesidad de tratar con personas que solo conocían la lengua vasca. La dicción del texto es absolutamente significativa, tanto de la situación sociolingüística de Bizkaia a mediados del siglo XIX como de la actuación notarial en los actos y contratos de trascendencia jurídica:

Si la recompensa ha de modularse por el trabajo, es bien patente el mayor que pesa sobre los escritos de Vizcaya, y países vascongados comparativamente con los demás de la Nación. El pueblo vascongado no posee en su mayor parte el idioma castellano, y de aquí resulta a los Escritos el ímprobo trabajo de pasar al papel en este los conceptos vascongados, y aplicarles en esta lengua lo escrito en aquella. Operación costosísima, por ser la sintaxis de ambas tan encontrada, que solo un particular estudio puede conducir al profesor al arte de la traducción con una mediana inteligencia (AHFB/BFAH AJ01537/045).

Las consecuencias de esta labor de intermediación lingüística y cultural no fueron, como ya se ha dicho, desde el punto de vista de los textos escritos muy abundantes. Destacan, no obstante, algunas piezas que por su interés revisten una especial significación como pueden ser los textos que en relación a una escritura de construcción de obras de carpintería en Navarra da una primera pista de lo que era la utilización escrita de la lengua vasca en temas de tipo civil (Bidador 2001), o algunos inventarios anejos a actas notariales conteniendo temas de tipo hereditario (Lafourcade 1989). Con todo, la documentación notarial sigue teniendo una importancia fundamental a la hora de la realización de una adecuada historia social y lingüística de los Territorios Históricos de Euskal Herria (Pérez Urraza 2010, Romero Andonegi 2010).

4. *Una nueva mediación: el siglo XIX*

Todo ello muestra en vísperas de la Ley de 1862, un ambiente notarial propio en los territorios de lengua vasca, que quiebra radicalmente como consecuencia del proceso de codificación española, que a lo largo del siglo XIX supone la ruptura de la organización del Notariado español, a través de las diferentes clases de escribanías (Real, de Número, etc.) y su unificación en un único cuerpo de funcionarios a nivel estatal, que pasan a denominarse notarios y que tienen atribuida la dación de fe pública en el ámbito extrajudicial, lo que les lleva a ser los principales actores en el ámbito de los documentos públicos civiles y mercantiles. La Ley de 28 de mayo de 1862 supone así la instauración de un único cuerpo notarial que además se caracteriza por el empleo de la lengua castellana como vehículo de expresión, tal y como resulta del artículo 25: «Los instrumentos públicos se redactarán en lengua castellana, y se escribirán con letra clara, sin abreviaturas y sin blancos» (Nueva Legislación Notarial 2007: 128–131).

Esta disposición de 1862, desarrollada posteriormente por los Reglamentos correspondientes, supone, en definitiva, un giro copernicano con respecto al sistema anterior, tanto por sus consecuencias respecto al estatus de la lengua vasca como por la ruptura del sistema de provisión del notariado, que pasa de ser un oficio objeto de transmisión a un quehacer que comparte las características de la función pública y del ejercicio profesional del Derecho, con la desaparición de la labor de mediación lingüística y cultural que realizaban los escribanos, luego notarios, en el caso de los territorios de lengua vasca, recogiendo la oralidad reinante y

trasladándola a los textos escritos primero en latín, luego en romance y por último en lengua castellana.

Todo ello termina con la Ley del Notariado de 1862 que genera viva resistencia en el Señorío de Vizcaya en cuanto a su establecimiento y aplicación, lo que supone la instrucción de un expediente que comienza el año 1856 y en el que la Diputación Foral de Bizkaia actuará de forma conjunta con las diputaciones forales de Gipuzkoa y Araba, para oponerse a la implantación de la Ley del Notariado, por entender que supone una infracción de la legislación civil foral aplicable en cada uno de los Territorios Históricos (AHFB/BFAH AJ00262/010). La decisión final adoptada por las tres diputaciones en este punto tuvo lugar en la conferencia que se celebró los días 10, 11 y 12 de octubre de 1862, en la que uno de los factores más importantes para la protesta foral de las tres diputaciones fue el argumento lingüístico y el desconocimiento por parte de los posibles escribanos ajenos al país, tanto del idioma como de los usos y costumbres de sus habitantes:

El mismo Señor Diputado General expuso a la conferencia la influencia que puede ejercer la ley del Notariado privando como de hecho se ha privado ya indebidamente al país del derecho de proveer las Escribanías de los pueblos, punto claro e inconcuso del cuaderno de Guipúzcoa. Su Señoría además de la cuestión de derecho que acaba de indicar se entendió en altas y profundas consideraciones sobre los peligros que a la vida civil del país traería la intervención de Escribanos ajenos al idioma y a los usos y costumbres de estos habitantes y poniendo de manifiesto todas las consecuencias de este estado interesó vivamente a la conferencia por que fije su solicitud y su sabiduría en este asunto. Las representaciones de Vizcaya y Álava se adhirieron a la indicación de la de Guipúzcoa exponiendo cada una sus consideraciones y circunstancias especiales, y la conferencia tomando en cuenta los antecedentes de este parte de la administración foral, acordó dirigir una reverente súplica a las gradas del trono pidiendo que se mantenga al país en la posesión de proveer como hasta ahora las escribanías y de todos modos que estos cargos importantes no se confieran en una ni otra forma sino a sujetos que reúnan las calidades prescritas en las instituciones para intervenir y legalizar los actos de la vida civil de unos pueblos cuyas costumbres y cuyo idioma no es el general de la Nación, quedando encargada de la redacción del recurso la Diputación de Guipúzcoa (Agirreazkuenaga 1995: 571).

La presencia, por lo tanto, de escribanos no naturales del país y desconocedores de su lengua y la supresión de la foralidad serán dos de los factores que cambiarán radicalmente la labor de intermediación lingüística y jurídica de los escribanos vascos hasta el siglo XIX, originando una problemática que solo en el siglo XX tendrá un nuevo planteamiento, desde parámetros muy diferentes para las relaciones entre lengua y poder.

Referencias bibliográficas

LIBROS

- AGIRREAZKUENAGA ZIGORRAGA, Joseba (ed.) (1995): *La articulación político-institucional de Vasconia: Actas de las Conferencias firmadas por los representantes de Alava, Bizkaia, Gipuzkoa y eventualmente de Navarra (1775–1936)*, Bilbao, Bizkaiko Foru Aldundia / Diputación Foral de Bizkaia. Gipuzkoako Foru Aldundia / Diputación Foral de Gipuzkoa. Arabako Foru Aldundia / Diputación Foral de Álava.
- ÁLVAREZ PÉREZ-SOSTOA, Denis; Iñaki GARRIDO YEROBI (2014): *In Dei Nomine. La Hondarribia del siglo XVI a través de sus testamentos*, Hondarribia, Hondarribiko Udala.
- ECHENIQUE ELIZONDO, María Teresa (1987): *Historia lingüística vasco-románica*, 2ª edición, revisada, Madrid, Paraninfo.
- ECHENIQUE ELIZONDO, María Teresa; Juan SÁNCHEZ MÉNDEZ (2005): *Las lenguas de un reino. Historia lingüística hispánica*, Madrid, Editorial Gredos.
- FEBRERO, José (1991 [1789]): *Librería de Escribanos, é Instrucción Jurídica theorico practica de Principiantes*. Parte Primera dividida en tres tomos. Trata de Testamentos, y Contratos, edición facsímil, Madrid, Imprenta de D. Pedro Marín.
- GÓMEZ SEIBANE, Sara; José Luis RAMÍREZ LUENGO (2007): *El castellano de Bilbao en el siglo XVIII. Materiales para su estudio. Documentos lingüísticos del País Vasco*, Bilbao, Universidad de Deusto.
- GONZÁLEZ OLLÉ, Fernando (1972): *Vascuence y Romance en la Historia lingüística de Navarra*, Pamplona, Artes Gráficas Pamplona.
- IRIGOYEN, Alfonso (1985): *Las lenguas de los vizcaínos: Antroponimia y toponimia medievales*, Ponencia presentada al Congreso de Estudios Históricos: Vizcaya en la Edad Media, Bilbao 17–20 diciembre 1984, Bilbao, Sociedad de Estudios Vascos, Diputación Foral de Vizcaya, Universidad del País Vasco, Universidad de Deusto.
- ISASI MARTÍNEZ, Carmen; José Luis RAMÍREZ LUENGO (eds.) (2013): *Una muestra documental del castellano norteño en el siglo XIX*, Lugo, Editorial Axac.
- MADARIAGA ORBEA, Juan (2014): *Sociedad y lengua vasca en los siglos XVII y XVIII*, Bilbao, Euskaltzaindia.
- MARTÍ I CASTELL, Joan (2014a): *Aportacions a l'estudi de la filologia i la lingüística catalanes*, Barcelona, Diputació de Tarragona y Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MARTÍNEZ ALCUBILLA, Marcelo (1885): *Códigos Antiguos de España. Colección completa de todos los Códigos de España, desde el Fuero Juzgo hasta la Novísima Recopilación, con un glosario de las principales voces anticuadas, notas, índices parciales y un repertorio general alfabético de materias*, tomo I, Madrid, López Camacho, impresor.
- MENGUAL Y MENGUAL, José María (1934): *Elementos de Derecho Notarial*, tomo II, volumen III, Barcelona, Librería Bosch.
- SALATIEL BONANIENSE (1996): *Ars Notariae (Técnica Notarial) (Siglo XIV)*, Barcelona, Anaya Beltrán.

- SALVADOR, Gregorio (1991): *Juntos y revueltos: la larga convivencia del vascoence y castellano*. Conferencia pronunciada en la Sociedad «El Sitio» de Bilbao el día 12 de Diciembre de 1989, Bilbao, Sociedad El Sitio.
- SIMÓ SANTOJA, Vicente Luís (2007): *El Notariado español en los siglos XIII y XIV*. Madrid, Consejo General del Notariado.

ARTÍCULOS Y CAPÍTULOS DE LIBROS

- BONO, José (1979a): «Castilla», en *Historia del Derecho Notarial Español*, tomo I-1, Madrid, Junta de Decanos de los Colegios Notariales de España, pp. 235–264.
- BONO, José (1979b): «Navarra», en *Historia del Derecho Notarial Español*, tomo I-1, Madrid, Junta de Decanos de los Colegios Notariales de España, pp. 290-291.
- CÁCERES WÜRSIG, Ingrid (2004): «La Oficina de Interpretación de Lenguas: desde sus orígenes a la actualidad», en Susana Cruces Colado; Ana Luna Alonso (eds. y coords.), *La traducción en el ámbito institucional: autonómico, estatal y europeo*, Vigo, Servicio de Publicacións da Universidade de Vigo, pp. 127–148.
- ESTOPÀ, Rosa (2010): «La neologia especialitzada, repte constant per al mediador lingüístic», en Eusebi Coromina; Josep M. Mestres (eds.), *Aspectes de terminologia, neologia i traducció*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, pp. 15–39.
- IRIGARAY, Ángel de (1966): «Documentos para la Geografía lingüística de Navarra», en *Geografía histórica de la lengua vasca (siglos XVI al XIX)*, 2.ª edición, San Sebastián, Editorial Auñamendi, pp. 77–103.
- LAFOURCADE, Maïte (1989): «Documents en langue basque. Annexes à des actes notariés établis en Labourd de 1774 à 1789», en *Mariages en Labourd sous l'Ancien Régime. Les contrats de mariage du Pays de Labourd sous le règne de Louis XVI (Étude Juridique et Sociologique)* (1989), Anexo 12, Bilbao, Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco, pp. 574–582.
- MARTÍ I CASTELL, Joan (2014b): «Llengua y poder», conferencia impartida en la Universitat de Perpinyà, p. 15.
- URRUTIA BADIOLA, Andres (2014): «Euskararen corpusa eta estatusa zuzenbidearen alorrean: ikuspegi iurilingüistikoa», en Juan Madariaga Orbea; Álvaro Adot (coords.), *Jornadas Internacionales. «El euskera en las altas instituciones de gobierno a través de la Historia». Nazioarteko Jardunaldiak. «Euskara gobernuko goi erakundetan Historian zehar»*, Pamplona-Iruña, Pamiela, pp. 7–16.

ARTÍCULOS DE REVISTAS

- BIDADOR, Joxemiel (2001): «Ultzamako beste euskal testu bat (1796)», *Fontes Linguae Vasconum. Studia et Documenta*, núm. 88, pp. 521–527.
- DE ARRIBA GARCÍA, Clara.; Francisco José CANTERO SERENA (2004): «La mediación lingüística en la enseñanza de lenguas», *Didáctica (Lengua y Literatura)*, núm. 16, pp. 9–21.
- ISASI MARTÍNEZ, Carmen (1997): «Aspectos gráficos en la documentación vizcaína tardomedieval», *Revista Española de Lingüística*, núm. 27-1, pp. 161–171.

- MANTEROLA, José (1883): «Curiosidades históricas. Reclamación contra una provisión Real disponiendo que no puedan ser nombrados alcaldes ordinarios en Guipuzcoa, los que no sepan leer y escribir», *Euskal-Erria. Revista Bascongada*, núm. IX, pp. 142–144.
- OSÉS MARCAIDA, Cristina (1992): «Léxico vasco en documentación notarial guipuzcoana», *ASJU, Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»*, 1992, núm. XXVI-3, pp. 813–823.
- PÉREZ URRAZA, Kepa (2010): «Zeberrioko Matxurrena baserrian aurkituriko dokumentazio historikoa. Protokolo notarialen metodologiarako ekarpen didaktikoa», *Euskalingua*, núm. 17, pp. 59–97.
- ROMERO ANDONEGI, Asier (2010): «Estructuras expositivas en documentación notarial del País Vasco», *Anales de Documentación*, vol. 13, pp. 221–242.

ARCHIVOS

Archivo Histórico Foral de Bizkaia / Bizkaiko Foru Agiritegi Historikoa (AHFB/BFAH)
(Fondo: Administración de Bizkaia. Signaturas: AJ01663/038, AJ04156/008, AJ01439/016, AJ01475/014, AJ01537/045 y AJ00262/010).

LEGISLACIÓN

COLEGIO NOTARIAL DE MADRID (2007): *Nueva Legislación Notarial comentada*, tomo I: Legislación Notarial, Madrid, Colegio Notarial de Madrid.

Lexicografia comparativa del segle xvii: els diccionaris de Font, Torra i Lacavalleria

JOAN VENY

Institut d'Estudis Catalans / Universitat de Barcelona

1. Durant el segle xvii es publiquen tres diccionaris catalanollatins: el d'Antoni Font (*Fons verborum ac phrasium*, 1637), el de Pere Torra (*Thesaurus verborum ac phrasium*, 1640) i el de Joan Lacavalleria (*Gazophylacium catalano-latinum*, 1696). Els tres es troben, directament o indirecta, dins l'òrbita d'influència dels jesuïtes en l'ensenyament de les Humanitats, concretament del llatí, a partir del català o d'un model castellà o francès: Font era jesuïta i adapta al català el diccionari del segovià Bravo (1597), també jesuïta; Torra adapta també aquest diccionari, com mostra el títol de la primera edició (*Thesaurus verborum ac phrasium ex thesauro Bartholomaei Bravi [...] erutus*, 1640), una referència explícita a la font, que desapareixerà des de la segona edició,¹ i enriqueix l'obra amb elements extrets de Font, especialment amb dialectalismes occidentals; Lacavalleria aprofita la microestructura llatina de l'obra del jesuïta francès, A. Pomey, *Dictionnaire royal augmenté* (1671), tot traduint i adaptant al català la seva nomenclatura francesa, una font que recentment ha revelat brillantment Pere Montalat (2015a).

2. Font va néixer a la Seu d'Urgell el 1610, amb 14 anys va ingressar a la Companyia de Jesús (1624), va ser rector del col·legi per traslladar-se més tard a Barcelona, on va morir el 1677 (Veny 1983, Colón & Soberanas 1986: 105–107). Torra era de Vic i va ser professor de Gramàtica a l'Estudi General de Barcelona; el seu diccionari va conèixer almenys nou edicions (Colón & Soberanas 1986: 107–110, Veny 1990: 91). Lacavalleria va néixer a Barcelona (1640), era fill de l'impressor Pere Lacavalleria i es va doctorar en dret canònic i en dret civil (Colón & Soberanas 1986: 110–112, Solà 1991: 45–51, Rico & Solà 1995: 106–107; sobretot Montalat 2015a).

3. En aquest article ens proposem fer un estudi comparatiu de diversos aspectes d'aquests tres diccionaris: les diferències (orto)gràfiques, el tractament dels estrangerismes, l'adaptació d'estructures perifràstiques a lexemes catalans, les retrodatacions d'un i altre, el re-

1. *Dictionarium seu thesaurus catalano-latinus verborum ac phrasium*, 1653.

curs a diatopismes, la presència de mots fantasma, la introducció de neologismes, l'atenció a la fraseologia i la microestructura, catalana i/o llatina, escassa o frondosa.

4. (Orto)grafia

FONT	TORRA	LACAVALLERIA
ñ rossiñol	ny rossinyol/russinyol	ny rossinyol/russinyol
-x- [] néxer, nàxer	-ix- néixer/nàixer	-x-, -ix- nàixer o nàxer
-ch- mecha	-tx- metxa y no mecha	-tx- metxa
ai aire, caiguda	ay ayre, cayguda	ay ayre, cayguda
-c flac, foc	-ch flach, foch	-ch flach, foch
i (conjunció) Pere i Pau	y gallinas y aucells	y polides y elegants

Font, en el capítol dedicat a l'ortografia, parla de la falta d'una tradició en català: «és més difícil donar regles per no haver-hi autors que hagen tractat d'elles» (p. 339), i es lamenta sobretot de la manca de caràcter unitari de les propostes: «no-s pot dir cosa que estigue asentada, com en llatí, sinó que *quot capita, tot sententiae*» (p. 341). Notem, del requadre, l'herència de la font castellana (ñ, -ch-, ai), la manca de polimorfisme (-x-), les notables innovacions (-c final, i copulativa;² ai, bé que sigui calc del castellà); la major part d'aquestes solucions contrasten amb les de Torra i Lacavalleria, aferrades a la tradició (ay, ny, -ch, tx, x/ix), algunes mantingudes fins al s. XIX (en la *Scripta* baleàrica trobem may, lloch, eixir/dexàs, rossinyol; sols en aquest darrer cas, la grafia intrusa ñ comença a aparèixer puntualment en el s. XVI) (Veny 2009).

5. Estrangerismes

A) ITALIÀ

rata Ø	*boca in capo 'rata; Uranoscopus scaber'	rata Ø
llissa Ø	*maxon / llissa	llissa
tiorba Ø	timba Ø	tiorba

B) OCCITÀ

corball Ø	*borrugat / corball; Umbrina cirrosa'	corball
forcadella Ø	*barber 'forcadella; Anthias anthias'	forcadella Ø

2. Diu Font: «Quant la i va sola, posen uns y; però la i baste; també la posen després de punt, Y, però també baste la I. Ni en lo fi és menester, com a*ñi, vui, &c.*». «La y no és menester en romans perquè en llatí sols usam della en los vocables grecs. Alguns escriuen yo, però apar millor ab j, que esta dóna més força segon apar demane lo vocable, jo» (p. 339).

c) FRANCÈS

rèmol empexinat Ø	*turbot 'Psetta maxima'	rèmol empexinat Ø
oriol Ø	*loriot / oriol 'Oriolus oriolus'	oriol Ø
		*mina 'semblant' (< fr. mine)
		*fantassí 'soldat d'infanteria'
		*famina (< fr. famine)
		*perífrasa (< fr. périphrase)
		*metamorfosa (< fr. metamorphose)
		*prealablement (< fr. préalablement)
		*onzecents (< fr. onze cents, [llat.] undecies centum)
		picar-se 'jactar-se' (< fr. se piquer')
		mestionar V. mesturar mestionament V. mestura
		Isabelle. Color Isabelle, color de palla. (< fr. Isabelle, couleur)*

* Nom pres del castellà Isabel que, pel que fa a la relació amb el color, s'atribueix anecdòticament a Isabel la Catòlica, qui, arran del setge a Granada, havia dit que no es canviaria de camisa fins que la ciutat no caigués en poder dels cristians; com adjectiu, s'aplica avui a un color de cavall (cheval isabelle) (DHLF).

d) CASTELLÀ

Ø / Ø	*alacran / escòrpora	Escòrpora
Ø	*tremelga 'tremolor, tremolosa; Torpedo' (tremielga)	*tremelga
*mariposa	*mariposa / papalló	Papalló
lladronet (< ladroncillo)	*lladronet 'lladregot'	*lladronet
*parrelles (< parrillas)	graella	graella
*podadera o podadora	podadora	Ø
	*prenda o penyora	*prenda, calitat, talent
facundo en parlar	*facundo	*facundo (Pomier Ø)
		*portento (Pomier Ø)
		*propenso
*alpargates	*alpargates/espardenya o espargata	espardenya
	blasphemo	blasfemo o blasfemador
	feudo	feudo o feu
	gansua	Ø
	Moment o momento de temps	Momento o moment de temps

E) TRADUCCIONS LEXEMATITZADES

Ø	*torcecoll 'colltort' 'Jynx torquilla' (<torcicuello)/cuscueta 'Motacilla'	cuscueta o *torcecol (sic) *torcecoll V. cuscueta
Ø	*ast (<- «es como assador») 'espet; Sphyaena sphyaena'	Ø
Ø	*cap de conill («tiene cabeza de conejo») Liparis	Ø
Ø	*llepapedres (<-«a lambendis petris») 'llampresa; Petromyzon marinus'	llampresa Ø
Ø	*ull de or (<- «con ojos de oro [.] pescado de mar») Oxyrinus	Ø

Si ens fixem en els ictionims dels apartats precedents, notem-ne la pràctica absència en Font (no és estrany en un home de terra endins que escriu el Diccionari amb 27 anys, quan encara no havia sortit de la Seu d'Urgell), enfront d'una certa presència de noms de peixos en Torra i Lacavalleria: en un i en altre hi trobem *agulla*, *esturió*, *llissa*, *llobarro*, *llampuga*, *rajada*, etc., però amb una diferència, i és que Torra incorpora un nombre elevat de fauna marina que copia sobretot de Palmireno (que alhora afusella Rondelet) i d'aquesta manera passen al seu diccionari mots italians (*boca in capo*, *maxon*), occitans (*borrugat*, *barber*³), francesos (*turbot*,⁴ v. c) i castellans (*alacran*, *tremelga*; v. d), com si fossin catalans. Fins i tot, introdueix, sense adonar-se de la incoherència, un mot estranger al costat del propi català, com és el cas de *llissa* al costat de **maxon*, nom genovès (avui *masún*⁵) pres de Palmireno («Mugil, en Génova *maxons*» ß Rondelet «a Liguribus *maxons*»); en són més exemples *acucella*, *espigola*, *tanat*, etc. Però el que resulta més sorprenent (i més original en un lexicògraf) és la reducció a un lexema català de diverses perifrasís d'altres llengües: són els casos de *ast 'espet'* («es como assador»), *llepapedres 'llampresa'* («a lambendis petris») i d'altres sense identificació: *cap de conill* («tiene cabeza de conejo»), *ull de or* («con ojos de oro»). Semblants consideracions cal fer respecte dels ornitònims: Torra introdueix el fr. *loriot*, format, amb article aglutinat i canvi de sufix, d'un anterior *loriol* (< llat. AUREOLU 'd'or', DHLF), però també insereix el nom genuí, *oriol*, al seu lloc alfabètic corresponent, sense adonar-se que són la mateixa espècie; fa semblantment amb **torcecoll* adaptat del cast. *torcicuello*, però que conviu amb la forma autòctona *cuscueta*, com *borrugat* amb *corball* o *alacran* amb *escórpora*.

Quant a Lacavalleria, malgrat el seu bon sentit de la llengua, inclourà alguns mots fantasma de Torra com és ara *esquinat* 'cabra, cranca', *gongole* 'varietat de petxina', *menola* 'gerret', fins a 17 noms (Veny 1993 [1980]), però acollirà l'italianisme *tiorba* 'tipus de llaüt' (DECAT).

Pel que fa als mots comuns presos o adaptats del castellà (apartat d), cal dir que Font és prou generós, per la servitud de la font castellana (Bravo): adopcions com *mariposa*, *alpargates*, *facundo*; adaptacions com *lladronet* (ß *ladroncillo*), *parrelles* (ß *parrillas*) o doble opcionalitat, entre el mot genuí i la interferència, com *podadera/podadora*. Torra n'hereta algun (*lladronet*,

3. Podria ser francès, però quan Rondelet diu «a nostris *barbier* dicitur» es refereix al Llenguadoc, oposat a França o a Marsella (cf. «De rhombo laevi. A Galli barbie. A nostris per similitudine passer, dicitur quasi passer» ap. Veny 1993, núm. 126).

4. Errariem si creguéssim que aquest *turbot* és un testimoni de la presència del mot en català ja en el s. xviii; es tracta, com es pot deduir, d'un gal·licisme casual, degut a la font, però sense cap reflex social; el *turbot* actual és conseqüència del prestigi i difusió de la gastronomia francesa.

5. V. Cortelazzo-Petracco (1995: 53).

facundo), a vegades al costat del mot genuí (*mariposa/papelló, alpargates/espartenya*),⁶ que pot ser exclusiu (*graella, podadora*). Lacavalleria aposta per les formes pròpies exclusives (*papalló, graella*), però també acull algun vocable interferit (*lladronet, prenda*) i altres amb -o final, absents dels dos lexicògrafs anteriors, que podrien ser llatínismes, no pouats en la font francesa, Pomey (*portento, propenso*).⁷

Finalment notem que *papelló* era la forma normal en el s. XVII per *papallona*, que no es documenta fins al s. XIX.

Els francesismes brillen per la seva absència en Font, només afecten mots fantasma en Torra (*turbot, loriot*) i, en canvi, són remarcables en Lacavalleria: la descoberta de la font, Pomey, ens permet cerciorar-nos de la servitud de l'autor respecte al model francès: és el cas de *picar-se* 'jactar-se, vanar-se', fr. se *piquer*, accepció que el DCVB només exemplifica amb un text de Lacavalleria; comprovem-ho, comparant francès i català:

Lacavalleria:

Ell se pica de ben parlar. Ornate dicendi cupiditate ac cura incitatur. Ad bene dicendi laudem tot pectore incumbit. Jo no me pico de ser poeta. Poeticar facultatis laudem non affecto vel ambio. Poeticae laudis studio non afficio vel moveor [...].

Pomey:

Il se pique de bien parler. Ornate dicendi cupiditate ac cura incitatur, assiduo et acri studio afficitur et accenditur. Ad bene dicendi laudem toto pectore incumbit. Sibi eloquentiae laudem cupidius optat et ambitiose affectat. Je ne me pique pas de poésie. Poeticae facultatis laudem non affecto, non ambio, mihi non vindico, non attribuo, non assumo. Poeticae laudis studio non afficio, non moveor. [...]

O de forcar la llengua 'dir una paraula per una altra', calc del fr. *la langue lui a fourché*:

Lacavalleria:

La llengua se li forca, quant parla. Ei loquenti vacillat lingua. Ejus lingua titubat. Ejus lingua in aliena flectitur [...].

Pomey:

La langue luy fourche en parlant. Ei loquenti vacillat lingua. Illius lingua titubat, vel, in aliena flectitur.

A més de *prealablement* o *onzecents*, notem el sistema fonètic d'adaptació dels gallicismes: els mots femenins acabats en -e en francès reben una -a: *mina, famina, perifrassa, merta-morfosa, (piramida), (dosa), (apoteosa), (perioda)*, mentre que els masculins reben una -o: *blasfemo, (episodo), (imbecil-lo)*. Observem el cas singular, sense cap adaptació, d'*Isabelle* 'color de palla'.

Adaptacions semblants es troben en *mina* 'semblant', *famina* 'fam', *prealablement* 'prèviament', *onzecents* 'mil cent'; els casos de *perifrassa, metamorfosa*, que hem anotat en el requadre, es poden augmentar (*perioda, dosa, apoteosa, piramida, episodio* (Solà 1991: 51); els cultismes són adaptats segons l'esmentat model francès: en els mots en -o, que estaríem temptats d'atribuir al castellà, *episodo* i *imbecil-lo* desmenteixen aquesta possibilitat, mentre que *blasfemo* seria un simple llatínisme.

6. Cas especial de «prenda/penyora», absent de Font, transmès a Lacavalleria sota «prenda, calitat, talent».

7. Afegim *bloqueo, bloquear, bloqueat*.

6. Retrodatacions

ajustar la porta	∅	∅
(jugar) al borinot	a burinot	∅
frenet de la llengua	∅	∅
(jugar) al marro	al marro	al marro
aturat	aturat, home per a poch	∅
camí de Sant Jaume	∅	∅
cloquejar	cloquejar	cloquejar
rossiñol 'clau falsa'	roscinyol	∅
clavellina	clavellina	clavellina
duc 'ocell'	duch	duch
espurnejar	espurnejar, espurnar	espurnejar
Garbera	garbera	garbera
∅	∅	cortonejar (s. v. bony)

Els diccionaris històrics no han extret dels tres diccionaris la informació documental que haurien pogut aprofitar; ho han fet només parcialment.⁸ Font pot oferir la primera documentació, no seguida pels altres dos autors (*ajustar [la porta]*, *frenet [de la llengua]*, *camí de Sant Jaume*); altres vegades és el punt de partida, compartit pels altres dos: (*jugar*) *al marro*, *cloquejar*, *clavellina*, *duc(h)*, *espurnejar*, *garbera*; unes altres, Torra coincideix amb Font: (*jugar*) *a borinot*, *aturat*, *rossinyol 'clau falsa'*, i algun cop Lacavalleria es singularitza: *cortonejar* («cortonejar a un bony») 'quartonejar'; «tumorem scarificare» (doc. posterior de Labèrnia 1839).

Deixem de costat els mots enregistrats per Torra, absents en Lacavalleria: *fletxar* («parar l'arch o ballesta»), *biot d'aygua* ('bassa, bassal'), *gatejar* («anar pits per terra»), *gargoletes* 'gargoles', etc., i unitats presents en Lacavalleria, que no es troben en Torra: *monselina* («tela fina y prima»), *gatonada* («los gatons que la gata porta en una vegada»), *gatonar* («parir la gata»), etc.

7. Diatopismes

ciguela	cigala	cigala
paniquesa	mostela	mostela
bolter	voltor	voltor
alendar	alengar	alengar
pols m.	pols f.	pols f.
(nou) bufota	corcada	corcada
clasca d'ou	closca d'ou	closca d'ou
cucuc	cugull	cugull

8. I a voltes, amb algun error: Coromines (DECat V,417b, 56–59) opina que *mandre* 'pererós' va passar de Lacavalleria al Torra de 1757, Belvitges i Labèrnia, quan en realitat la font primera és Torra 1640. D'altra banda, el DCVB interpreta equivocadament *sitiar* 'assetjar' com *sitjar* (s. v.).

ratpenat	ratapinyada	ratapinyada
allitsar	lliscar/alliscar	lliscar
faldar	bolqués	bolquer
ansa	ansa o nansa	ansa o nansa
fona	fona o mandró	fona, mandró
espill	espill/mirall	mirall
onça	unça/onça	unsa/onsa
timó	timó/farigola	timó/farigola
tisores	tisores/estisores	tisores/estisores
pomer o pomera	pomer o pomera	pomer o pomera
Ø/Ø	troca/madeixa	troca/madexa
albre blanc	alba o poy	alba/poy
ventall	vano o ventall	vano o ventall
Ø/Ø	pigota o verola	pigota o verola
unflar	unflar/inflar	inflar
melich	melich/llombrígol, llum-	llombrígol
Ø/garça «Avis Diomedea. Ardea. Ardeola»	blanca/garsa «ardea, ardeola; pica, avis diomedea»	garsa «pica»
Ø/Ø	totestiu/estiverol 'mallerenga'	Ø/Ø
Ø	papafigo 'papamosques'	papafigo
Ø/mallol	mayol/mallol	mayol/mallol
Ø/Ø	mayola/mallola	mayola/mallola
purnes que salten del ferro ancès espurnejar	purnes V. espurnes espurnajar o guspirajar espurnajar o guspigar centelle V. guspira	centella, espurna, guspira espurnejar
aïna de terra «Vas fictile...»	Ø	Ø

Font s'emporta la palma pel que fa a introducció de diatopismes propis de la seva àrea, que avui si no es troben concretament a la Seu d'Urgell, sí que apareixen al seu espai dialectal. Pertanyen a una àrea àmplia, occidental, *timó*, *espill*, *melic*, *ansa*, *fona*, *pols m*. Notem la dificultat d'una adscripció geogràfica clara de *pomer/pomera*, la presència de formes genuïnes (*ventall*) i com Font és víctima d'un «faux ami» quan *garça* és interpretat com un 'agró' (Ardea, cast. *garza*), quan en realitat correspon a l'espècie 'Pica pica', confusió parcialment transmesa a Torra, però correctament interpretada en Lacavalleria («Garsa, aucell. Pica»). Recordem com Torra rebutja certs dialectalismes abruptes de Font (*cigueta*, *paniquesa*, *bolter*, *bufota*, *alendar*, *faldar*), d'àrea urgellenca, mentre que es fa ressò d'altres d'àrea més àmplia (*ansa*, *fona*, *espill*, *onça*, *timó*, *melic*), o que la devien tenir antigament (*purna*, variant avui valenciana, ALDC, II, mapa 311 i PALDC, 2, 196); alguns d'aquests mots han desembocat en Lacavalleria; *totestiu* i *estiverol* 'mallerenga' són presos de l'humanista valencià Anyés, com *papafigo* (v. Veny 1990); notem les variants ioditzades, pròpies del català central, *mayol* 'mallol', *mayola* 'mallola', *poy* 'poll', *pollancre*, admeses també per Lacavalleria.

8. *Mots fantasma*

A) LLATINS

∅	(moll o roget, peix) *Mullus barbarus <- Mullus barbatus roget, peix, Rubellio	moll o roget, peix, Rubellio
∅	(ungla olorosa, peix) *Unguis adoratus <- Unguis odoratus	∅

B) CATALANS

∅	*ventre, gran peix 'Rhombus laevis' <- ventre gran, peix	∅
∅	*lluerna 'lluerna' (peix)	lluerna
∅	*pit ros <- «a nostros vulgo pits roigs» (Anyés, Palmireno)	∅

L'edició de Torra de 1653 és plena d'errates tipogràfiques, tant pel que fa al català com al llatí, cosa especialment greu per als aprenents de les dues llengües, que trobaven *mullus barbarus* en comptes de *mullus barbatus* o *unguis adoratus* per *unguis odoratus*; que un *ventre gran* esdevenia un simple *ventre*, explicat com a 'gran peix', o que un *pit roig* es convertia en un *pit ros*. Alguns d'aquests mots fantasma van passar a edicions posteriors de Torra.

9. *Neologismes*

Protervo	protervo	protervo
∅	pulegi o puliol	pulegi o puliol
pròspera cosa	pròspera cosa	pròspero
∅	promulgar	promulgar
∅	∅	fal·làcia, fal·làs
∅	∅	prepuci
∅	prevaricació	prevaricació
Propinc	propinch	propinch, propinquitat
∅	∅	prostituir «enbagasir»
∅	∅	progenitura
∅	∅	tiorba, instrument de música
∅	silvestre	Silvestre Nom de home
∅	∅	climactèrich any, any penós en la vida
∅	∅	esperma, espermàtic
∅	∅	abdicació
∅	∅	ambulatori
∅	∅	auricular
∅	∅	laboratori
∅	estàbil cosa	estàbil, ferm

En Font apareixen alguns llatinismes (*protervo*, *pròspera*, *propinc[h]*), que recullen Torra i Lacavalleria; aquest hereta d'aquell *pulegi*, *promulgar*, *prevaricació*, i és sobretot Lacavalleria el que incorpora més llatinismes, a partir de la font francesa, Pomey: *fal·làcia*, *prepuci*, *prostituir*, *progenitura*, *climactèrich*, *esperma*, *abdicació*, *ambulatori*, *auricular*, *laboratori*; una llista a la qual es poden afegir *corruptela*, *fermentació*, *fermentar*, *intrepidat*, *inclusió*, *incursió*, *indolència*, *glàndola*, *propenso*, *propensió*, *irrecuperable*, *notorietat*, *volubilitat*, *urbanitat*. Alguns d'aquests mots acabats en *-o* (*protervo*, *pròspero*, *propenso*, *blasfemo*), que tenen aire de castellanismes, poden obeir simplement a una tendència a acomodar al català aquests mots acabats en *-us* en llatí. Aquesta pila de cultismes, la major part esdevinguts usuals entre la gent culta, constitueixen un punt d'inflexió per a l'estudi dels neologismes en la història de la nostra llengua. Ha estat possible gràcies a la «Liste de quelques mots françois tirez du latin et nouvellement introduits» del *Dictionnaire* (1671) de Pomey, que he conegut a través de Pere Montalat (v. els seus estudis de 2015a i 2015b).

10. Microestructura

1) DEFINICIONS O SINÒNIMS CATALANS

bufet. Vide bofetada	galtada, bufet, bufetada, morrada o revés	Galtada
	gargoletas, canals ab figuras de animals per les quals l'aygua de les teuladas o terrats	Ø
gatejar, anar pits per terra	gatejar, anar pits per terra	Ø
miracle o miracle	Miracle	miracle, efecte miraculós o sobrenatural
Ø	Galleda	galleda, vaixell per a pujar aygua d'un pou y també per a portar-ne
galtut. Bucco	galtut. Bucco. Malticus	galtut, qui té grossa la galta
Ø	Ø	missiva, carta
Cegonya	cegonya, artifici de tràurer aygua	Ø
ventall par a mosques	mosquer o ventall	Ø
fità o terme per a heretats	fità o terme	fità, límit
	escatar peix	Escatar un peix, llevar les escates d'un peix, despullar un peix de les escates
	escàs. cuquí, crich o estalviant. Vide apocat escàs, escafit o just apocat, escàs o cuquí	Escàs, mesquí

Així com Font acull secament la nomenclatura i rarament precisa el significat del mot, tant Torra com Lacavalleria especifiquen sovint el sentit de moltes d'entrades, com es veu en el requadre, sigui a través de breus definicions, sigui a través de sinònims o quasi-sinònims. Tot i

que Torra no es mostra tan generós em aquesta línia, no es pot dir categòricament que Lacavalleria sigui el que «per primera vegada defineix els termes» (Rico & Solà 1995: 106).

2) A) EQUIVALÈNCIA LLATINA

Escassa	regular	abundosa
---------	---------	----------

B) CITACIONS D'AUTORS LLATINS

Molts	Ulpia	pocs
-------	-------	------

L'equivalència llatina no és gaire abundosa en Font, és més àmplia en Torra i extraordinàriament frondosa, pouant descaradament en Pomey, en el cas de Lacavalleria: compareu *capàs* («capaç»), amb 66 línies de Lacavalleria, enfront de *capàs* amb una sola línia de Torra.

Les citacions d'autors llatins són nombroses en Font (Horaci, Plini, Columel·la, Virgili, Ciceró, Plaute, Esop, etc.)⁹ i poques en Torra (Ulpia) i Lacavalleria.

3) FRASEOLOGISMES

A) CASTELLANS

A un tris estigué de perdre's		
	Más vale un té que dos te daré	
	A muertos y a idos no ay amigos	
	En boca callada no y entra mosca ?	

B) NO DOCUMENTATS

	Si no li agrada, no fassa albada	
	Com l'anell al dit	
	Los tests semblen a les olles	
	Davallada avall tota merda corre	
	Ara és l'hora d'estrènyer lo cul quan lo pet és fora	
	No-m fassau pujar la mosca o mostalla al nas	Fer pujar la mostalla al nas d'algú

9. Alguns exemples: «Falcó. Accipiter, sacer ales, Virg.»; «Fang. Caenum, Virg., Lutum, Horat.»; «Flaquesa. Infirmitas, imbecillitas, defectio, Suet. Defectio virium, C. Languor virium Ovid.»

c) Nous

	La ventura d'en Samarró que pensava bàtrer y bateren-lo	
	Vés a Sarrià a barrinar mill	
	Tots los antany són millors	
	Poeta pobre no fa bon vers	

La fraseologia, molt escassa en Font (*a un tris estigué de perdre's* va venir d'un pèl, va estar a punt, va cuidar' β cast. *estar en un tris*, copiat de Bravo), com pràcticament en Lacavalleria, per contra té un paper primordial en l'obra de Torra, que acull centenars de refranys, un dels aspectes més innovadors de la seva aportació lexicogràfica que no havia estat posada en relleu fins que vam cridar l'atenció sobre la seva importància (Vený 2012). En la seva rica sèrie de parèmies genuïnes, Torra també n'acull algunes de castellaness sense traducció (*Más vale un té que dos te daré, A muertos y a idos, no ay amigos*)¹⁰ i a voltes, amb traducció, *En boca callada no y entra mosca* (cast. «En boca cerrada no entra mosca»).

11. Conclusions

1) Quant a les fonts, Font i Torra s'hi mostren honestos tot reconeixent el deute a Bravo, al contrari de Lacavalleria, que calla la font, Pomey.

2) En (orto)grafia, Torra i Lacavalleria són més propers a l'ortografia tradicional (*ny, -ix-, -tx-, -ay-*) mentre que Font s'acosta més a la castellana (*ñ, ch*), per influència de Bravo, i en algun cas resulta més innovadora (*ai, i* copulativa) o més sistemàtica (*-x-*).

3) Font incorpora un bon nombre de diatopismes nord-occidentals (*ciguela, faldar, alendar, clasca d'ou*), aollits sovint per Torra, al costat del mot oriental (*unflar/inflar*), mentre que Lacavalleria, tot admetent algunes d'aquestes parelles, s'inclina més per les variants orientals.

4) Quant als estrangerismes, Font introdueix algun castellanisme, còmplice de Bravo; en canvi, Torra es manifesta molt generós en mots forans, especialment en noms de peixos i, no tant, d'ocells, procedents de l'italià, el francès, l'occità i el castellà (*boca in capo, loriot, tremelga, torcecoll*), purament llibrescos, extrets de Palmireno, sense correspondència amb cap ús real, popular d'aquests mots. D'altra banda, Lacavalleria utilitza gal·licismes que adapta i copia del seu model Pomey (*mina, picar-se, mistionar*), a voltes sense cap adaptació (*isabelle*).

5) La microestructura llatina i a voltes la catalana de la segona edició de Torra (1653) contenen força errates d'impremta, que podien desconcertar els usuaris del diccionari, algunes de les quals es repeteixen en edicions posteriors (**unguis adoratus; *ventre, gran peix*).

6) Els neologismes, alguns presents en Torra, són especialment abundosos en Lacavalleria, a partir de la font francesa alguns dels quals en constitueixen la primera documentació (*auricular, fal·laç, prostituir, laboratori*).

7) La paremiologia té un desenvolupament espectacular en Torra, on compareixen a dojo refranys no documentats o desconeguts fins ara.

10. Per a la primera, *Autoridades* porta la variant «Más vale un toma que dos te daré» juntament amb «Quien da presto da dos veces» amb l'explicació «refranes que enseñan la liberalidad; y que así como es más útil a quien toma la possession que la esperanza, así también es más proprio del hombre honrado desposeerse de una alhaja, que no dexar obligada su persona» (s. v. *dar*); i per a la segona, «A muertos y a idos no hai amigos» «refr[án]que explica lo mucho que entibia el cariño y amistad la separación y la ausencia» (s. v. *amigo*).

Referències bibliogràfiques

- BRAVO, Bartolomé (1640): *Thesaurus verborum ac phrasium*.
- COLÓN, Germà; Amadeu-J. SOBERANAS (1986): *Panorama de la lexicografia catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- CORTELAZZO, Manlio; Giulia Petracca Sicardi (1995): «I pesci e altri animali marini», dins *Vocabolario delle parlate liguri. Lessici speciali*, 2-1, redazione a cura di M. Cortelazzo, M. Cuneo, G. Petracco Sicardi, Genova, Consulta Ligure, pp. 21–89.
- DCVB = ALCOVER, Antoni M; Francesc de B. MOLL (1930-1962): *Diccionari Català-valencià-balear*, 10 vols., Palma, Moll.
- DECat = COROMINES, Joan (1980–2001): *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*, 10 vols., Barcelona, Curial i La Caixa.
- DHLF = REX, Alain (dir.): *Dictionnaire historique de la langue française*, 2 vols., París, Dictionnaires Le Robert.
- FONT, Antoni (1637): *Fons verborum et phrasium*, Barcelona.
- LABÈRNIA, Pere (1839): *Diccionari de la llengua catalana*, Barcelona, Hereus de la Vda. Pla.
- LACAVALLERIA, Joan (1696): *Gazophylacium catalano-latinum*, Barcelona, Antoni Lacavalleria.
- MALUQUER I SOSTRES, Joaquim (1973): *Els ocells de les terres catalanes*, 2a edició, Barcelona, Barcino.
- MONTALAT, Pere (2015a): «La font francesa del *Gazophylacium catalano-latinum* de Joan Lacavalleria», *Llengua & Literatura*, núm. 25, pp. 7–27 (ed. electr. 2023-9527/<<http://revistes.iec.cat/index.php/LlL>>).
- MONTALAT, Pere (2015b): «Contribució a l'estudi del lèxic del *Gazophylacium catalano-latinum*», *Estudis Romànics*, núm. 37, pp. 373–384.
- POMEY, François (1680 [1671]): *Dictionnaire royal augmenté*, 2a edició, Lió.
- RICO, Albert; Joan SOLÀ (1995): *Gramàtica i lexicografia catalanes: síntesi històrica*, València, Universitat de València.
- TORRA, Pere (1653 [1640]): *Thesaurus verborum ac phrasium ex thesauro Bartholomaei Bravi*, 2a edició, Barcelona.
- VENY, Joan (1980): «Transfusió i adaptació d'ictiònims en el *Dictionarium* de Pere Torra (segle XVII)», dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, vol. I [= *Homenatge a Josep M. de Casacuberta* / 1], pp. 69-102.
- VENY, Joan (1983 [1993]) «Influència del diccionari catalano-llatí de Font sobre el de Torra (s. XVII)», dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, vol. VII [= *Miscel·lània Pere Bohigas* / 3], pp. 11–24. Reproduït a Veny (1993), pp. 11–21, d'on citem.
- VENY, Joan (1990): «La repercussió de l'obra de Lorenzo Palmireno en la filologia catalana», *Caplletra*, núm. 11 [Jordi Colomina (ed.), *Actes del Simposi «Cent cinquanta anys de filologia valenciana (1800–1950)»*], pp. 69-90. Reproduït a Veny (1993), pp. 87–109, d'on citem.
- VENY, Joan (1993): *Dialectologia filològica*, Barcelona, Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

VENY, Joan (2012): «Paremiología y variación dialectal», *Géolinguistique* (Grenoble), núm. 13, pp. 313–342.

VENY, Joan; Àngels MASSIP (2009): *Scripta eivissenca*, Barcelona, IEC.

VENY, Joan; Àngels MASSIP (2013): *Scripta mallorquina*, Barcelona, IEC.

II. Variació i canvi lingüístic

El problema de l'etimologia de *xafardejar*, *xafarder*, *xafarderia*

JOSEPH GULSOY

Universitat de Toronto / Institut d'Estudis Catalans

1. Notem: *xafardejar* 'parlar més o menys malèvolament d'una persona' (cast. *chismear*, angl. *to gossip*); *xafarder*, -a 'persona que xafardeja' (cast. *chismoso*, angl. *gossip*), *xafarderia* 'murmuració que es fa córrer intencionadament'. Aquests mots apareixen tard en la llengua; els primers exemples que se'n documenten són dels autors de la Renaixança:

xafardejar: «Y tot parlant d'En Manel, tot *xafardejant* del nou vehí i de sa estranya cura, s'hi emparraren fins al vespre» (J. Pons i Massaveu, *L'auca de la Pepa*, B., 1893, IV, 50)

xafarder, -a 'xerraire, tafaner': «—Diu que avui l'heu batejat: oi? —¡Ja ho ha tingut de veure la *xafardera* del tercer pis!» (Narcís Oller, *La papallona*, B., 1882, p. 157)

xafarderia 'tafaneria, murmuració d'altri' (DAguiló; recollit del parlar diari per M. Aguiló, c. 1880).¹

Aportació de J. Coromines

2. J. Coromines (DECat s. v. *safareig*) expressà l'opinió que *xafarder*, *xafarderia* i *xafardejar* serien derivats de *safareig* (de l'àrab *šahrīġ* 'bassal, estanyol'). Amb aquest motiu, observem que *safareig*, ultra els seus sentits bàsics de 'bassa o bassó amb aigua de regar', 'receptacle rectangular que s'omple d'aigua i serveix per a rentar la roba o regar', 'depòsit fet de parets de ciment, dins el qual es trepitja el raïm', solia designar 'el lloc públic on les dones rentaven la roba', i d'aquest

1. Els diccionaris principals usats:

DAguiló = *Diccionari Aguiló*; materials lexicogràfics aplegats per Marian Aguiló i Fuster, ed. P. Fabra i M. de Montoliu, vol. I-VIII, Barcelona, IEC, 1915-1934.

DCVB = ALCOVER, A. M.: F. de Borja MOLL (1930-1968): *Diccionari català-valencià-balear*. vol. I-X. Palma de Mallorca, Moll.

DECat = COROMINES, Joan (1980-2001): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, vol. I-X, Barcelona, Curial.

DCECH = COROMINAS, J.; J. A. PASCUAL (1980-1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispanico*, vol. I-VI, Madrid, Gredos.

DLabèrnia = LABÈRNIA, Pere (1840): *Diccionari de la Llengua Catalana ab la correspondència castellana y llatina*, vol. I-II, Barcelona.

sentit s'havia format, per extensió, l'expressió *fer safareig* 'conversar excessivament, amb xivarri i xafarderia', amb al·lusió del que fan les dones en els safareigs de barriada o de casa de veïnat. Aquest fet ha estat el punt central del tractament del gran mestre.

A favor d'aquesta tesi Coromines fa notar: a) en el barceloní popular es diu *una bugadera* de la dona xafardera; b) Narcís Oller diu en un passatge de la seva novel·la *Vilaniu*: «*murmuracions de safareig* que tacaven l'honra privada de la família reial»; c) E. Vogel (*Dicc. cat-alem.*, B., 1906-1911) duu: *safareig* 'xerrar potinejant reputacions'; d) *safareig* apareix usat per E. Vilanova en el sentit de 'lloc de molt enrenou i rebombori' en una novel·la seva, i e) el DCVB d'Alcover-Moll cita *safaretjar* 'murmurar, parlar malament d'algú' del DLabèrnia-Salvat (1910).²

L'evolució hauria seguit els passos de *xafar(e)tger*, *xafar(e)tgejar*, i d'allí *xafardejar* amb dissimilació comparable (*Jorgi* > *Jordi*); cf. en un altre lloc fa notar: «*llavanera* és el mateix que la *safar(e)gera* canviat en *xafardera*, sinònim de *tafanera*» (DECat VIII, 204a45)

Pel que es refereix a l'aspecte fonètic, Coromines fa notar que no manquen variants amb *x-* en la llengua: *safareig* 'bassa' és normal a l'Alguer; hi ha *xafaret* 'bassa gran' a Aiguaviva (poble de la Catalunya aragonesa), forma que s'explica «sens dubte, partint del plural *šafarečs* > *-ets*». I pel que fa a la inicial palatal *x-* d'aquestes formes, s'explica per la propagació de la palatalitat de la consonant final (VII, 577b-578a). A més, fa constar que en les altres llengües hispàniques la palatal inicial té molta extensió: normal en el port. *chafariz* 'font pública', cast. *jaraíz* 'lagar', que apareix grafiat *xarafiz*, *xarahiz* en texts medievals.

Aportació de J. Martines

3. J. Martines va ocupar-se de *xafardejar* a l'apartat dedicat a *safarejar*, *saforejar* en el seu llibre *El valencià del segle XIX: el lèxic* (B., IEC, 2012). La finalitat d'aquest treball fou, com ho constata el subtítol, valorar «l'aportació del *Diccionario valenciano* de Josep Pla i Costa».³

Els mots *safarejar* i *saforejar*, escrits en grafia apitxat *safarechar*, *saforechar* en el *Diccionario* de J. Pla, apareixen amb sentit d'ajar, manosear' i *saforechar* 'remenechar (= remenejar) l'aigua bruta'. *Safarechar* 'ajar, manosear' procedeix del *Dicc. val.-cast.* de Lamarca (1842). Martines relaciona aquest verb amb *safareig*, que apareix en el *Dic. val.- cast.* de Carles Ros (v. 1764) en la frase feta *una cosa feta safareig* 'una cosa bazucada, manoseada, y hace mal ver', amb el sinònim *safuny*. Ros hi feia notar que «en el Oficio de Curtidores, el *safareig* es otra cosa» (p. 208). Evidentment, creia que *safareig* 'balsa' i *safareig* 'cosa manoseada' eren mots no relacionats. En la secció de «Verbos» del seu diccionari duu *safunyar* 'manosear una fruita (uva, higos, ciruelos), y hacerlas mal ver' (p. 318).

Apareixen *safarech* i *safuny* 'lo revuelto y manoseado hasta el extremo' en el *Compendio de la gramática castellana* (v. 1838) de Vicent Salvà; definició que veiem amplificada en Escrig (1851) com 'revoltillo, por conjunto de muchas cosas sin orden, método, ni concierto' (s.v. *safareig*); Escrig duu, a més, el verb *safarejar* amb la var. *saforejar* 'revolver, por menear una cosa de un lado a otro, moverla de arriba abajo, zabucarla'. D'ací procedeix l'entrada *saforechar* del *Diccionario* de J. Pla: 'remenechar l'aigua bruta'.

2. *El Diccionari de la Llengua Catalana ab la correspondència castellana*, Barcelona, Salvat i Cia., 1910.

3. *El Diccionario valenciano* de Josep Pla i Costa, conservat en manuscrits (A, B, C) de c. 1870; les seves fonts principals foren *Ensayo de un diccionario valenciano-castellano*, de L. Lamarca (v. 1839, 1842), i *Diccionario valenciano-castellano*, de J. Escrig (v. 1851). Fou editat per J. MARTINES (1997): *El Diccionario valenciano de Josep Pla i Costa. Descripción i edició*, Alacant, Diputació d'Alacant, i fou estudiat per ell: *Estudi lingüístic del Diccionario valenciano de Josep Pla i Costa*, València/Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Catalana / PAM, 2000.

Escrig (1851) no inclou *safareig* 'balsa', però Constantí Llombart, en la tercera edició del diccionari d'Escrig (v. 1887), considera primària l'accepció 'balsa, alberca', i dóna com a *fam.* l'accepció 'revoltillo, por el conjunto de muchas cosas sin orden', i nota: «lo mismo que SAFUNY y SAFOR». El *Dicc. general val.-cast.* de J. Martí Gadea (v. 1891) dóna una definició més completa: «Alberca, estanque: balsa que se llena de agua y sirve para lavar la ropa y otros usos. V[ide]. *Llavador.* // *fam.* Revoltillo: conjunto de muchas cosas sin orden, ni concierto. // Cosa manoseada. V[ide]. *Safor y Safuny.*»

Martines comenta: Josep Pla també inclou *safareig* 'zafariche, alberca', però com a entrada a part, i ell mateix indica, en nota, els sentits corrents d'aquest mot en valencià actual: 'llavador, lloc de llavar la roba' i 'bassa o bassó amb aigua de regar', i, en alguns llocs: 'una mena de depòsit, on calcigaven el raïm i on deixaven l'altra renda (ametles, olives, gra) perquè s'hi eixugàs' (p. 258).

Endemés, ens diu que *safareig* o *saforeig* i *saforejar* no són sols vocables de diccionaris, és a dir, eren vocables vius emprats pels autors. En cita exemples de les obres de C. Llombart, Martí Gadea, i d'altres. Igualment, exemplifica l'ús de *safor* citant passatges d'alguns autors, entre els quals E. Escalante. A més, reporta l'ús de *safareig* 'una muntonada de coses roïnes' i *safarejar* 'rebolicar les coses', als pobles de Simat i Algemesí, respectivament (p. 258).

3.1. Aquest quadre de fets lèxics dibuixat per Martines ens permeteix fer una síntesi del conjunt de desenvolupaments semàntics i lèxics en valencià: a) *safareig* 'bassa' pren un nou sentit: 'cosa toquejada, malmesa', i 'conjunt de coses toquejades, posades en desordre'; b) de *safareig* es forma el verb *safarejar* 'rebolicar, desordenar un conjunt de coses' i 'remoure l'aigua bruta'. Com hem vist, Ros considerava *safareig* 'balsa (de curtidores)' i *safareig* 'cosa manoseada, machucada' com a mots no relacionats. I podem afegir, igualment, que Escrig inclou sols *safareig* amb sentit de 'revoltillo'.

Al costat de *safareig* 'cosa toquejada, malmesa' hi ha sinònims *safuny* i *safor*, i les formes corresponents verbals *safunyar* i *saforejar*, la variant de *safarejar*.

Ara bé, els factors que havien originat aquests desenvolupaments resten sense aclarir a hores d'ara.

3.2. En l'Apèndix adjunt Martines es refereix a la qüestió de l'etimologia de *xafardejar*, que Coromines fa venir de *safareig* (DECat, s. v.). En principi, reconeix que la locució *fer saf(a)reig* 'conversar excessivament, amb xivarri i xafarderia' és un factor molt convincent per a aquesta explicació, però hi veu entrebancs greus de tipus fònic.

1) la qüestió de la x-[š] que Coromines explica com a efecte d'una propagació de palatalitat, i 2) el pas d'una forma hipotètica **xafaretgejar* a *xafardejar* (p. 259).

Martines no descarta del tot aquesta explicació, però, amb aquest motiu, pensa avinent que es tinguin en compte les formes paral·leles *chafardear* 'chismear, entrometersé' i *chafardero* 'entrometido, chismoso', que apareixen amb lleus diferències de forma i de sentit a l'Aragó, Navarra i la Rioja i que s'exliquen com a derivats del verb *chafar* 'aplastar'.

3.3. A continuació, Martines demostra a còpia de documentació que *chafardear* i *chafardero* tenen presència ben estesa en tot el domini aragonès, incloent-hi la zona no catalanoparlant de València. El punt de partida fou *chafarrear* (intensiu de *chafar* 'hablar', en sentit figurat); aquest verb apareix amb sentit de 'charlar' el 1720, i és la variant única o principal en els primers dicci-

onaris aragonesos: així, en el de M. Peralta (1836 i 1853),⁴ que duu *chafarrear* 'hablar, platicar'; igualment el de J. Borao (1908),⁵ i el recull *Sobre voces aragonesas usadas en Segorbe*, de C. Torres Fornés (v. 1903): *chafarrear* 'hablar sin discreción'. Després, és el diccionari de J. Pardo Asso (1938)⁶ el que recull: *chafarrear* o *chafardear* 'entrometerse donde no le importa', 'alcahuetar, hablar mucho sin fundamento, parolear' i *chafardero* 'que chafardea, charrador' (p. 115).

L'evolució suposa: *chafarrear* > *chafardear* amb dissimilació *-rr-* > *-rd-* en el sufix *-arr-*; de *chafardear* 'chismear' és el derivat *chafardero* 'chismoso'.

Martines fa referència, a més, a un altre derivat de *chafar*: *chafarnar* 'aplastar' (> *chafarrar*, intensiu de *chafar*) que reflecteix una altra solució dissimilada de *-rr-* > *-rn-*. Documenta *chafarnar* en els diccionaris aragonesos, i, també, el derivat *xafarnat* en els reculls catalans (DAguiló, DCVB i DECat) en el sentit de 'baralles', 'avalot, rebumbori'. Té interès *xafarner* 'tafaner', que Martines explica per dissimilació de *-rr-* > *-rn-*, mentre que Coromines hi veu la influència del *tafaner* (DECat, s. v. *safareig*).

Martines acaba observant que el cat. *xafar* es dona en el sentit d' 'explicar, contar, hablar' en el DAguiló, i en el de 'parlar, dir coses seguit, seguit, però sense justesa o encert' en el DCVB (s. v. *xafar*), i hi ha *ben xafat* 'ben dit' en el *Diccionari Fabra* (p. 265).⁷

3.4. Aclarint l'origen de *chafardear*, forma paral·lela a *xafardejar*, Martines va fer una contribució molt apreciable a l'estudi d'aquests mots. En el seu *Estudi lingüístic* de 2000 (v. n. 1, supra), derivava el cat. *xafardejar* de *xafarrejar*, intensiu de *xafar*, amb la nota afegida «probable un aragonesisme» (n. 466). Ara bé, no veiem aquesta asserció en el seu present estudi. Sembla haver canviat d'opinió, i podem dir nosaltres amb bona intuïció, puix que d'acord amb la seva documentació, com hem vist, *chafarrear* era la forma en ús durant tot el segle XIX, i essent així la forma *chafardear* era probablement d'aparició tan tardana com el català *xafardejar*. Altrament, sabem que en català el vocable presenta més descabdellament lèxic que en aragonès, amb la presència de *xafarderia* i *xafardeig*, ultra *xafarder* i *xafardejar*.

Nova perspectiva

Els desenvolupaments en valencià

4. Els materials del *Vocabulario de Enguera y de la Canal de Navarrés*, que estic redactant per publicar-los, inclouen els vocables *chafardear*, *chafardaría*, *chafardero*, i, a més, *chafaret*, que és un mot de gran importància per al nostre estudi. Apareix amb els següents sentits a Anna i Énguera: 1) 'charco o cualquier hoyo lleno de agua sucia y barro' (Anna), 2) 'lugar mojado, sucio': «Quin *chafaret* hais armáu, con tan poco cudiáu en el guisaor» (Énguera), i 3) 'sitio con fango blando, aguanoso, muy pisado' (Anna) amb l'exemple: «¡No *chafes* por ahí, que harás un *chafaret!*», és a dir: 'clotets amb aigua bruta'.

Vicente Llatas recull al Villar del Arzobispo, Alcublas i Chulilla *chafarete* 'charco' amb l'exemple: «Cuando arrojies (= arruixes) la entrá, no hagas *chafaretes*»,⁸ més important encara *El Chafaret* és, segons informes, el nom d'una partida a Ludiente (Alt Millars).

4. *Ensayo de un Diccionario aragonés-castellano*, Saragossa, 1836 i 1853.

5. *Diccionario de voces aragonesas*, 2a edició, Saragossa, 1908.

6. *Nuevo diccionario etimológico aragonés*, Saragossa, 1938.

7. FABRA, Pompeu (1952): *Diccionari general de la llengua catalana*, 2a edició, Barcelona.

8. *El habla de Villar del Arzobispo y de su comarca*, València, Institución Alfonso el Magnánimo, 1959, p. 193.

Això a part, hem vist que *xafaret* 'bassa gran' es dóna a Aiguaviva (poble de la Catalunya aragonesa), i fou explicat per Coromines com a forma treta del plural de *xafareig*: [šafarečs] > [šafarets].

Tenim notícies, a més, de l'ús de *xafaret* i *xafareig* amb el mateix valor a la Codonyera, poble veí d'Aiguaviva. Artur Quintana, que havia estudiat el parlar d'aquest poble,⁹ recull *xafaret/xafareig* en els contextos següents: *apartat* 5.12 «Els cursos d'aigua»: «La pluja causa una sèrie de trastorns: quan plou i l'aigua s'acumule pels camps [...] especialment si s'hi acumula molt de fang i brutícia se fa molt *xafaret/xafareig*» (p. 86); *apartat* 5.14 «Terra»: «si [la terra] és semilíquida i bruta és *xanfuç* o *xafaret/xafareig*» (p. 87), i, a l'*apartat* 5.140 «La conversa»: «*Xafarderies* és també *xafaret* i *dijenda*» (p. 128). Hi tenim, doncs, *xafaret/xafareig* amb matisos estesos del sentit de 'bassa, d'una banda, i *xafareig* amb el sentit de 'fer xafarderies de les dones (al safareig)', de l'altra.

4.1. El vocable *chafaret* 'hoyo lleno de agua sucia y barro' a la zona Ènguera-Anna i *chafarete* 'charco' al Villar del Arzobispo sols pot ser d'origen valencià, i, per tant, no dubtem que *xafareig/xafaret* en els mateixos sentits tenien ús en el domini valencià, però, a diferència de la Codonyera, ací al costat de *safareig*. Els lexicògrafs valencians només es refereixen a la variant *xafareig*, potser per haver considerat *xafareig* 'bassa' poc genuïna o advenidissa. Així, considerem ben segur que la frase citada per Llatas, «Cuando arrojes la entrà, no hagas *chafaretes*», era una rèplica de «Quan arruixes l'entrà, no faças *xafarets*», que s'oià al poble veí de Llúria i en altres de la zona. En tot cas, interessa afegir que Llatas s. v. *arrojjar* 'rociar' indica la seva provenença del val. *arruixar*.

4.2. Hi ha coincidència entre els sentits de *chafaret* i *xafaret* documentats a Anna i a la Codonyera, però la definició que hem registrat a Anna especifica més: sitio con fango blando, aguanoso, muy pisado, i l'exemple: «¡No *chafes* allí, que harás un *chafaret*!». Observem: *chafes* (del verb *chafar* 'pisar'), que causa el *chafaret* ('clotet ple d'aigua bruta i fang'), mot extret de *xafareig*, variant de *safareig*. Hi ha raons per suposar que *safareig*, mot d'origen àrab sense una família definitiva, fou atret a l'òrbita de *xafar*. Ben mirat, això no estranya: hom *trepitjava/xafava* el raïm en el depòsit anomenat *safareig/xafareig*, així que no era gaire infreqüent sentir dir *xafar el raïm al safareig/xafareig*.

Sigui el que sigui! Veient-hi una relació íntima entre els dos mots, ens és possible donar compte dels desenvolupaments semàntics que ha tingut *safareig* en valencià, i també de la formació de *safunyar* i *safuny*, i de *safor* i *saforejar* (§ 3.3-3.5).

4.3. Una breu anàlisi dels fets lèxics ens ha convençut que en la primera meitat del segle XVIII, abans del període en què Carles Ros va redactar el seu diccionari (1764), en valencià es donava *safareig* (que Ros coneixia com 'la balsa de los curtidores') i *safareig/xafareig* en sentit de 'cosa manoseada, de mal ver', Ros va usar *safareig* en dos sentits.

La seva definició de *safareig* i *safunyar* deixa clarament la intervenció de *xafar* 'deformar (una cosa) per compressió de dits o de peu' en la formació del sentit 'cosa manoseada, de mal ver':

1) Ros s. v. *safareig, safuny*: «qualquiera cosa de comer, cruda, o guisada, que por (h)aver-la *manoseado*, u *bazucado*, queda como *machacada*, y haze mal ver, se dize *qu'está feta un safareig* (o un *safuny*). En el Oficio de Curtidores *safareig* es otra cosa» (p. 208).

9. *El català de la Codonyera*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2012.

Notem la cursiva: *manoseado*, *bazucado*, *machacado*, tots, l'un i l'altre, l'efecte de l'acció de *xafar* amb el dit.

2) *safunyar*: «quando *manoseando*, u *palpando* las frutas tiernas (puestas en banastos, u cestas, según las ponen para transportarlas, y venderlas), como uvas, higos, ciruelas, y se *revientan* algunas, o alguna, *quedando todas*, o *las más, untadas*; esso en Valenciano se dize *safunyar*» (p. 318).

Notem: la uva en una cesta o banasta al ser *manoseada* y *palpada* (= chafada por la mano), se *revientan* algunas y quedan *todas* o las más *untadas* (o sea, *cubiertas de jugo*), y hacen mal ver (porque forman una masa de suciedad líquida). *Hi ha a la base l'imatge del raïm xafat en el cup i la massa del suc produïda*; i recordem també l'exemple d'Anna que significa: *xafar el llot caminant i produir xafarets* (clots d'aigua bruta amb fang).

D'aquest sentit de *safareig/xafareig* es va formar *safarechar* 'ajar, manosear' del diccionari de Lamarca, i, a través d'ell, el del *Diccionario* de Josep Pla (§ 2).

4.4. *L'origen de safunyar*. Aquest verb continua en ús en valencià en el sentit que donava Ros; Eugeni S. Roig el defineix més clarament: 'toquejar grosserament amb les mans algun gènere, especialment coses de quemenjar, fins a fer-lo malbé, o deixar-lo mal veure' (*El valencià de sempre*, Alzira, Bromera, 2014, p. 690). Coromines (*s. v. safareig*) considera *safunyar* «format amb FONYAR i prefix *so-* SUB- (cf. encara el cast. *zahondar*); més s'acosta encara al sentit de *fonyar*, la forma que d'aquest verb dóna de Val[ència] el DAg «*xafunyar*: hocicar los cerdos, grufar, aixecar la terra amb els morros»; *xafunyar* «exprimir la uva en el lagar» usat per C. Llombart en *Tabalet* [sic] i *Donsayna* (que Gulsoy relacionaria amb *gasunya* 'rebatina' de Sanelo, p. 330)». Notem: el sentit que dóna el DAguiló és una altra accepció.

Em cal notar que el mestre no cita acuradament el que jo hi havia dit a la p. 330 del *Diccionari val.-cast.* de Sanelo.¹⁰

En realitat, es tractava d'una nota sobre l'origen de *gasunya* 'rebatina', i en relació amb aquesta qüestió jo comentava els verbs que presenten el sufix *-unya*, un d'ells *safunyar*. Jo hi deia: «*safunyar* 'bazucar' en Ros, 1764; encontramos además una var. del último verbo, *xafunyar* 'exprimir la uva en el lagar', en una obra de C. Llombart (*Tabal i donsayna*, 120). El verbo *xafunyar* acusa una base *xafar* con una contaminación de *funyar* 'estrujar' (y es según Alcover-Moll, usual en Ibiza como 'pisar la uva')» (p. 330).

Ara, però, més aviat diria: *xafunyar* s'havia format de l'encreuament de *fonyar* i *xafar*, verbs que l'un i l'altre té el sentit de 'xafar el raïm'; de *xafunyar* es va formar secundàriament *safunyar* d'acord el model de *safareig* / *xafareig* i *safor* / *xafor* (cf. § 3.4).

4.5. *L'origen de safor*. Com hem indicat (§ 2.1), *safor* i *safuny* són dos sinònims de *safareig* 'cosa amoneasada' (§ 2.1). Recordem la definició de *safareig* en C. Llombart, *Dicc. val.-cast.* (3a ed. d'Escrig): 'balsa, alberca [...] i també 'fam. revoltillo' [...] cosa manoseada, lo mismo que SA-FUNY y SAFOR. Dit d'altra manera, *safuny* i *safor* són sinònims de *safareig/xafareig* 'cosa manoseada'.

Referent a l'origen d'aquest mot, interessa el que diu Martines: «Joan Coromines (DE-Cat, *s. v. safareig* [...], guiat per la malfiança davant el DLlombart, no creu que existeixi tal mot [...]. Oblida que Gulsoy (1964, p. 350-351) ja n'havia aportat un testimoni [citant-ne d'una obra de C. Llombart]: «Entre tant val el chiquets / a revoltons per la sala, / Entrant i eixint a la

10. GULSOY, Joseph (1964): *El Diccionario valenciano-castellano de Manuel Joaquín Sanelo. Edición, estudio de fuentes y lexicología*, Castelló de la Plana, Sociedad Castellonense de Cultura.

cuina / Y fent un *safor* de casa» (p. 259). Martines mateix es pregunta: «És aquest 'safor un der. regressiu de 'saforeig, var. de safareig? En aquest cas la var. amb -o- pot explicar-se per la influència d'altres mots propers (*fonyar*) o com a resultat del contacte amb la labial f. L'hem de vincular amb algun altre vocable (potser *safarós* 'brut, fastigós')?» (p. 259).

Ara bé, nosaltres, sabent que *safor* 'cosa manoseada, de mal ver' té a la base 'uva chafada, de mal ver', no vacil·lem veure el seu origen en *xafó* 'xafada, acció i efecte de xafar', mot recollit per el DCVB en l'autor castellonenc J. Pasqual Tirado. Aquest mot fou interpretat com *xafor* amb la -r muda. És ben sabut que la -r final és muda al Maestrat i Morella, igual que en català en general. Tot indica que *safor* s'havia format secundàriament de *xafor* com una variant natural, com en el cas de *safunyar* de *xafunyar*.

De *safor* es forma *saforechar*, que veiem en el *Diccionario* Josep Pla en sentit de 'remenejar l'aigua bruta', i, grafiat *saforejar* com una variant de *safarejar* en el diccionari d'Escrig. El *Diccionari Normatiu Valencià* de l'Acadèmia Valenciana de Llengua el defineix com 'remoure una cosa desordenadament, embrotar, empastrar amb un líquid o materia pastosa' (llegit a Internet).

Els desenvolupaments en català propi

5. Segons indicis, l'àrab *šahrīġ* 'bassol, estanyol' havia vingut al català en dues formes: a) *safareig*, per l'evolució normal de la *š* (enfàtica) > [ts] > [s]; el mot es grafia *çahareg* en documents de 1156 i 1298 (DECat VII, 576a49-b2), i en plural *çafaregs* en *Costums de Tortosa* (DCVB s. v. *safareig*); en arag. *zafariche*,¹¹ b) *xafareig* [šafareč].

Són restes d'aquesta variant:

1) l'alguerès *xafareig*, avui pron. [çafaréc]; el diccionari alguerès de J. Sanna, dona s. v. *txafareig* «Gran balça, feta en muratura, a on cau l'aigua que los cadufos munten del pou. Un temps cada hort teniva lo seu safareig per poguer amarar». ¹² Se sap que la presència del català a l'Alguer (ciutat de Sardenya) data de c. 1360, arran de la seva conquesta pels catalans-aragonesos el 1354.

2) *Xafreig* 'safareig', usual a Artà, Mall. (DCVB s. v.).

3) La dualitat de les formes *safareig* i *xafareig* / *xafaret* en el domini valencià (§ 4.3).

4) *Xafaret* 'bassa gran' a Aiguaviva d'Aragó i *xafareig* / *xafaret* 'clots d'aigua bruta i fang', i *xafaret* 'xafarderies' al poble veí de la Codonyera (§ 4).

5) És normal suposar que el quadre de fets propi als pobles d'Aiguaviva i la Codonyera es donava també en diverses parts del Principat. Referent a aquest punt, interessa la informació provista (27.3.2015) pel professor P. Comallas Casanova, de la Universitat de Barcelona, natural de Cal Rosal (poblet prop de Berga): *xafreig* [šəfrèč] 'safareig' és general al Berguedà.

Endemés, segons la informació provista per Maxime Boisset a Occitània, existeix *safareig* en diverses variants, com ara *safarès*, *safaret*, *chafaret*, *jafaret* i amb el sentit de 'soroll de veus i crits' (25.3.2015).¹³ Tot indica que entre les variants indicades *chafaret* havia tingut gran arrelament a Occitània. F. Mistral, *Tresor*,¹⁴ s. v. *chafaret* (vars. *jafaret*, *sofaret*), duu: «m. Bruit confús, tumulte, vacarme, tapage [...]. Menon un brave chafaret 'ils font un bruit d'enfer', Lou chafaret de la mer, de l'aurige, 'le mugissement de la mer, de l'orage'», i cita una sèrie d'exemples de diversos

11. STEIGER, Arnald: «Elementos constitutivos: arabismos,» dins *Enciclopedia Lingüística Hispánica*, vol. II, p. 116.

12. <<http://www.algues.net/vocabols/23078/txafareig.aspx>>.

13. La informació de part d'aquests lingüistes fou avançada en resposta a l'apel·lació d'Eugeni S. Reig als companys de Facebook. Agraïxo a Eugeni de cor la seva col·laboració.

14. MISTRAL, Frédéric (1979). *Lou Tresor dóu Felibrige. Dictionnaire provençal-français*, reedició [1a edició, 1878], Aix-en-Provence.

autors; associa *chafaret* amb el cat. *xafer*, i trata de mostrar-ne l'origen en l'hebreu *shaphar* 'corna de bélier percée de quelques trous, instrument de musique' (s. v.). El DCVB defineix *xafer* com 'esclafada', un derivat de *xafar*. La identificació de *chafaret* amb *xafer* no sorprèn, atesa la figura fonètica del mot. D'altra banda, la dualitat de les variants en *ch-*, *j-* i *s-* (*safarès*, *safaret*) reflecteix la dualitat del mot a l'origen català: *safareig/xafareig*, *safaret/xafaret* (extrets del plural).

Pel que fa al sentit 'soroll de veus i crits', és el mateix que es produïa als safareigs pels xivarris de les dones bugaderes. Ja hem esmentat l'ús de *safareig* en sentit de 'lloc de molt renou i rebombori' (§ 2.1), i el DCVB registra *safareig* # 6 fig. 'conjunt de crits i soroll desordenat, recollit només al Penedès, però no dubtem que devia ser usat pertot. Endemés, l'aparició de *chafaret* 'veus de soroll i crits' en texts occitans de la segona meitat del s. XIX indica que en català *safareig/xafareig* ja tenia aquest sentit a les primeries de la mateixa centúria.

En tot cas, en vista del conjunt d'aquestes dades podem dir amb tota confiança que *xafareig*, *xafaret* es donava en català com a variant forma de *safareig* des de bon principi.

5.1. Coromines, que tenia a la vista sols *xafareig* de l'Alguer i *xafaret* d'Aiguaviva, havia suposat que la inicial *x-* es devia a la propagació de la palatalitat (§ 2). Al mateix temps, però, havia notat que la *x-* té molta extensió en les llengües hispàniques: en portugués *chafariz*, i cast. *jaraíz*, etc. Aquestes formes amb *x* [š] suposen una base šahrís en àr. i Coromines ho explica com: «una curiosa metátesis de palatalidad» (DCECH s. v. *zafariche*, VI, 32a39). Però Federico Corriente,¹⁵ en nota al cast. *jaraíz* / *šabriğ*, indica que en l'àrab andalusí es donava vacil·lació entre *š* i *s* (p. 475), és a dir, entre *šahrīg* i *sabrīg*. Hem de suposar, doncs, que el mot havia entrat en català amb aquestes dues variants per donar *safareig* i *xafareig*.

6. a) Ja sabem que *safareig/xafareig* 'bassa' per desenvolupament semàntic es diu també de 'closets plens d'aigua bruta', i, a més, del 'lloc on les dones renten la roba', i, 'xafarderia de les dones bugaderes'. El nostre mot ja tenia la base semàntica plena per a la formació dels mots que ens interessa, ço és, *xafardejar* i *xafarder*, però sabem que intentar de passar de *safareig/xafareig* a *xafardejar* topa amb problemes greus (§ 3.2).

b) El verb *xafar* 'esclafar', format de l'onomatopeia čaf! čaf! (DECat IX), pren el sentit de 'parlar molt' (DLab., 1840), probablement perquè el qui parlava molt i contínuament čafava, čafava les sensibilitats. És significatiu el subst. *xafa* 'qui enraona molt' (Lab. 1840) i 'xerraire, qui parla insistentament, importunament' (DCVB); a més, *xafar* accep. fig. 'parlar, dir coses seguit, seguit, gaire justesa o encert' (DCVB).

De *xafar* veiem format amb el sufix *-ot xafarot* m. i f. 'xafarder' i de *xafarot*: *xafarotejar* 'xafardejar' (usual, Camp de Tarr., DCVB), i *xafaroter*, *-era* 'xafarder' i *xafaroteria* 'xafarderia' (DLab.-Salvat). A més, de *xafar* 'parlar molt' es forma *xafarrar* (intensiu), i aquest es fa *xafarnar* (per dissimilació), i d'ací *xafarnat* 'baralles', 'avalot, rebombori' i *xafarner* 'tafaner', potser per alguna ajuda per part de *tafaner* (DECat, s. v. *safareig*).

Enfront d'aquests vocables, tots membres de la família de *xafar*, hi havia *xafareig*, var. *xafaret* 'xafarderia'. No es pot dubtar que aquest mot aïllat sense família definitiva ben aviat s'havia entrat a l'òrbita de *xafar*. Això ho facilitava, a més a més, la figura fonètica de *xafaret*, que tenia l'aire d'un derivat de *xafar*.

Es pot pensar que *xafarder* s'havia format de *xafarner* 'tafaner', però és més prometedor intentar de derivar-lo de *xafardeig*, que es documenta en els sentits de 'clot d'aigües brutes' i 'xa-

15. «Los arabismos del hispano-romance entre Asín y Coromines,» dins Joan Coromines, *vida y obra*, Madrid, Gredos, 2008, pp. 436–481.

farderies' (DAguiló, DCVB), mot que reuneix els sentits de *xafareig/safareix* Ara bé, *xafardeig* amb sentits de 'clot d'aigües brutes' i 'murmuració' no pot ser un derivat de *xafardejar* per regressió, i així l'única possibilitat que ens resta és derivar-lo de *xafareig*. Creiem, doncs, que *xafareig*, mot ja pertanyent a la família de *xafar*, interpretat com un derivat directe de *xafar*, es deia *xafarreig* [-rr-] i d'allí resultava *xafardeig* per dissimilació -rr- > -rd-, tan comú en els derivats de *xafar*.

De *xafardeig* són derivats *xafardejar* i *xafarder*, i d'on *xafarderia*.

***Maüix*: un genovesisme nàutic del català**

MAR MASSANELL I MESSALLES

*Universitat Autònoma de Barcelona*¹

Estem massa acostumats que s'entengui la gramàtica històrica com l'estudi dels canvis lingüístics que ha d'arribar necessàriament als orígens de totes les formes, a l'etimologia. Potser cal no imposar-se aquesta fita i treballar en el buidatge dels textos existents, per tal d'obtenir llum de qualsevol moment de la història dels mots o de les expressions.

Joan Martí i Castell, *Gramàtica històrica. Problemes i mètodes*,
València: Universitat de València, 1990, p. 106.

És ben sabut que els contactes entre el català i l'italià han estat intensos en diferents moments de la història, i molt especialment durant l'edat mitjana, tant per la dominació de la corona catalanoaragonesa sobre els regnes de Sicília i de Nàpols com pels intercanvis comercials amb les potències rivals de Gènova i Pisa (Nadal & Prats 1982, 1996; Feliu 2008). Aquests contactes —i els que es van produir durant el Renaixement i més endavant— van provocar la introducció en la llengua catalana d'un cabal lèxic considerable d'origen italià (Colón 1976: 176–182, Bru-guera 1985: 78–80), abundós sobretot en determinats camps semàntics, com els vinculats al comerç i a la navegació marítima. En una obra recent sobre els italianismes del català (Gomez 2012: 79), es fa notar que «gli influssi linguistici dell'italiano nell'area semantica della vita marittima (intesa in senso ampio, con riferimento a tutto ciò che ruota attorno alla navigazione, alla pesca e all'itticoltura) sono abbastanza numerosi, considerati i frequenti contatti marittimi tra le penisole iberica e italiana». S'ha remarcat que, en aquest camp semàntic concret, el dialecte genovès és una font generosa de manlleus cap al català: «Passando alla terminologia nautica, non si faticerà molto a trovare altri debiti del catalano ai dialetti liguri» (Veny 2008: 403). Devem a Veny (2013: 99–107) la demostració que un esplet de termes nàutics (*xurma*, *nautxer*,

1. Aquest treball ha estat possible en part gràcies a l'ajut 2014-SGR-1328 concedit per la Generalitat de Catalunya al grup de recerca consolidat de la UAB Grup de Lexicografia i Diacronia.

gúa, amant, artimó, estamenera, pàmfil, tercerol, ves) són tributaris del dialecte genovès, i no pas hereus directes del grec com sovint es pretenia.

És justament en aquest àmbit de la vida marítima, concretament en el camp de la construcció i el manteniment de les embarcacions, on s'inscriu l'italianisme —més precisament, el genovesisme— que motiva aquestes pàgines. El referent és una eina emprada pels calafadors. En el *Diccionari català-valencià-balear* (DCVB) d'Alcover & Moll hi trobem l'entrada següent:²

1. MAÜLL *m.* ant., de significat desconegut, i que tal vegada és errada de còpia (per *martell?*). Tres mahulls de calafat, doc. a. 1467 (ap. Aguiló Dicc.).

Certament en el *Diccionari Aguiló* hi ha l'entrada *maull* [*mahull*], sense definició, amb la mateixa citació («It. III mahulls de calafat») i la referència de l'origen d'aquesta atestació («Inv. Atarazanas, 1467»).³ Després de fer una cerca en la resta de diccionaris de la llengua històrica i dialectal, ha resultat que el terme *maüll* n'és absent: no apareix en el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* de Coromines, ni en la part ja accessible del *Vocabulari de la llengua catalana medieval* de Lluís Faraudo de Saint-Germain, en curs d'edició electrònica a l'IEC, ni en l'inèdit *Essai de dictionnaire historique de la langue catalane*, de Julià-Bernat Alart, custodiat a la Mediateca de Perpinyà;⁴ només el retrobem en el *Tresor de la llengua* de Griera, que com el DCVB reporta l'hàpax recollit en el *Diccionari Aguiló*. Tampoc no consta en els diccionaris de la nostra tradició lexicogràfica als quals hem tingut accés: el *Liber elegantiarum* d'Esteve (1489), l'anònim *Vocabolari molt profitós per apendre lo Catalan Alamany y lo Alamany Catalan* (1502),⁵ el Nebrija-Busa (1507), el *Vocabulario del humanista* de Palmireno (1569), el *Thesaurus puerilis* de Pou (1575),⁶ el *Fons verborum* de Font (1637), el *Thesaurus* de Torra (1757 [1640]), el *Gazophylacium* de Lacavalleria (1696), el *Diccionario valenciano-castellano* de Ros (1764), el *Promptuario trilingüe* de Broch (1771),⁷ el *Diccionario catalán-castellano-latino* d'Esteve, Bellvitges i Juglà (1803), el *Diccionario castellano-catalán* de Ferrer (1847 [1836]), l'anomenat *Quintilingüe* (1839), el *Diccionari de la llengua catalana* de Labèrnia (1864–1865 [1839-1840]), el *Diccionari mallorquí-castellà* de Figuera (1840), el *Diccionario valenciano-castellano* d'Escrig (1871 [1851]), el *Vocabulario castellano-menorquin* d'Hospitaler (1869),⁸ el *Nuevo diccionario mallorquín-castellano-latín* d'Amengual (1858–1878) i el *Diccionario valenciano-castellano* de Sanelo (inèdit fins a l'edició de Gulsoy, de 1964). Esmentem a banda el *Novísimo diccionario de la lengua castellana con la correspondencia catalana* (1866-1867) de Labèrnia, el

2. En el DCVB hi ha una segona entrada *Maüll* que no sembla que tingui res a veure amb el mot que ens ocupa: «2. MAÜLL || 1. *topon.* Lloc de la vegueria del Pallars, que apareix anomenat en el Nomb. fochs Cat., a. 1359, pàg. 73. || 2. Llin. existent a Barc., Ll., Mur, etc.». Aquest topònim, i d'altres amb les variants *Mesull, Meüll, Maülls, Marull, Mosoll*, escampats pel nord del Principat, es recullen en l'*Onomasticon*, en el qual Coromines informa que provenen del cèltic ME[ðð]ULLO o ME[ðð]ULLIO (amb el resultat habitual [ðð] > [z] o Ø), ètim en què s'observa l'arrel indoeuropea MEDHYO-, circumstància que concorda amb el fet que aquest topònim dona nom a llocs menors situats en una posició intermèdia entre dos, o més, de més importants.

3. La referència «Inv. Atarazanas» no apareix en la «Llista (provisional) de les principals obres citades en abreviatura» que encapçala el *Diccionari Aguiló*, el qual no n'inclou cap de definitiva. No podem donar més dades, doncs, sobre la font d'aquest mot.

4. Òbviament tampoc no pot constar en el *Diccionari Balari*, que només recull lemes de la lletra A a la G.

5. Absent d'aquest primer diccionari català-alemany, tot i que conté els capítols següents: «Lo .xxii. capitol es de tot estroment e ferrame[n]ta d faena», «Lo .xxxii. C. es de ls naus y galeres».

6. Absent en el *Thesaurus* de Pou, malgrat que aquest conté un capítol «De coses de nauegar», amb una secció «Dels instruments de vaxells» i una altra «Dels officis de nauegar».

7. Absent en el *Promptuario*, que té com a capítols més propers «De la Guerra, y de la Marina» i «Noms de diferents Oficis, y altres cosas».

8. Absent del diccionari d'Hospitaler, tot i que compta amb els apartats «Profesions, arts, officis, einas, ormetjos, instruments» i «Marina, barcos, construcció, velam, cordam».

Novísimo diccionario manual de las lenguas castellana-catalana de Saura (1884 [1883]), el *Diccionario valenciano-castellano* d'Escrig corregit i augmentat per Llombart (1887) i el *Novísimo diccionario general valenciano-castellano* (1891) de Martí i Gadea, en els quals tampoc no apareix l'entrada *maüll*, tot i que més endavant hi haurem de retornar perquè el fil de la recerca ens durà a trobar-hi formes relacionades.

Tanmateix, malgrat l'absència de *maüll* en la nostra tradició lexicogràfica, no sembla que es tracti del que se sol anomenar *mot fantasma* (Bastardas 1961), atès que en el llenguatge d'especialitat de l'ofici de calafatador existeix el terme *maüix*, recollit a la *Gran Enciclopèdia Catalana* (GEC) ja des de la primera edició (volum 9, 1976), que pel caràcter enciclopèdic d'aquesta obra justifica que s'hi inclogués un mot que, en canvi, no figura en el *Diccionari general de la llengua catalana* de Fabra (1932 i edicions posteriors, fins a la 32a edició de 1994) ni en el *Pal·las de Vallès* (1947 [1927]). La presència d'aquest terme d'especialitat a la GEC (1976) devia ser la via d'entrada en el *Diccionari de la llengua catalana* (1982) i en el *Gran diccionari de la llengua catalana* (1998) que en deriven, amb la mateixa definició («Eina del calafat, de les anomenades *ferros*, que serveix per a treure l'estopa vella dels comentos») i potser indirectament també és a l'origen de la inclusió de l'entrada *maüix* en el *Diccionari de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans (DIEC) ja en la primera edició de 1995 («Ferro de calafat per a treure l'estopa vella») i en la de 2007 (DIEC2). També el recull el TERMCAT, per una doble via: d'una banda, l'obra de Jordi Salvador (2007), *Paraules de mar*, accessible en línia, i de l'altra, la fitxa de la base de dades del TERMCAT, que n'amplia la definició («Eina del mestre d'aixa que consisteix en un ferro angular, amb un extrem eixampliat i una escotadura al mig, emprada per treure l'estopa vella dels comentos») i en proporciona les equivalències en castellà: *ferrestre, mabujo, magujo, sacaestopa*.

Tant per la similitud formal com pel camp semàntic, és obvi que hi ha d'haver una relació estreta entre el terme *maüix* 'ferro de calafat per a treure l'estopa vella', que recull la lexicografia actual, i la forma *maüll* (*de calafat*), que reporta el *Diccionari Aguiló* a partir d'un inventari quatrecentista de les Drassanes, i que reproduceixen el DCVB i el *Tresor de la llengua* com a paraula desconeguda, de la qual tampoc no donen raó la resta de diccionaris històrics de la llengua catalana. De fet, la variant *maüix* tampoc no sembla gaire ben representada en la tradició lexicogràfica catalana que hem repassat adés, tot i que, en aquesta ocasió, sí que l'hem localitzada en un vocabulari d'especialitat del principi del segle xx. Sota la grafia *maux*, aquest terme té entrada en el *Vocabulari de l'art de la navegació i de la pesca*, de J. Amades i E. Roig, publicat a Barcelona el 1924 com a extret del *Butlletí de Dialectologia Catalana*, XII («Ferro angular amb un eixamplament en un extrem i amb una escotadura al mig. Serveix per a treure l'estopa empresonada entre els comentos de les taules del forro dels bastiments»). Podria ser la font de l'entrada *maüix* de la GEC.

També és evident que les formes catalanes *maüix* i *maüll* han d'estar emparentades amb les castellanes *mabujo* i *magujo*, que el TERMCAT proporciona com a traduccions del terme català actual. Retornant sobre els diccionaris bilingües català-castellà o castellà-català de la nostra tradició lexicogràfica, hi hem localitzat dues formes interessants. D'una banda, en el *Novísimo diccionario manual de las lenguas castellana-catalana* de Saura (1884 [1883]) hi trobem tant *mabujo*, traduïda al català com a «descalçador»,⁹ com *magujo*, traduïda per «meuch, escarpa». No cal dir que la forma *meuch* obre interrogants, més que per l'alternança vocàlica, justificable sense gaire esforç en posició àtona, per la grafia *-ch* final. En la nostra tradició gràfica, aquest dígraf final representa una oclusiva velar sorda, [k], que no concorda amb les variants amb

9. CALCAR v. tr. 2. ant. Pitjar, posar una cosa estreta entre altres. *Los calafats veem que calquen la estopa en los lenys e en les naus*, Lluç Cont. 122, 29 (DCVB, s. v.).

palatal final que coneixem (*maüll, maüix*); això ens porta a preguntar-nos si som davant d'una interferència gràfica castellana, atès que una pronúncia amb sibilant palatal final, encara que fos africada, concordaria millor amb les dades de què disposem. Una ullada a diverses entrades del diccionari de Saura (1884 [1883]), però, convida a descartar aquesta idea: *-ch* hi representa una velar final (hi hem trobat *blanch, franch, müstich, melancólich, foch, lloch, moch, bòch, buch*, etc.), mentre que l'africada palatal hi té les representacions *-ig, -tx, -tj, -tg* (per exemple, *maig, enuig, goig, roig, boig, estótx, mitj, despatg, fatg o faig*, etc.). De tota manera, com que no coneixem l'origen de la forma *meuch* reproduïda en el diccionari de Saura (1884 [1883]), no podem descartar que no provingui d'una font en què la grafia *-ch* final fos fruit d'una interferència.

L'altra forma a què ens referíem l'hem localitzada en el *Diccionario valenciano-castellano* d'Escrig corregit i augmentat per Llombart (1887): «Maguig, m. Magujo», equivalència a la qual segueix la definició del terme. A banda del fet que la grafia final suggereix una pronúncia africada, en aquest cas sobta la presència de la velar interior, absent de la resta de variants catalanes que hem localitzat. Se sap per l'estudi de Gulsoy (2001: 84, 86) que l'obra d'Escrig conté entrades que són males traduccions del castellà i no pas termes catalans vius: «Però tot i els seus diversos mèrits, aquest diccionari dista molt de ser satisfactori. Està ple d'errors, de castellanismes insòlits i de formes imaginàries [...]: *ahog* 'ahogo', *hurà* o *hurany* 'huraño', *còlja* o *colja* 'colcha', *còlm* 'colmo', *colmill* 'colmillo', *colgaig* o *colgajo* 'colgajo', *colgadiç* 'colgadizo', *catr* o *catre* 'catré', *casuïj* o *casuja* 'casucha', *fiam* o *fiambr* 'fiambré', *belitr* 'belitre'». En aquesta ocasió, tanmateix, cal atribuir l'entrada *maguig* a l'ampliació de Llombart, atès que és absent de les edicions de 1851 i 1871. Gulsoy (2001: 89-90) revela que Llombart va prendre com a model el diccionari de la Real Academia Española i avisa que la «submissió al diccionari castellà —el més gran defecte de la seua obra— el fa incórrer en errors considerables». Ens inclinem a pensar, doncs, que la forma *maguig* no tenia existència certa, sinó que respon a una adaptació forçada del terme *magujo* (compareu amb el cas paral·lel *colgajo* → *colgaig*), el qual apareix amb una definició idèntica, mot per mot, en la dotzena edició del diccionari de la Real Academia Española, de 1884: «Instrumento de hierro, corvo, á manera de hoz, que sirve para sacar la estopa vieja de las juntas del costado y cubiertas de las embarcaciones». Uns anys més tard, Martí i Gadea recull *maguig* en el *Novísimo diccionario general valenciano-castellano* (1891), circumstància que respon al fenomen, tan conegut, de la transfusió lèxica entre diccionaris (Veny 1993), i que no valida, doncs, l'existència real d'aquest terme.

Com que les formes castellanques han estat més estudiades que les equivalents catalanes, ens proporcionaran el fil a partir del qual podrem esclarir-ne l'origen. El DRAE recull com a normativa la variant *magujo*, que considera sinònima de *descalador*,¹⁰ a partir de la qual *mabujo* es pot justificar pel fenomen fonètic conegut com a *equivalència acústica* (Veny 1989): només cal comparar amb el canvi *agujero* > *abujero* o, a la inversa, *abueta* > *agüeta*. Dins de la tradició de diccionaris de la Real Academia Española, l'entrada *magujo* ja es troba en el *Diccionario de Autoridades* (vol. IV, 1734) amb la definició («Instrumento de hierro encorvado en forma de hoz, que sirve para sacar la estopa vieja de las costuras del costado y cubiertas de los navíos o embarcaciones»), amb la traducció al llatí («Uncus nauticus»)¹¹ i amb una única documentació extreta de la *Recopilación de leyes de los reynos de las Indias*, obra publicada el 1681: «El Calafate ha de traer mallo, cinco ferros, gubia, magujo, mandarria, martillo de orejas, saca estopa,

10. *descalador* 'instrumento de calafate para descalcar' i *descalcar* 'sacar las estopas viejas de las costuras de un buque' (DRAE, s. v.).

11. Hem buscat aquesta denominació llatina en el Nebrija-Busa i només hi hem trobat el substantiu i l'adjectiu per separat: «Uncus.i.per lo grafi o ganxo», «Nauticus.a.um.cosa de mariner».

tres barrenas diferentes, desde el aviador engrossando» (llibre 9, títol 28, llei 95);¹² anant a l'original es veu que aquesta llei, publicada en la recopilació de 1681 ordenada pel rei Carles II, és la reproducció d'unes ordenances datades a Madrid el 16 de juny de 1618, any que haurem de considerar, doncs, com el de primera datació. Val a dir que, abans de l'aparició de *magujo* al *Diccionario de Autoridades*, John Stevens ja havia recollit aquest terme en els seus diccionaris bilingües castellà-anglès (1706, 1726): «Magújo, a tool they use on shipboard to drive the old caulking in the seams of the ship».

En el *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana* (DCEC) (1974 [1954]) Coromines redacta un article dedicat al terme *mabujo*, article que posteriorment anirà a parar al *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico* (DECH) de Coromines i Pascual (1980–1991). S'hi dona com a etimologia la forma italiana dialectal *magùggiu*, que el *Dizionario di Marina Medievale e Moderno* de la Reale Accademia d'Italia (1937) situa a Catània (Sicília), i que equival a la forma italiana estàndard *maguglio*,¹³ de significat idèntic i etimologia desconeguda,¹⁴ que apareix en el *Vocabolario di marina in tre lingue* d'Stratico (1813-1814) («Chiamasi cosi uno scarpello che serve ai calafati per tirar fuori dalle commessure delle tavole del fasciame la stoppa») i en el *Vocabolario marino e militare* de Guglielmotti (1889) («martello adunco da calafato per uso di cacciar fuori dal commesso la stoppa fradicia»), que la situa en documents toscans. Coromines informa que *magujo* es troba també en portuguès (en el *Grande dictionario portuguez* de Vieira, 1871–1874),¹⁵ però, en canvi, considera que aquest italianisme és una «voz ajena al catalán». Malgrat això, tant les dades sobre l'italià que forneix Coromines com les fonts que proporciona ens són molt útils per a atansar-nos a les variants catalanes *maüix* i *maüll*.

D'una banda, reporta dues formes dialectals lligurs, ambdues sense consonant velar: una de Savona, *maé'gu*, donada com a equivalència de l'italià *becco corvino* en el *Piccolo vocabolario marinaresco italiano-savonese* de Noberasco (1934), i una altra de Gènova, *maüggiu*, recollida en el ja esmentat *Dizionario di Marina Medievale e Moderno* de la Reale Accademia d'Italia (1937). Consultant aquesta obra, hi hem localitzat, a més, algunes altres formes rellevants: «Maugiu (genov.)» (*s. v.*), «meüggiu (genov.)»¹⁶ (*s. v. becco corvino*) i «Maulio. Voce data come veneziana dallo Stratico, per *Becco corvino*, ma che non è, comunque, in forma veneziana» (*s. v.*).¹⁷

D'altra banda, Coromines informa que Jal (1848) va trobar el plural *maugiis*, també sense consonant velar, «en un contrato de fletamiento, entre otros nombres de herramientas como hachas y azuelas: por desgracia no indica la fecha de este documento en bajo latín, que debe de corresponder a Génova y probablemente a la Edad Media». També en aquesta ocasió la consulta de la font original, el *Glossaire nautique* de Jal, aporta dades molt rellevants (*s. v.*):

12. Notem la presència, dins la mateixa enumeració, del sinònim *sacaestopa*.

13. Recordem que, en el sistema gràfic italià, -gli- representa una articulació lateral palatal, mentre que -ggi- representa una articulació africada palatal sonora: *maggió* 'maig' [máddʒo], *luglio* 'juliol' [lúλλo] (Arqués, *Diccionari italià-català*, *s. v.*). Per tant, les grafies *maguggiu* i *maguglio* cal llegir-les com [magúddʒu] i [magúλλo] respectivament.

14. Coromines en fa una proposta a partir del baix grec *μαγούλιον, diminutiu del grec bizantí μάγουλον 'mandíbula', que hauria adquirit el significat de 'bec d'ocell', a partir d'aquest, de 'maüix' per la similitud de l'extrem d'aquesta eina amb el bec d'un ocell, motivació que subjau en una altra de les denominacions italianes d'aquest ferro de calafat: *becco corvino*, literalment *bec de corb*.

15. VIEIRA, Domingos (1871–1874): *Grande dictionario portuguez ou Thesouro da lingua portugueza*, 5 vol., Porto / Rio de Janeiro, Ernesto Chardron i Bartholomeu H. de Moraes / A. A. da Cruz Coutinho.

16. Noteu la e àtona, que lligaria amb la grafia vocàlica del diccionari de Saura (1884) esmentada adés.

17. Es refereix a: STRATICO, Simone (1813-1814), *Vocabolario di marina in tre lingue*, 3 vol., Milà, Stamperia Reale. En el primer volum, que conté les entrades italianes, al costat de *becco corvino* i *maguglio*, totes dues amb definició, se'n troben dues més que remetent a *becco corvino*: *uncino da calafato* i *maulio* («maulio (Ven.), s. m. Bec de corbin. Ravehook, ripping-iron. V. *Becco corvino*»). D'aquests termes sinònims, doncs, *becco corvino* és el triat com a entrada principal, malgrat que se'l qualifica de «Voce poco usata in italiano. Dicesi più comunemente *uncino da calafato*, del quale si servono per cavare le stoppe vecchie dai commenti del bastimento (fig. 63)». Val a dir que la forma *maulio*, sense adscripció geogràfica, apareix en una obra anterior, l'*Allgemeines Wörterbuch der Marine* de Röding (1793–1798).

«MAUGIIS, mauvaise leçon de manusc. Pour *Mazzis*, masses, gros marteaux, dans ce passage du *Contrat d'affretement pour la nef le Paradis*, publié, t. II, p. 392 de notre *Arch. nav.*: “Et rebus de camera infra scriptis: marechiis octo, Maugiis sex, axlis tribus, etc.” (huit grandes haches, six gros marteaux, trois petites haches, etc.). Si anem a aquesta obra prèvia de Jal, *Archéologie navale* (1840: 347–446), trobem tota la informació sobre aquest document, que és una de les còpies coetànies del contracte que es va signar a Gènova, el 1268, «entre Pierre d’Oria et les représentants de saint Louis, pour les nolis de la nef le *Paradis*», un dels vaixells que els genovesos van llogar al rei Lluís IX de França *el Sant* (1214–1270) per a la croada contra Tunis de 1270. Jal va treballar amb la còpia conservada als «Archives du royaume (pièce n° 3 du registre J.456)» de París, que va transcriure, traduir al francès i estudiar.

Curiosament, encara no vint anys més tard, aquest document en baix llatí va ser objecte d’una nova transcripció publicada a Gènova, suposem que a partir d’una còpia conservada en aquesta ciutat.¹⁸ Basant-se en aquesta transcripció, que coincideix amb la de Jal per al fragment que ens interessa, Guglielmotti en proporciona una traducció a l’italià en la *Storia della Marina Pontificia* (1886-1893: I, 329–331). No hi ha dubte que es tracta d’una còpia del mateix contracte: «Ecco la minuta descrizione d’una nave chiamata il Paradiso per condurre al passaggio d’oltremare la persona istessa di san Luigi re di Francia, descrizione fatta a Genova a di 27 novembre 1268, che, per essere superiore a quante io ne conosco, letteralmente rimetto in quello stesso volgare ancor vivo, dal quale il notaro ser Leonino da Sesto ebbe composto il suo latinaccio».

Si comparem les traduccions del «latinaccio» fetes per Jal (1848) i per Guglielmotti (1886–1893), hi detectarem una diferència crucial: «maugiis sex» / «six gros marteaux» / «magugli sei». Mentre que Jal suposava que *maugiis* era un error per *mazzis* ‘masses’, possiblement per falta de més documentacions del terme que li donessin suport (de la mateixa manera que el DCVB suposa que l’hàpax *mahull* pot ser un error de còpia per *martell*), en canvi, Guglielmotti, coneixedor de la llengua viva d’Itàlia, no dubta en la identificació de *mauggis* amb *magugli* (plural de *maguglio*, forma estàndard corresponent a les diverses variants genoveses que hem esmentat fins ara).

Val a dir que tots dos estudiosos coincideixen en el valor d’aquest testimoni: per Jal (1840: 380–381), aquest és el document «qui m’a donné, sur l’état de l’art naval au temps de saint Louis, les plus vives lumières, et que je considère comme un monument auquel il n’y a rien de comparable dans l’antiquité pour l’archéologie maritime»; per Guglielmotti (1886–1893: I, 331), aquest document «non ha pari per ricchezza e bellezza di vocaboli tecnici, usati tra noi prima ancor del trecento, come tuttavia durano vive e freschissimi tra i marinari». La presència de *maugiis* en el llarg inventari d’aquest contracte de noliejament genovès medieval proporciona una atestació molt primerenca del terme (1268) en una variant dialectal genovesa, encara que sigui llatinitzada, i és coherent amb la informació històrica sobre la terminologia nàutica d’origen genovès que proporciona Aprosio (2008: 274; citat a partir de Veny 2009: 33),¹⁹ per al qual «la forza espansiva del linguaggio tecnico marinaresco genovese» es deu al

grande numero di uomini di mare genovesi —marinai, comandanti, ufficiali, ma anche ammiragli— che sono al servizio delle marine straniere. Manodopera genovese è costantemente

18. Lòbra, a la qual no hem tingut accés directe, sinó a través de la referència de Guglielmotti (1886–1893: vol. I, pàg. 329, nota 87), es titula *Documenti inediti riguardanti le due Crociate di San Luigi IX re di Francia, raccolti, ordinati ed illustrati da L. T. Belgrano*, in-8, Gènova, 1859.

19. APROSIO, Sergio (2008): «Genova centro di formazione e di irradiazione del vocabolario marittimo nel Mediterraneo occidentale», dins Vincenzo ORIOLES i Fiorenzo TOSO (eds.), *Circolazioni linguistiche e culturali nello spazio mediterraneo. Miscellanea di studi*, Gènova, Le Mani, pp. 267–278.

chiamata a fornire prestazioni specializzate nei cantieri stranieri; i cantieri navali genovesi sono frequentemente impegnati nella costruzione di navi per conto di committenti esteri, e molta parte della documentazione dei termini tecnici ci viene appunto fornita dai contratti di costruzione e di noleggio.

Totes les variants genoveses sense consonant velar que hem tractat fins ara, i les que es recullen en diccionaris del segle XIX que comparen les formes italianes estàndard amb formes dialectals genoveses, com *maèugio* (Casaccia 1851) i *maugiu*, *meuggiu*, *meügiu* (Olivieri 1851),²⁰ ens atansen a les formes catalanes d'aquest terme, que tampoc no la tenen. Val a dir que sembla que el sicilià també coneix la variant sense velar, recollida en el *Nuovo vocabolario siciliano-italiano* de Traina (1868), l'entrada *mauggiu* del qual remet, això sí, a la forma principal *maguggiu*, sota la qual apareix la definició. El pas *maguggiu* > *mauggiu* s'explica per una absorció de la consonant velar *g* en la vocal velar tònica *u* adjacent, fenomen que s'ha observat en varietats dialectals italianes diverses. Si prenem com a exemple els descendents romànics d'ACUCÜLA, podem esmentar que aquest ètim ha arribat en sicilià a *aùgghia* (< *agugghia*) (Traina 1868 i 1877, s. v.) i en napolità a *auglia* (< *aguglia*) (D'Ambra 1873, s. v. *aguglia*).

Pel que fa a la doble solució de la palatal, *maüll* / *maüix*, ens pot ajudar la comparació amb un altre dels italianismes del català en què s'observa la mateixa alternança entre la terminació *-uix* i la terminació *-ull*: *garbuix* / *garbull*²¹ 'embull, embolic; barreja confusa; conjunt de coses desordenades', que està datat en català des del segle XIX, el 1815 sota la forma *garbull*, present a la *Rondaya de Rondayas* de Tomàs Aguiló, i des de 1864 sota la forma *garbuix*, entrada en el *Diccionari de la llengua catalana* de Labèrnia (DECat, s. v.). El DCVB (s. v.) situa la variant *garbuix* en català central i nord-occidental, mentre que ubica *garbull* en valencià i mallorquí; el DECat dona com a forma principal *garbuix* i considera *garbull* una «variant sobretot mallorquina, i crec també rossellonesa». L'origen d'aquest italianisme cal buscar-lo en la forma *garbuglio*, documentada des de la primeria del segle XVI (DECat, s. v.), que pot explicar de manera immediata l'adaptació de la variant amb lateral palatal *garbull* a través d'un simple procés d'apòcope. També pot ser la base de la forma castellana *garbullo*, que recull el *Tesoro de la lengua castellana, o española* de Cobarruvias (1611) amb la indicació: «este vocablo tomamos del Toscano», dialecte sobre el qual es va bastir l'italià estàndard actual. En canvi, per a la forma *garbuix* Coromines suggereix un pas des de l'italià a través del conducte del francès *garbuge*, que ja es documenta a mitjan del segle XVI i que parteix de l'adaptació d'una variant «presa d'algun dialecte de l'Alta Itàlia, potser el venecià, on *-gio* sol correspondre a l'it. *-glio*».

La diferència entre les terminacions de *garbull* i de *garbuix*, doncs, depèn del dialecte a partir del qual s'introdueix el manlleu. No deu ser diferent per a *maüll* i per a *maüix*, només que, en aquesta ocasió, sense la intermediació de la llengua francesa, per a la qual no hem trobat notícies d'aquest italianisme.²² Val a dir, tanmateix, que el manlleu sembla que va penetrar en terres occitanes veïnes de les lígurs, atès que en el fascicle de la lletra M (2006) del *Nouveau glossaire nautique*, reformulació de l'obra de Jal dirigida per Mollat du Jourdin,²³ s'hi ha incorporat

20. Joan Veny m'informa amablement de la presència d'aquest terme en el llibre de Sergio Aprosio (2001–2003), *Vocabolario ligure storico-bibliografico sec. x–xx*, 4 vol., Savona, Società Savonese di Storia Patria: «màugiu, becco corvino: uncino dei calafati» (citat de Giuseppe Olivieri, *Dizionario genovese italiano*, Gènova, 1851); com a forma D (dialektale) cita «mögüu».

21. A diferència del que s'esdevé amb *maüix* i *maüll*, tant *garbuix* com *garbull* han tingut cabuda en el DIEC.

22. Les denominacions *bec de corbin* i *bec à corbin* (paral·leles a la italiana *becco corvino*) són les úniques recollides per a la llengua francesa en el glossari políglot de Jal (1848).

23. A diferència de l'obra de Jal (1848), que era un glossari políglot, com recollia el subtítol, «le nouveau Glossaire ne sera pas la compilation de lexiques maritimes de langues diverses, mais un dictionnaire français, comportant une somme de références et de correspondances aux autres langues».

l'entrada següent: «*maruge*, s. m., instrument avec lequel on enlève la vieille étoupe' (1443, in Fennis, *Trésor*, s. v.)». La font d'aquesta incorporació és el *Trésor du langage des galères* de Fennis (1995: I, 38-39), que proporciona informació valuosa sobre el document d'on prové l'atestació i sobre les característiques lingüístiques que presenta: «Un document en français conservé à Lille, mais qui concerne Villefranche [= Vilafranca de Mar, localitat costanera a tocar d'Itàlia], est particulièrement précieux. Il s'agit des dépenses, faites d'octobre 1442 à mars 1443, pour une nef et une caravelle que Philippe le Bon avait destinées à une croisade contre Tanger, mais envoyées en fin de compte au secours de Rhodes», «Le langage du manuscrit [...] reproduit celui de Villefranche, avec de fortes influences de la côte ligure (le texte mentionne plus d'une fois Savone et Gênes) et de la côte provençale (jusque dans les paiements, qui se font «en monnaie de Provence»: patacs, florins et gros)». Sobre la terminologia que conté aquesta llista de despeses, Fennis afirma que «une bonne partie du vocabulaire est relativement 'neutre' [...] mais un autre groupe se rattache à l'idiome de Villefranche et de Nice, qui est resté exclusivement provençal jusqu'au milieu du 16e siècle (Cais de Pierlas 310), mais qui montre évidemment des influences italiennes, notamment ligures»; entre els termes que considera que representen «le génois ou l'italien» hi inclou *maruge*.

Pot resultar il·lustratiu comparar les terminacions de les formes que ens ocupen amb les articulacions palatals diverses que han sorgit a la península Itàlica a partir de l'evolució dètics amb -L[j]-: [ʎ] en toscà; [ɲ] en napolità; [dʒ] en lúgur i, específicament, en genovès; [ddʒ] a Sicília i a la Itàlia meridional; a banda dels resultats amb iod mantinguda o reduïda a grau zero, propis de la Itàlia central i septentrional. Així, si agafem com a exemple FĪLIUS, en italià estàndard *figlio* [fiʎo], l' AIS²⁴ (vol. I, mapa 9, «Quando mio figlio...») recull [fiʎólo] (a partir del diminutiu FĪLIŪLUS) a la ciutat toscana de Firenze, [fiʎəmə] (amb possessiu enclític) a Nàpols, [fidʒu] a Gènova, [fiddʒu] a la ciutat siciliana de Palerm i [fiddʒəmə] (també amb possessiu àton posposat) a Bari.

Arribats en aquest punt, sembla clar que l'hàpax *mabulls* que apareix en un inventari de 1467, i que va entrar en el DCVB com un mot desconegut, és una variant formal del terme d'especialitat *maüix*, que és absent pràcticament de la tradició lexicogràfica catalana, però que ha tingut entrada en els diccionaris més recents (DLC, DIEC, TERMCAT) a partir de la seva inclusió a la GEC, potser gràcies al vocabulari d'especialitat d'Amades i de Roig (1924).²⁵ D'altra banda, sembla evident també que el terme *maüix* és un italianisme més del català, com *magujo* ho és del castellà, amb la diferència que la forma castellana es considera de procedència dialectal siciliana, a partir de la variant *maguggiu*, mentre que la forma catalana *maüix* té més similituds amb la forma dialectal genovesa *maüggiu*, variants totes dues equivalents al terme italià de factura toscana *maguglio*.

Atesa la circumstància que la primera datació en català, de 1467, és un segle i mig anterior a la primera datació en castellà, de 1618, és lícit preguntar-se si la introducció de l'italianisme s'hi devia produir per via catalana, com s'ha esdevingut sovint: «al examinar algunos catalanismos del español, llamé la atención sobre el hecho de que muchas voces italianas habían penetrado en Castilla por intermedio del catalán» (Colón 1976: 176), «La mayoría d'italianismes del castellà, anteriors al segle XVI, solen ser d'immediata procedència catalana» (Bruguera 1985: 80). Potser no és sobrer assenyalar que, en la mateixa enumeració en què apareix per primer cop la forma *magujo*, es troba el terme nàutic *ferro* 'àncora petita' («cinco ferros, gubia,

24. Adaptem la transcripció de l' AIS al sistema de l'Alfabet Fonètic Internacional (AFI).

25. Tampoc no n'hem obtingut resultats en la cerca al *Diccionari català de l'Alguer* de Sanna (1988).

magujo»), que és un catalanisme de l'àmbit marítim (DECH, s. v. *hierro*), com mostra la manca de diftongació de la vocal tònica.

En el cas que ens ocupa, però, hi ha un buit enorme entre la primera documentació (de 1467, sota la forma *mabull*) i la següent (l'entrada *maux* del *Vocabulari de l'art de la navegació i de la pesca* d'Amades i de Roig, de 1924). L'hem intentat cobrir mitjançant cerques en el *Corpus Informatitzat del Català Antic* (CICA), dirigit per J. Torruella, M. Pérez Saldanya i J. Martines, que conté més de 400 documents des dels orígens de la llengua fins a la fi del segle XVI²⁶ (més de nou milions de mots), però no hi hem trobat cap ocurrència de *maüix* ni de cap de les possibles variants d'aquest terme.²⁷ Tampoc no han donat fruit les cerques en el *Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana* (CTILC), dirigit per J. Rafel, que conté més de 52 milions de mots procedents de textos d'entre 1833 i 1988, ni en el *Diccionari del Català Contemporani* que en deriva.²⁸

En canvi, el *Diccionari Aguiló* ens ha proporcionat una pista que valia la pena seguir. A prop de l'entrada *maull* [*mabull*] n'apareix una altra, també sense definició, que a diferència d'aquesta no va anar a parar al DCVB ni al *Tresor de la llengua*: «mauc [*mahug*]: «Item, sex mahugs», Capmany, *Mem.*, II, 413.»

Si deixem de banda el lema proposat en el *Diccionari Aguiló* (*mauc*) i ens fixem en la forma gràfica del document (*mahugs*), ¿no podria ser que ens trobéssim davant d'una atestació antiga del terme *maüix*? D'una banda, la *h* intercalada (com la de *mabulls*) avisa clarament que la *a* i la *u* formen hiat. De l'altra, la *-g* final, en comptes de correspondre a una velar, pot molt ben ser que representi una palatal. Com és ben sabut, el llatí clàssic mancava de consonants palatals i les que es van crear en el trànsit a les diverses llengües romàniques es van haver de representar mitjançant l'alfabet llatí, que no disposava de grafies específiques. D'aquí sorgeix la proliferació de variants gràfiques medievals (*l, ll, lh, yl, ly, li...*), la necessitat d'establir dígrafs per a representar les noves consonants palatals (*ny, ll, tx, ig, tj, tg, ix...*) i la diversitat de solucions que han acabat adoptant les diverses llengües romàniques (cat. *ny* / fr. *gn* / occ. *nh*, cat. *ll* / it. *gli* / port. *lh*, etc.). De fet, la grafia *-g* en posició final està documentada àmpliament en la llengua medieval catalana com a representació d'una sibilant africada palatal. En reportem uns quants casos procedents de buidatges del CICA: *pug* 'puig' (substantiu i forma del verb *pujar*), 197 ocurrències en documents dels segles XI al XVI; *enug* 'enuig', 47 oc. (s. XIII al XVI); *fug* 'fuiç', 27 oc. (s. XIII al XVI); *mag* 'maig', 39 oc. (s. XIII al XVI), etc. No sembla desencaminat, doncs, suposar que *mahug* correspongui o bé a una forma gràfica de *maüix* o bé a una variant del terme amb africada final, sobretot si tenim en compte que la sibilant de la forma genovesa *maüggiu* és africada; en aquest cas, existiria en català una variant *maüig* al costat de *maüll* i de *maüix*. De fet, l'alternança entre una realització fricativa i una d'africada en l'adaptació d'un italianisme —o, si més no, l'alternança entre grafies que suggereixen una realització fricativa o una d'africada— no resulta estranya: podem esmentar el cas del terme nàutic antic *nauxer* i *nautxer*/*notxer* 'patró d'una nau', pres de l'italià *nocchiere* (DCVB, s. v.), a través de la forma dialectal *noccer* (DECat, s. v. *nau*).

26. El CICA conté també un petit subcorpus que pertany plenament ja a l'edat moderna i comprèn els segles XVII i XVIII.

27. Les ocurrències que n'hem obtingut, 21 sota la grafia *mabull* i 10 transcrits com a *maüll*, corresponen totes al cognom esmentat en la nota 2 (*Berthomeu Mabull, Pere Mabull, Miquel Mabull, micer Mabull; Jaume Maüll, mossèn Maüll*) i provenen de les *Corts generals de Montsó* (1585) i de dues obres que cal situar en l'àmbit dialectal nord-occidental, fet que no sorprèn si tenim en compte la localització pallaresa del topònim *Maüll*, que deu ser l'origen del cognom (Josep LLADONOSA I PUJOL (1970): *L'estudi general de Lleida del 1430 al 1524*, Barcelona, IEC; M. Dolores FARRRENY SISTAC (2004): *La llengua dels processos de crims a la Lleida del segle XVI*, Barcelona, IEC).

28. Val a dir que en castellà no sembla que la documentació sigui gaire més generosa: hem cercat les formes *magujo* i *mabujo* al CORDE (dels inicis de la llengua castellana fins al 1974; 250 milions de mots) i no n'hem obtingut resultats. Tampoc no hi hem trobat els sinònims *ferrestre*, *sacaestopa* ni *descalador*. Com que són termes d'especialitat, no resulta fàcil documentar-los.

Afortunadament, en aquesta ocasió la referència bibliogràfica proporcionada en l'entrada *mauc* del *Diccionari Aguiló* permet d'estirar el fil (Capmany, *Mem.*, II, 413 = *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona, dispuestas por D. Antonio de Capmany*. Madrid, 1779, vol. II, p. 413),²⁹ de manera que hem pogut consultar-ne la font. Es tracta d'un document en llatí i català que Capmany descriu com una «Convencion ajustada entre el magistrado de Barcelona y trece Ciudadanos sobre el armamento de una Coca³⁰ de tres puentes propia de la Ciudad, que se destinaba contra los Genoveses, tripulada con unos quinientos hombres: cuya manutencion debia correr de cuenta de los trece Armadores, y la provision de los aparejos del buque y de los pertrechos de guerra de cuenta de la Ciudad». Aquest contracte entre la Ciutat i els armadors conté un inventari, a tall d'apèndix, que comença així: «En nom de Deu è de Madona Sancta Maria: En la Cocha la qual es appellada Sent Climent, la qual es de la Ciutat de Barcelona, son a- aquestes coses quis seguexen. Primerament lo buch de la nau. Item, l'arbre ab gabia enfalcada un. Item...», i segueix una llarga llista amb tot el contingut del vaixell, farcida de termes tècnics de l'àmbit marítim (*estai, amantina, escotina, gordins, paranquil, grandola, arganell, sentina*, etc.).

L'inventari sembla exhaustiu i conté ítems molt variats: armes («Item, duentas sexaginta tres dotzenes de *darts nous*», «Item, trescentas quinquaginta septem *lançes*», «Item, trescentas *ballestes*»), material defensiu («Item, quadraginta dues *cuyraçes* noves», «Item, quadraginta tres *gorgeres* noves»), estris de cuina («Item, dues *calderones* de cuynar grans ab una cuberta», «Item, duentas septuaginta sex *escudeles* de fusta», «Item, *cuylers* de boca»), menjar («Item, un sach on ha *bescuyt* pudrit», «Item, quatre sachs de *faves* qui no son de tot plens», «Item, *ayls*»), etc. Ens interessa destacar la presència d'eines («Item, septem *barrines*³¹ longues», «Item, dos *crochs*³² de collar³³ roba³⁴») i de materials necessaris per a fer reparacions —per exemple les pròpies del calafatament—, com l'estopa que s'introdueix a les juntures de les taules de les naus («Item, tres sachs en que ha *estopa*») i la pega amb què s'impermeabilitzen («Item, un calderó de *pega*»). És en aquest context que apareix la forma *mahugs* («Item, sex *mahugs*»), entre «un *pern*³⁵ de *calsech*³⁶ de ferre» i «dues *claveres*»,³⁷ dins de la llista d'eines que es troben en la *ferrera*³⁸ («Item, ha en la *ferrera* aguts³⁹ de mig *cayrat* en una *coffa*», «Item, molt *maçam*⁴⁰ de ferre en la *ferrera*»).⁴¹

29. Aquesta obra es tanca amb un «Diccionario de las voces catalanas más difíciles o antiquadas», en què no apareix el terme *maüix*. Tampoc no l'hem trobat en el «Vocabulario de las palabras catalanas más difíciles del Libro del Consulado» que Capmany publica al final de la seva traducció del *Libre del Consolat de Mar*, titulada *Código de las costumbres marítimas de Barcelona* (1791).

30. «COCA f. ant. Mena de nau curta, alta i molt ampla, d'una o algunes cobertes, usada del segle XIII al XV com a embarcació de comerç i de guerra; cast. *coca*» (DCVB, s. v.).

31. «Instrument que consisteix en una barra d'acer o de ferro acerat, que prop de la punta té espirals i per l'altre cap duu un mànec entravessat, i serveix per a foradar cossos durs» (DCVB, s. v.).

32. «Peça de ferro o d'altra matèria dura, que fa corba en un dels seus extrems i serveix per a agafar, subjectar, penjar, etc.» (DCVB, s. v.).

33. «1. tr. ant. Pujar, portar amunt» (DCVB, s. v.).

34. «3. ant. Mercaderies transportades, sobretot per mar» (DCVB, s. v.).

35. «m. || 1. Peça cilíndrica de metall que sol tenir una cabota en un extrem i rebre una femella o clavilla a l'altre, i que serveix per a fixar una amb l'altra dues peces, o bé d'eix de moviment d'una peça respecte a l'altra» (DCVB, s. v.).

36. «CALSECH m. ant., per *calcés*», «CALCÉS m. El cap de dalt de l'arbre de la barca llatina, en el qual se fan les groeres per maniobrar l'amant de l'antena» (DCVB, s. v.).

37. «1. CLAVERA o CLAUERA f.: cast. *clavera*. [...] || 2. Barra de ferro foradada a un cap, que s'empra en marineria i construcció naval per a arrabassar els claus dels taulons» (DCVB, s. v.).

38. «2. ant. Bossa o caixa per a tenir eines i peces de ferro; cast. *herramental*». Compareu l'exemple que ens ocupa amb aquest altre: «Una ferrera de cuyr ab sa clau e pany e cadena, en la qual havia martell, tenalles e botavant, doc. a. 1435 (arx. mun. d'Igaluada)» (DCVB, s. v.).

39. «m. ant. Clau petit, molt usat en la construcció de barques» (DCVB, s. v.).

40. «MAÇAM m. Conjunt de maços. MAÇ (ant. escrit també *mas*), m. [...] || 2. Feixet de coses juxtaposades; manoll» (DCVB, s. v.).

41. «COFA f. || 1. Senalla de diferents formes, per a tenir o transportar diversos objectes» (DCVB, s. v.).

Atesa la naturalesa d'aquest document i el context concret en què apareix la forma *mahugs*, sembla força plausible que ens trobem davant d'una atestació antiga del terme *maüix* (o d'una possible variant *maüig*, amb africada final), el qual recordem que designa una peça de ferro emprada pels calafats en la reparació de les embarcacions, concretament per a extreure l'estopa vella de les juntures de les taules del buc d'una nau abans de calafatar-la de nou. D'altra banda, un cop vist el document sencer, es constata que la grafia *-ch*, seguint la tradició gràfica catalana, hi és sistemàtica en la representació de la velar final (*crochs*, *sachs*, *jonchs*, *soberchs*, *marchs*, *poch*, etc.) i cobra força la idea que la *-g* de *mahugs* no representa una velar sinó una palatal (com s'esdevé amb la de *mig*, *faig* i *poliges*, mots també presents en el document).

Enllestit l'inventari, apareix la data del contracte: «Actum est hoc decimo Kalendas Januarii, anno Domini Millesimo trecentesimo tricesimo primo». Ens trobem, doncs, davant d'un document barceloní de 1331, fet que suposa un endarreriment de més d'un segle en la primera documentació del terme *maüix*: de l'inventari de les Drassanes de 1467, retrocedim a aquest contracte de 1331.⁴² La pista del *Diccionari Aguiló*, doncs, no ha servit per a escurçar el lapsus temporal entre les atestacions antigues i el terme actual, però sí que ha proporcionat un exemple molt reulat de la variant amb la terminació amb palatal sibilant (*mahugs*, a diferència de *mahulls*, que té palatal lateral) i, a més, ha incrementat la distància entre la primera atestació catalana (*mahugs*, 1331) i la primera atestació castellana (*magujo*, 1618).

Sense més dades, no sembla possible traçar el camí d'entrada d'aquest italianisme a la península Ibèrica, ni aventurar si per al castellà ens trobem davant d'un manlleu indirecte, tot i que sí que podem constatar la diferència cronològica de prop de tres centúries entre la primera documentació coneguda en català i en castellà i, si es vol, podem recordar que sovint el català ha estat la via d'entrada d'italianismes en castellà: Veny es refereix al «paper decisiu del català com a transmissor [d'italianismes] vers el centre de la Península» (2009: 29) i, en el cas concret dels genovesismes de l'àmbit nàutic, conclou que «le catalan, d'ailleurs, a agi sans doute dans beaucoup des cas de chaîne de transmission de quelques-uns de ces mots vers le castillan» (2013: 107).

Tanmateix, les diferències entre les variants recollides (*maüll*, *maüix* i potser *maüig* per al català i *magujo*, *mabujo* per al castellà) podrien suggerir una entrada —paral·lela o, més aviat, successiva— per vies diferents a cada llengua, a partir de realitzacions dialectals italianes d'àrees diverses, sense velar interior, en el primer cas, i amb velar en el segon. Atesa la poca documentació de què disposem en totes dues llengües, es fa difícil de calibrar fins a quin punt cal atribuir significació a aquestes diferències entre les variants catalanes i castellanes a l'hora de suposar-ne una entrada independent o subordinada. Mancats com estem de dades, bé podria ser que haguessin existit, en català i en castellà, altres variants de l'italianisme que ens ajudessin a establir el pont d'una llengua a l'altra.

Per aquesta raó ens sembla rellevant la informació que proporciona el *Novísimo diccionario de la lengua castellana con la correspondencia catalana* de Labèrnia (1866-1867), que al costat de *magujo* i *mabujo* recull *maujo*. Les traduccions al català són *escarpa* i *descalador*, sense que aparegui per enlloc l'italianisme del català. No sembla que puguem pensar, doncs, en *maujo* com una mala traducció de *maüix*, atès que aquest terme no consta en el diccionari. A partir d'aquesta pista, hem buscat la variant *maujo*, absent de la tradició de diccionaris de la Real Aca-

42. Recordem uns mots de Colón (1976: 178–180): «Casos como los de *pantà* y *ragàs* patentizan que los contactos con Italia fueron muy tempranos, hasta el punto que alguna vez tenemos documentado el préstamo en catalán, antes de la fecha en que los estudiosos señalan la aparición en Italia de la voz autóctona. [...] Pese a estas muestras, la mayoría de los italianismos catalanes los tenemos documentados en la segunda mitad del siglo XIV y en todo el siglo XV. [...] La impresión que se saca al observar el léxico es que, a fines del siglo XIV y durante todo el siglo XV, el catalán se abre a la influencia italiana, la cual se hace sentir en todas las esferas de la lengua.»

demia Española, en altres obres lexicogràfiques de la llengua castellana, i l'hem poguda localitzar en unes quantes. La més reculada és el *Diccionario castellano con las voces de ciencias y artes* de Terreros y Pando (vol. II, 1787), amb la definició «en la Marina, fierro con que sacan las estopas de las rendijas del navío» (s. v.); al costat d'aquesta entrada, també hi ha *magujo*: «instrumento corvo para sacar las estopas viejas en los navíos. Lat. *Uncus stupparius*. Basc. *Macochoa*». Posteriorment, el retrobem en el *Diccionario nacional* de Domínguez (1849 [1846–1847]) al costat de *mabujo* i de *magujo*, que és l'entrada que porta la definició. Pocs anys més tard, reapareix en el *Diccionario enciclopédico de la lengua española* dels editors Gaspar i Roig (1853–1855), també al costat de *mabujo* i de *magujo*, que novament és l'entrada definida. Igualment recull *maujo*, aquest cop amb definició («Nombre que dan los marineros al hierro con que extraen las estopas de las hendeduras del barco»), el *Diccionario enciclopédico de la lengua castellana* de Zerolo et alii (1895), al costat de *magujo*, també definit, i de *mabujo*, que simplement remet a *descalador*.

Entrant en el terreny de les obres especialitzades, l'*Allgemeines Wörterbuch der Marine* de Röding (1793–1798), un diccionari monumental que recull la traducció dels termes nàutics cap a l'alemany a partir de vuit llengües diferents (holandès, danès, suec, anglès, francès, italià, espanyol i portuguès) i que conté un gran volum d'il·lustracions (el maüix apareix a la taula XCIX, figura 626), recull inicialment la variant *maujo* (1793), traduïda com a «Ein Nathhaken», tot i que incorpora *magujo* en un suplement datat el 1798. Una obra especialitzada com el *Diccionario marino español-inglés para el uso del colegio naval*, de Martínez de Espinosa (1849), inclou només el terme *maujo* (ni *magujo* ni *mabujo*), amb la traducció *ripping-iron*. També el *Nouveau glossaire* (1988, A-B, s. v. *bec*), ja esmentat, proporciona el castellà *maujo* (al costat de *descalador*, però no de *magujo* ni de *mabujo*) com a traduccions del francès *bec de corbin* / *bec à corbin*.

D'altra banda, a més de la forma *magujo* que, com hem vist, el DCEC proporciona per al portuguès, hem localitzat en diccionaris d'aquesta llengua la variant *maújo*. Així la recull el *Dicionário Houaiss da Língua Portuguesa*: «maújo s. m. (1858 cf. MS⁶) ferramenta de calafate para tirar estopas e fiapos de juntas e fendas, us. esp. em embarcações. ETIM orig. obs.; Nascentes cita Cândido de Figueiredo que considera *maújo* erro tipográfico por *maúlo*». La data de referència de 1858 correspon a l'any d'aparició de la sisena edició del *Diccionario da Língua Portuguesa* d'António de Morais Silva [= MS⁶], publicat a Lisboa, mentre que les altres referències d'autoritat són posteriors (Cândido de Figueiredo, *Novo dicionário da língua portuguesa*, Lisboa, 1899 [1913²] i Antenor Nascentes, *Dicionário etimológico da língua portuguesa*, Rio de Janeiro, 1932). L'*Allgemeines Wörterbuch der Marine* de Röding (1793-1798), esmentat adés, proporciona, però, una atestació més antiga, sota la variant formal *mauncho*, també sense velar i amb la innovació de rebre una nasal adventícia, fenomen possible especialment en mots que ja en contenen una d'etimològica, com mostren diversos exemples catalans: *cementiri* (< COEMETERIU), les variants occidentals *mangrana* 'magrana' i *llangost* 'llagost', i l'italianisme *ninxol* (< it. ant. *nicchio*, a través de la variant dialectal *niccio*, DECat, s. v.).

L'alternança entre, d'una banda, l'absència de velar en el terme català *maüix*, *maüll* (i, segons les darreres dades, en la variant castellana *maújo* i en les portugueses *maúncho* i *maújo*), i de l'altra, la presència de velar en la forma castellana i portuguesa *magujo*, podria ser un reflex de la variant dialectal italiana adoptada (sense *g* en el primer cas i amb *g* en l'altre), però també podria ser una alternança generada posteriorment en el manlleu a partir d'una única forma italiana originària, fos amb *g* o sense. Si fos amb *g*, perquè el fenomen d'absorció de la consonant velar en la vocal velar tònica adjacent es troba tant en varietats de la península Itàlica com de la península Ibèrica: representen l'exemple dels descendents romànics d'ACUCŪLA, que esmen-

tàvem a l'inici d'aquest treball, podem dir que *aülla* (< *agulla*) es recull profusament en molts punts valencians (ALDC, II, 428; PALDC, I, 25).⁴³ I si fos una forma italiana sense *g*, com suggereixen les variants *mahugs* (1331) i *mahulls* (1467), perquè la inserció d'una *g* (o d'una *b*) antihiatiques és també un fenomen ben documentat en la nostra llengua (*DUAS* > *dues* > dial. *dugues* 'dues', *SAPIAT* > ant. *sàpia* > *sàpiga*; dial. *avon* 'a on'); sense anar més lluny, el topònim *Maüll* (< *Mesull* < cèlt. *ME[δδ]ULLO* o *ME[δδ]ULLIO*, vegeu la nota 2), homònim del terme que ens ocupa, ha generat una velar antihiatica en la variant *Los Magulls*, que dona nom a un agregat d'Isona (*Onomasticon*, s. v. *Mesull*): res no impediria al nom comú de fer el mateix. Fixem-nos, si no, en un altre manlleu, aquest cop del francès, que presenta la mateixa estructura vocàlica de *maüll* i de *maüix*: *baül*,⁴⁴ amb el hiat *a* àtona + *u* tònica. La denominació catalana *baül* (del francès *bahut*, que coneixia les variants antigues *bahur* i *bahul*) té tres realitzacions: *baül*, que el DCVB (s. v.) situa a les Balears, Sort, València i l'Alguer; *bagul*, que el DCVB recull a l'Empordà, Girona, Barcelona, Igualada, Valls i Tarragona, i que el DECat (s. v.) informa que és una innovació recent exclusiva del català⁴⁵ i, finalment, *babul*, que el DCVB i el DECat situen en pobles mallorquins.

Ofereixen més dificultats a la hipòtesi de l'entrada a la Península per via catalana les alternances en les terminacions d'aquest italianisme. D'una banda, la variant catalana *maüll*, que ha de procedir d'una forma italiana acabada en *-uglio*, sembla poc probable que passés al castellà com a *ma(g)ujo*. Si bé és cert que, en mots patrimonials, s'observa tant la correspondència entre *-ll-* catalana i *-ll-* castellana (< *-LL-*; *CABALLU* > *cavall* / *caballo*) com la correspondència entre *-ll-* catalana⁴⁶ i *-j-* castellana (< *-L[j]-*, *C'L*, *G'L*; *ALLIU* > *all* / *ajo*, *ÖCÜLU* > *ull* / *ojo*, *RĒGŪLA* > *rella* / *reja*), els catalanismes⁴⁷ del castellà amb *-ll* final originària solen ser adaptats a través d'un procés de despalatalització: *clavel* a partir de *clavell*, *riel* de *riell*, *retal* de *retall* i el terme nàutic *genol* («Cada una de las piezas que se amadrinan de costado a las varengas para la formación de las cuadernas de un buque», *DRAE*, s. v.) de *genoll*. Potser n'és una excepció el catalanisme *fregajo* («En las galeras, estropajo (para fregar)», *DRAE*, s. v.), tot i que aquí més aviat hi veiem un creuament de *fregall* i *estropajo*. Sembla més factible una transmissió al castellà a partir de la variant catalana amb la terminació *-uix*. Llavors el pas de la consonant seria immediat (com a *congoja* a partir de *congoixa*), però topàriem amb una nova dificultat, provocada pel vocalisme àton: els catalanismes acabats en fricativa palatal sembla que s'adapten o bé sense epèntesi vocàlica (*boj* a partir de *boix*) o bé amb epèntesi de la vocal no marcada *e* (*esqueje* a partir de *esqueix*), tot i que en aquest darrer supòsit la velaritat de la vocal tònica de *mabujo* ens podria ajudar a salvar l'escull (el gal·licisme del castellà *ogro* és una adaptació del francès *ogre*, amb *e* muda, en què s'observa la velarització de la vocal epentètica a causa de la tònica precedent).

Comptat i debatut, tot i que el pas de l'italianisme al castellà a través del català no sembla impossible, amb les dades escasses de què disposem fins ara resulta més senzill partir d'una entrada directa i primerenca de l'italià cap al català (per una doble via, amb l'adaptació de la terminació *-uggiu* a *-uix* o de la terminació *-uglio* a *-ull*, sobre la base de formes amb la

43. És similar el cas de (*ar*)*ruga* > (*ar*)*rua*, amb addició o no de *a* protètica, a partir del llatí *RUGA*, aquest cop amb absorció de la consonant velar en la *u* tònica precedent i amb una àrea de difusió més àmplia: les Balears, bona part del País Valencià, el sud del Principat i una clapa a l'àrea central i occidental del Pirineu català (ALDC, I, 8; PALDC, I, 24).

44. La forma *baül* és entrada principal al DCVB, entrada secundària al GDLC i no consta al DIEC, que dona com a única forma normativa *bagul*. Quant al DECat, el lema ho diu tot: «*BAGUL*, més local i recent que *BAÜL*».

45. *Bagul* no es troba en francès, que és la llengua d'on parteix l'expansió del terme. Ni es troba en castellà, llengua a la qual també es va propagar aquest gal·licisme, que va entrar a la Península per l'est i va anar fent via. La variant amb *g* antihiatica només s'ha recollit de manera esporàdica a Sicília i Calàbria, possiblement per importació des del català (DECat, s. v.).

46. En les àrees sense iodització o ieisme històric.

47. Per cercar-ne exemples, ens hem servit del buidatge de Prat (2005).

velar absorbida) i partir també d'una entrada directa de l'italià cap al castellà (amb l'adaptació de la terminació *-uggiu* a *-ujo* i, per a la variant *magujo*, sobre la base d'una forma amb la velar mantinguda), malgrat que els segles de diferència entre les primeres atestacions documentals d'una i altra llengua feien raonable explorar la via de la transmissió indirecta de l'italianisme cap al castellà a través del català.

Per concloure, podem dir que hem assenyalat la presència en català d'un italianisme, *maüix*, paral·lel al castellà i al portuguès *magujo*, que mostra que *maguglio* també va tenir entrada en català, a partir de la variant dialectal genovesa *maüggiu*. D'altra banda, hem pogut relacionar l'hàpax *mahulls* (1467) amb el terme *maüix*, inclòs només modernament en la lexicografia catalana (de 1976 ençà, possiblement a partir de la forma *maux* recollida en un vocabulari d'especialitat de 1924). A més, hem localitzat un document barceloní de 1331, publicat per Capmany (1779), en què apareix aquest terme sota la variant gràfica *mahugs*, circumstància que porta a endarrerir-ne la primera documentació i a establir la seqüència cronològica següent pel que fa a l'atestació inicial en les llengües a què fem al·lusió en l'article: genovès (llatinitzat) *maugiis* 1268, català *mahugs* 1331, occità (afrancesat) *maruge* 1443, castellà *magujo* 1618, portuguès *mauncho* 1793. Finalment, el fet que la primera datació de *maüix* en català sigui anterior, en quasi tres segles, a la primera datació de *magujo* en castellà, que és de 1618, ens ha permès de plantejar-nos la possibilitat que l'entrada de l'italianisme en castellà es fes per via indirecta catalana, com s'ha esdevingut sovint amb altres manlleus d'aquest origen. La falta de més documentació, però, no ens ha permès d'anar més enllà de conjecturar que la via indirecta seria possible, però que la directa sembla més probable, ateses les diferències entre les variants documentades en ambdues llengües, i malgrat que hem localitzat en fonts lexicogràfiques la forma castellana *maújo* (1787) i les portugueses *maúncho* (1793) i *maújo* (1858), més properes a la catalana.

Referències bibliogràfiques

DICCIONARIS I VOCABULARIS

- AGUILÓ, Marià (1915–1934 [1988-1989]): *Diccionari Aguiló. Materials lexicogràfics aplegats per Marià Aguiló i Fuster. Revisats i publicats sota la cura de Pompeu Fabra i Manuel de Montoliu*, Barcelona, Alta Fulla.
- ALART, Julià-Bernat: *Essai de dictionnaire historique de la langue catalane*, materials inèdits custodiats a la Mediateca de Perpinyà.
- ALCOVER, Antoni Maria, i Francesc de Borja MOLL (1926–1968): *Diccionari català-valencià-balear* [= DCVB], 10 vol., Palma, Moll.
- AMADES, Joan, i Emerència ROIG (1924): *Vocabulari de l'art de la navegació i de la pesca*, extret del *Butlletí de Dialectologia Catalana*, núm. XII, pp. 1–116, Barcelona.
- AMENGUAL, Joan Josep (1858–1878): *Nuevo diccionario mallorquín-castellano-latín*, Palma, Joan Colomar.
- ARQUÉS COROMINAS, Rossend (2002): *Diccionari italià-català*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- BALARI, Josep (1926–1936): *Diccionari Balari*, a cura de Manuel de Montoliu, 2 vol. (lletres A-G), Barcelona, Universitat de Barcelona.
- BROCH, Josep (1771): *Promptuario trilingüe catalán-castellano-francés*, Barcelona, Pau Campins.
- CAPMANY, Antoni de (1779): «Diccionario de las voces catalanas más difíciles o antiquadas», dins *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, Madrid, Antonio de Sancha.
- CAPMANY, Antoni de (1791): «Vocabulario de las palabras catalanas más difíciles del Libro del Consulado», dins *Código de las costumbres marítimas de Barcelona, hasta aquí vulgamente llamado Libro del Consulado*, Madrid, Antonio de Sancha.
- CASACCIA, Giovanni (1851): *Vocabolario genovese-italiano*, Gènova, Fratelli Pagano.
- COROMINES, Joan (1974 [1954]): *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana* [= DCEC], 4 vol., 2a edició, Madrid, Gredos (1a edició, Berna, A. Francke AG).
- COROMINES, Joan (1980–2001): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* [= DECat], 10 vol., Barcelona, Curial.
- COROMINES, Joan (1989–1997): *Onomasticon Cataloniae*, 8 vol., Barcelona, Curial / La Caixa.
- COROMINES, Joan, i José Antonio PASCUAL (1980–1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico* [= DECH], 6 vol., Madrid, Gredos.
- COBARRUVIAS, Sebastián de (1611): *Tesoro de la lengua castellana, o española*, Madrid, Luis Sánchez.
- D'AMBRA, Raffaele (1873): *Vocabolario napolitano-toscano domestico di arti e mestieri*, Nàpols, l'autor.
- Diccionari català-castellà-llatí-frances-italià per una societat de catalans* [= *Quintilingüe*] (1839), 2 vol., Barcelona, Joseph Torner.
- Diccionari de la llengua catalana* [= DLC] (1982), Barcelona, Grup Enciclopèdia Catalana.
- Diccionario enciclopédico de la lengua española* (1853–1855), Madrid, Gaspar y Roig.

- Dicionário Houaiss da Língua Portuguesa* (2003), 3 vol., Lisboa, Instituto Antônio Houaiss de Lexicografia.
- DOMÍNGUEZ, Ramón Joaquín (1849 [1846-1847]): *Diccionario nacional, o Gran diccionario clásico de la lengua española*, 3a edició, Madrid, Mellado.
- ESCRIG I MARTÍNEZ, Josep (1871 [1851]): *Diccionario valenciano-castellano*, 2a edició, València, Pascual Aguilar (1a edició, Ferrer de Orga).
- ESCRIG I MARTÍNEZ, Josep, i Constantí LLOMBART (1887): *Diccionario valenciano-castellano*, 2 vol., València, Pascual Aguilar.
- ESTEVE, Joan (1489): *Liber elegantiarum latina et valentiana lingua*, Venècia, Paganinus de Paganinis. [Facsimil: Castelló de la Plana, Inculca, 1988.]
- ESTEVE, Joaquim, Josep BELLVITGES i Antoni JUGLÀ (1803): *Diccionario catalán-castellano-latino*, Barcelona, Tecla Pla Viuda.
- FABRA, Pompeu (1994 [1932]): *Diccionari general de la llengua catalana*, 32a edició, Barcelona, Edhasa.
- FENNIS, Jan (1995): *Trésor du langage des galères*, 3 vol., Tübingen, Niemeyer.
- FERRER, Magí (1847 [1836]): *Diccionario castellano-catalán con una colección de 1670 refranes*, 2a edició, Barcelona, Pau Riera.
- FIGUERA, Pere Antoni (1840): *Diccionari mallorquí-castellà, y el primer que se ha donad a llum*, Palma, Esteva Trias.
- FONT, Antoni (1637): *Fons verborum et phrasium*, Barcelona, Sebastià i Jaume Mathevat.
- GOMEZ GANE, Yorick (2012): *Gli italianismi nel catalano. Dizionario storico-etimologico*, Roma, Aracne.
- Gran diccionari de la llengua catalana* [= GDLC] (1998), Barcelona, Grup Enciclopèdia Catalana.
- Gran enciclopèdia catalana* [= GEC] (1970-1980), 15 vol., Barcelona, Grup Enciclopèdia Catalana.
- GRIERA, Antoni Maria (1966 [1935–1947]): *Tresor de la llengua, de les tradicions i de la cultura popular de Catalunya*, 14 vol., 2a edició, Barcelona: Polígrafa.
- GUGLIELMOTTI, Alberto (1889): *Vocabolario marino e militare*, Roma, Voghera.
- GULSOY, Joseph (1964): *El Diccionario valenciano-castellano de Manuel Joaquín Sanelo. Edición, estudio de fuentes y lexicología*, col.I. Libros Raros y Curiosos, XVI, Castelló, Sociedad Castellonense de Cultura.
- HOSPITALER, Josep (1869): *Vocabulario castellano-menorquín y vice-versa*, Maó, Miquel Parpal.
- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (1995): *Diccionari de la llengua catalana*, 1a ed. [= DIEC1], Barcelona / Palma de Mallorca / València, 3 i 4 / Edicions 62 / Moll / Enciclopèdia Catalana / PAM.
- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (2007): *Diccionari de la llengua catalana*, 2a ed. [= DIEC2], Barcelona, Ed. 62 / Enciclopèdia Catalana.
- JAL, Augustin (1848): *Glossaire nautique. Répertoire polyglotte de termes de marine anciens et modernes*, París, Firmin Didot frères.

- LABÈRNIA, Pere (1864-1865 [1839-1840]): *Diccionari de la llengua catalana ab la correspondència castellana y llatina*, 2 vol., 2a edició, Barcelona, Espasa.
- LABÈRNIA, Pere (1866-1867): *Novísimo diccionario de la lengua castellana con la correspondencia catalana*, 2 vol., Barcelona, Espasa.
- LACAVALLERIA, Joan (1696): *Gazophylacium catalano-latinum*, Barcelona, Antoni Lacavalleria.
- MARTÍ I GADEA, Joaquim (1891): *Novísimo diccionario general valenciano-castellano*, València, José Canales Romà.
- MARTÍNEZ DE ESPINOSA Y TACÓN, Juan José (1849): *Diccionario marino español-inglés para el uso del colegio naval*, Madrid, J. Martín Alegría. [N'existeix una reedició de 1989 publicada a Madrid per Ed. Naval.]
- MOLLAT DU JOURDIN, Michel (dir.) (1988): *Nouveau glossaire nautique d'Augustin Jal. Révision de l'édition publiée en 1848. A-B*, París, CNRS.
- MOLLAT DU JOURDIN, Michel (dir.) (2006): *Nouveau glossaire nautique d'Augustin Jal. Dictionnaire des termes de la marine à voile. Révision de l'édition de 1848. M*, París, CNRS.
- NEBRIJA, Elio Antonio de, i Gabriel BUSA (1507): *Diccionario latín-catalán y catalán-latín*, Barcelona, Carles Amorós. [Facsimil: Barcelona, Puvill, 1987.]
- NOBERASCO, Filippo (1934): *Piccolo vocabolario marinaresco italiano-savonese*, Savona, Tipografia savonese.
- OLIVIERI, Giuseppe (1851): *Dizionario Genovese-italiano*, Gènova, Giovanni Ferrando.
- PALMIRENO, Juan Lorenzo (1569): *Vocabulario del humanista*, València, Pedro Huete.
- POU, Onofre (1580 [1575]): *Thesaurus puerilis*, 2a edició, Barcelona, Joan Pau Menescal. [Facsimil: València, Llibreries París-València, 1979.]
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (1990 [1726–1739]): *Diccionario de Autoridades*, 6 vol., edició facsimil, Madrid, Gredos.
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (1884): *Diccionario de la lengua española*, 12a edició, Madrid, RAE.
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (2014): *Diccionario de la lengua española [= DRAE]*, 23a edició, Madrid, RAE.
- REALE ACCADEMIA D'ITALIA (1937): *Dizionario di Marina Medievale e Moderno*, col·l. *Dizionari di Arti e Mestieri*, 1, Roma, Reale Accademia d'Italia.
- RÖDING, Johann Hinrich (1793–1798): *Allgemeines Wörterbuch der Marine*, 4 vol., Hamburg, Conrad Müller.
- ROS, Carles (1764): *Diccionario valenciano-castellano*, València, Benito Monfort.
- SALVADOR, Jordi (2007): *Paraules de mar: Recull terminològic de navegació tradicional*, [Palamós], La Mar d'Àmics. També disponible en línia a: <http://www.termcat.cat/ca/Diccionaris_En_Linia/120/>.
- SANNA, Josep (1988): *Diccionari català de l'Alguer, L'Alguer/Barcelona*, Fundació del II Congrés de la Llengua Catalana / Editorial Regina.
- SAURA, Santiago Àngel (1884 [1883]): *Novísimo diccionario manual de las lenguas castellana-catalana*, 2a edició, Barcelona, Esteban Pujal.
- STEVENS, John (1706): *A New Spanish and English Dictionary*, Londres, George Sawbridge.

- STEVENS, John (1726): *A New Dictionary, Spanish and English, and English and Spanish*, Londres, J. Darby et al.
- STRATICO, Simone (1813-1814): *Vocabolario di marina in tre lingue*, 3 vol., Milà, Stamperia Reale.
- TERREROS Y PANDO, Esteban (1786–1788): *Diccionario castellano con las voces de ciencias y artes y sus correspondientes en las tres lenguas francesa, latina é italiana*, Madrid, Viuda de Ibarra, Hijos y Compañía.
- TORRA, Pere (1757 [1640, 1653]): *Thesaurus verborum ac phrasium ex thesauro Bartholomaei Bravi*, 1a edició / *Dictionarium seu Thesaurus catalano-latinus verborum ac phrasium*, 2a edició i successives, Barcelona.
- TRAINA, Antonino (1868): *Nuovo vocabolario siciliano-italiano*, Palerm, Giuseppe Pedone Lauriel.
- TRAINA, Antonino (1877): *Vocabolario delle voci siciliane dissimili dalle italiane*, Torí, Estamperia Reale di Torino.
- VALLÈS, Emili (1947 [1927]): *Pal·las. Diccionari català il·lustrat*, 2a edició corregida i augmentada, Barcelona, S. A. Horta d'Impressions i Edicions.
- Vocabolari molt profitós per apendre lo Catalan Alamany y lo Alamany Catalan* (1502), Perpinyà, Joan Rosembach.
- ZEROLO, Elías et al. (1895): *Diccionario enciclopédico de la lengua castellana*, París, Garnier Hermanos.

ATLES LINGÜÍSTICS

- JABERG, Karl, i Jakob JUD (1928–1940): *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz* [= AIS], 8 vol., Zofingen, Universität Zürich / Ringier & C.
- VENY, Joan, i Lídia PONS (2001): *Atles Lingüístic del Domini Català* [= ALDC]. *Volum I. Introducció. 1. El cos humà. Malalties*, Barcelona, IEC.
- VENY, Joan, i Lídia PONS (2003): *Atles Lingüístic del Domini Català* [= ALDC]. *Volum II. 2. El vestit. 3. La casa i les ocupacions domèstiques*, Barcelona, IEC.
- VENY, Joan (2007): *Petit Atles Lingüístic del Domini Català* [= PALDC], vol. 1., Barcelona, IEC.

CORPUS I DICCIONARIS ELECTRÒNICS

- Corpus Informatitzat del Català Antic* [= CICA], <<http://www.cica.cat/>> [29.5.2015].
- Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana* [= CTILC], <<http://ctilc.iec.cat/>> [2.6.2015].
- Diccionari del Català Contemporani* [= DCC], <<http://dcc.iec.cat/ddlc/index.asp>> [2.6.2015].
- FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, Lluís (en curs): *Vocabulari de la llengua catalana medieval*, accessible a: <<http://www.iec.cat/faraudo/>> [15.5.2015].
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA: Banco de datos (CORDE) [en línia]. *Corpus diacrónico del español*, <<http://www.rae.es>> [29.5.2015].
- TERMCAT. Centre de Terminologia de la Llengua Catalana, <<http://www.termcat.cat/>> [20.5.2015].

ALTRES REFERÈNCIES

- BASTARDAS, Joan (1961): «Mots fantasmes en el llatí medieval de Catalunya», *Estudis Romànics VIII* [= *Estudis de llatí medieval. Dedicats a la memòria de Lluís Nicolau d'Olwer*, 1], pp. 1-8.
- BRUGUERA, Jordi (1986 [1985]): *Història del lèxic català*, 2a edició, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- CAPMANY, Antoni de (1779): *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, vol. II, Madrid, Antonio de Sancha, pp. 408-414 (document CCLXXX).
- COLÓN, Germà (1976): *El léxico catalán en la Romania*, Madrid, Gredos.
- FELIU, Francesc (2008): «Presenza della lingua italiana nella cultura catalana», dins *Italianismi e percorsi dell'italiano nelle lingue latine. Atti del convegno di Treviso, 28 settembre 2007, Cà'dei Carraresi*, Treviso, Fondazione Cassamarca / París, Unione Latina, pp. 129-152.
- GUGLIELMOTTI, Alberto (1886-1893): *Storia della Marina Pontificia nel Medio Evo dal 728 al 1499*, 10 vol., Roma, Vaticana.
- GULSOY, Joseph (2001): «La lexicografia valenciana», dins *Estudis de filologia valenciana*, col.l. Honoris Causa, 16, València, Universitat de València, pp. 61-95. Publicat anteriorment a *Revista Valenciana de Filologia*, núm. VI (1959-1962), pp. 3-35.
- JAL, Augustin (1840): *Archéologie navale*, 2 vols., París, Arthus Bertrand.
- NADAL, Josep M., i Modest PRATS (1996 [1982]): *Història de la llengua catalana*, vol. I. *Dels inicis al segle xv*, 5a edició, Barcelona, Edicions 62.
- NADAL, Josep M., i Modest PRATS (1996): *Història de la llengua catalana*, vol. II. *El segle xv*, Barcelona, Edicions 62.
- PRAT I SABATER, Marta (2005): «La influència del català sobre el lèxic castellà: visió diacrònica», *Llengua & Literatura*, núm. 16, pp. 363-387.
- Recopilación de leyes de los reynos de las Indias mandadas imprimir, y publicar por la magestad católica del rey don Carlos II*, 4 vol. (1681), Madrid, Julián de Paredes.
- VENY, Joan (1989): «L'equivalència acústica B = G en català: els casos de *boleryny* 'remolí' i *boixac* 'galdiró', *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, vol. XVIII (1989) [= *Miscel·lània Joan Bastardas* /1].
- VENY, Joan (1993): *Dialectologia filològica. Transfusió lèxica. Llengua escrita i dialectalismes*, Barcelona, Curial/PAM.
- VENY, Joan (2008): «Le relazioni catalano-genovesi e il loro riflesso linguistico», dins Vincenzo Orioles i Fiorenzo Toso (eds.), *Circolazioni linguistiche e culturali nello spazio mediterraneo. Miscellanea di studi*, Gènova, Le Mani, pp. 397-417.
- VENY, Joan (2009): *Per una història diatòpica de la llengua catalana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- VENY, Joan (2013): «Vocabulaire ichtyonymique et nautique catalan dans la Romania», dins José Enrique GARGALLO i Nikola VULETIC (eds.), *Mare loquens. Études d'étymologie et de géolinguistique romanes à la mémoire de Vojmir Vinja (1921-2007)*, Zadar, Sveučilište u Zadru, pp. 93-110.

Morfologia del grup nominal en el català de la Codonyera

ARTUR QUINTANA I FONT

Institut d'Estudis Catalans

*Per a en Joan, tot evocant camins prioratencs,
ai llas!, no compartits.*

1. Vaig descriure en una monografia, que cito CC,¹ el català de la Codonyera amb bastant de detall. S'hi observa que mentre els capítols sobre fonètica i fonologia,² morfologia dels grups verbals,³ pronominals,⁴ derivatius,⁵ i lèxic⁶ hi són tractats detalladament, no passa el mateix amb la sintaxi,⁷ ni amb la morfologia del grup nominal.⁸ En aquesta contribució miraré de descriure amb més de detall aquest darrer aspecte, i maldaré per fer-ho sense haver de recórrer a consideracions ni diacròniques ni diatòpiques, talment com si el català actual de la Codonyera fos com un nou buruixasquí. El corpus que faig servir són els noms i adjectius que figuren a l'índex alfabètic de CC,⁹ amb unes quantes addicions.¹⁰ Molt ocasionalment esmento algun pronom.

1. «El parlar de la Codonyera. Resultats d'unes enquestes», dins *Estudis Romànics*, XVII, 1976–1980 [1986], pp. 1–253. N'hi ha una segona edició augmentada: *El català de la Codonyera (Tèrol, Aragó)*, Saragossa 2012. Totes les citacions fan referència a aquesta segona edició. Per a altres treballs sobre el català de la Codonyera v. CC, pp. 223–224.

2. CC, pp. 25–44.

3. CC, pp. 50–61.

4. CC, pp. 68–76.

5. CC, pp. 61–68.

6. CC, pp. 89–190.

7. CC, no hi té cap capítol especialment dedicat. Tanmateix, se'n troben bastants de referències disperses a les pp. 45–177.

8. CC, pp. 48–50. Se'n troben a més bastants de referències disperses a les pp. 80–177.

9. CC, pp. 225–270.

10. Són materials recollits per mi entre parlants de la Codonyera en diverses enquestes del maig al juny del 2015. Els informadors han estat: Alicia Bonfil (1940), María Dolores Bonfil (1934), Tomàs Bosque (1948), Maria Dolores Cases (1961), Antonio Celma (1955),

2. Per a una lectura aproximada del català de la Codonyera cal tenir en compte que només hi ha cinc vocals (*a, e, i, o, u*). No hi ha sèssieg: la lletra *c* en el grup *ce, ci* i la lletra *ç* corresponen a la interdental fricativa sorda. Hi ha apitxat i betacisme. La *x* en posició inicial i després de consonant sona *tx*. En el dígraf *ix* la *i* es pronuncia. Quan en un castellanisme la lletra jota correspon a la velar fricativa sorda faig precedir el mot on es troba de + (*ajuar* serà escrit +*ajuar*).¹¹ Tendeixo moderadament a una ortografia «fonètica». Els mots del català de la Codonyera que esmento van en cursiva.

3.1. Els morfemes nominals distingeixen entre dos gèneres —masculí i femení— i dos nombres —singular i plural. La distinció de gènere només es fa per a la majoria de mots que designen humans i bastants dels que ho fan d'animals. L'aplicació dels morfemes dits de gènere en tots els altres casos, per més que les formes siguin idèntiques als de gènere, no l'indiquen pas, si bé per extensió s'hi fa servir el mateix qualificatiu. Llur informació semàntica és només gramatical, classificatòria.¹² La llengua posseeix uns quants mots invariables, on les distincions de gènere i de nombre no són possibles morfològicament, sinó sintàcticament: *la crisi és, les crisis són...* En una situació semblant es troben alguns mots que només poden fer manifest el gènere sintàcticament: *és un racla, és una racla*. N'hi ha bastants d'abstractes i de no comptables que manquen de plural. En alguns pocs mots la norma només admet un sol gènere i un sol nombre, tot i que el sistema admeti dos gèneres i dos nombres.

3.2. En descriure els morfemes nominals parteixo del de masculí singular, el morfema no marcat: *conill, conills* signifiquen tant l'animal mascle com l'espècie; *conilla, conilles* corresponen només a l'animal femella, és el terme marcat —*v.*, però, ací §5.2. El fonema de masculí singular és el que té un cos fònicament menor, en comparació de tots els altres morfemes nominals de gènere i nombre —*v.*, però, ací §3.6. i §5.2. Molt sovint el masculí singular és idèntic a l'arrel del mot, ço que obliga en aquests casos a postular un morfema zero.

Masculí singular	-∅	femení singular	-a
Masculí plural	-s	femení plural	-es

Exemples: *conill blan, conills blans, conilla blana, conilles blanques*. D'exemples con aquests n'hi ha relativament pocs, perquè en posició final de mot s'observen en la llengua nombrosos canvis fonètics. Per a explicar-los cal recórrer a arrels subjacents, que se solen manifestar en altres gèneres o nombres i també en alguns derivats d'un mateix mot. De vegades, però, manquen altres gèneres, nombres i derivats del mot en qüestió, o els informadors dubten a l'hora d'establir-los. Aleshores no és possible decidir de quina arrel subjacent es tracta, si no es vol recórrer a consideracions diacròniques o diatòpiques. És el cas, per citar un exemple, d'*açut/açutx*, on els informants m'han donat les tres solucions possibles: *açutet/açutetx, açudet/açudetx* i inexistència d'un diminutiu, o altres derivats, sense poder-se decidir per cap de les solucions.

María Dolores Celma (1960), Germán Celma (1992), Ignacio Celma (1990), Jesús Celma (1965), Antonio Gràcia (1928), Marifè Ibáñez (1961), Francisco Lorenzo (1963), Pilar Sancho (1915).

11. Per a més detalls v. CC, pp. 25–44.

12. Observeu que *serp, la serp* o *la serp morta* no tenen morfema de gènere. Per indicar-la hom recorre a la lexicologia —*serp mascle, serp femella*—, ço que ens posa fora de la morfologia. Fora també de la morfologia se situen les distincions de gènere lèxiques: el tipus *home/dona, on dona és el terme marcat*, al costat d'*ovella/mardà*, on *mardà* és el terme marcat, i *mascle/femella*, on no n'hi ha cap de terme marcat.

3.3. Quan un mot amb *-t* final pren la *s* del masculí plural es produeix palatalització de la *s* i tenim el fonema *tx*:

Masculí singular	-∅	Femení singular	-a
Masculí plural	-tx	Femení plural	-es

Exemples: *gat mort, gatx mortx, gata morta, gates mortes*.

3.4. Com que la llengua no admet les oclusives sonores en posició final de mot —tant si aquesta és absoluta com si ho és davant d'una *-s* també final—, aquestes no poden aparèixer com a tals ni al masculí singular ni plural. Es manifesten només a les formes del femení i a alguns derivats. En les formes del masculí es parla aleshores de sonores subjacents.

3.5. Tenim en aquests casos una *d* subjacent que es manifesta en els femenins, i als derivats. Així la *d* subjacent de *bort, bortx* es troba a *borda, bordes, bordeta, bordiç*. Tanmateix, no tots els mots tenen derivats on es manifesti la *d* altrament subjacent. Quan això és així, no es pot decidir sense consideracions diatòpiques o diacròniques, si una *-t* final de mot correspon, o no, a una *-d* subjacent. V. també ací §3.6.

3.6. Tot i que la llengua admet els grups *-áda, -éda* amb manteniment de la *d* quan pertany a l'arrel (*cada, seda...* i no **caa, *sea...*), no ho fa quan pertany a un sufix. Així, en els mots amb el sufix *-t* procedent d'una *-d* dessororitzada, en passar el sufix a posició final de mot, la *d* desapareix en els femenins. Això afecta especialment els participis passats dels verbs de la primera conjugació i llurs derivats. S'observa aleshores el paradigma:

Masculí singular	-t	Femení singular	-∅ ¹³
Masculí plural	-tx	Femení plural	-es ¹⁴

bregat, bregatx, bregà,¹⁵ bregaes/bregais/bregaix

on veiem que, contràriament a la regla general de la llengua, la forma del femení singular —*bregà*— té menys cos fònic que la corresponent del masculí —*bregat*— (v. abans §3.2). La *-d-* subjacent es manifesta en alguns comptats derivats (*aixadà* i no **aixaaà; espadà* i no **espaà*), i indirectament per analogia amb els participis passats de les altres conjugacions i llurs derivats: *perdut/perduda, omplit/omplida...*¹⁶

3.7. Si partim del masculí singular, res no ens diu en l'estructura fonètica del mot si pertany al grup *mut/muda* i no al de *fet/feta*, o *mort/morta* i no *bort/borda* o *bregat/bregà*. Escau a la competència lingüística del parlant decidir-ho. Si no volem fer ús de consideracions diacròniques o diatòpiques, cal tenir en compte els casos següents: la *-d* només és subjacent a *àcit, almut,¹⁷ bort, buit, cart, crit, forat, fret, grunyit, húmet, llegut, marit, mut, pàlit, prat, salut, tort* (=

13. En emmudir la *d* la *a* s'assimila a la *à*: *povà* i no **povaa*.

14. Segons el *tempo* se sent *-is* i *-ix* per palatalització de la *-s*: *povaes* i també *povais* i *povaix*.

15. Cal corregir el lapsus *cantada* de CC, p. 52, §31, per *canta(da)*.

16. Els participis passats de *cobri, du, di, escriure* i *fe* són amb *-t-*: *cobiarta, dita, duta, escrita*. *Caure* (= escalfar aliments; produir coïssor) presenta *cuita* i *coguda* segons el significat.

17. Faig constar aqueixa forma perquè és la que he sentit més sovint per part dels informants, tot i que no n'han mancat alguns que dubtaven entre *almudet/almutet*.

au) i *viart* (= color),¹⁸ i a tots els participis de la segona i tercera declinació. En alguns casos els informants dubten a decidir si l'arrel dels derivats conté *t* o *d*, o si tal derivat és inexistent: *alcait*, *ataüt/atabut*, *baladrit*, *ixàrrit*, *lladrit*, *nit*, *poput*, *ret*, *set*.

3.8. Com que la llengua no admet les oclusives sonores a final de mot —v. abans §3.4—, l'oclusiva velar sonora només es manifesta com a tal als femenins i als derivats: *amarga*, *amargues*, *amargó*, al costat dels masculins *amarc/amarcs*. Si partim del masculí singular, res no ens diu en l'estructura del mot si pertany al grup *amarg/amarga* o al de *xic/xica*. Escau a la competència del parlant decidir-ho. Si no volem fer ús de consideracions diacròniques o diatòpiques, cal tenir en compte els casos següents: només tenen l'oclusiva velar sonora subjacent els mots: *amarc*, *amic*, *àstec*, *castic*, *encàrrec*, *enemic*, *esparc/espàrrec*, *espinac*, *estómeç*, *groc*, *joc*, *llarc*, *màneç*, *tràfec*, *pecic*, *plec*, *préssec*, *rellampec*, *sanc*. En alguns casos els informants dubten a decidir si l'arrel dels derivats té l'oclusiva velar sorda o la sonora, o si tal derivat és inexistent: *badulac*, *barçabuc/marçabuc*, *boc*, *boirac*, *çaboc*, *embelec*, *melic*, *sic*.

3.9. Com que la llengua no admet les oclusives sonores a final de mot —v. abans §3.4— l'oclusiva labial sonora només es manifesta com a tal en els femenins i els derivats: *lloba*, *llobes*, *cabet* al costat de *llop*, *llops*, *cap*. Si partim del masculí singular, res no ens diu en l'estructura del mot si pertany al grup *llop/llobet* o al de *catxap/catxapet*. Escau a la competència del parlant decidir-ho. Si no volem fer ús de consideracions diatòpiques o diacròniques, cal tenir en compte els casos següents: tenim *b* subjacent només a *cap*, *cup*, *llop*, *nap*. *Corp* presenta vacil·lació entre *corbet*, *corpet* o manca de derivat. Observeu el tipus *cam*, *cams* al costat de *campet*.

3.10. Molts dels mots que en masculí singular acaben en vocal tònica solen tenir arrels subjacents en uns casos en *-r-*,¹⁹ i en uns altres en *-n-*. En el primer cas l'arrel subjacent es manifesta en els femenins i derivats: *çagué*, *çagués*, *çaguera*, *çagueres*, *çagueries*; en el segon, a més, en el masculí plural: *beçó*, *beçons*, *beçona*, *beçones*, *beçonà*. En els mots següents no hi ha tals arrels: *café* (té *cafetet/caferet*²⁰ al diminutiu), *coco*, *fe*, *+jersè*, *quíó*, *te*, *vosté*.

Uns quants mots acabats en *-e* i *-i* àtones tenen una arrel subjacent *-n-* al plural i alguns derivats: *home*, *hòmens*, *homenot*;²¹ *baci*, *benefici*, *bri*, *coci*, *estudi*, *joves*, *lleme*, *negoci*, *ofici*, *oli*, *orgui*, *terme*,²² *vici*, *vime*. «Marge» i «rave» són mots desconeguts. En alguns mots els informants dubten entre *ns-* i *-s*: *aspi*, *gori* i *siti*. *Cante* té l'arrel subjacent *-r* als derivats: *cantera*, *canteret*.

3.11. Als sufixos *-adó* (*treballadó/treballadora*), *-edó* (*perdedó/perdedora*), *-idó* (*mollidó/mollidoret*), *-é* (*forné/fornera*) l'arrel subjacent és sempre *-r*. A l'estructura de la resta de mots amb arrels subjacents *-r* o *-n* no hi ha res que ens pugui indicar quina de les dues arrels tindran. Per saber-ho, en cas que no es vulgui fer ús de consideracions diatòpiques o diacròniques, cal consultar el *Diccionari ortogràfic i de pronúncia*, publicat a Barcelona l'any 1990 per Jordi Bru-guera i Talleda, que dona els femenins i plurals —o consultar qualsevol obra equivalent. Els

18. El mot *joliviart* només es mante a la coneguda cançó, pròpia de les viles situades prop de la frontera lingüística: *Les xiques de la Pobleta / al cresol diuen candil, / a la finestra ventana / i al joliviart perejil*. Preguntar per un derivat d'aquest mot és impossible.

19. Malgrat que no escaigui a la descripció de la morfologia, vull indicar ací els casos relativament nombrosos, on els mots acaben en *-r*, *-rs*. Són el tipus: *madur*, *madurs*, *madura*, *madures*. A més d'aquest mot són: *acer*, *+ajuar*, *aiir*, *allar*, *amor*, *bar*, *bàter*, *calamar*, *càncer*, *car*, *clar*, *cor*, *dur*, *escur*, *favor*, *mar* però *la mar/ma de gen/*, *màrtir*, *motor*, *or*, *segur*, *tractor*, *valor*, *vapot*, *wàter*.

20. Registrat només en un dels informants de menys edat.

21. Cal corregir a CC, p. 95, §45, el lapsus *homes* per *homèns*.

22. Només he recollit *tèrmens* alternant amb *termes* en un informant d'edat avançada.

mots del català de la Codonyera que no tenen femenins, i en certs casos de *-n* tampoc plurals, o no són registrats a l'esmentat diccionari, són els següents: tenen l'arrel subjacent *-n*: *abarcó, açagadó, agaó, algorí, almidó, almodí, arestí, arremangó, asolmantí, billabarquí, boltrí, borrelló, buçaró, çaburí, cacigrà, çacoló, calcetí, çoncarró, canció, castró, cerró, colgalló, çoncarró, corbelló, covilló, custió, esclavó, escoi, escorrellimó, escorxó, escruçó, eslliçó, espentó, estiró, favó, folli, futuró, garganxó, goleró, granilló, +jabalí, lliçó, lliadó, llimató, llimó, lluició, maellä, marçapà, mostració, palpó, peçó, peiró, pilotó, pinça, pisó, pobretó, professor, punçó, rebedà, rebulló, redó, refiló, remostró, repiçcalló, requesó, retorçilló, rincó, rinyó, roscó, sacristà, salsitxó, sarió, sarmó, silló, sostovó, tapó, tarquí, terró, tiçó, tirabuçó, torrolló, unflació, xingló; els mots que tenen l'arrel subjacent *-r* són a més: *açuló, dotó, entresugós, patacá, pepinà, retó, raïdó, sellà, sugó, sunalà*. A *po* es impossible saber quina arrel subjacent hi pot haver perquè manca de derivats.*

3.12. Llevat dels mots *balandran, belèn, blan, cutxaron, dormilon, galan, galipan, petrén, ploron, sartén* i *sostén*, tots els mots que acaben en *-n* precedida de vocal tònica tenen una arrel subjacent *-t* als femenins i derivats: *parén, parens, parenta, parentes, parentiala; gen, genteta*... Els participis de present, i altres mots de forma anàloga, presenten *-t* subjacent, que es manifesta en els femenins que molt sovint tenen: *sabén, sabenta; bastan/bastanta; coén/coenta*..., observeu però: *aiguavessan, aiguavertén* la *-t* subjacent només es pot determinar per analogia. *Gran té* al diminutiu *granet*, però en altres derivats presenta *-d-*: *grandària, grandeça*.

3.13. El grup *-lt* es manté com a tal: *alt, desimbolt, malalt, molt, revolt, salt, solt*. Al mot *mol* hi ha una arrel subjacent *-t-* que apareix als femenins *mol, mols, molta, moltes*. En el cas d'*empial/impial* no es pot determinar si hi ha o no una arrel subjacent *-t* perquè manca de derivats. *Impeltet*, mot que he recollit, és format sobre el castellanisme *impelte*, no sobre *empial/impial*.

3.14. Els mots que acaben en *-u* formant part d'un diftong, o triftong, en el masculí singular, la mantenen o la canvien en *-v* davant de la vocal dels femenins i derivats. En el primer cas observo: *andreu/andreuet, perdiu/perdiueta, riu/riueta*,²³ *trau/trauet, veu/veueta*. *Meu, teu, seu* fan *megua, megües; tegua, tegües* i *segua, segües*, respectivament.²⁴ En el segon cas hi ha: *la clau/claveta; lo clau/clavet; creu/creveta, nau/nova; nau/novanta, neu/nevè, niu/ nivet/nivarçà, relleu/relleuet, seu/sevet, viu, viva*. «Blau/blavor» són *açul/açuló* en el català de la Codonyera. Si a la *-u* precedeix una *-a-*, aquesta passa a *-o-* en els mots derivats que no tenen diftong: *au/ovet; bau/bovet, jau/jovà, nau/nova, nau/novanta, pau/povet/povà, renau/renovet, tau/tova*. *Piau* esdevé *pevet*, ja que el triftong *-iàu-* passa a *-e-* en posició àtona.²⁵ En uns quants casos els informants dubtaven entre les tres possibilitats de què disposaven: *u, v* o inexistència de derivats: *arreclau, cau, corriau, fidiuau, jubiliuau, lleixiu, nau* (fruit), *priau, raspau, xapurriau*.

3.15. En els mots que en masculí singular acaben en *-s, -st, -ix, -ç, -ig* i *-tx*, davant el rebuig de la llengua a pronunciar els grups *-ss, -sts, -ixs, -çs, -igs* i *-txs* opta per interposar una *-o-* entre l'arrel i el morfema *-s* de plural masculí *-sos, -stos, -xos, -ços, -jos, -txos*: *talús/talusos, trist/tristos, mateix/mateixos, goç/goços, roig/rojos, escabetx/escabetxos*... En alguns comptats casos la

23. Alguns informants indicaven com a possible també la forma *riet*.

24. Vegeu per a aquests darrers casos CC, p. 73, § 211.

25. El canvi en *e* del diftong/triftong *ia/iau* en passar aquest a posició àtona és general: *ciandra/cendrà; ciarç/cerçà; fiarro/ferrets; massiario/massereta; mialsa/melsut; tiarra/terreta; tiandre/tendra, viard/verdet*... Passa semblantment amb la *-a-* de *-àdia, -ància* i *-ària* que esdevé *-e-* en posició àtona en els derivats: *cials/celetx; comàdia/comedian; matària/material; impertinància/impertinèn*... En alguns casos alterna la pèrdua amb el manteniment del diftong: *quiaso/quiasera, quesera*.

llengua es decideix per altres solucions, amb alguns casos de sincretisme. Són els següents mots: *agost/agostx, compost/compostx, dispost/dispostx, mostx, post/postx, repostx*. *Maig* es invariable: *lo maig/los maig*, i el mateix passa a *correfuig*: *uns correfuig*, a *boig*²⁶ i a *març*, si bé en algun cas, tot dubtant, m'han dit *los marços*. Els dos mots de la llengua acabats en *-f, baf* i *buf*, fan en el plural tant *bafs, buf*s com, menys, *bafos* i *bufos*. Observeu el plural *plosos* del singular *plos*.

3.16. Els mots acabats en *-o* àtona substitueixen aquesta *-o* de l'arrel pel morfema *-a* del femení. El paradigma és:

Masculí singular	-o	Femení singular	-a
Masculí plural	-os	Femení plural	-es

Exemples: *crugo, crugos, cruga, crugues. Agüelo, balbo, bonico, broixo, cadufo, cegallito, coixo, forro, +majo, moço, sordo, tèbio, tutiparo, vecino...*

4. En els paradigmes següents s'observen diverses formes de sincretisme.

4.1. En els mots que en masculí singular acaben en *-e* no s'hi afegeix el morfema de femení *-a*, sinó que el substitueix:

Masculí singular	-e	Femení singular	-a
------------------	----	-----------------	----

mentre que el plural es neutralitza el gènere en un sol morfema *-es*: *sogre, sogra, sogres*, aquest darrer, doncs, vàlid tant per al masculí com per al femení. El mateix s'esdevé amb *agre, ample, aspre, consogre, fillastre, germanastre, maestre, magre*,²⁷ *negre, pobre* i *tiandre*.

4.2. Els mots *capaç* i *feliç* neutralitzen el gènere en singular, no en plural: *feliços, felices; capaços, capaces*.

4.3. Uns quants mots indiquen el nombre morfològicament: *anarquista, anarquistes*. Per al gènere, quan és possible, ho fan sintàcticament: *un/una anarquista, uns/unes anarquistes*. Són a més: *açul, alegre, badoc, badulac, barçabuc/marçabuc, çabacèquia, çamaroca, çangüengo, comunista, conforme, cuçot, dèbil, difícil, doble, egoista, embelec, fàcil, farnaca (= badoc), fial, gambirot, tasquirot, igual, infial, impossible, lliure, majó, maltreballa, manega, marçal, milló, panarra, pantosta, petoste, pitjó, plepa, pocapena, pocavergonya, possible, principal, puta, racla, rojal, socialista, soldat, tararot, tarumba, tarrantoll, tasquirot, terne, tontaina, torpe, torroll, triple, verdal, virot, xarraire*. Alguns mots només denoten masculins: *çaburí, capiscol, diable, dimoni, galipan, gori, marieta, manobre*. D'altres només femenins: *forana, marcona, milorxa, somera, vera*.

4.4. Els mots invariables indiquen el nombre i el gènere, quan s'escau, sintàcticament: *un/mols/una/moltes çabatoles*. Són, a més: *abriülls, açagadós, afores, agulletes, alicates, almorrans, a amagatons, antiojos, antiparres, apanyacuencos, aparells, aparells, arco iris, argadells, arres, baixos (= menuts (carn)), baldraques, çabatoles, çafores, çagueries, calçons, camelles, cames roges, carçoncillos, carnistoltes, çarrapastros, carrejados, cials, cientopiès, en cloquetes, completes,*

26. Per a aquest darrer cas, v. CC, p. 43, §78.

27. Aquest mot només es manté en un sol topònim: *La Fonteta Magra*. En rigor se n'hauria de prescindir.

contaforatx, conilletx (= joc, planta), *en coritatis, Corpus, correfuig, cosquilletes, crisis, cristobaletx, debanadores, dijous, dijunes, dimatx, dimecres, diviandres, +engines, entranyes, entresugós, esbarra-muixons, escarbaders, esmordaces, esquellotx, estisores*,²⁸ *farinetes, farjoles, ferretx, furtadinés, ganes, gradelles, gafes, llepaculs, malfarjoles, maig, maitines, maltes, març, mastegallenques, mataparens, mitjallengua*,²⁹ *pampúrries, pantalons, paperes, paraigües, partx* (= baix ventre, òrgans genitals externs), *parrilles, pasamans, pasaripiaus, pinganetes, pixatx, platons, porgueres, recules, reculans, a redolons, refregaescuelles, rodaditx, rompoficios, sabanaces, saltagüebras/saltagüerbas, sacacortxos, sinagües, sobres* [= restes], *soplamocs, tems, tetetes, tracaletes, trafugues, tritx, vacances, valons, xaparotx, a les xinxotes.*

Bastants de mots abstractes i no comptables no tenen plural: (*aire*) *botxorn, brosta, brulla, bufera, çaga, cerol, ciarç, dret, esme, fam, fem, (aire) garbí, honra, intemperí, jovenalla, llanç, lleya, marro, (aire) morellà, oïdo, ora, oratge, paçància, (aire) ponén, prudància, pus, ramulla, reçària, rescum/resclum, resol, reüll, revés, ròcec, salut, samorda, saó, serena, serení, set, son, sostre, sonyera, teca, tinya, tragància.*

5.1. Uns comptats mots tenen diverses formes de gènere: *alcalde, alcaldesa; company, companyera; gall, gallina; hoste, hostesa; lladre, lladrona; rei, reis/reixos*,³⁰ *reina, reines; sastre, sastre.*

5.2. Els tres mots següents tenen el masculí com a forma marcada i cos fònic més extens: *monja, monjon/monjaio; perdiu, perdigatxo; rabosa, rabosot.*

Apèndix

Mots del català de la Codonyera que no consten a CC.

Bregat: *estic bregat en ixo d'anà cantan pel món.*

Futiró: *cau, forat, racó amagat brut i deixat: no val ni pa tirà-lo a un futuró.*

Grandeça: *grandesa.*

Homes: forma que cal corregir per *hòmens.*

Impelte: *olivera jove.*

Joliviart: *jolivert.*

Material.

Mollidó: objecte que permet de reposar amb blanesa: *posa un +jersé pa fe de mollidó; un mollidó pal cap.*

Paredadó: persona que fa parets de pedra seca.

Perdedó: *perdedor.*

Povà: quantitat d'aigua que es treu d'un pou fins a deixar-lo sec.

Talús.

Tisores: forma que cal corregir per *estisores.*

28. Cal corregir *tisores* per *estisores* a CC, p. 161, §206.

29. És la forma més usada al costat de *mitgesllengües*.

30. Les dues formes són en variació lliure. Tanmateix, alguns informants tendeixen a fer servir *reixos* per als de l'Orient: *Què t'han dut los reixos?*

III. Onomàstica

Els noms mallorquins de *Pisum sativum* i *Pisum sativum* ssp. *arvense* i l'etimologia d'*estrigassó*

COSME AGUILÓ

Institut d'Estudis Catalans

1. Presentació

Ara fa quinze anys que, en el programa de festes de la ciutat de Felanitx, publicàrem un article sobre la distribució espacial dels noms populars de *Pisum sativum* a les illes Balears, acompanyat d'una base cartogràfica que reflectia sobre el territori virtual les designacions, certament diverses, que rep tal llegum a les Illes (Aguiló 2000). Una part important de l'escrit canalitzava l'intent d'oferir una proposta etimològica per a *estrigassó*, que és així com es diu a Felanitx i a les poblacions del seu terme, sense que en sigui exclusiu, perquè, de manera tímida, ha arribat a Calonge, nucli que depèn administrativament del veí municipi de Santanyí.

La publicació es feia en un lloc del tot escaient, ja que la paraula desperta un remarcable interès entre usuaris, els quals sovint es demanen quin és el seu ètim i el seu origen, cosa que ha fet néixer una etimologia popular, la inversemblança de la qual és del tot evident per a qui tengui un mínim de formació filològica.

Avui, quan ja s'han escolat tres lustres d'ençà d'aquella redacció, l'aparició d'una forma documental que comentarem més endavant fa que abandonem ara l'antiga hipòtesi per bastir-ne una altra que, a parer nostre, ja no s'envolta dels dubtes que emboiraven la primera. Per abordar-la, però, és imprescindible conèixer la realitat geolingüística referida a un altre llegum molt semblant que a Mallorca presenta una variació diatòpica força més elevada. Ens referim al fruit de *Pisum sativum* ssp. *arvense*.¹

1. Aquest estudi s'ha beneficiat de consultes fetes a persones de nombroses poblacions, a les quals manifestam el nostre agraïment. No hem anotar el nom de totes, motiu pel qual només citarem aquelles que coneixem. Al marge del cas especial de Francesc Canuto, qui ha aportat una part bàsica de la informació (vegeu la nota 14), ens plau esmentar les següents: Jaume Adrover, Miquel Amengual, Gabriel Barceló, Margalida Canyelles, Jordi Cloquell, Rafel Crespi, Nicolau Dols, Pere Franc, Gabriel Janer, Antoni Llull, Antoni Mas, Joan Mas, Catalina Massotí, Pau Mateu, Joan Melià, Joan Miralles, Felip Munar, Maria Pujol, Andreu Ramis, Enric Ribes, Josep Sacarès, Pere Servera, Antònia Serrano, i Joan Torres. També donam les gràcies a Antoni Mestre, per l'ajut prestat a l'hora de dotar els mapes de suport electrònic.

Ens plau oferir aquest treball al Dr. Joan Martí i Castell, per donar testimoniatge de la nostra admiració, per la seva ingent labor, i del nostre agraïment, pel tracte amistós amb què sempre ens obsequia. La poca disponibilitat de temps, però, ens impedeix abastar les solucions lingüístiques de la resta de les Balears, tot i que hi farem alguna escadussera al·lusió, i fa que ens centrem en l'àmbit de l'illa de Mallorca on, tanmateix, pensam que hi ha els elements necessaris per abordar de manera satisfactòria la qüestió de l'etim esmentat.

2. Els noms de *Pisum sativum*

Parlarem, en primer lloc, de *pèsol*, mot que segons Coromines (DECat. s. v.) procedeix del llatí *PISŪLU*, mat. sign., documentat a mitjan segle XIII. Es distribueix per la meitat occidental de Mallorca.²

Entre les variants que coneix i per l'extensió geogràfica, destaca *pèsol*, que desplega a l'illa quatre pronúncies, essent la més freqüent [ˈpəzɔl], tancada per una isoglossa que inclou com a localitats extremes, per la part de llevant, Muro, Llubí, Sineu, Llorito, Montuïri, Algaida, Sant Jordi, s'Aranjassa i ses Cadenes. A més de Palma, configuren l'àrea poblacions tan importants com Inca i sa Pobla i tots els nuclis urbans de la serra de Tramuntana, amb l'excepció dels de la vall de Sóller. La recull el DCVB a Mallorca, sense indicació de les localitats. Amb tancament de la vocal final, [ˈpəzɔl], només es troba a Deià, vila influenciada pel tancament de la /o/ àtona en [u] de les veïnes localitats solleriques. Lobertura de [ˈpəzɔl] se circumscriu a Lloseta, Binissalem i Alaró, les úniques poblacions mallorquines en les quals, actualment, la vocal neutra tònica sona oberta. Per contra, sona tancada, [ˈpezɔl], a Pollença i Alcúdia. El fet que tenguem a Pollença una [e] com a reflex de la *ɛ* tancada del llatí vulgar, que coincideix amb la solució del català occidental, fa pensar en factors de repoblament i és una dada més per afegir a les ja conegudes, com l'ús sistemàtic de l'article procedent de *ILU* i la paraula *xic*, inusual a la resta de l'illa.

Una altra unitat lèxica, dilatada per la meitat oriental, és *xítxero*,³ procedent, segons Coromines (DECat. s. v.), del llatí *CICER*, *ĒRIS*, mat. sign., o també *ciuró*, heretat del llenguatge prejaumí (palatalització de *CI-* / *-CE-*), que es documenta molt tard, concretament el 1881, i que es retroba en alguns dialectes espanyols (*chícharo*), des dels quals fou trasplantat a Amèrica. Hi afegim que la isoglossa que la tanca té com a límits occidentals les poblacions de sa Colònia de Sant Pere, Ariany, Petra, Sant Joan, Porreres, Randa i Llucmajor i es desplega per nuclis grans com Manacor, Artà, Campos, etc., poblacions que practiquen, totes, la pronúncia [ˈjitʃəro]. A Capdepera i a Son Servera, hem sentit encara [ˈjitʃəru], entre els sectors de població de més edat. Com és sabut, el tancament de la vocal final és imputable als contactes que els mallorquins de llevant mantenien amb els veïns de Menorca, illa cap on es desplaçaven en temps de sega. Hem contactat amb testimonis directes que asseguren que tal canvi lingüístic també era practicat, temps enrere, a la vila d'Artà.

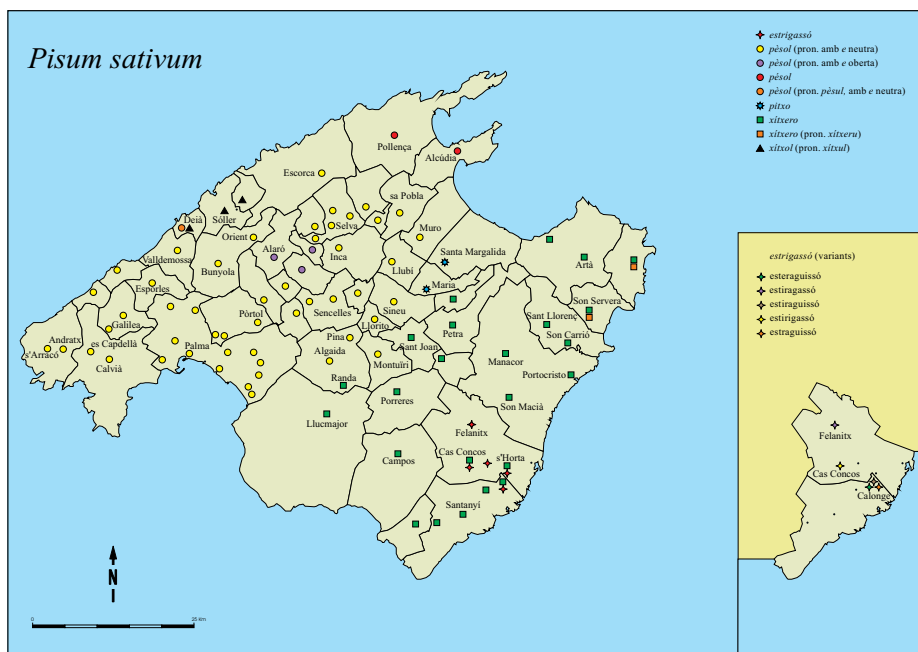
Menys extensió té *xítxol* [ˈjitʃɔl], procedent de *xítxero*, amb el tancament vocàlic habitual a Sóller i Fornalutx (i, esporàdic, a Deià), caiguda de la vocal posttònica amb simplificació de l'aplec consonàntic [-ʃr-], inexistent en català, i addició d'una consonant paragògica, com la dels mots *nínxol*, *trònxol*, *plànol*, *cérvol*, etc.

2. És també la denominació, sense variació lèxica, però sí fonètica, que té a les Pitiüses. És present en el diccionari de Figuera, en el d'Amengual, en el d'Aguiló, en el DCVB, en el DECat i en el DIEC.

3. Té entrada en el DCVB i en el DIEC, però no en el diccionari d'Amengual ni en el de Figuera. El d'Aguiló, però, sota *pitxos*, recull *xítxaros* com a sinònim.

En un espai petit, tenim *pitxo* ['pitʃo], resultat d'un encreuament, compromís entre *pèsol* i *xítxero*, localitzat a Santa Margalida i Ariany, en una falca territorial entre les isoglosses de les dues unitats d'origen.⁴

El mot estrella, *estrigassó* [əs,triɟə'so],⁵ caracteritza Felanitx i els pobles que en depenen, a més de Calonge. Els felanitxers el senten com a molt propi i de fet ho és. Deixam per a més endavant les consideracions sobre la seva etimologia. La propensió que té als canvis es constatarà tot seguit. És la forma majoritària de Felanitx, l'única recollida en es Carritxó, i la que conviu de manera minoritària amb *xítxero*, a Cas Concos, s'Horta i Calonge. És, com veurem, una metàtesi amb reestructuració sil·làbica de *estiregassó* [əs,tirəɟə'so], variant originària, però residual, recollida a Felanitx. És pròpia de la gent vella del camp. Amb un tancament vocàlic, causat pel veïnatge de la consonant palatal, hem anotat *estireguissó* [əs,tirəɟi'so] a Calonge, població en la qual la majoria dels habitants fa servir *xítxero*. L'assimilació i el contacte amb la consonant palatal fan possible el canvi *estiregassó* > *estirigassó* [əs,tiriɟə'so], recollit a Cas Concos, des del qual és fàcil també arribar a *estrigassó*. A Calonge, transcrivirem la forma assimilada *esteraguissó* [əs,tərəɟi'so] i la sincopada *estreguissó* [əs,tɾəɟi'so].

4. El DCVB localitza el mot a Ariany i a Maria. No l'hem trobat a la segona població. El Diccionari Aguiló recopila *pitxos* a Mallorca, sense indicació de localitats.

5. Recollit en les obres lexicogràfiques següents: diccionari de Figuera (*estiragassó*), diccionari d'Amengual (*id.*), Diccionari Aguiló (*estiragassons*), DCVB (*estiregassó*) i DECat (*id. s. v. tirar i estiregassons s. v. fingir*).

3. Els noms de *Pisum sativum ssp. arvense*

La subespècie *arvense* de *Pisum sativum* es caracteritza, principalment, pel fet de tenir la baina comestible, aplanada, i amb les llavors petites, que es consumeixen juntament amb la tavella. A altres llocs del domini lingüístic (Eivissa, Catalunya), es designa amb el nom de *tirabec*. La coneixença de les moltes denominacions que rep a Mallorca resulta imprescindible per abastar l'ètim de *estrigassó*, ja que a partir dels noms de les dues verdures, de consum habitual a l'illa, es creen uns sistemes d'oposicions que donen diafanitat a la qüestió. Moltes no havien estat recollides fins ara. No hi pot haver cap dubte que sense la presència de la subespècie l'intrigant mot felanitxer no s'hauria gestat, ja que, com intentarem demostrar, va tenir els orígens en la necessitat de clarificar una ambigüitat.

A Sóller i els pobles limítrofs de la vall, en diuen, simplement, *pèsol*, cosa que no crea cap conflicte, perquè de *P. sativum* no en diuen *pèsol*, sinó, com ja s'ha dit, *xítxol*. Hi ha un seguit de noms que fan referència a la qualitat d'aquest aliment (símbols vermells en el mapa), sovint amb un sintagma preposicional: són de distribució gairebé puntual *pèsol bo* (Alcúdia), *pèsol bo amb la clovella* (Pollença), *pèsol bo de clovella* (Pollença), *pèsol de bajoca bona* (Campanet), *pitxo de bajoca bona* (Santa Margalida), *xítxero bo amb sa clovella* (Sant Llorenç, Son Carrió, Campos), però *pèsol de clovella bona* es reparteix per la meitat meridional dels pobles de la Serra. Possiblement s'inclouen dins aquest grup *confit* i *confit de Bons Aires* (ambdós a Pollença), malgrat que no sapiguem la motivació geogràfica del darrer.

I ha d'altres al·lusions a la baina, sense indicacions qualitatives: *pèsol de bajoca* (Lloseta), *pèsol de bajocada* (Inca, sa Pobla, Caimari),⁶ *xítxero de bajoca* (Artà) i *xítxero de clovella* (Capdepera, Son Servera, Sant Llorenç, Campos). Les referències dimensionals es concreten en *xítxero de bajoca ampla* (Manacor) i *xítxero de clovella ampla* (Son Carrió).

Té una bona productivitat la comparació de la tavella amb el fruit del garrover (*Cerato-*nia siliqua**), que és de color verd abans d'ennegrir-se⁷ (símbols negres en el mapa): *estrigassó de garrova* (per tot el terme de Felanitx), *pèsol de bona garrova* (Consell), *pèsol de garrova* (per deu pobles del Raiguer)⁸ i *xítxero de garrova* (Porreres, Campos i Son Macià).

Encara més estesa és la representació dels sistemes de cocció (símbols grocs en el mapa). El fet de menjar-los bullits genera *fesol de bullir* (Galilea),⁹ *pèsol de bullir* (bàsicament, per tot el terme de Palma i el centre de l'illa) i *xítxero de bullir* (Petra, Porreres, Campos). Del costum de fregir-los, neixen *pèsol d'oli* (pel centre i per la badia d'Alcúdia), *pitxo d'oli* (Maria) i *xítxero d'oli* (Ariany). No hi falta una ocurrència que reflecteix el tipus de menjar al qual s'afegeix: *pèsol de sopa* (Manacor).

Les característiques del sistema de cultiu es fan presents únicament en *pèsol d'enflar* (Establiments). Hi ha algunes interferències dels noms d'altres llegums (símbols morats en el mapa), amb les quals tenen alguna semblança: *mongeta ampla* (Gènova), *mongeta plana* (Algaida, Vilafranca, Manacor), *mongetí* (Muro) i *pèsol d'olor* (Orient).¹⁰

6. Apareix en plural en el DCVB, s. v. *pèsol*.

7. Diu la saviesa popular que «per santa Margalida, garrova tenyida».

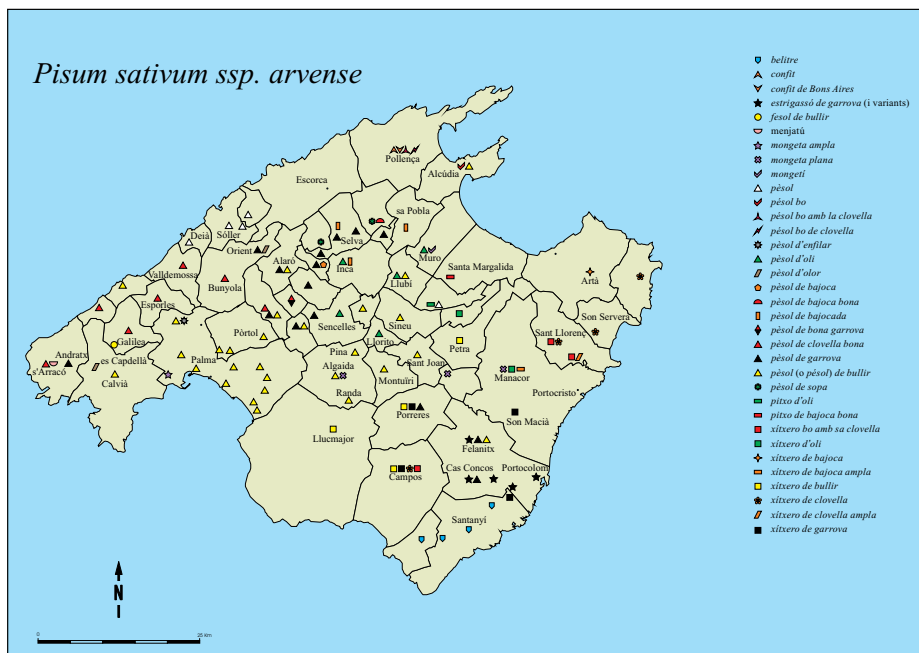
8. El DCVB, s. v. *pèsol*, recull *pèsol garrofi* o *garrofal* i el DIEC *pèsol garrofi*.

9. Cal dir que *fesol*, a tot Menorca, designa *Pisum sativum*. No farem cas, en aquesta obra, de la dualitat de pronúncies *bullir* / *bollir*. *Pèsol de bullir* és present en el DCVB, s. v. *pèsol*.

10. El DCVB i el DIEC, s. v. *pèsol*, donen com a referent del *pèsol d'olor* l'espècie *Lathyrus odoratus*. El diccionari de Figuera, s. v. *pèsol*, anota també De olor i el Diccionari Aguiló *pèsols d'olor*.

Quatre poblacions del sud-est perfilen la petita i compacta àrea del polisèmic *belitre* (s'Alqueria Blanca, Santanyí, es Llombards, ses Salines).¹¹ Segons Coromines (DECat. s. v.), es documenta el 1521 i té el sentit de 'trapella, pòtol, home sense profit', etc., i és alteració fonètica de *blitre* o *blediri*, del grec βλίτυρι «emprat pels escolàstics com a tipus del mot que no vol dir res, i d'aquí estès a persones que no valen res o insignificants i després a la gent sense profit». Ens preguntam si pot constituir un cas excepcional d'infravaloració del llegum.

Finalment, l'única interferència lingüística recollida deu tenir molt baixa freqüència d'ús: *menjatú* [ˌmənʒəˈtu] (s'Arracó), < del fr. *mangetout*.¹²

4. Una etimologia popular inversemblant

El fet que els felanitxers siguin conscients de l'exclusivitat que, pràcticament, tenen de la paraula *estrigassó* (la variant més usual), ha portat com a conseqüència la naixença d'una etimologia popular, cosa no gens estranya, davant les intrigues etimològiques que suscita. Qualsevol que s'hagi acostat de manera reiterada a l'etim dels mots a partir de l'estudi ja sap que, en la majoria dels casos, les explicacions de caràcter popular solen ésser tan interessants i pintoresques com allunyades de la realitat.

En el cas que ens ocupa, s'acut a un altra llengua, el francès, i a la circumstància d'un fet històric del passat, l'exportació de vi a França a través de Portocolom. Hom diu que els mariners francesos sovintejaven pel moll i els al·lotells felanitxers s'entretenien a tirar-los xítxeros a la cara, llançant-los amb una bufada a través d'una canyeta, cosa que feia parlar als gals del *tír*

11. Donen entrada a la paraula les obres següents: diccionari de Figuera (*balitre* o *belitre*), diccionari d'Amengual (*balitre*, *balitret*, *balitrot*), Diccionari Aguiló (*balitre*, *balitrada*).

12. És absent del recull de gal·licismes de s'Arracó de Montoya & Corbera (1998).

de *garçon*, que en boca dels felanitxers hauria evolucionat fins a esdevenir *estrigassó*. En l'àmbit popular, l'explicació ha caigut en terra tan fèrtil que tothom la creu sense dubtar.

5. La nostra anterior proposta etimològica

Partíem, en aquell article, de la variant *estiregassó*¹³ i paràvem esment en el fet que el DCVB enregistra el mot a Tortosa i a Castelló com a sinònim de *estiregassada* 'estirada amb força'. Semblava, doncs, clar que era una paraula composta, amb un primer element que tenia relació amb *estirar*, del tipus *escalfapanxes*, *esclata-sang*, *matamosques*, i un segon component de més opacitat. Per esbrinar el significat de *gassó* ens ajudava l'anàlisi del referent i una de les particularitats de la planta que més atreia la nostra atenció era la fragilitat, ben coneguda dels recol·lectors, que procuraven subjectar-la en haver-ne de collir les bajoques, ja que si no ho feien es trencava amb extraordinària facilitat. Fou decisiva la consulta de l'entrada *garsó* / *gassó* del DECat. de Coromines, que parla d'un probable arabisme del valencià, procedent de *gars* 'esqueix d'un vegetal per plantar-lo en un hort', de l'arrel *grs* 'plantar', documentat per primera vegada sota la forma *gassó* en un text de 1851. Resumint: semblava clar que tenia un significat acostat al de 'planta que en estirar-la s'esqueixa'. Però, avui tenim la convicció que era una proposta equivocada i ens plau, ara, rectificar-la.

6. La documentació escrita

A l'hora d'abordar l'etimologia d'un mot, presta un gran ajut l'existència d'atestacions antigues que el transmetin. No és aquest el cas. Sabíem, per una comunicació verbal, que un document de 1826 vinculava *estiragassó* a la possessió felanitxera de Tortitx.¹⁴ Recullen *estiragassó* els diccionaris de Figuera (1840) i d'Amengual (1858), i *estiragassons* el d'Aguiló (1914). El DCVB, a més d'*estiregassó* (Ariany, Felanitx), també registra *estiregassar* 'estirar amb força', *estiregassada*, *estiregassall*, etc. En el DIEC (2007) trobam només *estiregassar*: «Donar estirades fortes (a alguna cosa) per fer-la seguir, arrencar-la, allargar-la, etc.» El DECat. s. v. *tirar*, documenta *estiregassó* a Felanitx i a Porreres. És precisament a la darrera població que es vincula el document que ens ha estat transmès, del tot bàsic per abastar l'etimologia que ara ens ocupa.¹⁵ En l'inventari dels béns de Jaume Ramis, hortolà de la vila de Porreres, datat el 7 de setembre de 1620 pel notari Andreu Coll,¹⁶ es llegeix: «Ítem, tres almuts de llavor de pèsols de estireguessà, de què's té de pegar delme.»

7. L'etimologia de *estrigassó*

Amb el darrer text a la vista, no pot haver-hi gaires dubtes que es tracta d'un substantiu postverbal d'*estiregassar*. Independentment de la força amb què s'estiri, la feina d'*estiregassar* implica fer un moviment lineal amb la mà que allargassa (o retira) una part, o la totalitat, d'un objecte que

13. Però, fèiem servir, aleshores, la grafia *estiragassó*.

14. Així ens ho comunicà l'historiador Ramon Rosselló, a qui manifestam el nostre agraïment.

15. Ens plau regraciar la gentilesa del nostre amic, l'investigador Francesc Canuto, qui sempre presta atenció a les joies de la llengua.

16. ARM, protocol 3230, f. 291.

és subjectat per l'altra mà. La feina d'estiregassar la llana d'un matalàs és, per a qui la conegui, prou il·lustrativa del significat del verb.

La troballa del document que parla de *pèsols d'estiregassar* obliga necessàriament a preguntar-se quins són els pèsols d'estiregassar i quins els que no ho són. Resulta obvi que s'estiregassen els pèsols de baina no comestible, és a dir, els de *Pisum sativum*. S'obre la tavella i se subjecta amb una mà, mentre que amb el dit polze de l'altre es treuen (s'estiregassen) les llavors. Per tant, els que no s'estiregassen són els de *Pisum sativum* ssp. *arvense*, ja que es mengen conjuntament amb el seu natural estoig.

És interessant constatar que, per regla general, avui els noms populars de *Pisum sativum* no s'acompanyen de sintagmes, ja que designen els pèsols per antonomàsia, però els sintagmes apareixen per crear sistemes d'oposicions quan es parla de la subespècie, ja que en cas contrari llurs noms, repetits sense determinants, serien focus generadors d'ambigüitats. Això no obstant, quan és precís deixar ben clar que es parla dels pèsols que s'extreuen de la baina, sorgeixen noms com *pèsols d'esclovellar* (Banyalbufar, ses Cadenes, Montuiri, Palma, Pòrtol), *pèsols d'esflorar* (Caimari),¹⁷ *xítxeros d'esflorar* (Son Servera). A Sóller, on és impossible la confusió entre xítxols i pèsols, es diu que els primers «són d'esbajocar». Finalment, a Mercadal (Menorca) diuen *fesols d'esgranar*, per marcar la diferència amb els *fesols de bullir* (*Pisum sativum* ssp. *arvense*).

8. Conclusions

Amb aquest treball esperam haver mostrat les coses següents:

El llegum *Pisum sativum* coneix a Mallorca i en l'àmbit popular una interessant variació nominal, integrada per cinc lexemes que es reparteixen el territori de l'illa, que creen àrees ben definides, delimitades per isoglosses molt precises.

La subespècie *arvense* de *Pisum sativum* té una fluctuació de noms molt més alta. Per regla general, un sintagma preposicional afegit als noms de l'altra espècie serveix per desfer possibles ambigüitats.

En sa immensa majoria, les denominacions recopilades per a la subespècie són absents de les obres lexicogràfiques.

És el nostre parer que *estrigassó* (*Pisum sativum*), mot propi de Felanitx i la seva contrada, és un substantiu postverbal de *estiregassar*, verb que fa referència a l'acció d'esbajocar les llavors, que són l'única part mengívola de la planta. El nom té la seva raó d'esser en el fet que hi ha un llegum molt semblant (*Pisum sativum* ssp. *arvense*) que es menja juntament amb la baina que l'envolta.

17. Són presents en el DCVB, s. v. *pèsol*.

Referències bibliogràfiques

- AGUILÓ, Cosme (2000): «Els noms baleàrics de *Pisum sativum* i l'etimologia de *estrigassó*» Programa de Festes de Sant Agustí, Felanitx.
- AGUILÓ I FUSTER, Marià (1988-1989 [1914–1931]): *Diccionari Aguiló. Materials lexicogràfics revisats i publicats sota la cura de Pompeu Fabra i Manuel de Montoliu*, 8 vols., Barcelona, Alta Fulla.
- AMENGUAL, Juan J. (1858): *Nuevo Diccionario Mallorquín-castellano-latín*, 2 vols., Palma.
- DCVB = ALCOVER, Antoni M; Francesc de B. MOLL (1930–1962): *Diccionari Català-valencià-balear*, 10 vols., Palma, Moll.
- DECat = COROMINES, Joan (1980–2001): *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*, 10 vols., Barcelona, Curial i La Caixa.
- DIEC = (2007): *Diccionari de la llengua catalana*, 2 vols., 2a edició, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- FIGUERA, Pere A. (1840): *Diccionari Mallorquí-castellà*, Palma.
- MONTOYA ABAT, Brauli; Jaume CORBERA POU (1998): «L'efecte retorn dels antics emigrants mallorquins a França sobre el parlar de l'Arracó», *Randa. Homenatge a Joan Veny*, núm. 41, pp. 145–162.

Hagiotoponímia: dedicacions parroquials i altres orígens

MAR BATLLE

JOSEP MORAN

JOAN ANTON RABELLA

Institut d'Estudis Catalans

En la toponímia catalana, els hagiotopònims constitueixen un dels grups més abundants, tant en la toponímia major com en la microtoponímia. Segons Miquel Parella (2015), «al *Nomenclàtor* hi ha 2.003 [hagio]topònims, dels quals 1.520 (75,9%) corresponen a advocacions dedicades a sants i 483 (24,1%) dedicades a santes». En contra del que es podria pensar, presenten una tipologia ben diversa, que inclou el que podríem denominar *falsos hagiotopònims* i *hagiotopònims amagats*. A continuació donarem una mostra de la casuística més general que caracteritza l'hagiotoponímia catalana.

1. Les dedicacions parroquials

Generalment, els hagiotopònims majors, és a dir, els noms propis dels nuclis de població, tant si són municipis com pobles agregats, formats amb el nom d'un sant o una santa, tenen l'origen en la dedicació de la parròquia respectiva, perquè a partir d'aquest ens es va formar el terme civil i l'organisme municipal que el representa. Per exemple, *Sant Adrià de Besòs*, *Sant Climent Sescebes*, *Sant Jaume d'Enveja*, *Santa Bàrbara* o *Santa Maria d'Oló*.

Hi hem d'afegir que a vegades hi ha diferència formal entre el nom de la parròquia, que adopta una forma semicultra del nom del sant, i la forma més popular que denomina la població, sempre, però, referits al mateix sant. És el cas dels termes de Sant Boi de Llobregat, que té la parròquia dedicada sant Baldiri, ambdós noms derivats del llatí BAUDELIUS, màrtir de Nimes (*Gran geografia comarcal de Catalunya*, 8, 476–486; Palou 2001); de Santpedor, contracció de *Sant Pere d'Or*, que té la parròquia dedicada a sant Pere, i que conté el nom del riu *d'Or* que hi

passa, pronunciat popularment *Ridor* (*Gran geografia comarcal de Catalunya*, 2, 62–64), o de Santa Llogaia d'Àlguema (Alt Empordà), que té la parròquia dedicada a santa Leocàdia. I fins i tot, més enllà dels noms dels pobles, tenim el cas del monestir de Sant Quirc de Colera, on hi ha l'església vella dedicada a sant Quirze (*Gran geografia comarcal de Catalunya*, 4, 256).

Si la parròquia és dedicada a dos sants associats, només el nom del primer sol donar nom al nucli de població. Així, el terme de Sant Just Desvern ha pres el nom de la parròquia dedicada als sants Just i Pastor, i el de Sant Gervasi de Cassoles, antic municipi agregat al de Barcelona el 1897, de la parròquia dedicada als sants Gervasi i Protasi (*Gran geografia comarcal de Catalunya*, 8, 468–472 i 242–248).

Com que les dedicacions parroquials són molt estables, generalment es mantenen encara que hi hagi desplaçaments del temple parroquial dins el terme. Així, l'antiga parròquia de Sant Martí de Provençals, que donà nom al municipi, agregat a Barcelona també el 1897, mantingué aquesta advocació quan fou traslladada al barri del Clot. De manera que avui hi ha dues parròquies amb la mateixa dedicació: l'antiga de Sant Martí de Provençals, que va recuperar el rang parroquial, i la de Sant Martí del Clot (*Gran geografia comarcal de Catalunya*, 8, 276–280). En el cas d'Horta, municipi agregat al de Barcelona el 1905, el terme primitiu era el de la parròquia de Sant Genís d'Agudells (o *dels Agudells* més modernament). Posteriorment la parròquia fou traslladada a la capella de Sant Joan d'Horta, dins el mateix terme, de manera que el municipi es denominà en el segle XIX *Sant Genís dels Agudells d'Horta* o *Sant Joan d'Horta*.

No sempre, però, hi ha coincidència entre l'hagiotopònim i l'advocació parroquial del terme. Els motius de divergència poden ser diversos. Vegem-ne alguns exemples.

En el cas dels termes de Sant Cugat del Vallès (*Gran geografia comarcal de Catalunya*, 6, 112–122) i Sant Pol de Mar (*Gran geografia comarcal de Catalunya*, 6, 492–495), que tenen les parròquies dedicades a sant Pere Octavià i sant Jaume, respectivament, el municipi ha pres el nom dels sants titulars dels antics monestirs, que eren els senyors del terme, i de les poblacions que s'hi crearen. Però el poble de Sant Fruitós de Bages manté el nom de la parròquia, encara que dins el seu terme hi hagi el monestir de Sant Benet de Bages, allunyat de la població i que ara pertany a la parròquia de Santa Maria de Navarces (*Gran geografia comarcal de Catalunya*, 2, 64–70).

Lescut municipal de Sant Feliu de Llobregat té les graelles característiques de sant Llorenç, a qui està dedicat el temple parroquial, avui catedral del bisbat de Sant Feliu. Durant l'edat mitjana el terme actual estigué repartit entre les parròquies de Sant Joan Despí i Sant Just Desvern. Hi existiren, però, diverses capelles, entre les quals n'hi havia una dedicada a sant Feliu i una altra dedicada a sant Llorenç. La primera donà nom a la localitat, però desaparegué, i la segona esdevingué parroquial el 1524, amb un terme segregat de les esmentades de Sant Joan Despí i Sant Just Desvern (*Gran geografia comarcal de Catalunya*, 8, 410–417).

Un cas semblant ha ocorregut amb els municipis rossellonesos de Sant Feliu d'Amunt i Sant Feliu d'Avall. Ambdós es formaren al voltant d'una església primitiva dedicada a sant Feliu, ara desapareguda, de la qual mantingueren el nom encara que les parròquies respectives siguin dedicades a santa Maria i sant Andreu (*Gran geografia comarcal de Catalunya*, 14, 315–319). La denominació del poble de Santa Oliva, al Baix Penedès, prové d'una antiga església que centrava un domini del monestir de Sant Cugat del Vallès, documentada l'any 938: «ecclesiam S. Olive cum ipso alodis» (*Cartulari de Sant Cugat*, doc. 15). Posteriorment aquesta església desaparegué i la parròquia s'establí en la capella de Santa Maria, que ha mantingut aquesta advocació (*Gran geografia comarcal de Catalunya*, 5, 196–197).

El municipi de Sant Celoni prengué el nom de la capella dedicada a aquest sant que pertanyia a un priorat o pabordia de l'abadia de Santa Maria de l'Estany, al voltant de la qual es formà la població, situada en la via que unia Barcelona amb Girona, però que pertanyia a la parròquia de Sant Martí de Pertegàs, situada fora d'aquesta població. Durant el segle XVI els vilatans lluitaren per tenir l'església parroquial dins de la població. La nova parròquia, consagrada el 1703, prengué la denominació de *Sant Martí de Sant Celoni*, alhora que el vell temple de Sant Martí de Pertegàs, desafectat parroquialment, passa a denominar-se capella de Sant Erasme (*Gran geografia comarcal de Catalunya*, 6, 314–322).

Un cas singular és el del municipi de Sant Carles de la Ràpita. Aquesta població nasqué al peu del castell de la Ràpita, que era possessió del monestir de Sant Cugat del Vallès, el qual a partir del 1150 hi establí una filial o priorat, Santa Maria de la Ràpita, i s'hi inicià una repoblació sobretot a partir del segle XIII. El 1260 fou venuda a la comanda d'Amposta de l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem, que construí a la Ràpita diverses torres de defensa, una de les quals fou dedicada a sant Joan. A la segona meitat del segle XVIII el rei Carles III projectà la construcció d'un gran port al delta de l'Ebre i ordenà que al lloc de pescadors de la Ràpita fos construïda una gran ciutat, fundada el 6 de novembre de 1780, que en honor seu s'anomenà *Sant Carles de la Ràpita*, mentre que la parròquia fou dedicada a la Santíssima Trinitat (*Gran geografia comarcal de Catalunya*, 13, 300–311).

I encara esmentarem el cas del municipi de Llorenç del Penedès, que malgrat que ni el nom del poble ni el del castell (*castell de Llorenç*) inclouen l'apel·latiu *sant*, la parròquia és dedicada a sant Llorenç (*Gran geografia comarcal de Catalunya*, 5, 192–194). Un cas similar es donava a Sant Llorenç de Montgai, poble que pertany actualment al municipi de Camarasa (Noguera), ja que antigament no incorporava el terme *sant* en el seu nom, *Llorenç de Montgai*; la parròquia actual és dedicada a sant Llorenç, però el castell, que és l'origen del terme, té una capella dedicada a santa Maria (*Gran geografia comarcal de Catalunya*, 10, 332).

Per acabar aquest apartat ens referirem a la proveniència del nom de dos barris de Barcelona, d'on són dos dels qui signen aquest treball: *Gràcia* i *Sants*. El barri de Gràcia pren el nom de l'advocació de la parròquia Mare de Déu de Gràcia i Sant Josep, que és l'església de l'antic convent de carmelites descalços que acollia el noviciat del convent de Sant Josep (antigament ubicat on actualment hi ha el mercat de la Boqueria). La parròquia estava dedicada al misteri de l'Anunciació i sembla que a la façana hi havia la inscripció de la salutació de l'àngel Gabriel a Maria «Déu te guard, plena de la gràcia». En el cas de Sants, avui dins el terme de Barcelona, l'antic municipi, com encara ho és la parròquia, era dedicat a Santa Maria de Sants, dit popularment de manera escurçada *Sants* (J. Moran 2011-12).

2. Llocs sants, sants amagats i falsos hagiotopònims

El poble de Santa Pau (Garrotxa) té la parròquia dedicada a Santa Maria i la capella del castell homònim, a Sant Antoni i Sant Honorat (*Gran geografia comarcal de Catalunya*, 3, 342), de manera que no hi ha cap temple dedicat a aquesta advocació. El nom, però, apareix ja l'any 878 en un precepte del rei Lluís II de França dedicat al monestir de Banyoles: «et in Santa Pace cellas Sancti Vicentii cum omnibus terminis suis» (Ramon d'Abadal 1926–1950, II, 1: 60). Tenint en compte el caràcter monàstic de l'indret, suposem que *Sancta Pace*, després *Santa Pau*, es refereix a la pau santa que hi regia, semblantment a altres llocs de caràcter monàstic o eremític caracteritzats per la seva santedat, com Montsant.

L'origen del monestir de Santa Maria de Santes Creus fou una donació de Guillem Ramon el Gran Senescal, i els seus fills, a l'abat cistercenc de la Gran Selva d'una propietat situada a la muntanya de Cerdanyola (del Vallès) per edificar-hi un monestir dedicat a Santa Maria (*Llibre Blanc de Santes Creus*, doc. 49). Ja creat el monestir, el 1153 figura amb el nom de *Sancte Marie Vallis Lauree*, 'Santa Maria de Vall de Laura' (en català modern *Valldaura*), en què *laura* probablement té el sentit, pres de l'Església oriental, d'agrupació de grup de cel·les monàstiques situades a l'entorn d'una església comuna. Posteriorment, el 1160, fou donada a aquest monestir una possessió situada en un lloc anomenat *Santes Creus* («in ipsa ribera de Gaya in loco vocitato ad Santas Cruces» (*Llibre Blanc*, doc. 87)), on s'establí aquest monestir, que passà a denominar-se de *Santa Maria de Santes Creus*. Així, doncs, la denominació *Santes Creus*, que es deu referir a unes creus que ja hi existien, és anterior a l'establiment del monestir. És interessant notar que precisament l'ús del terme *laura* referit a agrupacions de cel·les monàstiques es troba en altres denominacions de monestirs, com el cistercenc de Santa Maria de Valldaura, fundat el 1231 per Bernat de la Portella i la seva germana Geralda en el lloc anomenat *el Favar* ('camp sembrat de faveres').

En algunes ocasions la denominació amaga el nom d'un sant, com en *Sentmenat* (sant Menna) i *Senterada* (santa Grata). La forma *Sentmenat* prové del genitiu llatí medieval *SANCTI MINATI* ('(de) Sant Menna'), i el terme té la parròquia dedicada a sant Menna (*Gran geografia comarcal de Catalunya*, 6, 174). El nom del terme de Senterada (Pallars Jussà) prové de *Santa Grata* (*Santa Arada* en el segle XI), nom d'un antic monestir la parròquia del qual sempre ha estat dedicada a Santa Maria: «locum Sancte Marie qui dicunt Sancte Grate» (*Acta de consagració de la catedral d'Urgell*, s. IX).

També hi ha alguns casos en què es produeix la situació contrària, de manera que al darrere del que sembla un hagiòtopònim no hi ha cap sant, com en el cas de Santa Linya (les Avellanes i Santa Linya, Noguera). Es tracta d'un topònim descriptiu que ha estat adaptat a una forma de caràcter hagiòtoponímic a causa de la seva semblança fonètica i per etimologia popular. El municipi té la parròquia dedicada a l'Assumpció de Santa Maria. De fet, el topònim *Santa Linya* deu provenir del llatí *saltus Licinia*, és a dir, 'finca rústica de Licini', essent aquest darrer nom un antropònim llatí relacionable amb la família Licínia, ben coneguda a Isona en època romana segons l'epigrafia, o bé de *saltus iliciniae* 'bosc d'alzines'. Les formes més antigues documentades d'aquesta localitat són: *Salta Lizenia* (1086), *Saltzelizine* (1086), *Saltu Elzinie* (1150), *Saltuliynie* (1163), *Saltu Eldime* (1180) (Pere Català 1979, VI, I: 443–449).

I encara dintre de l'hagiòtoponímia peculiar podem esmentar el poble de la Baronia de Sant Oïsmè, al terme de Camarasa, centrat en el castell homònim que té una capella dedicada a sant Bartomeu, ara parròquia del terme (*Gran geografia comarcal de Catalunya*, 10, 336). Aquest hagiòtopònim, *Sant Oïsmè*, és una evolució lliure i radical, amb canvi de gènere inclòs (de *santa* a *sant*) del nom d'una parròquia antiga desapareguda dedicada a santa Eufèmia depenent del priorat de Santa Maria de Meià. Les formes documentades d'aquest canvi són: *Sent Ohismia* el 1379, *Santa Sosímia* el 1246 i *Santa Hisma* el segle XVII (*Catalunya Romànica*, XVII: 332–335).

3. Hagiòtoponímia menor

Són molt nombrosos els topònims de muntanyes i indrets que provenen de llocs de culte, sobretot ermites, que s'hi han construït, sovint substituint el nom anterior. Com a mostra, en descriurem els casos següents.

Entre els termes de Santa Coloma de Cervelló i de Torrelles de Llobregat hi ha la muntanya anomenada actualment de *Sant Antoni*, pel nom de l'ermita que hi ha situada al cim, documentada el 1292. Aquesta muntanya ja apareix documentada el 986 amb el nom llatí de *montem Petrosum*, en català *Montpedrós*, on es va construir el castell nou de Cervelló, que comprenia aquesta ermita dedicada a sant Antoni, nom que ha substituït els anteriors en l'ús corrent (Montserrat Pagès 1992: 405–411).

El cim de la muntanya de Sant Ramon és trifini de Sant Climent de Llobregat, Viladecans i Sant Boi de Llobregat, per la qual cosa s'anomenava abans *la Fita* (*Gran geografia comarcal de Catalunya*, 8, 486). Sabem, però, que inicialment tenia encara una altra denominació, ja que la primera forma documentada és en llatí, de l'any 970, *Monte Baio* (*Cartulari de Sant Cugat*, doc. 92). El 1789 apareix encara la forma *puix de Montbaix* (Codina, Moran & Renom 1992: 231), però el 1887 s'aixeca el santuari de Sant Ramon, que és el que ha donat el nom modern de la muntanya.

A Sant Feliu de Llobregat, en el terreny de can Guerau de la Gleva, fou beneïda el 9 de febrer de 1749 l'ermita de la Salut, dedicada a Santa Maria de la Salut (dels malalts; Beata Maria, *salus infirmorum*), associada a una font que prengué aquest nom, *font de la Salut*, com tot l'indret i la riera que hi davalla, ja documentada amb aquest nom, *riera de la Salut*, el 1789 (Codina, Moran & Renom 1992: 247).

4. La informació lingüística de l'hagiotoponímia

Com s'ha vist en algun dels casos tractats anteriorment, en la toponímia hi ha força exemples de denominacions diferents que provenen del mateix nom. Generalment es tracta de dobles antroponímics en què trobem la forma culta del nom i la seva evolució lingüística, a vegades de caràcter popular: *Baldiri/Boi*, *Cecília/Cília*, *Fructuós/Fruitós*, *Guerau/Grau*, *Guillem/Guim*, *Lliser/Lleir*, *Pau/Pol*, *Quirze/Quiri/Quirc* o *Sadurní/Serni*. També hi ha casos, però, en què, més que estadis evolutius clarament diferenciats, es tracta de variants des del punt de vista lingüístic, com *Càndida/Càndia*, *Climent/Climenç*, *Dalmau/Dalmai*, *Gervasi/Gervàs*, *Gil/Gili*, *Llocaia/Llogaia* o *Onofre/Nofre*. En alguns casos, s'han produït fluctuacions que han fet difícil que avui sapiguem quina era la forma originària: *sant Amanç* o *sant Amand*? *Sant Elm* o *sant Telm*? *Sant Ou* o *sant Tou*?

Des de la perspectiva actual, alguns noms poden semblar estranys com a hagiotopònims: *sant Mamet*, *sant Muç* o *santa Joleta*. Fins i tot alguns que inclouen noms que no han estat històricament estranys, com *sant Fost*, *sant Llop*, *sant Privat* o *sant Simplicí*. En algun altre cas, però, podem trobar algun hagiotopònim que pot sobtar, com *sant Formatge*.

L'hagiotoponímia també reflecteix la introducció de noms d'origen extern, que en algun cas conviuen amb la forma pròpia del català, com en el cas de *sant Domènec* i *sant Domingo*, i que en altres s'han adaptat, com en el cas de l'advocació de *Llorito*, que prové originàriament de l'italià *Loreto*, o de *sant Gírvés*, que prové del francès *Gervaise*.

També hi trobem l'ús dels diminutius, com *Santa Teresita* (Castellbisbal), *panrà de Santa Tereseta* (Lleida), *Santa Eularieta* (Oristà), *Sant Joanet* (Conca de Dalt) o *Sant Feliuet de Terrassola* (Santa Maria d'Oló). Pel que fa als noms més freqüents, trobem *Maria*, *Magdalena* i *Margarida* per a les santes, i *Pere*, *Miquel*, *Joan*, *Martí* i *Salvador* per als sants.

Finalment esmentarem que durant la Guerra Civil alguns hagiotopònims van deixar de ser-ho, ja que els municipis acordaren simplificar el nom, generalment eliminant el descriptiu

sant o *santa* (Joan Tort 2007), com (*Sant*) *Sadurní d'Anoia* i (*Santa*) *Cecília de Voltregà*, o escurçant el nom, com (*Sant Andreu de*) *Llavaneres*, (*Sant Cugat*) *Sesgarrigues*, (*Sant Feliu de*) *Guíxols* o (*Santa Maria de*) *Palautordera*.

Referències bibliogràfiques

- ABADAL I DE VINYALS, Ramon d' (1926–1950): *Catalunya carolíngia*, volum II: *Els diplomes [reials] carolíngis a Catalunya*, primera part, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- CATALÀ I ROCA, Pere (ed.) (1979): *Els castells catalans*, volum VI, part I, Barcelona, Rafael Dalmau Editor.
- Catalunya romànica*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1990.
- CODINA, Jaume; Josep MORAN; Mercè RENOM (ed.) (1992): *El Baix Llobregat el 1789: respostes al qüestionari de Francisco de Zamora*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Gran geografia comarcal de Catalunya*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1981.
- MORAN I OCERINJAUREGUI, Josep (2011-2012): «Origen del topònim Sants», *Llengua & Literatura*, núm. 22, pp. 7–12.
- PAGÈS I PARETAS, Montserrat (1992): *Art romànic i feudalisme al Baix Llobregat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- PALOU I OÑOÀ, M. Carme (2001): *L'església de Sant Baldiri. Art i història*, Sant Boi de Llobregat.
- PARELLA, Miquel (2015): «La composició de la toponímia de Catalunya. Els genèrics dels topònims catalans i la seva distribució dialectal», *Revista Catalana de Geografia*, núm. 51 (febrer 2015), <<http://www.rcg.cat/articles.php?id=331>>.
- TORT I DONADA, Joan (2007): «Los cambios de nombre de los municipios durante la revolución y la guerra civil españolas (1936–1939). El caso de Cataluña», *Scripta Nova. Revista electrónica de geografía y ciencias sociales*, núm. 133 (15 gener 2003), <<http://www.ub.es/geocrit/sn/sn133.htm>>.

Dels *Jean* francesos

DENISE BOYER

Université Paris-Sorbonne

Mais où sont les Jean d'antan?

Nicolas Guéguen¹

Atès que la tria d'un nom és condicionada en part pel context (pressió social, marc institucional, estoc de noms disponible...), la seva aparició, evolució (i de vegades, desaparició) diu molt de la societat en què el trobem documentat, i més si hi té una presència forta i contínua des de l'edat mitjana fins als nostres dies com és el cas de *Jean*: el nom masculí més freqüent a França amb més d'un milió de portadors i una mitjana d'edat d'uns 67 anys.²

Si bé l'ús de posar noms de sants existeix des del cristianisme primitiu, la seva difusió a gran escala només comença amb el fenomen conegut com a *cristianització de l'onomàstica*, iniciat al final del segle XI i general a tot Europa a partir de mitjan segle XIII: per influència de l'Església els noms gal·loromans i germànics del període franc són substituïts en bona part per noms de sants (Maurel 1992: 396) —preferentment de «sants universals» del Nou Testament, considerats com a millors intercessors (La Roncière 1983: 51-52) que els sants locals. Una conseqüència és la reducció de l'estoc de noms disponible en els segles XIII i XIV (Maurel 1992: 396), i la forta progressió d'alguns pocs noms que atenyen percentatges molt alts. El nom *Jean*, potser perquè remet a dos sants universals, el Baptista i l'Evangelista,³ és un dels que més es beneficien d'aquest fenomen, a tal punt que a mitjan segle XIV, tot i l'enriquiment del santoral

1. Guéguen 2008: 8.

2. Excepte indicació contrària, totes les estadístiques posteriors a l'any 1900 provenen dels webs <<http://www.tonprenom.com>> i <<http://www.journaldesfemmes.com/prenoms/cgi/classement/>>, que es basen en les informacions publicades cada any per l'INSEE (Institut National de la Statistique et des Études Économiques). Pel que fa als segles anteriors, hem utilitzat les informacions del web de genealogia Geneanet (<<http://www.geneanet.org/prenoms>>) sobre la freqüència dels noms inventariats pels genealogistes als registres parroquials (abundants des del final del segle XVI) i als registres d'estat civil creats per la Primera República l'any 1792.

3. Malgrat que l'opinió més comuna sembla ser que la difusió del nom té el seu origen en el culte al Baptista, alguns autors troben més prudent no prendre'n partit: «À propos de Jean, on se trouve en présence de la même interrogation que celle formulée par Jean-Louis Biget: Jean Baptiste ou Jean l'Évangéliste? Il est impossible de trancher.» (Stouff 1999: 491)

dels segles XIII i XIV (La Roncière 1983: 50), ja és el més estès a la major part del país, seguit de *Guillaume* i *Pierre* (Maurel 1992: 397–398). Per exemple, al cartulari de Quimperlé (Bretanya), que reuneix documents de 1021 a 1232, els 20 noms més freqüents són bretons (*Riuallon, Even, Moruan...*) o francs (*Guillelmus, Gaufridus, Bernard...*), amb l'única excepció del bíblic *Daniel*, que ocupa la quarta posició; cap a l'any 1300, al cartulari de Quimper, ja apareix en vuitena posició el nom *Johannes*, seguit de *Petrus* (Quemener 2012: 17-18). Els *Jean* que cap a l'any 1200 són un 2% a Arles (Provença), quan els noms d'home més comuns són *Guillaume, Pierre* i *Raymond*, ja són un 20% cap a l'any 1450 (Stouff 1999: 490–492).⁴

Durant tota l'edat moderna, aquests pocs noms de sants universals (*Jean, Pierre, Jacques, François, Louis...*) continuen progressant, gràcies al model de transmissió de noms documentat des de l'edat mitjana i majoritari a França en els segles XVIII i XIX (Fine 1987: 871-872): el fillol rep el nom del padri i la fillola de la padrina —al Quercy, entre els anys 1750–1872, és el cas d'un 90% dels bateigs (Sangoi 1985)—, i aquests es trien majoritàriament dins de la família (Maurel 1992: 409–411), generalment un de cada branca, començant pels avis i continuant pels oncles i altres parents. El nom *Jean* es manté globalment en primera posició i figura a tot arreu entre els primers, fins i tot als llocs on li fa competència el nom del sant local, com ara *Léonard* al Llemosí (Pérouas i altres 1984).⁵ A la base de dades de *Geneanet*, que recull tots els noms mencionats a les genealogies del web entre l'any 1600 i l'actualitat, ateny el seu percentatge màxim (11%) l'any 1782, gairebé el doble del segon nom més comú, *Pierre*, que ateny un pic del 5,77% l'any 1749.⁶ En una genealogia del Bro Leon (Bretanya), per exemple, un 21% d'homes (412 de 1975) es diu *Jean*, que és el nom més freqüent, per davant de *François* (15%) i *Yves* (14%).⁷ I a partir del segle XVIII és el nom masculí que es beneficia més de la pràctica de formar noms compostos apareguda en el segle anterior (Beck 2001): si en una comarca de Provença, a mitjan segle, el nom ha passat d'un 28% a un 21% dels nascuts, la freqüència dels noms compostos a partir de *Jean* compensa amb escreix aquesta disminució (Collomp 1980: 172).

Si aquest primer model molt rígid d'imposició de noms va canviant fins al punt de convertir-se en minoritari al llarg del segle XIX (és clar que en un procés molt llarg i accidentat), és dins d'una evolució general que s'inicia en el segle XVIII, amb el pas de la «imitació-costum» a la «imitació-moda» (Tarde 1895: 40): d'una imitació de les generacions precedents a una imitació de la classe social immediatament superior. En el cas dels noms, contribueixen al canvi la descristianització que s'inicia a partir del començament del segle XVIII⁸ i el «descobriments de la infància» (Ariès 1960: 53–72) que es va estenent al llarg dels segles XVIII i XIX en el marc d'un augment de l'individualisme afectiu i de l'amor conjugal i patern. Els pares comencen a intervenir en la tria d'un nom, i la tria esdevé una qüestió de gust. Un corol·lari és l'enriquiment de l'estoc de noms: al Beauvaisis, al final del s. XVIII, tot i que continuen dominant *Pierre, Jean, François, Louis, Marguerite, Marie-Anne, Geneviève*, hi apareixen noms com *Honoré, Félix, Stanislas, Rosalie, Victoire, Adélaïde* (Ganiage 1980: 370). La transició sembla haver-se produït sense gaires estridències, gràcies a l'extensió, durant el segle XVIII, del costum aristocràtic dels

4. Com que molts noms femenins resulten de la feminització d'un nom de sant, el nom *Jeanne* també és el més corrent als segles XIV i XV —fins que com a probable resultat de la lluita de l'Església contra les «falses santes» (des del segle XIII: Maurel 1992: 403), cedeix el lloc a *Marie* i *Anne* al final del segle XVII.

5. L'any 1800, el 50% dels *Léonard* són llemosins.

6. L'únic nom més freqüent que *Jean* és *Marie*, amb un pic de 15% l'any 1743. Però també el portaven homes.

7. A la mateixa genealogia de Bro Leon, *Jeanne* representa un 14% dels noms de dona i ve en segon lloc, després de *Marie* (25%) i abans d'*Anne* (13%).

8. Vegeu per exemple, Michel Vovelle (1973): *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle. Les attitudes devant la mort d'après les clauses des testaments*, París, Plon; Pierre Chauvu (1976): «Mourir à Paris (XVIIe-XVIIIe-XVIIIe siècles)», *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, any 31, núm. 1 (gener-febrer 1976), pp. 29–50.

noms múltiples (Sangoï 1885), que permetia posar primer el nom del padrí, i com a segon o tercer nom el que serviria de nom usual: pràctica corrent a partir de mitjan segle XIX, fins que a començament del segle XX el nom usual ja és el primer —i la presència d'un nom a la família, que fins ara imposava la seva transmissió, esdevé un criteri per descartar-lo d'entrada.

El nou model d'imposició de nom es desenvolupa en un marc legal a partir de la Primera República, que, sense prohibir els noms de sants, mira d'eliminar-los en benefici dels que figuren al calendari republicà (1793–1805): noms de personatges famosos (*Brutus*), de planta (*Bour-rache*), d'animal (*Rossignol*), d'eina (*Rateau*), o nocions abstractes com ara *Liberté*, *Union*, etc. És el sentit de la llei del 29 de floreal de l'any II (1794), que admet qualsevol mot per servir de *prénom* (denominació manllevada al llatí per substituir el *nom de baptême*). D'aquí la moda dels noms «revolucionaris» —purament urbana i limitada als anys 1793–1795 (Bange 2000)—, que té com a corol·lari, en alguns llocs, un cert eclipsi dels noms de sants. Amb el «retorn a l'ordre» que representa el Consolat, tanmateix, una segona llei referent als *prénoms*, promulgada l'11 de germinal de l'any XI (1803), instaura al contrari un marc molt constrenyedor que durarà segle i mig: només admet els noms que figuren a «diferents calendaris» (entenguï's: del santoral francès i el calendari revolucionari... ja caigut en desús) i noms de personatges de la història antiga, a exclusió, per tant, dels noms estrangers i regionals, diminutius i formes abreviades.

Al llarg del segle XIX, doncs, el nom es va convertint en un fenomen de moda, ja general en el segle XX, de manera que la freqüència d'un nom, a mesura que el van adoptant primer les classes mitjanes per imitació de les classes altes, i després les classes populars per imitació de les classes mitjanes,⁹ va progressant fins a atènyer un pic, i després va decaient fins a desaparèixer pràcticament quan l'abandonen les classes populars —per renèixer en alguns casos més o menys al cap d'un segle i mig: per exemple, *Julie*, amb dos pics als anys 1830 i 1980, o *Pauline*, als anys 1850 i 1990 (Berthelot 2004: 14). En aquest nou model, amb l'augment del nivell d'instrucció i el desenvolupament de les comunicacions, es redueixen les diferències diatòpiques, ja que alguns noms locals, com ara el bretó *Alan*, s'estenen de vegades a tot el territori, en la seva forma afrancesada evidentment: si l'any 1800 el 97% dels *Alain* repertoriats a *Geneanet* són bretons, només són un 29% l'any 1900... i un 3% l'any 2000. En canvi, van augmentant les diferències diastràtiques: als anys 1945–1949, un 3% dels nascuts a les classes superiors es diu *Philippe*, i un 0,6% a les classes populars; als anys 1960–1964, quan el nom ja ha disminuït en freqüència a les classes superiors, el porten un 7% dels nascuts a les classes populars (Desplanques 1986: 74–76). O sigui que el nom funciona moltes vegades com un marcador social. Tant més que hi ha excepcions a la transmissió vertical: alguns noms medievals només s'han conservat a l'aristocràcia (*Eudes*, *Athénaïs*...); d'altres, «verges de tot ús passat» (Besnard & Grange 1993: 282), són introduïts directament per la classe mitjana, com ara *Patricia* (10è nom més posat l'any 1960), o *Cédric* (10è l'any 1980), i d'altres pels medis populars, com els diminutius femenins en *-ette* dels anys vint i trenta (l'any 1930 *Yvette* és el 5è nom femení, *Paulette* el 8è, *Colette* l'11è...).

Alguns noms tradicionals molt comuns, tanmateix, escapen en bona part d'aquest fenomen de moda i, per tant, no diuen gaire de l'origen social del seu portador: és cert que entre el pic del nom *Jean* a la classe alta, la que figura al *Bottin mondain* (1898), i el seu pic a la població general (1930) passen 32 anys (Besnard & Grange 1993: 272), però manté una forta presència a totes les classes socials; i encara que els seus percentatges baixen considerablement durant el segle XIX a conseqüència del marcat creixement de l'estoc de noms disponibles, l'any 1900

9. Segons Coulmont 2011: 49, l'ordre d'aparició dels noms «innovadors» a les diferents categories socials és el següent: «journalistes et artistes» [...] suivis (par ordre décroissant) par les professions libérales, les professeurs, les cadres et ingénieurs, puis par les professions intermédiaires et les commerçants, par les employés et artisans, par les ouvriers et enfin, par les agriculteurs et ouvriers agricoles».

encara és el nom més posat (més d'un 3%) per davant de *Pierre* (2%), i torna a progressar fins a la segona guerra mundial, amb un nou pic de més de 7%. Al llarg dels anys cinquanta, a més a més, atenyen el seu màxim percentatge, després de progressar notablement a partir dels anys vint o trenta, els seus compostos *Jean-Pierre* (el 15è nom més posat del decenni), *Jean-Claude* (el 22è), *Jean-Luc* (el 27è), etc.; i, si bé van desapareixent al llarg dels anys setanta, *Jean* només cedeix el primer lloc (a *Philippe*) l'any 1959, el mateix any que *Marie* cedeix el seu a *Brigitte*, i encara ocupa el 25è lloc dels masculins als anys setanta. Per aquelles dates, doncs, el marcatge social dels noms no és general. A més a més, no té gaire amplitud vistes les poques possibilitats d'innovar que deixa la llei de germinal (lleugerament «liberalitzada» per la instrucció ministerial del 12 d'abril de 1966). Fins i tot, com que els cicles de moda són cada vegada més curts, més aviat es va afeblint en el cas dels nascuts als anys cinquanta i seixanta (Besnard & Grange 1993: 273): entre el pic d'*Odile* a la classe alta i el seu pic a la població general passen 14 anys (1940–1954), i només 6 en el cas de *Sophie* (1966–1972).

A partir dels anys vuitanta, en canvi, el fenomen s'accentua molt arran d'una decisió del tribunal de cassació de l'any 1981: ara s'admet qualsevol nom documentat de qualsevol manera. És quan les classes mitjana-baixa i popular comencen a adoptar noms estrangers, en la gran majoria anglosaxons (segons Besnard & Grange 2003 citat per Galland 2004: 133, més que per influència de les sèries televisives, per un clima d'«americanització difusa»): floreixen els *Anthony*, *Jeremy*, *Jonathan* (als anys vuitanta, respectivament, ocupen el lloc 7è, 10è i 11è dels noms masculins), *Audrey*, *Sabrina*, *Vanessa* (pels mateixos anys, el lloc 8è, 12è, 14è dels noms femenins), etc., fins al punt que, entre 1989 i 1994, el nom masculí més posat és *Kevin* (Besnard & Desplanques 1999: 104). I a partir de la llei del 8 de gener de 1993, que a la pràctica admet qualsevol nom, fins i tot inventat,¹⁰ el caràcter discriminant de la majoria de noms encara es va reforçant. Les classes superiors continuen posant noms tradicionals entre els quals, evidentment, *Jean*;¹¹ la classe mitjana-alta busca l'originalitat però més aviat rehabilitant noms pràcticament desapareguts (*Valentin*, *Gaspard*, *Anais*, *Faustine*...); però la classe mitjana-baixa i les classes populars (la classe mitjana-mitjana consitueix una zona indecisa), a més dels noms anglosaxons, trien diminutius (*Tom*, *Lilou*, 10è nom femení més posat l'any 2010), noms hebraics sense cap tradició fora del judaïsme (*Nathan*, primer nom masculí l'any 2010), noms comuns (*Azur*, *Jade*, segon nom femení l'any 2009), canvien l'ortografia d'alguns noms existents (*Symon*, *Mélanye*), forgen noms nous a partir de dos (*Chrislain*, *Laureline*) o fins i tot *ex nihilo* (*Caryl*, *Emaël*, *Liló*, *Loève*...).

Aquesta vertiginosa ampliació de l'estoc de noms disponibles, i la seva ràpida renovació, expliquen que actualment cap nom de persona no figura a la vegada a la llista dels noms més posats i dels més freqüents en la població general. El nom *Jean*, tot i que continua sent el més usual, als anys vuitanta només és el 35è més posat (seguit de les variants *Yannick*, 48è, *Yann* 50è, *Yoann* 53è, que es beneficien de la moda dels noms bretons o pretesament bretons); i als anys noranta, el 62è. L'afebliment de la transmissió vertical dels noms en benefici d'una «polarització social dels gustos» (Besnard i Grange 1993: 289) té per conseqüència que es pot avaluar amb un marge d'error bastant reduït l'origen social d'una persona de menys de 20 anys, ja que «les diferències socials s'expressen per l'ús de noms molt diferents» (Gueguen 2008: 17-18): un *Steeve* o un *Enzo* (segon nom masculí dels anys 2000), una *Vickie* o una *Océane* (novè nom femení dels

10. El funcionari encarregat del registre civil, si considera que el nom pot perjudicar el nadó, ho ha d'assenyalar al procurador de la República, que transmet l'afer a un jutge, però ja no té autoritat per rebutjar un nom.

11. És significatiu que a Mantoux 1985: 29 figura entre els noms «recomanats» amb *Jacques*, *Louis*, *Pierre*, *Paul*, al costat de noms aristocràtics com ara *Enguerrand* o *Gonzague*.

anys 2000) són absolutament inconcebibles a la burgesia, i una *Louise* o una *Agathe*, un *Pierre* o un *Édouard*, en un medi popular.¹² Aquesta «indiscreció del nom» (Clerget 2001: 144) dona peu a unes discriminacions estadísticament demostrades: a escola, un *Geoffrey* treu millor nota pel mateix treball que un *Jimmy* (Guéguen 2008: 181–184), i amb el mateix currículum, un *Jordan* té entre un 10% i un 30% menys de probabilitat d'obtenir una feina que un *Arthur*.¹³

Avui dia, doncs, el nom de persona és a la vegada símptoma i instrument de desigualtat social. En constitueix un exemple paradigmàtic el nom *Jean*, que si als anys 2000 ocupa el 90è lloc dels masculins, l'any 2011 encara és el desè a les participacions de naixement del diari *Le Figaro*.¹⁴ Per primera vegada en la seva llarga història, un nom que durant segles havia estat socialment neutre és avui dia un dels més discriminants entre els nascuts dels darrers decennis. *Mais où sont les Jean d'antan?*

Referències bibliogràfiques

- ARIÈS, Philippe (1960): *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, París, Pion.
- BANGE, Raphaël (2000): «Les prénoms de l'an II et les autres: typologie des attributions de prénoms dans la France en Révolution», *Annales Historiques de la Révolution Française*, núm. 322 (octubre-desembre 2000), pp. 61–86.
- BECK, Patrice (2001): «Le nom protecteur», *Cahiers de Recherches Médiévales*, núm. 8 (2001), p. 165–174, <<http://crm.revues.org/395>>.
- BERTHELOT, Jean-Michel (2004): «Le choix du prénom. Des régularités statistiques aux mécanismes cognitifs», *Revue Européenne des Sciences Sociales*, núm. 129 (2004), pp. 13–21.
- BESNARD, Philippe; Guy DESPLANQUES (1999): «Les catégories socioprofessionnelles à l'épreuve de la stratification temporelle des goûts», *Revue Française de Sociologie*, any XL, núm. 1 (abril–juny 1999), pp. 97–109.
- BESNARD, Philippe; Guy DESPLANQUES (2003): *La cote des prénoms en 2004. Connaître la mode pour bien choisir un prénom*, París, Balland.
- BESNARD, Philippe; Cyril GRANGE (1993): «La fin de la diffusion verticale des goûts? (prénoms de l'élite et du vulgum)», *L'Année Sociologique*, núm. 43 (1993), pp. 269–294.
- CLERGET, Marie-Pierre (2001): «Les prénoms à plus d'un titre», *Spirale*, núm. 19 (2001/3), pp. 143–151.
- COLLOMP, Jean (1980): «Un stock de prénoms dans deux groupes de villages de Haute-Provence, de 1630 à 1770», dins Jacques Dupâquier; Alain Bideau; Marie-Elisabeth Ducreux (eds.), pp. 369–372.
- COULMONT, Baptiste (2011): *Sociologie des prénoms*, París, La Découverte.
- DESPLANQUES, Guy (1986): «Les enfants de Michel et Martine Dupont s'appellent Nicolas et Céline», *Économie et Statistique* (gener 1986), pp. 63–83.

12. És significatiu que els noms més freqüents dels admesos de l'any 2013 a l'École Polytechnique, una de les més elitistes de les *grandes écoles*, siguin els mateixos del *Carnet du Figaro* de l'any 1993: *Antoine, Alexandre, Paul, Thomas*. El nom *Antoine* que encapçala la llista només és el 14è dels noms més posats l'any 1993 (Maryline Baumard: «Recherche Kevin à Polytechnique», *Le Monde*, 10.10.2013).

13. Jean-François Amadieu, director de l'Observatoire des Discriminations (*Le Parisien*, 21.8.2010).

14. <<http://www.lefigaro.fr/assets/pdf/carnet-du-jour/Carnet-Prenoms-2011.pdf>>.

- DUPÂQUIER, Jacques; Alain BIDEAU; Marie-Elisabeth DUCREUX (eds.) (1980): *Le prénom, mode et histoire. Les entretiens de Mahler*, Paris, EHESS.
- FINE Agnès (1987): «L'héritage du nom de baptême», *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, vol. 42, núm. 4 (juliol-agost 1987), pp. 853–877.
- GALLAND, Olivier (2004): «Le prénom: un objet durkheimien?», *Revue Européenne des Sciences Sociales*, núm. 129 (2004), pp. 129–134.
- GANIAGE, Jean (1980): «Le choix des prénoms au XVIIIe siècle: l'exemple du Beauvaisis», dins Jacques DUPÂQUIER; Alain BIDEAU; Marie-Elisabeth DUCREUX (eds.), pp. 369–372.
- GUÉGUEN, Nicolas (2008): *Psychologie des prénoms. Pour mieux comprendre comment ils influencent notre vie*, Paris, Dunod.
- MANTOUX, Thierry (1985): *BCBG. Le guide du bon chic bon genre*, Paris, Hermé.
- MAUREL, Christian (1992): «Prénomination et parenté baptismale du Moyen Age à la Contre-Réforme. Modèle religieux et logiques familiales», *Revue de l'Histoire des Religions*, vol. CCIX, núm. 4 (octubre–desembre 1992), pp. 393–412.
- PÉROUAS, Louis, i altres (1984): *Léonard, Marie, Jean et les autres. Les prénoms en Limousin depuis un millénaire*, Paris, CNRS.
- QUEMENER, Pierre-Yves (2012): «Yves, histoire d'un prénom breton», *Le Lien*, Centre généalogique du Finistère, núm. 124 (desembre 2012), pp. 17–22.
- RONCIÈRE, Charles de la (1983): «Orientations pastorales du clergé, fin XIIIe-XIVe siècle: le témoignage de l'onomastique toscane», *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, vol. 127, núm. 1, pp. 43–65.
- SANGOÏ, Jean-Claude (1985): «La transmission d'un bien symbolique: le prénom (Bas-Quercy, 1750–1872)», *Terrain*, núm. 4 (març 1985), pp. 70–76, <<http://terrain.revues.org/2873>>.
- STOUFF, Louis (1999): «Pierre, Jean, Guillaume et les autres. Les noms de baptême à Arles, 1200–1500», dins Jean-Paul BOYER; François-Xavier EMMANUELLI (eds.): *De Provence et d'ailleurs. Mélanges offerts à Noël Coulet*, *Provence historique*, núm. 195-196 (gener–juny 1999).
- TARDE, Gabriel (1895), *Les lois de l'imitation*, 2a edició, Paris, Alcan.

El nom de Maó i els seus orígens. Estat de la qüestió

JOAN F. LÓPEZ CASASNOVAS

Institut d'Estudis Catalans

L'ortografia catalana del topònim Maó ha estat durant els darrers anys en el punt de mira de l'opinió pública arran de les pressions exercides des de sectors anticatalanistes per tal de *recuperar* l'oficialitat de *Mahón*, en castellà, i d'evitar també que s'empràs *Maó*, sense *-h-*, d'acord amb la normativa catalana, a favor de *Mahó*, com era habitual escriure'l segles enrere. Amb l'arribada de les majories absolutes del PP al govern de les Illes Balears, al Consell de Menorca i a l'Ajuntament de Maó, després de les eleccions de 2011, s'endegà un seguit de canvis legislatius que possibilitaren l'oficialització dels topònims bilingües català-castellà, possibilitat que, de tot Balears, només el consistori maonès va iniciar i que va culminar amb l'aprovació de *Maó - Mahón* al Consell Insular de Menorca.

En l'*Islario general de todas las islas del mundo*, l'obra més important del cosmògraf sevillà Alonso de Santa Cruz (1505–1567), un atlas de 111 mapes que representen totes les illes i penínsules del món i que mostren els descobriments realitzats pels exploradors europeus des de 1400 fins a mitjan segle XVI, s'hi llegeix:

En *Minorca* dize Pomponio Mela concordandose con Ptolomeo aver dos castillos llamados *Yanno* y *Mago*, aunque Ptolomeo dize *Mego* que segun parece es la ciudad que agora en ella esta llamada *Maon*, a los quales Plinio llama ciudades, Entrambas estas dos yslas *Mallorca* y *Minorca* dize Strabon son iguales en fertilidad y bondad de suelo y puertos [...]. La ysla de Menorca esta apartada de la de Mallorca por cinco leguas al nordeste tiene casi a la parte de mediodia un puerto muy bueno con una ciudad dicha *Mahon*, edificada segun algunos por un capitan de *Carthago* llamado *Maçon* la que alberga de hasta mill vezinos muy bien bastecida de las cosas necessarias.

En el mapa corresponent, pel que fa a *Minorca*, apareixen els topònims *citadela* i *suitadela* [Ciudadella], *sanige* [Sanitja], *c. baioles* [cap de Banyos > act. Bajolí], *forneles* [Fornells] i *maon* [Maó].

Abans d'entrar a parlar d'etimologies, fariem bo de tenir en compte allò que el clergue i erudit portuguès Gaspar Barreiros escriu amb molt de seny a la seua *Chorographia de alguns*

*lugares que stam em hum caminho, que fez Gaspar Barreiros (1561: 83v.).*¹ Perquè si volguéssim cercar la interpretació dels mots hebreus en el grecs, o dels grecs en els llatins, mai no ens mancaran coses a dir, per la semblança que tenen uns mots amb uns altres, com molts ho faran interpretant Guadalajara 'riu de pedres', Tarragona en llengua Armènia 'terra de pastors' i altres en la llatina 'terra agonum'. A Salduba, 'casa de luba' [lloba]. A Setúbal, 'ciutat de Túbal'. A Lisboa, d'Ulisses i de Bona, la seua filla. A Tunes, pel fet que fos edificada després de la destrucció de Caratago, la derivaran d'aquestes paraules llatines *Tu ne es?* [Tu no eres?] de la forma en què els vells s'espantaven tot veient la desigualtat d'una i de l'altra. A Urgellum [Urgell] 'urgens bellum', i a Barcelona 'Barca Nona', com altres mil bestieses en les quals no em detindré perquè palesament es mostra la ignorància dels que es vanen de tenir coneixements del món antic, de la mateixa forma que Tulli en el seu temps blasmava aquesta manera de derivar paraules tot dient: «Quoniam Neptunum a nando appellatum putas, nullum erit nomen quod non possis vna littera mutata explicare vnde ductum sit» [*Natura Deorum* 3.62.11].² D'on jo crec que és tan fàcil provar derivacions de noms que qualsevol que tengui gran imaginació ho podria fer millor que qui en tengui poca. I açò no ho dic per voler dur la contrària a la vinguda de Túbal a Espanya, ni a la de Noè [...] però no s'ha de fer de tal manera que desconjuntem els noms del llocs per fer-los confessar per força allò que no són».³

L'historiador Amador Marí Puig, en un article titulat *Els noms de lloc*,⁴ tot referint-se al nom de la ciutat de Maó, cita Joan Coromines (1965):

L'estudi dels noms de lloc és una de les coses que més han desvetllat la curiositat dels erudits i àdhuc la del poble en general. És natural que sigui així. [...] El que sempre ha interessat més en els noms de lloc és la seva etimologia. [...] L'etimologia dels noms de les poblacions està estretament lligada amb llur origen històric, i aquest ha estat sempre objecte de recerques. Després ha intervingut sovint el secret desig de trobar en el significat originari del nom quelcom de laudatori per a la població que el porta, o alguna relació amb un personatge heroic, històric o fabulós. Si els nostres avis, fixant-se en una semblança fortuïta de noms, atribuïen la fundació de Barcelona a Amílcar Barca, no eren sols a embrancar per aquests camins, que d'altres entroncaven el nom de Lisboa amb Ulisses, o arribaven a inventar la figura llegendària de Ròmul per explicar-se el nom de la seva Roma.

Com que crec que en el tema del nom de la ciutat del llevant menorquí, tant pel que fa a l'ortografia catalana del mot com per les idees sobre el seu origen o etimologia, s'hi concentra una forta càrrega de prejudici, he pensat que podria tenir un cert interès exposar un estat de la situació, des d'una visió cronològica, fins arribar a l'explicació que apunta Coromines a l'*Onomasticon Cataloniae*. Tot plegat, pretenc que constatem la força de les inèrcies en aquest àmbit de la ciència, que, tanmateix, no deu ser cap excepció respecte a altres àmbits científics.

1. Citat per Juan J. Mordejo (2008): *Callaica nomina. Estudios de Onomástica Gallega*, la Corunya, Fundación Pedro Barrié de la Maza (Biblioteca Filológica Galega / Instituto da lingua Galega). [Cap. 6. Gallaecia y sus etimologías; ap. 5].

2. La citació de M. Tulli Ciceró té un component irònic indubtable i, tot i que Barreiros ho omet, continua així: «in quo quidem magis tu mihi natate visus es quam ipse Neptunus», és a dir, «ja que creus que Neptú rep el seu nom del mot *nedar*, no hi haurà cap nom que no puguis explicar d'on ve amb el sol fet de canviar-ne una lletra [...], en la qual cosa certament em sembla que tu nedes més que no el mateix Neptú».

3. La traducció, no literal, és meua. [JLC]

4. Diari *Menorca*, 30/10/1999.

1. La hipòtesi púnica

El 1989, tot parlant de l'organització municipal de *Minorica*, Raimondo Zucca (1998) escrivia: «Mago, segons l'afirmació del bisbe menorquí Sever, basada en l'anàlisi del noms antics, hauria estat fundada pels cartaginesos, a la vegada que Iamo.» I afegia: «Indubtablement, la connexió entre el topònim Mago/Magona i l'antropònim púnic MGN (Mago), sostinguda també per autoritats modernes, ha estat posada en dubte per altres. Per a la tesi tradicional cf. F. Barreca (1964: 33), *La civiltà di Cartagine*. Per a l'etimologia no semítica de Mago, cf. C. Veny (1965), A. Tovar (1989).

A continuació i sense afany d'exhaustivitat, faré referència a alguns casos que donen per vàlida aquesta hipòtesi o, si més no, l'accepten sense discussió:

1.1 Per a l'enginyer anglès John Armgstrom (1752: 93),

estos extranjeros edificaron tres pueblos en la isla de Menorca, llamándolos, según los nombres de sus más famosos capitanes: *Magón*, ahora Mahón, *Jama*, indudablemente Ciudadela, y Labón. Del último, *ipsae periere ruinae*, no hay restos en este día que den la menor indicación del sitio en donde fue fundado, a menos que lo atribuyamos a *Alaior*, a causa de su situación, no a gran distancia del centro de la isla, conveniente para los viajeros en su viaje de un puerto de mar al otro. Y en verdad, hay algo en el moderno nombre que señaladamente indica que *Labón* es su origen del cual viene la corrupción, primero en *Lavón* (las naciones de esta parte del mundo confunden la *b* y la *v*), después *Laión*, *Laior* y por último *Alaior*.

1.2 El sacerdot alemany Lindemann (1786:140-141) escriu:

Els cartaginesos fundaren Ciutadella, Maó i Alaior, ciutats que reberen els noms dels seus generals: Maó de Mago, que fou probablement un germà d'Anníbal, Alaior de Labon i Ciutadella, anteriorment Jammon, de Jama, tal com el bisbe Sever apuntà en el seu testimoni.

Tanmateix, el testimoni del protobisbe menorquí (començaments del s. v) no diu res de cap general cartaginès, sinó que solament parla de la situació geogràfica de les dues pobacions: al ponent de l'illa Jammona i Magona al llevant.

1.3 Per a Joan Benejam Saura (1897: 22), «tal vez Maghen o Maghon (Mahón) les deba su nombre» [als cartaginesos].

1.4 Per a F. Hernández Sans (1908),

los fenicios, según los etimologistas, dieron á estas islas el nombre de Baleares en honor de su dios Baal, y á Menorca la conocieron por Nura, como también se les atribuye la fundación de tres poblaciones Maghen (Mahón), Iamnona (Ciudadela) y Sanisera (¿Sa Nitja?).

1.5. Per a G. Pons (1970: 13), «se ha creído que los nombres de las dos ciudades más antiguas de Menorca, Magona y Jammona provienen del de los generales cartagineses Magón y Hammon».

1.6. La *Historia de Menorca*, de Serra, Rosselló, Orfila i De Nicolás no hi fa cap referència. A l'*Enciclopèdia de Menorca*, IX (*Història antiga*, vol. 1), els autors (M. A. Casasnovas Camps, T. Vidal Bendito, A. López Pons, J. S. Gornés Hachero i J. M. Gual Cerdó) res no en diuen tampoc. Amb tot, en parlar del món púnic, esmenten la «possibilitat que als dos principals ports de l'illa, el de Maó i el de Ciutadella, s'hi establís algun contingent de comerciants o un assentament a manera de *port of trade*, lloc d'intercanvi i comerç entre indígenes i colons que

tindria una mínima infraestructura», però en la seua opinió «no s'entreveu una clara voluntat colonitzadora —en el sentit estricte del terme— per part dels púnics eivissencs envers Menorca». I, seguint els treballs arqueològics de Lluís Plantalamor, asseguren que poc es pot dir de cap procés d'aculturació en el sentit púnic.

1.7 Miquel A. Casasnovas (1998) diu:

A l'hivern del 206-205 aC una flota comandada per un dels germans del cabdill cartaginès [Anníbal], Magó, salpà de Cadis. L'esquadra s'avitualla a Eivissa i s'encamina a Mallorca, on fou rebutjada violentament pels seus habitants, que segurament havien comprès que es tractava del bàndol perdedor [enfront del romà]. Magó passà a Menorca, on fondejà al port de Maó, el qual possiblement prengué el nom d'aquest general.

Tanmateix, uns anys més tard el mateix autor (2005: 100) es mostrarà més prudent: «Tradicionalment, s'ha considerat que el port i la ciutat que més tard s'aixecaria a la seva riba meridional prengueren el nom d'aquest general, però això és una hipòtesi sense confirmar. És possible que els menorquins també s'oposessin a Magó.»

1.8 «També són probablement púnics el nom de Maó («portus Magonis», del nom del general cartaginès) i el de Ciutadella (Jamma o Jammona)», escriu Francesc de B. Moll (1952, 1973, 1980). Moll cita Hubner, historiador del s. XIX, per dir que es tracta de noms «d'origen púnic, segurament imposats durant la dominació cartaginesa» (*Rallant en pla. Anotacions sobre el menorquí*; Memoria de la Secretaria Municipal de l'Excm. Ajuntament de Ciutadella, 1975). Així mateix, al *Diccionari Català-Valencià-Balear* (vol. VII, p. 223).

1.9 D'entre els elements de substrat preromà, A. M. Badia i Margarit (1951) situa els cartaginesos, l'únic esment que fa dels quals és «[PORTUS] MAGONIS⁵ > Mahó, que era el nombre de un hijo de Asdrúbal», i cita bibliografia a peu de pàgina (7, IV).» El mateix que Badia afirmen Josep M. Nadal i Modest Prats (1982: 27), Enric Moreu-Rey (1982), Joan Veny (1982: 74) i M. Teresa Cabré i Rosa Estopà (2001: 106). I així també les principals enciclopèdies de referència: l'*Enciclopedia Larousse*, i l'*Encyclopaedia Britannica* (MAHON: «It originated as the Mediterranean Portus Magonis, bearing the name of the Carthaginian general Mago»); en alemany, *Der Kleine Pauly*,⁶ i la *Gran Enciclopèdia Catalana*.

1.10 Els autors del llibre *Les illes a les fonts clàssiques* (1990) es limiten a dir que «la similitud fonètica del nom donà peu a pensar que Maó fou fundada per Magó».

1.11 Margarita Orfila (1994), d'acord amb els estudis de Lluís Plantalamor i Cristina Rita, assenyalava la importància de la civilització fenícia-púnica com a propiciadora d'un procés d'aculturació per a les Balears.

Tot i així, la influència púnica a l'illa, pel que sembla fins ara, estaria restringida a l'àmbit comercial, no havent-se produït una ocupació territorial, és a dir, una colonització amb totes les conseqüències que aquesta denominació implica. En aquests sentit, *l'absència de topònims d'arrelam púnica [sic], si exceptuam Mago —que és, però, molt tardà—, vindria a corroborar aquesta hipòtesi.*

5. *Portus Magonis*, denominació atribuïda a Plini i reiteradament citada, és producte d'un error d'Hernández Sans, ja que en cap lloc de l'obra de Plini no es localitza la cita; Plini només esmenta *Iamon*, *Sanisera* i *Magon*.

6. *Lexicon der Antike in fünf Bänden*, vol. 3; Deutscher Taschenbuch Verlag, Munic, 1979.

2. Una altra hipòtesi és possible

Tanmateix, hipòtesis ben diferents trobam en els autors que a continuació es relacionen. Així:

2.1 Fernando Martí i Camps (1973: 47-48) escriu sobre l'origen de *Jamma, Maghen*: Parteix de la famosa carta del Bisbe Sever, la qual, com ja hem vist, presenta les dues principals poblacions menorquines, que anomena amb les formes llatinitzades de Jamnona i Magona, i ens proporciona un índex precís per interpretar la significació dels vocables respectivament; escriu així l'antic bisbe: «Els púnics van fundar dues petites poblacions, i les anomenaren segons la regió on estaven: Jamnona mira al ponent, Magona al llevant». Segons això, els noms de les dues ciutats tindrien relació amb la seva respectiva situació geogràfica. El cas de Jamma, rigorosament estudiat —és probable que Mn. F. Martí ja tingués notícia del treball de Coromines, tal volta a través de Josep Mascaró Pasarius, amic d'ambdós—, ha estat definitivament resolt. «Jamm», en les llengües semítiques —com era la parlada pels fenicis i cartaginesos— significa 'la mar' i també 'ponent' per la situació que ocupa el Mediterrani respecte a Palestina. D'aquí resulta que Jamma equival a 'lloc occidental', 'ciutat de ponent'. És curiós notar que avui encara la pagesia de Menorca designa el terme de Ciutadella —el més occidental de l'illa— amb la denominació vulgar d'*es cap de ponent*.

El cas de Maghen, en canvi, no ha estat satisfactòriament explicat —opina el sacerdot historiador Martí. «No hi ha cap paraula semblant que vulgui dir 'orient'; però sí 'escut' i també 'protecció', 'defensa'; en aquest sentit escau molt bé al magnífic port maonès, on se defensaven i protegien els vaixells cartaginesos. Sever devia desconèixer les llengües semítiques; sabent el significat de Jamma, n'atribuí un de semblant a Maghen, cosa no prou exacta».

2.2 Cal observar que la hipòtesi d'aquest historiador es basa en la citació de Seguí Rodríguez, el qual, a la vegada, es basa en Weyler. Però en cap cas Martí i Camps no fa esment de les seves fonts. Tanmateix, ja a finals del segle XIX, l'advocat i capità d'infanteria Juan Seguí Rodríguez (1885) combat la relació etimològica del nom de Maó amb el general cartaginès Mago. En aquest treball considera que ja en el segle XVI «el padre de los historiadores españoles», Juan de Mariana, refusà d'adherir-se a l'opinió cartaginesa, fonamentada en la similitud de noms entre el militar i el nom de la població oriental de l'illa (v. *Historia General de España*, llibre II, cap. I). Per a Seguí, el criteri cartaginès és tan fràgil i acomodatiu «que lo mismo que dice que Mahon ó Mago se deriva de Magon, podría decir que la palabra Mahon procedía de Mahoma, si este hubiese también figurado por el Mediterráneo en los tiempos protohistóricos». I, després de citar la *Historia de Menorca*, de Joan Ramis i d'apuntar una etimologia fenícia (*Magheun*, 'escut') esmentada pel doctor Fernando Weyler y Laviña a la seva *Topografía físico-médica de las Baleares*, acaba proposant dos substantius hebreus *Maghen* i *Maghonah* ('refugi, protecció, empar') derivats d'una arrel hebrea amb el significat de 'bo', 'preciós', amb un sufix augmentatiu, *on* o *un*. O sigui: 'preciós', 'bo', 'refugi segur', però en grau màxim. Xovinismes a part, no manca de mèrit l'advocat-capità en relacionar l'origen del nom de la ciutat amb la naturalesa del seu port: «Nos inclinamos, pues, a creer conjeturalmente que Mago, antes que significar la urbe de este nombre, fue un apelativo del puerto.»

2.3 La informació d'aquests autors potser s'hauria de referir a fonts més antigues, com ara la de Christian Wenssdorf (1760), el qual, citant P. Mela, Plini i Ptolomeu, comenta el que segueix:

és dubtós si els noms són mots púnics o si més tost el nom té a veure amb cabdills cartaginesos [...]. Bochartus, per exemple, creu que el nom té a veure amb la situació, car per als fenicis JAMMA és el ponent, tal vegada de IAM, «la mar», perquè estava a la vorera. De fet, els fenicis ja van tenir una JAMNIA, i a Ptolomeu es parla dels port dels «iamnites».

2.4 Josep Mascaró Pasarius (1983) va reunir una informació extensa i molt interessant sobre les grafies del nom de Maó, que apareixen en la documentació antiga i en la cartografia, i la va publicar en el seu *Corpus de Toponímia de Menorca*. Hi aporta l'opinió de Miquel Tarradell (1978):

Les especulacions sobre una possible colònia cartaginesa a Maó, basades en la relació entre el nom i el del militar púnic Mago, no són prou per demostrar un precedent real de la ciutat romana, i no tenen per ara cap ajuda per part de les notícies a l'arqueologia. En canvi, l'epigrafiografia proporciona documents segurs respecte de la ciutat romana, amb les referències a la *republica magontana*, al *municipium magontanum*, i més concretament al *municipium flavium magontanum*, títol que permet de conèixer que la constitució orgànica de la ciutat dins les normes municipals romanes data de l'època flàvia, segurament, doncs, de Vespasià.

A continuació, Mascaró Pasarius transcriu *in extenso* fragments de sengles treballs meus,⁷ en què, basant-me en el DECLC Coromines, per a qui caldria partir d'una etimologia cèltica i no cartaginesa (adjectiu indoeuropeu *mag-l*, grec *m-g*, llatí *magnus*...), em decantava per l'arrel *m-g-*, és a dir, 'gran', adjectiu que s'adiu molt bé a l'excel·lència natural del port, el qual en diferents mapes antics apareix cartografiat com a «portus magno».

Referències bibliogràfiques

- AGUILÓ ADROVER, Cosme (2000): *La toponímia de Menorca a les obres de Ramon Rosselló Viquer*, Menorca, IME.
- ARMSTRONG, John (1752): *The History of the island of Minorca*. [Hi ha una traducció al castellà, *Historia de la Isla de Menorca*, Menorca, Nura, 1978].
- BADIA I MARGARIT, Antoni M. (1951): *Gramàtica Històrica Catalana*, Barcelona, Noguer.
- BARRECA, F. (1964): *La civiltà di Cartagine*, Cagliari.
- BENEJAM SAURA, Juan (1897): *Historia de Menorca*, Ciutadella, Imprenta y Librería de S. Fábregues.
- BLANES, C.; i altres (1990): *Les illes balears a les fonts clàssiques*, Palma, Miquel Font.
- CABRÉ, Maria Teresa; Rosa ESTOPÀ (2001): cap. de Lèxic, dins *Enciclopèdia de la llengua catalana*, Barcelona, Edicions 62.
- CASASNOVAS CAMPS, Miquel A. (1998): *Història de les Illes Balears*, Palma, Moll.
- CASASNOVAS CAMPS, Miquel A. (2005): *Història de Menorca*, Palma, Moll.
- COROMINES, Joan (1965): *Estudis de toponímia catalana*, Barcelona, Barcino.
- COROMINES, Joan (1997): *Onomasticon Cataloniae*, vol I., Barcelona, Curial.
- COROMINES, Joan (1980): *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes.

7. Article al diari *Menorca*, 9/12/1986.

- HERNÁNDEZ SANS, Francisco (1908): *Compendio de Geografía e Historia de la Isla de Menorca*, Maó, B. Fábregas. Hi ha una edició facsímil de 1986.
- LINDEMANN, C. F. H. (1786): *Geographische und Statistische Beschreibung der Insel Minorca*, Leipzig. [Descripció geogràfica i estadística de l'Illa de Menorca, edició en llengua catalana, Maó, 2002].
- LÓPEZ CASASNOVAS, Joan: *Sobre l'ortografia correcta dels noms populars. Ciutadella i Maó (toponímia, ortografia i prejudici lingüístic)*, Menorca, 1980.
- MARTÍ I CAMPS, Fernando (1988 [1973]): *Introducció a la història de Menorca*, Palma, Moll.
- MASCARÓ PASARIUS, Josep (2005): *Corpus de Toponímia de Menorca. Distribució geogràfica dels topònims pre-romans, llatins, mossàrabs, àrabs i catalans* (premi Jaume I de l'IEC 1983). [Hi ha una edició en dos volums: CIM-Sa Nostra, 2005].
- MOLL, Francesc de B. (1952): *Gramàtica històrica catalana*, Madrid, Gredos.
- MOLL, Francesc de B. (1973): «El habla de Mallorca», dins J. Mascaró Pasarius (coord.), *Historia de Mallorca*, vol. V, fasc. 12, Palma de Mallorca.
- MOLL, Francesc de B. (1980): *El parlar de Mallorca*, Barcelona, Barcino.
- MOREU-REY, Enric (1982): *Els nostres noms de lloc*, Mallorca, Moll (v. cap. V («Toponímia pre-llatina»)).
- NADAL, Josep M.; Modest PRATS (1982): *Història de la llengua catalana*, vol. 1: «Dels inicis fins al segle XV», Barcelona, Edicions 62.
- ORFILA, Margarita (1994): «Arqueologia romana», fascicles I i II de l'*Enciclopèdia de Menorca*, Menorca, OCM.
- PONS, Guillermo (1971): *Historia de Menorca*, Maó, Ed. Menorca.
- SCHULTEN, Adolf (1912): *Iberische Landeskunde: Geographie des antiken Spanien*. [Traduïda amb el títol *Geografía y Etnología de la Península Ibérica* (toms I-II, Madrid, CSIC, 1959–1963)].
- SERRA, María Luisa; Guillem ROSSELLÓ; Joan A. ORFILA; i Joan C. de NICOLÁS, (1977): *Historia de Menorca*, vol. I, Maó.
- SEGUÍ RODRÍGUEZ, Juan (1885): «Fundación de Mahón», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* (1885-1886), i també, *Revista de Menorca*, 1a època, pp. 17–26; 33–38, reeditat a *Monografies Menorquines*, núm 41, Ciutadella, 1958.
- TARRADELL, Miquel (1978): *Les ciutats romanes dels Països Catalans*, discurs llegit el dia 18 de maig de 1978 en l'acte de recepció pública de Miquel Tarradell i Mateu a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i resposta de l'acadèmic numerari Lluís Pericot i García, Barcelona, Seix Barral.
- TOVAR, Antonio (1989): *Iberische Landeskunde. Las tribus y las ciudades de la antigua Hispania. Tarraconensis*, Baden-Baden, V. Koerner, pp. 155–167.
- VENY I CLAR, Joan (1982): *Els parlars catalans*, Mallorca, Moll.
- VENY MELIÀ, Cristóbal (1965): *Corpus de las inscripciones baleáricas hasta la dominación árabe*, vol. , CSIC.
- WENNSDORF, Christian (1760): *De antiquitatibus Balearicis Exercitatio*, Brunswick, cap. IV, p. 55.
- ZUCCA, Raimondo (1998): *Insulae Baliares. Le isole Baleari sotto il dominio romano*, Carocci Editore.

La toponímia de Campome (Conflent) segons una enquesta lingüística inèdita de Joan Coromines realitzada l'any 1960

PHILIP D. RASICO

Vanderbilt University / Institut d'Estudis Catalans

1. Introducció

El 31 de maig de 1960, el lingüista Joan Coromines va reprendre les seves enquestes toponomàstiques i dialectals per a l'*Onomasticon Cataloniae* (OnCat), les quals havia iniciat a la Catalunya del Nord, i concretament a la Cerdanya i al Conflent, pel maig de 1959. Les enquestes realitzades durant la primavera i l'estiu de 1960 van incloure quaranta-cinc termes municipals corresponents al Rosselló, al Capcir i al Baix Conflent. Els materials lingüístics recollits llavors es van incorporar a diversos quaderns o llibretes de camp (LICamp), tal com Coromines preferia anomenar-les, emprant un sistema cursiu de transcripció fonètica inventat per ell mateix a fi de facilitar l'enregistrament ràpid i acurat de les dades obtingudes a través d'entrevistes amb informants locals. Després, les mateixes dades lingüístiques o, si més no, un bon nombre es van traslladar a fitxes o cèdules de paper, les quals servien per formar els dossiers (sobres de paper amb cèdules organitzades segons la temàtica) de l'OnCat.¹

Les dades toponomàstiques i dialectals obtingudes per Coromines mitjançant les enquestes esmentades li van servir per enllestir no només l'OnCat, sinó també el *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana* (DECat), entre altres treballs. Això no obstant, la quantitat de material lingüístic recollit va resultar tan abundant que finalment Coromines es va veure obligat a renunciar a incorporar-lo tot dins les seves obres. Així, doncs, una gran part de les dades esmentades —especialment les toponímiques— han restat inèdites fins ara.²

1. Sobre les llibretes de camp de Joan Coromines, i especialment les que corresponen a les seves enquestes realitzades a la Catalunya del Nord, vegeu Rasico (2007).

2. Joan Ferrer (1999: 269-270) remarca: «[M]olt del material de les 'llibretes' no va ser usat en la redacció dels articles dels dos grans diccionaris. L'estudi d'aquests materials proporcionaria molta informació inèdita de caràcter dialectològic i onomàstic [...]. Cal tenir en

El present treball, que forma part d'un projecte més extens sobre les LICamp de Joan Coromines corresponents a la Catalunya del Nord, té dos objectius principals: 1) la retranscripció de l'enquesta feta per Coromines al terme conflentí de Campome el 27 de juliol de 1960, tot convertint les seves transcripcions fonètiques a les corresponents de l'Alfabet Fonètic Internacional, i 2) l'estudi de les dades toponomàstiques que hi foren recollides i enregistrades aleshores pel mateix lingüista. En aquest sentit, però, convé notar que només s'analitzaran ací els noms de lloc o de persona que presenten alguna dificultat etimològica o bé que resulten interessants per altres motius. No es consideraran, en canvi, les dades dialectals, és a dir, les variants locals de la llengua comuna (fonètiques, gramaticals, lèxiques, etc.), atès que la majoria foren incorporades i estudiades per Coromines al DECat.

2. Transcripció de l'enquesta del terme de Campome (27/07/1960)

(p. 170)

Campome (526 hect[àrees], 600 [metres] alt[itud], 146 hab[itants], cantó Prada).

əl fəɾɣi'du.

əs trunə'reʎs.

kərmə'zu.

ləz mə'teβəs.

lə kurβə'terə.

'rɔɣ də lu'ʎerə.

lə βər'nuzə.

zuŋ'kerə.

lu mə'nat.

lə də'βezə.

əl ku'ʎeʎ.

ləβə'da.

bi'lədə.

lə krə'wetə.

tu'ren də lə 'sanə (o də fəl'yerəs).

kə'peʎə də 'furnus.

'rɔkə'planə.

əl mə'ʎɔl.

'bɔɣ də məsi'a.

ʎuɣə'nas.

ʃi'ʃa.

'rɔkə'kurβə.

əz də'ʎa'lajɣəs.

Fourniols.

ʎuɣə'nas prop carretera esquerra Castellana.

compte que Coromines —atesa la seva avançada edat— renuncià a incorporar al cedulari de l'*OnCat* la major part d'aquests materials, per por de quedar desbordat per excés d'informació.»

(p. 171)

bi'ladə pɔc més S.

Més S., còrrec: ʃi'ʃa.

əs ku'ʎeʎs.

(ə) pi'nədə.

(ə) mu'ʎerə 'ɣrifə.

ləs kru'etəs tocant Molig.

lə rundu'lerə.

ləs βəl'dranəs prop də'ʎa 'lajɣə.

Dreta Ribera: əs 'kam(z) də lə 'fun.

Afluent dreta damunt del poble: tu'ren də lə 'sanə (= sanya).

ləz əl'zinəs i 'kɔʎ də 'fɔrə tocant Mosset.

fəl'yerəs.

'baɣ də 'pis.

'rɔkə'kurβə (roca que fa balma).

karmə'zu.

parə'kɔʎs.

ləz əs'kuməs.

əl fəɣə'ret.

əs 'plaz də βələn'su (tocant Rià).

'furnus i 'plaz də ['furnus] i san kris'tɔful.

kru'eʎs.

ləs fə(j)'ʃetəs.

əz βur'zes.

əl kaŋ kun'dal.

Breses: ru'əuləs.

əl 'puʃ.

mu'ʎerə pə'luðə.

əstər'de.

ləs ku'metəs damunt əl maz də li'ɣlezi o saŋ zuli'a.

'pla də 'puns.

lə pərə'ladə gran roca a la carena esquerra Ribera damunt Breses.

'fun də matə'kas.

'fun də ləz mə'tiβəs.

'fun dəl fəɣə'ret.

'fun dəl 'βak.

'gury də lə 'tinə.

'gury dəm prə'mil.

'gury də ləs (p. 172) 'kwatrə 'βarəs.

'gury də lə 'mɔlə (hi ha una mola).

'gury dən si'ne.

'kɔβə də ləz 'ɣiʎəs.

André Cambó, uns 50 anys (i el batlle).

3. Relació toponomàstica i estudi lingüístic

(p. 170)

Campome: < CAMPU ULTIMU (OnCat III, 224b15-225a10, s. v. *Campome*). IGN 2348ET (2006): Campôme.

el Farguidor: Variant de *fargador* 'fargaire' < FABRICA + -ATÖRE (DCVB 5: 744, s. v. *fargador*; DECat III, 239b11-840a57, s. v. *fabre*).

els Tronarells: Sembla representar un derivat postverbal en *-ells* < -ELLOS de *tronar* < TONĀRE; cf. eivissenc *tronarel-la* 'gran tronada', mot d'origen mossàrab segons Coromines (DECat VIII, 866-870, s. v. *tronar*; DCVB 10: 548, s. v. *tronarel-la*).

Carmajor: Del preromà indoeuropeu (sorotàptic?) KARR- 'pedra' més el llatí MAIÖRE (DECat VI, 932b46-933b53, s. v. *quer*). IGN 2348ET (2006): Carmajó.

les Mateves: Plural del nom de persona femení *Mateva* dorresponent al masculí *Mateu* < MAT-THAEU (DCVB 7: 304, s. v. *Mateva*). Cf. Font de les Matives.

la Corbatera: 'Lloc on abunden els corbs'. És una formació paral·lela a la de *Roca Corbatera*, punta culminant del Montsant; així < CORV(U) + -ĀTT(U) + -ARIA (DECat II, 923a10-12, s. v. *corb*; DCVB 3: 519, s. v. *Corbatera*). IGN 2348ET (2006): la Corbatera.

Roc de l'Ollera: Derivat en *-era* < -ARIA d'*olla* < OLLA 'gorg', 'cavitat' (DECat VI, 53-55, s. v. *olla*; OnCat VI, 31b38-40, s. v. *Ollers*).

la Vernosa: Derivat en *-osa* < -ōsa de *vern* < cèlt. UERNO (DECat IX, 173-176, s. v. *vern*; OnCat VII, 468a3-6, s. v. *Vern*).

Jonquera: Derivat en *-era* < -ARIA de *jonc* < IUNCU (DECat IV, 902a47-b12, s. v. *jonc*; OnCat IV, 470-471, s. v. *Jonquera*). Cf. IGN 2348ET (2006): Jonqueres.

lo Menat: Si bé és possible que representi *manat* 'grapat' < MANU + -ātu, sembla més probable que correspongui a *lo/el menat*, participi substantivat del verb *menar* < MINĀRE, la qual forma potser té una accepció semblant a la que es troba cap a la Segarra, on significa 'tros de camp conreat' per oposició al que és bosc (DECat v, 320a51-b35, s. v. *mà*; v, 569b35-60, s. v. *menar*). IGN 2348ET (2006): el Menat.

la Devesa: < DEFĒNSA (DECat III, 42b48-43a37, s. v. *defendre*; OnCat IV, 19, s. v. *Devesa*). Cf. Còrrec de la Devesa. IGN 2348ET (2006): la Devesa.

el Collell: Derivat en *-ell* < -ELLU de *coll* 'pas elevat entre muntanyes més altes', 'pujol, turó baix' < COLLE (DECat II, 82I-827, s. v. *coll*; OnCat III, 411a19-22, s. v. *Collellmir*). Cf. els Collells.

Lavedà: Deu ser una repetició en terres rosselloneses del topònim gascò *Lavedan*, una comarca formada per diverses valls i situada a l'actual departament francès dels Alts Pirineus (Hautes Pyrénées). És possible que *Lavedà(n)* es derivi d'un antropònim llatí, potser *LAVATIĀNU (< LAVIUS); v. el topònim occità *Lavazan* (Gironde) (Dauzat / Rostaing 1963: 392).

Vilada: < VĪLLA LATA 'vila ampla' (OnCat v, 9a15-30, s. v. *Vilada*; VII, 403a8-36, s. v. *Vallada*). IGN 2348ET (2006): Vilada.

la Creueta. Cf. les Creuetes; IGN 2348ET (2006): Creueta.

Torrent de la Sana: Segons Coromines és possible que el rossellonès *san(y)a* 'aiguamoll', 'estanyol' < *SANIA sigui un derivat llatí vulgar de SANUS, SANĀRE amb el sentit de 'sane-

- jament d'una rodalí' (DECat VII, 546a33-b39, s. v. *sà*; OnCat VII, 47-48, s. v. *Sanya*).
IGN 2348ET (2006): la Sanya.
- Torrent de Falgueres: < FILICARIAS (DECat III, 859861, s. v. *falguera*). Cf. Falgueres.
- Capella de Fòrnols: < FURNULOS (OnCat IV, 261b43-262a36, s. v. *Form*). Cf. Fourniols, Fòrnols; IGN 2348ET (2006): Sant Cristau de Fornols (Chapelle Ruinée), IGN 2348ET (2000): St-Christophe (Chapelle Ruinée).
- Rocaplana: Nom de lloc compost de *roca* (< preromà *ROCCA) i *plana* < PLANA (DECat VII, 355-366, s. v. *roca*; VI, 578-583, s. v. *pla*).
- el Mallol: < MALLEOLU (DECat V, 394b48-395a51, s. v. *mall*).
- Bosc de Macià: Nom de persona masculí derivat del llatí bíblic MATTHIA i més aviat d'una forma sufixada com ara *MATTHIĀNE o *MATTHIĀNU (DCVB 7: 103, s. v. *Macià*; MOLL 1982: 77).
- Lluganyàs: Sembla un derivat en -às < -ACEU de *llegany* 'nuolet' o bé de *lleganya* 'bri', 'brossa', 'secreció ocular', mot d'origen incert si bé probablement preromà i relacionat amb el basc *lakaiña* 'tany', 'bri', 'grop de fusta' (DECat V, 127-129, s. v. *lleganya*; DCVB 6: 927-928, s. v. *llegany*, *lleganya*).
- Xixar: < *Xeixar*, un derivat en -ar < -āre de *xeixa* < *SASSIA 'la millor qualitat de blat'; així *Xeixar*(r) > *Xixa*(r) (ʃə'ʃa > ʃi'ʃa) amb inflexió de la vocal pretònica per influència de la fricativa palatal anterior (DECat IX, 492-495, s. v. *xeixa*; OnCat VIII, 120-121, s. v. *Xeixar*; DCVB 10: 924, s. v. *xeixa* 1, *Xeixar*). Cf. IGN 2348ET (2006): Còrrec de Xixa.
- Rocacorba: < Nom de lloc compost de *roca* < preromà *ROCCA i *corba* < CURVA (DECat VII, 355-366, s. v. *roca*; II, 923b18-47, s. v. *corb* II; OnCat VI, 410-411, s. v. *Rocacorba*).
- els D'allà-l'aigües: 'Més enllà de l'aigua', és a dir, de la Ribera de la Castellana. Cf. D'allà-l'aigua; IGN 2348ET: Castellane Rivière (la Castellana).
- Fourniols. Cf. Capella de Fòrnols.

(p. 171)

els Collells: Cf. el Collell.

Pineda: Derivat en -eda < -ēta de *pi* (< *pin*) < PĪNU (DECat VI, 511b26-38, s. v. *pi*; OnCat VI, 218b22-29, s. v. *Pi*). Cf. IGN 2348ET (2006): Cortal de Pineda (Ruines).

Mollera Grife: < *Mollera* 'aiguamoll' < MOLLE + -ARIA més el nom de persona *Guifre* < gòtic WÍFRID amb metàtesi: *Guifre* > *Grife* (DECat V, 747b10-748a23, s. v. *moll*; OnCat IV, 398b30-399a44, s. v. *Guifre*). Cf. Mollera Peluda.

les Creuetes: Cf. la Creueta.

la Rondolera: És probable que representi un derivat en -era < -ARIA de *roldor* 'Coriaria myrtifolia' < llatí vulgar *RORETURIU. Evolució fonètica d'aquest nom de lloc (el qual deu referir-se a una partida vora Campome) deu haver estat *Roldorera > *Roldonera > Rondolera amb dissimilació de vibrants (*r...r* > *n...r*) seguida d'una metàtesi consonàntica (*ld...n* > *nd...l*) (DECat VII, 405-408, s. v. *roldor*).

les Baldranes: Podria representar una variant local de *baldana* amb l'accepció de 'perifèria o superfície exterior d'una cosa' o 'falda d'una muntanya', mot d'origen incert tot i que Coromines suggereix que pugui ser un derivat (evidentment en -ana < -āna) de l'àrab *bālḍa*

'ciutat'. Tanmateix, Alcover/Moll el fan derivar de l'àrab *bātil* 'va', 'inútil'. D'altra banda, però, també és possible que *Baldranes* sigui una alteració del plural de *bardana* 'repalassa', nom d'una planta ja documentat en llatí tardà l'origen del qual és incert (DECat I, 649, s. v. *bardana*; I, 841-843, s. v. *bledà*; DCECH I, 511-512, s. v. *bardana*; DCVB 2: 230-231, s. v. *baldana*).

D'allà-l'aigua: Cf. els D'allà-l'aigües.

els Camps de la Font.

les Alzines.

Falgueres: Cf. Torrent de Falgueres; IGN 2348ET (2006): Falgueres, cf. Falgueres de Baix, Còrrec del Planal de Falgueres.

Bac de Pins: < OPĀCU (DECat VI, 9-12, s. v. *obac*; OnCat II, 292-292, s. v. *Bac*). Cf. Font del Bac, IGN 2348ET (2006): el Bac.

Paracolls: Coromines en proposa un origen compost: *para* < PARAT (del verb *parar* < PARĀRE) i *colls* < COLLOS, combinació que, segons ell, tenia un sentit de 'parar compte, posar atenció' (OnCat VI, 154-155, s. v. *Paracolls*; DECat II, 821b21-824a7, s. v. *coll*; VI, 262-272, s. v. *parar*). IGN 2348ET (2006): Paracolls (Château Ruiné).

les Escomes: < ILLAS CUMBAS amb aglutinació de l'article (*les Comes* > *les Escomes*) (DECat II, 849b2-851b25, s. v. *cóm*). IGN 2348ET (2006): les Escomes.

el Falgueret: Derivat masculí en *-et* < *-ētu* de *falguera* < FILICARIA (DECat III, 859-861, s. v. *falguera*). Cf. Font del Falgueret.

els Plans de Valensó: *Valensó*, o més aviat *Valençó*, sembla venir de *VALENTIŌNE (VALENTIUS + -ŌNE), tot i que Coromines desestima aquest origen i en canvi proposa un diminutiu de *Vallans* (< germànic BAGILANS), un vil·lar del Conflent situat vora Conat. Tanmateix, la consonant palatal d'aquesta forma (*Vallansó*) no dóna suport a la seva proposta. I per la mateixa raó fonètica tampoc no resulta convincent la proposta de Basseda qui observa: «[D]es formes anciennes et des faits historiques montrent qu'il s'agit d'un primitif Pla de Vall d'en So = plateau au-dessus de la vallée de Molig qui appartenait au XIVe siècle à Bernat de So, vicomte de la vallée d'Évol» (BASSEDA 1990: 627; OnCat VII, 393-394, s. v. *Valents*). IGN 2348ET (2006): Pla de Vallensó.

Fórnols: Cf. Fourniols, Capella de Fórnols; IGN 2348ET (2006): Fornols, Plans de Fornols.

Sant Cristòfol: IGN 2348ET (2006): Sant Cristòfol (Chapelle).

Croells: Derivat plural en *-ells* < *-ellos* del preromà (cèltic?) CROSO, l'evolució fonètica del qual hauria estat *kro'zeɫs* > *kro'eɫs* > *kru'eɫs* amb la pèrdua de la fricativa alveolar sonora (-z-) per dissimilació darrere la consonant vibrant (OnCat III, 469-471, s. v. *Cros*; COROMINES 1974: 210). IGN 2348ET (2006): Croells, cf. Cortals de Croells.

les Feixetes.

els Burgès: Plural de *Burgès* < baix llatí BURGENSE (DCVB 2: 739-740, s. v. *burgès*; OnCat III, 147a27-28, s. v. *Burguès*).

el Camp Condal: 'Comtal', derivat en *-al* < *-āle* de *comte* < COMITE (DECat II, 861a16-24, s. v. *comte*; OnCat III, 422, s. v. *Condal*).

Breses: < Preromà (cèltic) EPORĒDAS (OnCat III, 114-116, s. v. *Breda*). IGN 2348ET (2006): Breses, cf. Serrat de Breses, Solà de Breses.

Rodoles: Derivat postverbal del verb *redolar/rodolar* < llatí vulgar *ROTULĀRE (DECat VII, 373a9-375a15, s.v. *roda*; OnCat VI, 417a55-58, s.v. *Rodal*; DCVB 9: 256, s. v. *redola*; 534-535, s. v. *rodolar*).

el Puig. IGN 2348ET (2006): el Puig.

Mollera Peluda: Cf. Mollera Grife.

Estarder: < *Estrader* 'carretera' (< STRATA + -ARIU) amb metàtesi (DECat III, 789-790, s. v. *estrada*). IGN 2348ET (2006): Estarder, cf. Bosc d'Estarder, Serrat d'Estarder.

les Cometes: Derivat plural en *-etes* < -ITTAS de *coma* < CUMBA 'valleta' (DECat II, 848-851, s. v. *cóm*).

el Mas de l'Eglésia.

Sant Julià. IGN 2348ET (2006): Sant Julià.

Pla dels Ponts.

la Peralada: < PETRA LATA 'roca ampla' (OnCat v, 8b22-9a13, s. v. *Peralada*). Cf. IGN 2348ET (2006): Cortal de la Peiralada (Ruïnes).

Font de Matacans: < *MATTĀ CANES (DECat II, 363-364, s. v. *ca*; v, 531-536, s. v. *matar*).

Font de les Matives: És una alteració de *Mateves*. Cf. les *Mateves*.

Font del Falgueret: Cf. el Falgueret.

Font del Bac: Cf. Bac de Pins.

Gorg de la Tina.

Gorg d'en Premil: Es tracta evidentment d'un nom de persona masculí l'origen del qual podria ser l'antropònim llatí PRIMILLUS (AEBISCHER 1926: 246-247; OnCat VI, 279, s. v. *Premià*).

Gorg de les [Quatre Barres].

(p. 172)

[Gorg de les] Quatre Barres.

Gorg de la Mola.

Gorg d'en Sinyer: Sembla que *Sinyer* (si'ɲe) representa una alteració de l'antropònim masculí *Sunyer* < germànic SUNIAR. Tanmateix, no es pot descartar la possibilitat que *Sinyer* sigui un sobrenom corresponent a *senier* (o *sinier*) 'home que treballa en una sènia (o sínia)' < àrab *saniya* + *-er* < -ARIU, amb palatalització del grup *-ni-* > *-ny-*(-ɲ-) (DCVB 9: 825-828, s. v. *sènia*, *sínia*; *senier*, *sinier*; DECat VII, 931b48-932a10, s. v. *sínia*).

Cova de les Guilles: Plural de *guilla* 'guineu' (< ant. *guisla*) < germ. WISILA (DECat IV, 734-740, s. v. *guineu*).

Referències bibliogràfiques

- AEBISCHER, Paul (1926): *Études de toponymie catalane*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans. Edició facsímil a cura de Joan Martí i Castell i Josep Moran i Ocerinjauregui, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2006.
- DCVB = ALCOVER, Antoni M.; Francesc de B. MOLL (1980 [1927–1962]): *Diccionari Català-valencià-balear*, 10 vols. Palma de Mallorca, Editorial Moll.
- BASSEDA, Lluís (1990): *Toponymie historique de Catalunya Nord*, Prada, Terra Nostra.
- COROMINES, Joan (1974): *Lleures i converses d'un filòleg*, 2a edició, Barcelona, Club Editor.
- DAUZAT, Albert; Charles ROSTAING (1963): *Dictionnaire Étymologique des Noms de Lieux en France*, París, Librairie Larousse.
- DCECH = COROMINES, Joan; José A. PASCUAL (1980–1991): *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico*, 6 vol. Madrid, Editorial Gredos.
- DECat = COROMINES, Joan (1980-2001): *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*, 10 vols., Barcelona, Curial Edicions Catalanes / La Caixa.
- FERRER, Joan (1999): «Materials de Joan Coromines pendents d'edició, i propostes d'estudi», dins Joan SOLÀ (ed.), *L'obra de Joan Coromines, cicle d'estudi i homenatge*, Sabadell, Fundació Caixa de Sabadell, pp. 269–282.
- INSTITUT GÉOGRAPHIQUE NATIONAL (2000): *Carte de Randonné: Prades, St-Paul-de Fenouillet 2348ET*, París, Institut Géographique National (IGN 2348ET 2000).
- INSTITUT GÉOGRAPHIQUE NATIONAL (2006): *Carte de Randonné: Prades, St-Paul-de Fenouillet 2348ET*, París, Institut Géographique National (IGN 2348ET 2006).
- MARTÍ, Sadurní; Míriam CABRÉ; Francesc FELIU; Narcís IGLÉSIAS; David PRATS (eds.) (2006-2007): *Actes del Tretzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, 3 vols., Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MOLL, Francesc de B. (1982): *Els llinatges catalans (Catalunya, País Valencià, Illes Balears). Assaig de divulgació lingüística*, 2a edició, Palma, Editorial Moll.
- OnCat = COROMINES, Joan (1989–1997): *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*, 8 vols., Barcelona, Curial Edicions Catalanes / La Caixa.
- RASICO, Philip D. (2007): «L'Onomasticon Cataloniae i les Llibretes de Camp de Joan Coromines referides especialment a la Catalunya Nord», dins Martí; i altres (eds.), pp. 359–372.

Alguns canvis lèxics en la toponímia pitiüsa

ENRIC RIBES I MARÍ

Institut d'Estudis Catalans

A Joan Martí i Castell, mestre de mestres

1. Introducció

El dialecte eivissenc és un dialecte consecutiu, ja que és el resultat de l'evolució del català que portaren a Eivissa i Formentera els conqueridors catalans de 1235 i els repobladors posteriors. Així, el català dels conqueridors ja havia incorporat al seu lèxic molts de mots de substrat o d'adstrat (romancismes, germanismes o arabismes), que no poden ser atribuïts al substrat del català a les Pitiüses, sinó que ja formaven part del bagatge lèxic dels nous pobladors d'Eivissa i Formentera.

El 8 d'agost de 1235, Guillem de Montgrí, Pere de Portugal i Nunó Sanç consumen la conquesta de les Pitiüses en vèncer la resistència musulmana de la ciutat murallada. Des d'aquell dia s'inicia un llarg procés de repoblament de les illes encara massa poc estudiat. Malgrat que no manca qui, interessadament, parla de conquesta «aragonesa» o, també amb certes connotacions ideològiques, de «reconquesta cristiana», s'inicia aleshores a les Pitiüses l'etapa catalana.

Que la majoria de la nova població és catalana sembla tan evident que ho proclama Antoni Maria Alcover (1925: 55–60) amb tota claredat, simplement basant-se en la llengua, en la toponímia i en els llinatges. Isidor Macabich (1965, I: 178-179, 281–284, 319–323) publica relacions dels cognoms que apareixen en la documentació eivissenca dels segles XIII i XIV. No se n'ha fet, però, fins ara, cap estudi crític, rigorós, detallat, per tal d'esbrinar-ne la procedència, com tampoc no s'ha fet de la gran quantitat de llinatges que apareixen en els capbreus d'aquells segles, ni dels que ens forneix la ingent obra de Joan Marí Cardona. Sabem que el contingent militar aportat per Guillem de Montgrí per a la conquesta devia doblar el de cadascun dels seus socis, ja que per això pactaren dividir l'illa en quatre parts (*quartons*): dues per a Guillem de Montgrí, una per a Nunó Sanç i l'altra per a Pere de Portugal. Però no podem deduir d'on procedien els soldats de cadascun dels tres futurs consenyors d'Eivissa. Un fet important és

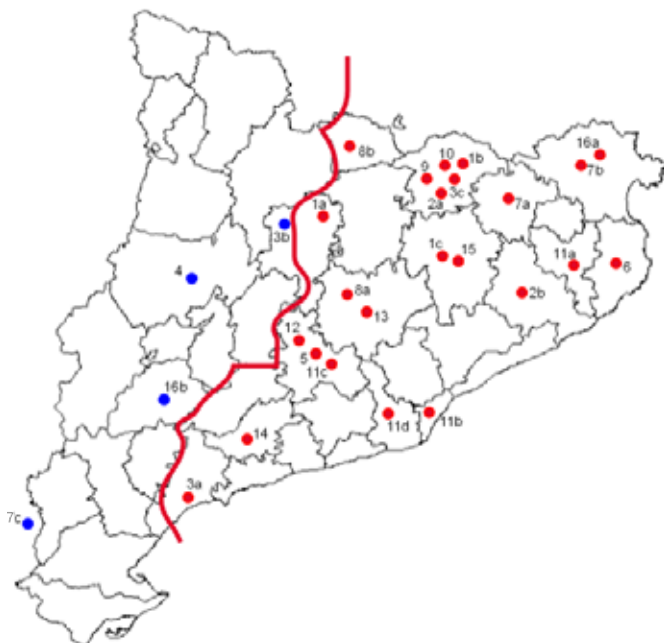
que el 1242 Guillem de Montgrí comprà a Nunó Sanç el quartó de Portmany, de manera que uns anys més tard l'Església de Tarragona, hereva directa del de Montgrí, posseeix el senyoriu feudal de tres quartes parts de l'illa, circumstància que condicionarà les relacions d'Eivissa amb Tarragona.

Si des de la perspectiva demogràfica i poblacional no s'ha aprofundit gaire en l'origen dels repobladors, la dialectologia ens en dona algun indici. Com que des de la divisió dialectal del català l'eivissenc havia estat adscrit al bloc oriental, Villangómez escriu: «Ja és sabut que amb la conquesta del rei En Jaume la parla continental s'estén a les Balears. Més exactament: de les dues formes lingüístiques existents des de molt antic a Catalunya, és l'oriental, la de Girona, Barcelona i Tarragona, la que passa a les illes» (Villangómez 1957: 65). Joan Veny (1999: 39), per la seua part, diu que «la repoblació es va dur a terme lògicament amb colons provinents del sector oriental (Tarragona, Empordà, Barcelona, Rosselló)». Ferrando i Nicolás (2000, mòdul III: 10) diuen que «repoblaren les illes colons procedents majoritàriament de la zona oriental, sobretot de l'Empordà i del Rosselló, els instal·lats a Mallorca, i de Tarragona un bon nombre dels que s'establiren a Eivissa. Així s'afaiçonà l'actual varietat dialectal balear». No esmenten, però, la font historiogràfica de què s'han servit, si és que n'hi ha cap, de manera que més aviat sembla que a partir de dades dialectals o lingüístiques treuen conclusions —errades o no— de tipus històric. L'historiador Bartomeu Escandell ha assajat de fer una aproximació al tema i afirma que els documents d'establiment de nous pobladors i de donació de terres a aquests per part de Guillem de Montgrí i de Nunó Sanç esmenten noms i llinatges dels primers repobladors, que donen fe del seu origen majoritàriament català (Escandell 1994, I: 315-316). A més, prenent com a base la llista de Macabich dels llinatges del segle XIII que apareixen en la documentació eivissenca i l'estudi de Francesc de B. Moll sobre els llinatges catalans, conclou que la majoria de cognoms procedeixen de l'Empordà (Escandell 1994, I: 317).

A partir de la toponímia de la costa hem provat de fer una pinzellada sobre la procedència dels nous pobladors de les Pitiüses (Ribes 2009: 2161-2165). És evident que per a obtenir conclusions del tot fiables i rigoroses caldria fer-ho a partir de tota la toponímia, i no just de la costanera, i sobre tots els llinatges i motius familiars o gentilicis que apareixen documentats. Però tanmateix estam convençuts que aquesta pinzellada toponímica i antroponímica no ens fornirà dades substancialment divergents de les que obtindríem amb un estudi més complet i exhaustiu. Ens hem limitat, doncs, a recollir els topònims que formen part de la toponímia costanera pitiüsa i que contenen un llinatge o un motiu familiar amb algun duplicat al Principat, o els que contenen un gentilici que indica procedència d'un lloc de Catalunya. Ho hem esquematitzat en una graella a la tercera columna de la qual esmentam els topònims del Principat que hi poden estar relacionats. Paral·lelament, hem marcat tots aquests punts en un mapa de Catalunya on hi ha les divisions comarcals i la línia divisòria entre el bloc de dialectes orientals i el d'occidentals. El resultat és el que tenim a continuació:

<i>Topònim</i>	<i>Llinatge, motiu familiar o gentilici</i>	<i>Duplicat al Principat</i>
<i>casetes d'en Besora na Besora</i>	Besora	1a. Besora (el Solsonès) 1b. Besora (el Ripollès) 1c. Sant Quirze de Besora (Osona)
<i>torrent de Buscastell</i>	Buscastell	2a. Buscastell (el Ripollès) 2b. Buscastell (la Selva)
<i>na Cambrelina</i>	Cambrelí	3a. Cambrils (el Baix Camp) 3b. Cambrils (el Solsonès) 3c. Santa Magdalena de Cambrils (el Ripollès)
<i>es Cubells</i>	Cubells	4. Cubells (la Noguera)
<i>es torrent des Durban</i>	Durban	5. Durban (l'Alta Anoia)
<i>punta d'en Fluixà (< Foixà)</i>	Foixà	6. Foixà (el Baix Empordà)
<i>esculls d'en Lledó</i>	Lledó	7a. Lledó (la Garrotxa) 7b. Lledó (l'Alt Empordà) 7c. Lledó d'Algars (la Matarranya, Terol)
<i>varador d'en Mari Maians na Maians</i>	Maians	8a. Maians (el Bages) 8b. coll de Maians (la Cerdanya)
<i>vinya d'en Ribes</i>	Ribes	9. Ribes (el Ripollès)
<i>quiosc de Can Ripoll</i>	Ripoll	10. Ripoll (el Ripollès)
<i>torre d'en Rovira</i>	Rovira	11a. la Rovira (el Gironès) 11b. la Rovira (el Barcelonès) 11c. la Rovira (l'Anoia) 11d. Sant Esteve Sesrovires (el Baix Llobregat)
<i>marina d'en Rubió en Rubió cap de Rubió</i>	Rubió	12. Rubió (l'Alta Anoia)
<i>Talamanca</i>	Talamanca	13. Talamanca (el Bages)
<i>torrent des Puig d'en Valls</i>	Valls	14. Valls (l'Alt Camp)
<i>feixa d'en Vic puig d'en Vic</i>	Vic	15. Vic (Osona)
<i>feixa d'en Vilars</i>	Vilars	16a. els Vilars (l'Empordà) 16b. els Vilars (les Garrigues)

Vegem, ara, en un mapa del Principat, la ubicació dels llocs catalans que corresponen als duplicats de les Pitiüses. Els llocs s'assenyalen amb la numeració que els hem assignat a la tercera columna de la graella.

Com es pot constatar en el mapa, la majoria dels llocs catalans amb noms duplicats dels topònims o antropotopònims eivissencs corresponen a la zona oriental. Cal tenir en compte, també, que el llinatge *Vilars* sembla d'introducció relativament recent a les Pitiüses.

Si el dialecte eivissenc s'emmarca clarament dins el bloc oriental, també és un fet que té un fort component occidental, especialment pel que fa al lèxic. Aquest component es pot explicar com el resultat de diversos factors: d'una banda, la intensa relació d'Eivissa amb Tarragona, pels lligams eclesiàstics i senyoriaus, com ja hem dit; d'altra banda, pel procés d'occidentalització —o, si es vol, *valencianització*— lèxica del català que degué produir-se a la fi del segle xv i durant el xvi, a causa de l'hegemonia del regne de València, i, especialment, en el cas d'Eivissa, des de la segona meitat del xv (Ribes 2004: 21-22), i, finalment, per raons de proximitat amb València,¹ hi ha hagut unes relacions molt intenses entre tots dos territoris, des de temps immemorials, amb èpoques en què aquestes relacions s'han fet encara més profundes. Per exemple, cal remarcar especialment un fet que va constituir un gran moviment migratori: la construcció de les muralles renaixentistes d'Eivissa, en el segle xvi. Aquesta magna obra requeria una mà d'obra tan nombrosa que per força n'havia de venir de fora. La majoria dels immigrants que treballaren a les muralles procedia de València. Tenim ací, doncs, una nova via de penetració de valencianismes i fins i tot de castellanismes, que intensifica encara més el contacte de l'eivissenc amb el valencià i amb els dialectes occidentals. Aquestes relacions humanes, lingüístiques, havien de tenir, també, un reflex lèxic i toponímic.

Tots els dialectòlegs (Francesc de B. Moll, Aina Moll, Joan Veny, etc.) reconeixen la forta empremta lèxica del valencià en l'eivissenc. Joan Veny (1999: 102-103) dóna tot tipus d'explicacions sobre les intenses relacions comercials, pesqueres i eclesiàstiques que hi ha en-

1. Eivissa és tan a prop del cap de la Nau i del port de Dénia com de Mallorca. I la visibilitat juga a favor del País Valencià: en molts de dies clars són perfectament visibles des de la part occidental d'Eivissa els estreps alacantins de la serralada Subbètica i fins i tot el Montgó. En canvi, són molt més rars els dies que Mallorca és visible des de l'extrem nord d'Eivissa. Aquesta proximitat és a l'arrel, com deim, d'un intenses relacions humanes de tot tipus entre Eivissa i València, que arrenquen en la prehistòria i arriben als nostres dies.

tre les Pitiüses i València des de temps immemorial. Marià Torres (1993: 13–15) aporta més informació sobre aquest mateix tema. Veny troba nombrosos funcionaris, menestrals i predicadors valencians en la documentació eivissenca dels segles XVI i XVII. Les relacions entre els ports de Dénia i d'Eivissa eren especialment privilegiades, ja que les naus de cadascun dels dos ports tenien franquícia d'impostos a l'altre port. Eivissa era el lloc de pas habitual per a les naus que anaven de Dénia a Mallorca o a Itàlia. I Dénia ho era igualment per a les naus que anaven d'Eivissa a Tarragona, etc. Macabich (1965, III: 243) dóna notícia de barques eivissenques armades al Cabanyal, i Enric Fajarnés i Tur (1890: 285–287) parla d'almadravers valencians a les Pitiüses ja en el segle XVII. El jesuïta Pròsper Descatlar, el 1798, diu que «los Ivicencos hazen su comercio de todos los generos, que producen entrambas Islas, especialmente à los Puertos de Denia, Grau de Valencia, Alicante, Malaga, Cartagena, Oràn, y otros» (Descallar 1798: 32-33). Pere Vilàs (1989: 47–49) informa de les intenses relacions comercials entre Eivissa i els ports valencians de Borriana, Benidorm, Vinaròs, València, Dénia, Altea, Alacant i Santa Pola, al llarg dels segles XVIII i XIX. I Antoni Prats (1997: 18) dóna notícies més recents de les relacions pesqueres entre eivissencs i valencians. I, segons Francesc Xavier Llorca (1998), les barques de pesca de la Vila Joiosa (Alacant) tenien Eivissa com a segon port. Nosaltres mateixos hi hem aportat alguna dada més (Ribes 2008: 449-450). No ha de sorprendre, doncs, que aquesta intensa relació humana tengui una justa correspondència lingüística i dialectal. Resulta curiosa aquesta notícia que el 1798 ens donava el jesuïta mallorquí Pròsper de Martí Descatlar i Descatlar sobre la manera de parlar dels eivissencs: «Su language poco mas ò menos es el mismo que de los Catalanes, y Mallorquines, tomado de la antigua Lemosina. La pronunciacion es mas suave, y mas clara, que la de los Mallorquines labradores, y que no han estudiado; y se asemeja mucho à la de los Valencianos» (Descallar 1798: 48).

Tenim, doncs, un dialecte clarament oriental, però amb evidents influències occidentals —especialment valencianes—, que han fet que en algun moment s'hagin produït canvis lèxics. La toponímia, en aquest cas, és prou important per a seguir aquests canvis lèxics.

2. Dos exemples de l'occidentalització o valencianització de l'eivissenc

Analitzarem ací dos casos que palesen canvis lèxics que indiquen la substitució d'un mot típicament oriental per un altre d'occidental. Es tracta de les paraules *llenrisca* i *alzina*, mots sobretot orientals, que a hores d'ara han estat pràcticament substituïts, a les Pitiüses, per *mata* i *bellotera* o *carrasca* respectivament.

A) DE LLENTRISCA A MATA

Pel que fa al mot *llentiscl*, masculí, o *llenrisca*, femení, és el nom de la planta també anomenada *mata*, de l'espècie *Pistacia lentiscus*, i especialment el fruit que produeix (Guerau d'Arellano & Torres 1981: 52-53; *Hist. Nat.* VI: 239). Es tracta d'un arbust molt adaptable i amb algunes utilitats: així, sembla que antigament de les llenrisques (fruits de la mata) es treia un oli que els pagesos usaven per a fer llum (Bonner 1976: 16–20) i les fulles també tenen usos medicinals com a balsàmiques en els cadarns, astringents en les diarrees i tòniques del ventrell, a més que fortifiquen les genives i blanquegen les dents (Palau 1981: 65). Segons el DCVB (VI: 950, s. v. *llentiscl*), la forma del topònim eivissenc s'usa a Sant Feliu de Guíxols, al Penedès, a Mallorca, Menorca i Eivissa, mentre que la variant *llenriscl* és usada a Palafrugell, Olot i Manacor, i altres variants semblants s'usen al Rosselló i fins a Tortosa. Tot plegat fa pensar que es tracta de

variants pròpies dels dialectes orientals, tot i que Coromines també ha recollit diverses variants al País Valencià, fins i tot al migjorn (Vallada, Pinós de Monòver). A bona part del domini lingüístic, però sobretot en terres valencianes i a Eivissa, *mata* i *lленtrisca* —o les seues variants— són mots que estan en concurrència, de manera que a Eivissa el mot *lленtrisca* és molt poc usat i actualment designa els fruits de la mata, també anomenats *lленtrisclcs* o *llembrisques de mata* (Guerau d'Arellano & Torres 1981: 52). La variant *lленtrisca* sembla resultat de la repercussió de la líquida de *lленtisclc*, amb supressió posterior de la *l* de la síl·laba final. El mot *lленtisclc* ve del llatí *LENTISCUS* íd., en una forma romànica **LENTISCLU* que no deu ser més que alteració fonètica, més aviat que derivat d'aquella (DECat V: 154-155, s. v. *lленtisclc*).

La supervivència del mot *lленtrisca* en la toponímia d'Eivissa queda garantida gràcies al fet d'anar lligat a dos accidents geogràfics prou importants al SW de l'illa d'Eivissa: *cala Llentrisca* i el cap *Llentrisca*, tots dos documentats profusament en la cartografia i en les descripcions de viatgers des del segle XVIII. Tanmateix, es tracta de topònims molt més antics, com demostra la forma *cala lentisco*, que apareix en un mapa de Gianbattista Calvij de 1555-1556 (Tur de Montis 1984).

El mot *mata* també apareix vinculat a la toponímia en descripcions i cartografia des de mitjan segle XVIII: el 1751 en la *Resumpta* (1751: XXXIII) del pare Gaietà de Mallorca, i en cartografia des del 1765, en un mapa de José García Martínez (Tur de Montis 1984). Tanmateix, l'antiguitat de *mata* en la toponímia eivissenca ha d'anar segles enrere: els *Llibres d'Entreniments* (Marí 1981: 277-278) ja registren el 1638 el motiu familiar *Matar*, que procedeix o del *matar de Benirràs* o del *de Beniformiga*, topònims documentats almenys en el segle XVII, com també hi està el diminutiu *mataret*, des del s. XVIII.

Sembla, doncs, que la forma *lленtrisca*, típicament empordanesa i potser importada a Eivissa amb el repoblament català, ha anat cedint pas davant el sinònim *mata*, molt més viu a València, fins al punt que aquella ha quedat reclosa en un àmbit semàntic molt reduït i ja en perill de desaparició, fora de la toponímia. En aquesta tria semàntica, sembla evident la influència valenciana.

B) D'ALZINA A BELLOTERA I CARRASCA

L'enquesta dialectal duta a terme a Eivissa per a l'*Atlas lingüístic del domini català* (ALDC 2010, V: 1216-1217) deixa clar que, en aquesta illa, el nom que s'utilitza per a designar l'alzina és *bellotera*. Aquest mateix apel·latiu s'usa també a Simat de Valldigna, l'Alqueria de la Comtessa, Xàbia, Crevillent, Novelda, Sallent de Xàtiva i Vinaròs, poblacions totes del País Valencià. També hi són presents les variants masculines, com *belloter*, a Alzira, València i Algímia de la Baronia, i *abelloter*, a Sollana, Albalat de la Ribera i Borriana. A la resta de poblacions enquestades s'opta per altres solucions com *carrasca* i les seues variants, a la zona occidental, i *alzina*, també amb variants, a l'oriental. L'excepció, l'Almenar, on s'usa la variant mixta *alzina bellotera*.

Ara bé, Eivissa, com a territori de dialecte oriental, era zona on predominava *alzina*, amb el col·lectiu *alzinar*. L'ALDC no ofereix cap solució eivissenca per al col·lectiu *alzinar*. Això deu obeir, d'una banda, a l'absència d'alzinars en l'actualitat i, de l'altra, al fet que els mots *alzina* i *alzinar* han caigut en desús.

Tanmateix, a Eivissa hi ha cases conegudes com *s'Alzina* [suz'inə] o *can s'Alzina* [suz'inə], a Morna i Atzaró respectivament, i el *pla de s'Alzina* [suz'inə], i la *font de s'Alzinar* [suzin'a] a Morna, tot a la parròquia de Sant Carles de Peralta, municipi de Santa Eulària des Riu (EEiF I: 147-148, s. vs. *Alzina, s'; Alzina, can s'; Alzina, pla de s'*). També hi ha la *font de s'Alzina* [suz'inə], al municipi de Sant Joan de Labritja. En tots els casos, aquests topònims guarden

relació amb els llocs documentats el 1588 al quartó de Santa Eulària amb el nom de *s'Ausina* (Marí 1981: 54), i el 1656 amb el de *Torre de s'Ausina* (Marí 1981: 63), que més tard passaria a ser la casa coneguda com *can Xomeu de s'Alzina* (Marí 2009: 96). El 1850, *s'Ausina* encara era el nom d'una casa de la vénda d'Atzaró (Marí 1981: 76). I així, fins avui. Que el mot *alzina* era arrelat a Eivissa des de temps antic —més i tot que no l'arbre— queda palès amb aquestes dades.

De fet, la toponímia no reflecteix la introducció de la innovació valenciana *bellotera* fins temps relativament recents: el 1850, una casa de la vénda de l'Horta rep el nom de *sa Bellotera*. La mateixa casa que avui ha donat nom a un petit nucli, *Can Bellotera*.

I, tanmateix, hem de convenir que les dates que ens documenten un topònim solen portar un decalatge important. En un document del 1575 podem llegir això: «A Visent Torres, cortoner de Pormany, I lliura, IIII sous perquè·ls do a les persones que portaren lo lenyam de bellotere. A mestre Besa per 31 lliures de aram que [féu pla] y per son treball a raó de VI sous la liure y per les mans, XI lliures, IIII sous, III diners» (AHME 1554–1580, *Llibre de pòlisses*, foli 126v). El mot *bellotera*, doncs, ja era ben viu a l'Eivissa de la construcció de les muralles renaixentistes.

Però i la *carrasca*? Segons el DCVB (II: 1051-1052, s. v. *carrasca*) el mot *carrasca* és sinònim, a Eivissa, d'«escorça d'arbre, bé que en realitat sempre l'hem sentit amb referència a l'escorça de pi. Pel que fa a l'etimologia de *carrasca*, val a dir, en primer lloc, que aquest mot és d'ús general al sud de l'Ebre, però com a sinònim d'*alzina*. No és aquest el cas de les Pitiüses, on, com s'ha dit, pren un significat particular. El DCVB (II: 1052, s. v. *carrasca*) diu que ve d'un mot preromà *CARRASCA 'alzina'. Per a Coromines (DECat IV: 392-393, s. v. *garric*) *carrasca* és un mot «propi de les terres [...] des de les Serres del Priorat cap al migdia i des de la Ribagorçana cap a l'Oest, incloent-hi parts de la Conca de Tremp; i no solament afronta amb el territori *garric* i l'exclou, sinó també amb el del mot llatí *alzina*, del qual és més sinònim». Coromines també constata l'ús d'una variant amb *l* (*carrascla*),² que considera repercussiva de la *r*, i creu que es tracta de mots heretats del mossàrab (on ja hi estan documentades formes com *qaraşqeyla*, *qarraşqıla* o *carrascal*. Seguint el mestre, «l'arrel KARR/KERR- com a nom de quercínies és aborigen certament del Sud i Sud-oest d'Europa, no indoeuropea, però assimilada pels celtas continentals de Gàl·lia i els Pirineus, el vocabulari dels quals quedà aviat saturat d'element «mediterrani» i «ibero-berberoides», formaren amb ella un derivat *KARRIKA amb llur sufix nacional i d'aquest derivat prové el nostre mot [*garric* o *garriga*]». Per a Coromines, *carrasca* i *garric* són mots amb una etimologia comuna, i *carrasca* seria d'herència mossàrab. En canvi, Emili Casanova (2002: 153) considera que *carrasca* no és, en realitat, un mossarabisme, sinó un de tants aragonesismes que passaren al valencià com a fruit del procés d'anivellament que es va produir al País Valencià des del segle XIII, amb la barreja dels nous pobladors catalans i aragonesos. Així, aquest és un dels mots que apareixen en textos dels autors valencians del segle XV. Romancisme andalusí o aragonesisme, sembla evident que les Pitiüses entraven dins el domini del mot *alzina*.³ Per tant, la paraula *carrasca* deu ser d'introducció més recent, potser per via valenciana, bé que amb un lleuger canvi semàntic.

Segons l'ALDC (V: 1216), *carrasca* és el mot que predomina al sud de l'Ebre per a designar l'*alzina*, tot i que també n'hi ha alguns casos més al nord, com a l'Ametlla de Mar i a Fraga.

2. El DIEC defineix *carrascla* com 'pi blanc'.

3. Ho demostren topònims com *s'Alzinar* [suzinà] i *s'Alzina* [suzinə], i el fet que, tot i que l'*alzina* és un arbre més aviat escàs a les Pitiüses, encara rep aquest nom, en confluència amb *bellotera* (DCVB II: 416, s. v. *bellotera*), potser un altre valencianisme. Aquesta confluència explica que al mapa de l'ALC Eivissa no formi part de l'àrea dels derivats d'ILICINA (Alvar 1976: 54), ja que s'hi va donar una resposta diferent a *alzina* i *carrasca*, amb tota seguretat *bellotera*.

A les Pitiüses, però, la carrasca és l'escorça de l'arbre. De fet, el mot apareix en documents eivissencs del segle XVI, com en una anotació del *Llibre de pòlisses* de 1575, aparentment encara en el sentit valencià:⁴ «Més, per a montar una pesa gran de carasca gran de la mar fins a la Mo-dayna per lo molí de la pólvora, V sous, VIII diners» (AHME 1554–1580, *Llibre de pòlisses*, foli 231r; Ferrer i Tur 2003: 152). En el segle XIX, però, quan es parla de carrasca hom ja es refereix a l'escorça del pi. A Eivissa, la carrasca s'usava, tradicionalment, per a l'exportació, tot i que també s'en feia ús a petita escala per a tenyir xarxes. L'arxiduc Lluís Salvador (1999: 76 i 100), en la seua primera visita a Eivissa, el 1857, ja indicava que de l'escorça dels pins es feia l'extracte per a assaonar el cuir i que, per a moldre aquesta escorça, per a fer taní, s'utilitzaven els molins de sang. L'arxiduc informava que, com que a Eivissa no hi havia assaonadors, tot el taní era exportat a diversos llocs d'Espanya, i que el preu d'un quintar era de 4 reals. En l'última edició de la seua obra sobre les Pitiüses, de la darrereria del mateix segle (Luis Salvador 1886, I: 185, 425–427, 432–439), l'arxiduc és més explícit: la carrasca s'exportava a Galícia, Catalunya i Mallorca; hi havia dos molins de carrasca,⁵ a Vila, que funcionaven amb una màquina de vapor i amb una força de 6 i 4 cavalls, i, lògicament, aquests molins furtaren la feina als molins de sang; i, a més, dóna dades d'exportació de «cortezas curtientes» o de «corteza de pino» des de 1881 fins a 1885. Joan Carles Cirer (1986: 94-95) ha estudiat la producció i exportació d'aquesta matèria des de 1865 fins a 1920. Una petita part de la carrasca que es produïa a Eivissa s'usava per a tenyir xarxes —i una altra part, purament anecdòtica, per a fer jugarolls infantils—, però el gruix de la producció devia dedicar-se a l'exportació. No sembla, tanmateix, que l'exportació d'aquest producte del bosc es pugui remuntar gaire més enrere del segle XIX. De fet, la documentació insular dels segles anteriors parla del quitrà, de la pega i de la fusta com a productes típics del bosc, però no hi hem trobat cap referència a la carrasca. L'exportació, per tant, si hi era, devia ser poc important. El segle XX encara era ben visible el molí de Carrasca, al port d'Eivissa. Altres topònims pitiüsos⁶ que tenen relació amb la carrasca deuen correspondre a punts de la costa on aquesta matèria s'embarcava rumb al port d'Eivissa, ja que el nucli exportador era la ciutat.

Amb aquestes notes ja es pot esbossar una mica com ha anat la substitució del mot *alzina* per *bellotera*, i com *carrasca* s'ha introduït a les Pitiüses amb una variació del significat general.

3. Un canvi més mal d'explicar: *borró/càrritx*

Borró i *càrritx* (o més exactament *càrritx de platja*) són mots sinònims a les Pitiüses. El *borró* és una herba perenne de la família de les gramínies, anomenada també *càrritx de platja*, o simplement *càrritx*, de l'espècie *Ammophila arenaria* ssp. *arundinacea*. Té els rizomes molt llargs i ramificats i arrels que poden ser molt llargues. Viu a la part alta de les dunes, amb la peculiaritat d'anar creixent així com s'acumula arena a la seua base, a fi de no quedar mai enterrada. Així, el *borró* és una planta que fixa l'arena de les dunes (EEiF II: 372, s. v. *càrritx*).

4. Pel context, una peça gran de carrasca podia ser una soca d'alzina o una part d'ella. Encara que la carrasca (es tractàs d'alzina o d'escorça) podia usar-se per a fer el carbó necessari per a l'elaboració de la pólvora, hem d'entendre que si fos una peça d'escorça d'arbre hauria estat bona de transportar. Per tant, hem de pensar que ací *carrasca* està per 'alzina', i la peça de carrasca potser era per a reparar o construir alguna peça del molí.

5. El notari valencià Víctor Navarro (1901: 83) no és gaire més explícit quan —referint-se al 1897— escriu que «para la molienda del trigo no hay en toda la isla mas que tres ó cuatro aceñas».

6. És el cas de la *punta de sa Carrasca*, a cala Salada, al límit entre la costa de les parròquies de Sant Antoni de Portmany i de Corona, però dins aquesta (Ribes 1995: 145), i a la costa de ponent de Formentera.

Des del punt de vista etimològic, *borró* 'nom de planta' és un derivat de *borra* 'fibra tèxtil curta que se separa de la floca', antigament 'drap bast de llana', del llatí tardà *BŪRRA*, d'aquest significat, mot que en llatí és de procedència incerta. El mot *borró* ja està documentat el 1375 com a nom de planta, sentit que degué prendre passant pel significat de 'rudiment que conté en germen tanys, fulles i flors' (DECat II: 128–130, s. v. *borra*).

Segons el DCVB (II: 604, s. v. *borró*) el mot *borró*, en l'accepció que correspon a aquesta planta, és propi de les Balears i de Tortosa, mentre que *càrritx* és mot estrictament balear⁷ (DCVB II: 1066, s. v. *càrritx*).

Ja que *borró* és mot més general, encara que amb diversos significats, és lícit suposar que es tracta d'una paraula que degué arribar a les Pitiüses amb els catalans. En canvi, pel que fa a *càrritx*, l'equivalent valencià, en aquest cas, és *carrís*, mot que segons Cavanilles (1797: 325) designava l'espècie *Arundo phragmites* i que equivalia al castellà 'carrizo'. Al Principat, en canvi, s'usa el mot *borró*. Pel que fa a l'etimologia del mot, Alcover i Moll diuen que ve del llatí *CARICE* íd. (DCVB II: 1066, s. v. *càrritx*). Coromines considera que es tracta d'un mot que ve del mosàrab *qárrici*, forma presa normalment en el vell parlar de les Illes pel llatí *CAREX*, -icis íd., amb duplicació de la -r- (> -rr-) per influència de noms vegetals de forma semblant (*garric*, *carrasca*, *carràs*, etc.) (DECat II: 592, s. v. *càrritx*).

Ací tenim el dubte de quin mot és més antic que l'altre. *Borró* pot ser propi de l'eivissenc del segle XIII. *Càrritx* pot ser un romancisme andalusí de les Balears. Però també podem centrar-nos en el lloc on conflueixen tots dos topònims.

Al nord de Formentera, hi ha la punta des Trucadors o des Borronar. És una punta orientada al nord, allargada, de més de 2 km, i tan estreta que en alguns trams fins i tot fa just devers 50 m d'amplada. Té alguns trams rocosos i amb arena entremig. Algun d'aquests trams arenosos a voltes desapareixen, per efectes de les maregasses o dels temporals d'hivern, bé que aquestes llengües d'arena tornen a formar-se en pocs dies. Aquest fet encara pot observar-se de tant en tant, bé que rarament. És aquesta circumstància la que explica algunes descripcions, que fan referència a una punta i a alguns esculls o illots. Tant les descripcions antigues com la seqüència cartogràfica semblen indicar que, antigament, la part de la punta ja consolidada gràcies a la fixació de les dunes, per l'acció del gram marí i, sobretot, del *borró* o *càrritx* de platja, rebia el nom de *punta des Borronar*, mentre que l'extrem nord de la punta, format per monticles rocosos units ocasionalment per llengües d'arena, que ara eren pujolets d'una punta, ara esculls que neren la prolongació, era el lloc conegut com *es Trucadors*. La lenta consolidació d'aquestes llengües d'arena explica que avui el topònim des *Trucadors* s'hagi estès cap al sud i que pràcticament hagi desplaçat la variant de la *punta des Borronar*, ja que en l'actualitat tots dos topònims designen el mateix lloc.

La cartografia reflecteix el topònim *punta des Borronar* des del segle XVI: *elborronar* [sic] (Rubíán 1579); *punta del Borronar* (Cànoves 1711); *Punta del Borronar* (Ballester 1740 c.; Anònim segon terç s. XVIII?; López 1782; Coello 1850; Coello 1851); *Punta de Borronar* (Anònim 1765–1770); *P.^{ta} del Borronar* (Ferreiro 1864; Boronat 1875 c.; Chías-Ribera-Poch 1902) (Gordillo 1981; Tur de Montis 1984; AHE 2001). I pel que fa a descripcions, la primera en què apareix la punta des Borronar és en un mapa anònim⁸ de 1721: «entra despues à la grande

7. Segons el DCVB (II: 1066, s. v. *càrritx*), aquest mot és propi de les Balears, i de fet només el registra a Mallorca i Menorca, tot i que també s'usa a les Pitiüses.

8. Gaietà de Mallorca es refereix a un mapa de 1721 en el qual «se hallan otros nombres de puertos, cabos, y ensenadas fuera de los presentados aqui; pero los mas inadmisibles, por ser inauditos en quanto se halla escrito de la demarcacion destas costas; pues el Autor del M. Es. ya citado, que con ser del Pais, examinó con diligencia los puestos mas retirados destas Islas año 1620, no trahe mas nombres en los distritos de su descripcion que los referidos» (*Resumpta* 1751: XXXVIII). Com es pot veure, però, els topònims d'aquest mapa no eren inventats.

playa que mira à Tramôtana donde añade los nombres de dos Cabos que hay en aquella ribera, y son punta prima, y punta del Borronar, este es un cabo que con otro de la Isla del Espalmador forman el estrecho que ay entre dos Islas, por donde se entra à Puerto Salè» (*Resumpta* 1751: XXXVIII). Si tenim en compte que el 1579, any en què apareix documentat per primera vegada el topònim *Borronar*, Formentera estava despoblada, podem pensar que aquest topònim, amb altres d'anteriors al repoblament de l'illa de la darrerria del segle XVII, és de segles anteriors, segurament dels primers anys després de la conquesta catalana de les Pitiüses, del 1235.

Però si *càrritx* és un romancisme andalusí, el mot hauria de ser més antic. El mot, però no necessàriament el topònim. *Es Càrritx* és tota la punta que conforma l'extrem de migjorn de l'illa de s'Espalmador. Fa el nom per la presència de càrritx en el lloc. Curiosament, doncs, tenim dos topònims molt propers. Formentera i s'Espalmador estan separades just per un pas conegut com es Mal Pas o pas de s'Espalmador. Al nord del pas o freu hi ha l'extrem meridional de s'Espalmador, es Càrritx. I al sud, l'extrem septentrional de Formentera, la punta des Borronar.

Però mentre que sabem que *borronar* té una antiguitat mínima en la toponímia de quatre segles i mig, que bé podria ser de quasi vuit segles, *es Càrritx* és un topònim que no apareix fins a la darrerria del segle XX, quan Cosme Aguiló (1989) publica els resultats dels seus treballs de camp de recollida de microtoponímia insular. És molt probable, doncs, que mentre que un topònim té una antiguitat considerable, l'altre sigui molt més recent, potser posterior al repoblament de Formentera que es duu a terme per eivissencs a partir del 1700, aproximadament. Una part important d'aquests repobladors procedia de l'antic quartó de Santa Eulària, és a dir: dels municipis actuals de Sant Joan de Labritja i Santa Eulària des Riu, i en aquest últim cas, sobretot de la parròquia de Sant Carles de Peralta. Val a dir que és en aquests territoris on el càrritx és més abundant i on més viu és el mot, i també són aquestes parròquies, les del NE de l'illa d'Eivissa, les més properes a Mallorca i les que, històricament, hi han tengut més relació. Queda el dubte, encara, de si *càrritx* és un mot de substrat romanç panbalear o entra a Eivissa pel nord, des de Mallorca. Però tot fa pensar que des del nord d'Eivissa va a Formentera i s'hi fixa en la toponímia.

Tendríem, doncs, a banda i banda del pas de s'Espalmador, un topònim que pot procedir del segle XIII, relacionat amb *borró*, i un que procedeix del repoblament definitiu de l'illa, relacionat amb *càrritx*. *Borró* i *càrritx*, dos mots que designen una mateixa planta i fixats en dos topònims propers: un, en retrocés constant; l'altre, només present en els estudis de microtoponímia. Ací només hem intentat trobar alguna pista de l'evolució que han seguit aquests dos mots mitjançant la toponímia formenterera, però encara hi ha molts punts foscos en aquesta evolució.

4. Conclusió

Amb l'ajuda de la toponímia hem intentat resseguir l'evolució d'alguns mots en el lèxic eivissenc i quan s'han produït algunes tries lèxiques que han determinat canvis dialectals. En dos casos (*llentrisca-mata* i *alzina-bellotera* i *carrasca*), la documentació històrica i la toponímica indiquen que deuen tenir relació amb el procés d'occidentalització lèxica del català dels segles XV-XVI, en el cas d'Eivissa intensificat per l'estreta relació amb les terres valencianes i pels moviments migratoris d'aleshores. En un tercer cas (*borró-càrritx*), queden punts foscos sobre l'antiguitat de cadascun dels mots.

En qualsevol cas, els estudis toponímics poden ser una creua important per seguir l'evolució del lèxic català en cada territori, com ho són en el cas de les Pitiüses i en l'estudi d'aquests mots concrets.

Referències bibliogràfiques

- AGUILÓ ADROVER, C. (1989): *Mapa toponímic dels illots de les Pitiüses*, Inca (Mallorca), Govern Balear / Universitat de les Illes Balears.
- AHE = ARXIU HISTÒRIC D'EIVISSA (2001): *Catàleg del fons cartogràfic de l'Arxiu Històric d'Eivissa (segles XV–XIX)*, Eivissa: Regidoria de Cultura de l'Ajuntament de la Ciutat d'Eivissa.
- AHME = ARXIU HISTÒRIC MUNICIPAL (1554–1580): *Llibre de pòlisses del bosser i depositari de la Universitat d'Eivissa de 1554–1580*, transcripció d'A. Ferrer Abárzuza, 2002, Consell Insular d'Eivissa i Formentera.
- ALC = GRIERA, A. (1923–1964): *Atlas Lingüístic de Catalunya*, Barcelona.
- ALCOVER, A. M. (1925). «La llengua que parlen ara les Illes Balears ¿procedeix dels muzaràbichs de tals illes, o dels pobladors catalans que hi dugué lo rey En Jaume I?», *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana* (Palma), XIV, pp. 16–65.
- ALDC = VENY, J.; L. PONS I GRIERA (2001-): *Atlas lingüístic del domini català*, 7 vols. publicats, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- ALVAR, M. (1976): *La frontera catalano-aragonesa*, Saragossa, Institución Fernando el Católico.
- BONNER, A. (1976): *Plantes de les Balears*, col·l. Manuals d'Introducció a la Naturalesa, núm. 1, Palma, Moll.
- CASANOVA, E. (2002). «Llengües en contacte a l'Edat Mitjana al Regne de València: el cas de l'aragonés i del castellà», dins M. A. CANO, J. MARTINES, V. MARTINES, J. J. PONSODA (cur.) (2001 [2002]), *Les claus del canvi lingüístic*, Alacant, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, pp. 135–159.
- CAVANILLES, A. J. (1795–1797): «Índice⁹ de las plantas mencionadas en la obra», dins *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Madrid, Imprenta Real. N'hi ha una reproducció facsimiliar; València, Albatros, 1995, II, pp. 323–338.
- CIRER I COSTA, J. C. (1986): *1790–1920. Demografia i comerç d'Eivissa i Formentera. 130 anys d'una economia viva*, Eivissa, Institut d'Estudis Eivissencs.
- DCVB = ALCOVER, A. M.; F. de B. MOLL (1926–1968): *Diccionari Català-Valencià-Balear*, 10 vols., Palma.
- DECat = COROMINES, J. (1980–1991): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 9 vols., Barcelona, Curial.
- DE[S]CALLAR Y DESCALLAR, P. de M. (1798): *Memorias históricas, y geográficas de Yviza, y Formentera, llamadas antiguamente las Islas Pythiusas*, Ferrara, Erederos de Josef Rinaldi.
- DIEC = INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (2007): *Diccionari de la llengua catalana*, 2a edició, Barcelona, Enciclopèdia Catalana / Edicions 62.
- EEiF = *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera* (1995-), 14 vols. publicats, Eivissa, Universitat de les Illes Balears / Consell Insular d'Eivissa i Formentera / Institut d'Estudis Eivissencs.
- ESCANDELL BONET, B. (1994): *Ibiza y Formentera en la Corona de Aragón (siglos XIII–XVIII)*, vol. 1, Mallorca, El Tall.

9. Quadrilingüe: llatí/castellà/valencià/francès.

- FAJARNÉS Y TUR, E. (1890): «Antiguas industrias de la isla de Ibiza. La pesca», *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana* [Palma], núm. 3, pp. 285–287.
- FERRANDO, A.; M. NICOLÁS (2000): *Història de la llengua catalana I*, Barcelona, Fundació per a la Universitat Oberta de Catalunya.
- FERRER ABÁRZUZA, A.; C. TUR SERRA (2003): *Estudi històric i arqueològic del castell d'Eivissa. II. Documents escrits*, col·l. Quaderns d'Arqueologia Pitiüsa, núm. 8, Eivissa, Consell Insular d'Eivissa i Formentera.
- GORDILLO COURCIÈRES, J. L. (1981): *Formentera. Historia de una isla*, València, Albatros Ediciones.
- GUERAU D'ARELLANO, C.; N. TORRES (1981): *Nova aportació al coneixement de les plantes d'Eivissa i Formentera*, Eivissa, Institut d'Estudis Eivissencs.
- Hist. Nat. = Història Natural dels Països Catalans* (1986–1992), 16 vols., Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- LLORCA IBI, F. X. (1998): «El llenguatge mariner de la comarca de la Marina», tesi de doctorat, Universitat d'Alacant.
- LUIS SALVADOR DE AUSTRIA, archiduque (1886): *Las antiguas Pityusas*, col·l. Las Baleares, núm. 2, Palma: Imp. del Comercio. Reedició en facsímil de *Diario de Ibiza*, 2 vols.
- LUIS SALVADOR DE AUSTRIA, archiduque (1999): *Les Balears descrites per la paraula i la imatge. Primer volum. Les antigues Pitiüses*, Palma, Promomallorca Edicions.
- MACABICH LLOBET, I. (1965): *Historia de Ibiza*, 4 vols., Palma, Daedalus.
- MARÍ CARDONA, J. (1981): *Els Llibres d'Entrevéniments*, col·l. Illes Pitiüses, núm. 2, Eivissa, Institut d'Estudis Eivissencs.
- MARÍ CARDONA, J. (2009): *Santa Eulàlia*, col·l. Illes Pitiüses, núm. 7, Eivissa, Institut d'Estudis Eivissencs.
- NAVARRO, V. (1901): *Costumbres en las Pithiusas*, Madrid, Imprenta del Asilo de Huérfanos del Sagrado Corazón de Jesús.
- PALAU I FERRER, P. C. (1981): *Les plantes medicinals baleàriques*, col·l. Manuals d'Introducció a la Naturalesa, núm. 4), Palma, Moll.
- PRATS CALBET, A. (1997): *La pesca d'abans a les Pitiüses*, Eivissa, Consell Insular d'Eivissa i Formentera.
- Resumpta* = CAETANO DE MALLORCA, Padre (1751): *Reales Ordenaciones de la Isla y Real Fuerça de Iviza que saca a luz su muy ilustre Ayuntamiento, y dedica al Rey Nuestro Señor Don Fernando el Sexto con un Propileo, que es Resumpta Historica, Corographica, y Coronologica de las mismas Islas*, Palma, Imp. de Miquel Cerdà, y Antich Impresor delante la Carçel del Rey.
- RIBES I MARÍ, E. (1995): *La toponímia de la costa de Sant Antoni de Portmany*, Palma, Institut d'Estudis Baleàrics.
- RIBES I MARÍ, E. (2004): «L'estat de la toponímia a les Pitiüses en l'Edat Moderna (1474–1859)», treball de recerca no publicat, València, Universitat de València.
- RIBES I MARÍ, E. (2008): «La toponímia d'Eivissa en relació amb la valenciana», dins *XXXII Col·loqui de la Societat d'Onomàstica d'Algemesí*, València, Denes, pp. 449–457.

- RIBES I MARÍ, E. (2009): «Toponímia i dialecte a Eivissa i Formentera. El paper dels topònims en la recerca dialectal: l'exemple de la costa pitiüsa», tesi doctoral dirigida per E. Casanova Herrero, Universitat de València.
- TORRES I TORRES, M. (1993): *La llengua catalana a Eivissa al segle XVII: «Reials Ordinacions de la Universitat d'Eivissa» (1663). Introducció, estudi lingüístic i transcripció*, Eivissa, Mediterrània.
- TUR DE MONTIS Y DE AYGUAVIVES, J. (1984): *Cartografía histórica de Ibiza y Formentera (Islas Pitiusas)*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- VENY, J. (1999): *Aproximació al dialecte eivissenc*, col·l. Tomir, núm. 40, Palma, Moll.
- VILÀS I GIL, P. (1989): *Notes per a la història marítima d'Eivissa i Formentera*, Eivissa, Institut d'Estudis Eivissencs.
- VILLANGÓMEZ LLOBET, M. (1957): *Llibre d'Eivissa*, Barcelona, Editorial Selecta.

IV. Llengua normativa i procés d'estandardització

Norma lingüística i norma terminològica: divergència i coherència

M. TERESA CABRÉ CASTELLVÍ

Universitat Pompeu Fabra / Institut d'Estudis Catalans

En contextos com el de la llengua catalana és ben conegut i precís el concepte de normalització lingüística en tant que procés que es proposa que una llengua esdevingui «normal», és a dir, la llengua d'ús habitual en totes les situacions de comunicació.

La relació que en aquest escenari mantenen el procés de normalització lingüística i la norma també sembla prou clar: la norma lingüística és el model a seguir, i el procés de normalització dóna per descomptat que aquest model és a la base de totes i cada una de les actuacions. Si no fos així, és a dir, si no anessin de bracet el model de llengua a què hauria de tendir l'ús i les accions destinades a fomentar i generalitzar aquest ús, seríem davant d'una situació d'incoherència política que llengües en situació de minorització no es poden permetre.

L'expressió *normalització lingüística*, com s'ha dit manta vegades, ens remet a dues interpretacions:

La primera és la de «fer esdevenir normal l'ús d'una llengua», que per raons històriques, polítiques, demogràfiques o econòmiques no és la llengua habitual en totes o en determinades situacions de comunicació. En aquest primer sentit cal interpretar l'expressió com el procés de canvi, induït o no segons els casos, pel qual una llengua es proposa canviar l'extensió i intensió dels seus usos.

La segona interpretació té un sentit més intrínsec: «fixar un model d'ús» (no necessàriament uniforme, sinó tan variat com es vulgui segons la concepció del que es vol que sigui una llengua). En aquest segon sentit, i per no caure en ambigüitats, se solen utilitzar expressions alternatives, coincidents només parcialment entre si, com *standardització lingüística* i *normativització*.

El concepte de normalització terminològica no és tan conegut com el de normalització lingüística. Hi ha una raó lògica que explica la diferència d'extensió dels dos conceptes: mentre

que la llengua concerneix tots els parlants, la terminologia concerneix especialment els experts, que només són un subgrup de la totalitat dels usuaris d'una llengua.

L'expressió *normalització terminològica*, com la de *normalització lingüística*, també ens remet a dues interpretacions, les mateixes que en el cas anterior. D'una banda, a l'extensió de l'ús dels termes en les situacions de comunicació especialitzada que convingui. D'altra banda, a la fixació de les formes de referència que cal utilitzar (o prioritzar) per a la denominació d'un concepte especialitzat. Només en contextos sociolingüístics de promoció d'una llengua per fer-la esdevenir la llengua habitual, aquests dos sentits de *normalització terminològica* són operatius. En tots els altres contextos, quan una llengua es troba ben instal·lada i estabilitzada socialment i políticament, l'expressió *normalització terminològica* només s'entén en la segona accepció, la de fixar una forma de referència. Aquesta operació condueix a l'establiment de la terminologia normalitzada, tan important per als especialistes d'àmbits científics molt internacionalitzats.

En aquest text ens ocuparem d'analitzar el contrast entre normalització lingüística i normalització terminològica, però cada una només en la seva respectiva segona accepció, la de model. És per aquesta raó que hem titulat aquest article «Norma lingüística i norma terminològica». Tractarem, doncs, d'explorar quines diferències presenten ambdues normes, més enllà del fet que una abasti la llengua en el seu conjunt i l'altra els termes especialitzats, i argumentarem a favor de la coherència en els criteris de fixació a fi de potenciar al màxim els resultats del procés de normalització.

1. Norma lingüística i model de llengua

Sembla bastant indiscutible que les nostres accions estan regides per normes. Fins i tot en casos de voluntat antinormativa, si observem amb cura el comportament de qui creu ser absolutament asistemàtic, podrem observar tendències que revelen que els éssers humans, ens ho proposem o no, tendim a comportar-nos seguint patrons o tendències. L'activitat lingüística no és pas cap excepció en aquesta tendència. L'observació dels usos individuals mostra que aquests patrons es produeixen inevitablement. No endebades s'ha establert el terme *idiolecte* per fer referència als usos lingüístics que caracteritzen un individu.

Al costat de la norma individual s'hi situa la norma col·lectiva, conformada pel conjunt d'usos més habituals que s'utilitzen en una comunitat parlant, allò que la sociolingüística, convenientment reelaborat, ha anomenat *estàndard*. De fet, si ens centrem més en els conceptes que no pas en els termes en particular i situant-nos en una perspectiva descriptiva, podem dir que qualsevol col·lectivitat es caracteritza per uns usos repetits que tenen una extensió major o menor.

D'entrada, si poséssim en el focus de la nostra anàlisi la totalitat dels usos possibles (cosa que no podríem mai abastar), comprovaríem que hi ha expressions i formes que no apareixen mai o que apareixen molt rarament (són, doncs, usos possibles, però no usos reals freqüents) i n'hi ha d'altres que apareixen més habitualment, encara que amb freqüència diferent.

Si al costat de la freqüència analitzéssim la distribució, arribaríem a la conclusió que hi ha expressions i formes que apareixen de manera regular en totes les situacions discursives, i n'hi ha d'altres que són freqüents en unes situacions, i rares o nul·les en d'altres.

Si busquéssim encara els criteris que poden regir aquesta falta de distribució regular, veuríem que els usos «limitats» o «restringits» es poden explicar per raó d'espai, de temps, de grup social, de grup professional o de registre. I encara en relació amb el registre, observariem

diferències d'ús per raó del contrast entre formal-informal, oral-escrit, o bé proximitat o llunyania social o emotiva entre els interlocutors.

La fixació de l'estàndard, doncs, no és més que una selecció dels usos generalitzats en el conjunt del territori o en algunes de les seves parts, intentant neutralitzar les restriccions més evidents a fi que els membres d'una comunitat parlant puguin més fàcilment integrar-se i identificar-se amb el model de referència (una norma, a fi de comptes) del conjunt dels membres d'una comunitat parlant.

El salt que es podria produir entre l'estàndard en sentit literal, que representaria la norma «democràtica» en estat pur, i la norma institucional o normativa es deuria al fet que l'estàndard no estigués orientat, és a dir, correspongués a la norma democràtica en estat pur. En aquests casos, si els usos que recull (el model d'ús) s'allunyen dels usos fixats en un model idealitzat de llengua acceptat per la població, però vehiculat per una institució a la qual es dona la capacitat d'establir el model del que es vol que sigui la llengua, la norma institucional ha d'intentar seleccionar-los i jerarquitzar-los de la manera més clara possible, si és que aquesta norma institucional es basa en un model de llengua clar i funcionalment precís. I sembla evident que com més pròxims estiguin l'estàndard (orientat) i la norma (institucional), més possibilitats té la norma d'implantar-se en l'ús real.

2. Norma terminològica i terminologia normalitzada

Quan parlem de norma en terminologia ens situem en un terreny híbrid; coincident, d'una banda, amb els espais i criteris de la llengua comuna i, de l'altra, amb uns espais propis només restringits a la comunicació especialitzada.

Per què parlem d'un terreny híbrid? Perquè, contràriament a la concepció de la terminologia com una matèria allunyada de les llengües naturals, amb regles i lleis pròpies, la terminologia té una dimensió social inevitable. La comunicació entre especialistes es produeix en una llengua natural i, doncs, els termes formen part del discurs en aquesta llengua. No podem pas imaginar els termes fora de les llengües que els acullen. Com tampoc no podem imaginar els termes al marge del discurs real, de les produccions dels especialistes, en forma de diàleg discussió o debat; lliçó, classe o conferència; informe, manual o article. Fora de discurs els termes són meres etiquetes. En discurs, els termes són unitats lèxiques d'una llengua, tan restringides en l'ús com vulguem, però unitats d'una llengua.

La normalització terminològica, tal com es va concebre inicialment, pretenia allunyar-se de les llengües tant com pogués. El seu model era el de la fixació de les nomenclatures. A diferència, però, de les nomenclatures que pretenien ser un lèxic universal, la normalització terminològica es va situar en el context de les llengües naturals, i, doncs, reals: es tractava de decidir una denominació per a cada llengua. El material del qual es partia per a la normalització era material lingüístic: formes denominatives reals o proposades en cada una de les llengües. Però el criteri de selecció d'una denominació única per concepte i llengua seguia criteris diferents dels que podia utilitzar l'establiment de la norma en la llengua general.

L'apropament a altres llengües, de la mateixa família o diferent, privilegiava la selecció de formes de caràcter internacional, estiguessin o no en acordança amb els criteris interns de la llengua en qüestió o amb els usos denominatius que en feien els experts quan utilitzaven la llengua pròpia. El resultat d'aquestes operacions de normalització, que comptaven només amb

la participació d'experts, podia allunyar molt la fesomia dels termes de la fesomia de les unitats lèxiques d'una llengua.

En una gran majoria de casos les llengües participants, totes llengües amb poder econòmic (atès que la normalització internacional bàsicament s'aplica a temes industrials) no compaven amb models de llengua explícits (de models implícits n'hi ha sempre). La contradicció es podia produir, i de fet va ser el factor que va fer saltar la qüestió, quan països amb llengües en procés de normalització van començar a organitzar la normalització de la terminologia d'aquesta llengua en procés de promoció i a intervenir en la normalització terminològica internacional, si esqueia pel fet de ser llengües d'estat (l'ISO només accepta com a membres països amb estat).

Ara bé, les institucions terminològiques en països de llengües minoritzades, com és el cas de la catalana, havien de tenir en compte inevitablement no només el procés de normalització lingüística en el seu conjunt, sinó també la fesomia de la norma lingüística explícita.

D'una banda, tenir en compte el procés de normalització lingüística era inevitable pel fet que els organismes responsables de la terminologia havien estat creats precisament amb aquesta finalitat: assegurar que la llengua en procés de normalització disposés dels recursos necessaris per facilitar la comunicació en tots els temes i en totes les situacions. La comunicació especialitzada és un dels àmbits en què una llengua mostra explícitament la seva utilitat i eficàcia, tenint en compte, a més, que les realitats científicotècniques canvien dia a dia i cal una activitat molt àgil per adaptar-se a aquest ritme incessant de necessitats terminològiques.

D'altra banda, que hi hauria d'haver una harmonia entre el model terminològic al qual cal tendir i el model de llengua en una mateixa comunitat i en les condicions lingüístiques de què hem parlat, sembla evident si no es vol fomentar una esquizofrènia entre la comunicació general i la comunicació científica i tècnica en llengua catalana.

I encara un tercer factor que no hem esmentat abans: el fet que avui dia, com des dels inicis de la normalització, el límit entre terme científic o tècnic en exclusivitat i unitat lèxica de contingut especialitzat sembla cada cop més difícil d'establir de manera nítida, atesa la generalització del coneixement científic (no sempre prou literal) a través de la divulgació mediàtica. És inevitable tendir a un encaix harmònic entre la norma lingüística i la norma terminològica quan hi ha aquest traspàs incessant (alguns parlen de *nomadisme* terminològic) entre unitats del lèxic general que amb un sentit nou passen a l'especialitzat (fonamentalment per la via de la metàfora) i, encara més freqüentment, a l'inrevés, termes d'especialitzat que es banalitzen a través de la divulgació especialitzada. Aquesta imbricació en un mateix espai del que és general i especialitzat reforça encara més l'argument que, en la mesura que sigui possible, cal enfocar harmònicament l'establiment de la norma lingüística i el de la norma terminològica.

3. Norma lingüística i norma terminològica: coherència en el model de la llengua catalana

La llengua catalana és un dels casos més evidents de la necessitat que la norma lingüística i la norma terminològica vagin de braçat:

D'una banda, tenim una llengua poc dispersa territorialment, però molt dispersa, o millor dit dividida, administrativament; d'altra banda, és una llengua en situació de minorització política tant el cas de l'Estat espanyol com de l'Estat francès i l'italià, amb l'excepció del seu caràcter oficial a Andorra.

En segon lloc, es tracta d'una llengua «organitzada», estructurada, ben codificada, molt estabilitzada des del punt de vista del model encara que de tant en tant es produeixin alguns episodis de dissensió, en general civilitzada.

En tercer lloc, la norma forma part dels interessos de l'Administració (hi ha integració més o menys explícita o intensa, amb major o menor confrontació política segons els territoris) i s'integra en les propostes de política lingüística de les diferents autonomies catalanoparlants. La referència a l'ús de la llengua catalana en les tres comunitats més representatives (Catalunya, Illes Balears i Comunitat Valenciana) és un tema que de forma més o menys formal és constant.

Es reconeix prou generalitzadament que l'establiment de la norma de la llengua catalana és responsabilitat en tot el territori parlant de l'Institut d'Estudis Catalans, l'ens normatiu creat el 1906 i de trajectòria històrica contínua malgrat les circumstàncies polítiques en diversos moments. La presència d'entitats com l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, que cal citar perquè és real, no ha apaivagat de manera significativa la referència institucional en el conjunt del territori.

Aquesta norma o model de llengua establert per l'Institut té unes característiques ben explícites, fonamentades en el model històric: un model prou ampli i flexible perquè pugui enquibir solucions pròpies de tot el territori, seleccionades en funció del seu grau de representativitat i prestigi, d'una banda, i, d'altra banda, en funció del seu grau d'adequació comunicativa en cada un dels registres. Aquest model es recull en una proposta de norma la selecció dels casos de la qual es basa en la composicionalitat, necessària perquè els parlants de tot l'espai catalanoparlant puguin sentir-s'hi identificats, almenys amb una bona part de les seves solucions.

Al costat d'aquestes característiques, l'adequació necessària de la llengua als registres porta inevitablement a una concepció del model de llengua internament variat i, doncs, polimòrfic també des del punt de vista funcional. La llengua es concep com una eina que ha de servir per a totes les situacions de comunicació, des de les més cultes i restringides socialment fins a les més populars, des de les més formals fins a les més col·loquials, des de les escrites fins a les orals.

La responsabilitat de la normalització terminològica la té el Consell Supervisor del Termcat, organisme en què intervé la Secció Filològica per tal com és un membre de la SF que actua de president de la comissió.

Sembla evident que si aquesta és la concepció del model de llengua per a l'elaboració normativa, basada en l'acceptació d'un estàndard comú amb especificitats per territoris, la norma terminològica ha d'encaixar en aquest model, i de fet hi encaixa. La norma terminològica catalana, a més de manifestar explícitament que adopta la normativa lingüística, prioritza unes formes lèxiques damunt d'unes altres quan el Diccionari general, el DIEC, les recull o la Comissió de Lexicografia les aprova. Pel que fa a l'adopció de manlleus, la construcció de noves paraules o el tractament de la variació geolèxica i funcional, segueix la mateixa concepció composicional i polimòrfica del model general, amb una especificitat.

3.1 ALGUNS EXEMPLES A TALL D'IL·LUSTRACIÓ

Com hem dit més amunt, el reconeixement de la variació geolèxica forma part del model de llengua institucional. Aquesta variació, però, es veu restringida primer en la constitució de l'estàndard social i encara més en l'elaboració de la normativa. Una variació sense control, tot i que doni la imatge dels usos reals, no pot acceptar-se en un model que a més de basar-se en la realitat vulgui ser eficient per a la comunicació.

L'activitat de normalització de la terminologia respecta les característiques del model de llengua general, i, en aquest sentit, respecta la variació geolectal en els mateixos límits que l'accepta la normativa.

D'entrada podem dir que la variació geolectal hi és present:

- *Informàtica en núvol i informàtica en nígul.*
- *Préssec pla, melicotó pla, bresquilla plana i bresquilla del rollet* (aquesta darrera opció pròpia d'una part del País Valencià).
- *Ous de peix, fressa, ouet* (aquesta darrera variant pròpia del País Valencià).
- *Corrent de ressaca i xurria* (aquesta darrera pròpia d'algunes zones de l'Empordà i la costa de Llevant).

En segon lloc, els dialectes són de vegades les fonts que forneixen les formes que s'estandarditzen: *botàriga* i *garrofeta* són denominacions del concepte «menja feta d'ous de peix adobats amb sal i assecats al sol, que se sol servir tallada en làmines, com a aperitiu o ratllada o en pols, com a condiment d'alguns plats». La forma *botàriga*, pròpia de l'Alguer, és més internacional que *garrofeta* (pròpia de les comarques meridionals del País Valencià) perquè per la via de l'italià ha passat a altres llengües. Totes dues variants, però, es consideren sinònimes al mateix nivell.

En tercer lloc, els dialectes poden esdevenir la clau per prendre una decisió: és el cas de *tupla* i *n-pla*. Una de les raons per les quals es van aprovar aquestes dues formes i no *tuple* i *n-ple* (grafies més fidels a l'etimologia) va ser perquè els especialistes dels dialectes occidentals van informar que la pronúncia habitual d'aquestes formes és amb [a] final.

I encara per confirmar la importància de la variació dialectal per a la terminologia catalana cal esmentar que a la Neoloteca apareixen dos criteris generals que expliciten aquest principi d'harmonia amb el model de llengua general, composicional i polimòrfic:

D'acord amb els criteris establerts pel Consell Supervisor, els articles terminològics no recullen les variants formals o geogràfiques de les denominacions que integren els termes aprovats. L'ús d'aquestes variants se sobreentén paral·lel al que tenen a la llengua general.¹

Un exemple d'aquest cas seria el que mostra *préssec pla*, normalitzat pel Termcat, que alterna dialectalment amb *melicotó pla*, encara que aquesta denominació no estigui explícitament recollida com a variant igualment vàlida.

També podem veure que en l'aprovació de denominacions que integren formes que en la llengua general presenten variació dialectal, el Consell Supervisor mira d'optar sempre, com a denominació estàndard, per la que té més extensió territorial, tot i que accepta les dues denominacions. Aquesta és la mateixa estratègia que s'utilitza en el *Diccionari de la Llengua Catalana* (DIEC) per representar la geosinonímia lèxica: tractar una de les variants, la més estesa, com a principal, incloent en l'article que la representa tota la informació, i tractar lexicogràficament la variant complementària com una simple remissió a la variant principal. Un exemple clar d'això és la prioritització de *surf d'arena* i no *surf de sorra* tenint en compte que dialectalment la unitat *arena* té una extensió més àmplia que *sorra*.

Amb tot, respectant la necessitat de prendre com a formes de referència en els casos que siguin reals denominacions properes a les internacionals, el Consell Supervisor també privilegia

1. A la Neoloteca del Termcat, el banc de dades de neologismes aprovats pel Consell Supervisor, l'organisme responsable de la normalització, hi apareix aquesta nota que indica que, quan una forma dialectal variant d'una altra no apareix en un article terminològic, no cal interpretar que s'ha de rebutjar si la variant en qüestió està inclosa en el Diccionari normatiu. En aquests casos s'ha de considerar que les denominacions creades amb aquestes variants són també igualment vàlides, igual que en la llengua general.

la forma més acostada a altres llengües de cultura i es tracten els dialectalismes com a formes secundàries: *ostra japonesa* (forma prioritzada) i *ostra arrissada* (forma secundària utilitzada entre els productors d'aquesta espècie al Delta de l'Ebre).

Heus, doncs, amb aquests exemples una mostra de com en el cas de la llengua catalana, la terminologia, sense transgredir els principis d'eficiència i adequació general, adopta harmònicament el mateix model que la llengua general. La falta de convergència en un mateix model de llengua podria confondre la claredat de la política lingüística i el pla de normalització de la llengua catalana, pla que inclou tant orientacions per a la llengua i el lèxic generals com per a la terminologia i els llenguatges d'especialitat en particular.²

* * *

Joan, espero que aquesta reflexió sobre la norma de la llengua i la norma de la terminologia, tema sobre el qual has treballat repetidament, vagi en la direcció d'enfortir el procés de normalització en què tan intensament participes. Que els setanta anys siguin una porta que doni pas a una renovada activitat.

2. Haig d'agrair a Glòria Fontova, Dolors Montes i Maria Navas, del Termcat, que m'hagin proporcionat exemples per il·lustrar aquest text.

A Reforma normativa de 2003, un momento delicado para a RAG

MANUEL GONZÁLEZ GONZÁLEZ

*Universitat de Santiago de Compostela / Real Academia Galega /
Instituto da Lingua Galega*

1. A existencia dun problema

No ano 1970 a Real Academia Galega publica as *Normas ortográficas do idioma galego*,¹ que completaría un ano despois nas *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*.² Tratábase en realidade de dous textos básicos, nos que se ofrecían orientacións sobre os problemas ortográficos e morfolóxicos máis comúns da lingua galega, pero no que aparecía sen tratar un bo número doutros de importancia non menor.

Moitas destas lagoas dos textos da RAG foron cubertas en certa medida nos métodos *Galego I, II e III*³ do Instituto da Lingua Galega da USC, que empezaron a publicarse igualmente no ano 1970, e que amais presentaban algunhas diferenzas nas escollas ortográficas e morfolóxicas con respecto ás propostas da RAG, diferenzas que nalgúns sectores foron magnificadas e levaron á crenza social da existencia de dúas normas confrontadas.

Co fin de superar as diferenzas existentes entre as Normas da Real Academia Galega, as do Instituto da Lingua Galega e algunha outra proposta normativa, realizáronse uns seminarios abertos na Facultade de Filoloxía da USC entre decembro de 1976 e xuño de 1977, que concluíron cuns acordos plasmados nas *Bases prá unificación das normas lingüísticas do galego*,⁴ acordos seguidos polo ILG e por un número relevante de usuarios da lingua galega, pero que non conseguiron resolver o problema da unificación normativa.

1. Real Academia Gallega (1970): *Normas ortográficas do idioma galego*, A Coruña, RAG.

2. Real Academia Gallega (1971): *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*. Incorpora un novo capítulo *Algunhas normas para a unificación morfolóxica da lingua galega*, A Coruña, RAG.

3. Instituto da Lingua Galega (1971): *Galego 1*; (1972): *Galego 2*; (1974): *Galego 3*, Santiago, Universidad.

4. AA.VV. (1977): *Bases prá unificación das normas lingüísticas do galego*, Madrid, Anaya.

Á parte doutras propostas tendentes á integración do galego no portugués, de circulación moi limitada, acadou unha notable implantación sobre todo no mundo do ensino medio e no ámbito político do nacionalismo galego a feita en 1980 pola Asociación sociopedagóxica galega (ASPG), recollida nas *Orientacións para a escrita do noso idioma*.⁵

As diferenzas entre ILG e RAG foron superadas definitivamente coa aprobación das *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*⁶ nunha sesión conxunta de ambas as Institucións o 3 de xullo de 1982 na sede da RAG na cidade da Coruña. Estas normas serían adoptadas pola Xunta de Galicia en 1983, e alcanzaron o status de plena oficialidade ese mesmo ano, cando se aprobou a Lei de Normalización Lingüística, que lle reconecía á RAG a potestade para establecer a norma do galego. Pero seguía vivo o problema das disensións entre as Normas oficiais de ILG-RAG e as propagadas pola ASPG. Estas diferenzas foron as que se superaron coa aprobación da reforma normativa do ano 2003, que agora nos ocupa.

2. Como se iniciaron os contactos

A comezos do 2000 a ASPG dirixese ao Instituto da Lingua Galega para iniciar conversas co fin de chegar a un acordo ortográfico que superase as diferenzas existentes entre un sector disidente da normativa oficial da lingua galega (fundamentalmente o sector que se move ao redor das chamadas Normas da ASPG) e as propias Normas oficiais, elaboradas pola RAG e o ILG, polas que se rexe a escrita da lingua galega. Tratábase de elaborar un texto consensuado, elaborado por unha comisión con representantes das tres Universidades de Galicia e do propio ILG, para ser enviado á RAG e solicitar a súa aprobación por parte desta Institución. Nunha sesión do Consello Científico do ILG de abril de 2000 tomouse a decisión de aceptar o diálogo, tal e como consta na acta da reunión: «O ILG móstrase disposto a participar en iniciativas que conduzan á superación de enfrontamentos que son causa de divisións entre os defensores da normalización social do galego e que minguan o prestixio e as posibilidades de consolidación social da lingua de Galicia». Non obstante o ILG esixe unha serie de garantías para iniciar estas conversas:

- 1) Recoñecemento explícito da autoridade da RAG.
- 2) Trataríase de modificacións puntuais do texto vixente naquela altura das *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*, que se tomaría como base.
- 3) Un compromiso firme de aceptación e defensa do acordo por parte das institucións promotoras, das participantes na proposta e daquelas relacionadas co posible acordo.
- 4) Compromiso de estabilidade, polo que se renunciaba a unha revisión normativa nun período prudente de tempo, xa que a falta de estabilidade das normas dunha lingua xera inseguridade nos seus usuarios e produce un desprestixio da mesma lingua na sociedade que a usa.

3. Razóns que facían aconsellables estas conversas

Existían razóns de peso para que o ILG aceptase a proposta de iniciar estas conversas:

- a) Aínda que as Normas oficiais gozaban dunha ampla aceptación social, existía certo conflito normativo, que se presentaba con particular gravidade no ensino, onde os alumnos se

5. Asociación socio-pedagóxica galega (1980): *Orientacións para a escrita do noso idioma*, Santiago, Xistral.

6. Real Academia Galega; Instituto da Lingua Galega (1982): *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*, A Coruña, Real Academia Galega.

atopaban con frecuencia na situación de que en dous anos consecutivos recibían a ensinanza de dous modelos normativos distintos, segundo o profesor que lles caese en sorte.

b) As diverxencias entre os dous modelos normativos eran obxectivamente pouco substanciais.

c) Coincidencia de ideoloxía no punto de partida: consideración do galego como lingua independente do portugués.

d) Conveniencia de superar o conflito normativo para centrar os esforzos na implantación social do galego.

4. A elaboración do texto

Para levar a cabo este traballo, constituíuse unha comisión integrada por tres membros do Instituto da Lingua Galega, tres membros do Departamento de Galego da Universidade de Santiago, tres membros do Departamento de Galego da Universidade da Coruña e tres membros do Departamento de Galego da Universidade de Vigo, moderada por un representante da ASPG.

O proceso de elaboración do texto foi longo, non sempre fácil, e mesmo con momentos de forte tensión. Pero, en todo caso, o esforzo de todos para chegar a un acordo posibilitou superar as dificultades que foron aparecendo ao longo dos debates, e un dos principais valores deste texto consensuado é precisamente o de demostrar que o acordo é posible cando hai vontade de diálogo e de entendemento.

O resultado foi un texto, que coincidía fundamentalmente co das Normas ortográficas e morfolóxicas do Idioma Galego da RAG-ILG, daquela vixente, coas seguintes emendas, que tratarei de resumir da maneira máis sintética posible, prescindindo de aspectos de detalle que me parecen intranscendentes:

1. Cambio de nome das letras *q* e *h*, que pasarían a denominarse *que* e *agá*.
2. Supresión da obrigación de utilizar os signos de interrogación e admiración ao comezo do enunciado.
3. Supresión da primeira consoante dos grupos *-ct-* e *-cc-* cando van precedidos das vocais *i* ou *u*. Propóñense as formas con vocalización da consoante implosiva nas palabras *reitor* (e derivados) e *seita* (pero *sectario*, *sectarismo*).
4. Incrementábase o número de voces con *-zo*, *-za* (en detrimento de *-cio*, *-cia*): *diferenza*, *espazo*, *graza*... Mantense *Galicia* como denominación oficial do país e forma maioritaria na expresión oral e escrita moderna, pero afirmábase que *Galiza* é tamén unha forma galega, que aparece documentada na época medieval e foi recuperada por algúns no galego contemporáneo.
5. Considéranse admisibles tanto *-ble* coma *-bel*, pero no texto das Normas utilizarase a solución *-ble*.
6. Os nomes en *-án* pasan a formar o feminino en *-á*, non só os procedentes do sufixo latino *-ANU* (*irmán-irmá*), senón tamén os procedentes de *-ANE* (*catalán-catalá*). A terminación *-án/-ana* queda reservada para caracterizadores pexorativos (*laczán-laczana*).
7. O esquema *-ón/-ona* queda reservado para formacións aumentativas (*homón*, *mullerona*...) e para deverbais pexorativos (*abusón-abusona*). Nos demais casos o feminino dos nomes en *-ón* farase en *-oa* (*león-leoa*).
8. Pasan a *-dade* as palabras *faculdade*, *dificuldade* e *puberdade*.
9. Dáselle preferencia á solución *-aría* (*librería*), aínda que se admite tamén a solución *-ería* (*librería*).

10. Os alomorfos do artigo *-lo(s)*, *-la(s)* pasan a ser de uso obrigado só despois da preposición *por* e do adverbio *u*. Nos demais casos a súa representación é facultativa. No texto das *Normas* só se emprega nos casos en que é obrigatorio.

11. O encontro da preposición *a* co artigo *o* pódese representar graficamente *ao* ou *ó*. No texto das *Normas* optárase pola grafía *ao*.

12. Elimínanse *esto*, *eso* e *aquelo* como formas neutras do demostrativo, e quedan como únicas formas admisibles *isto*, *iso* e *aquilo*.

13. Engádese o relativo posesivo *cuxo*.

14. Sepáranse graficamente os compoñentes dos numerais entre *vinte e trinta*: *vinte e un*, *vinte e dous*...

15. Elimínanse *triple* e *cuádruple*.

16. Admítese *ouvir* ao lado de *oír*.

17. Algúns pequenos cambios en certas formas dos adverbios, preposicións e conxuncións, consistentes na aglutinación dos elementos que os integran (*talvez*, *deseguida*...) e na incorporación ou supresión dalgunha forma.

Este texto foi sometido á aprobación do Consello Científico do ILG e dos Consellos dos Departamentos de Galego das tres Universidades, e aceptado por todos eles, agás polo Departamento de Filoloxía Galega da Universidade de Vigo. Posteriormente foi enviado á Real Academia Galega para a súa aprobación. Nas sesións do 27 de outubro e de 17 de novembro de 2001, a Real Academia Galega discutiu o texto desta proposta de modificación das Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego, presentado polos académicos Manuel González González, Antón Santamarina Fernández e Francisco Fernández Rei co apoio de 13 representantes da ASPG, dos Departamentos de Filoloxía Galega das tres Universidades de Galicia e do Instituto da Lingua Galega. O texto foi sometido a votación o día 17 de novembro de 2001 e rexeitado pola RAG.

5. *Un bo acordo dentro do acordo posible*

Probablemente o texto emanado destas conversas non fose o ideal de ningún dos asinantes e, desde logo, non era o texto dos meus soños nin o que ao meu xuízo respondía mellor ás características fónicas e morfosintácticas do galego. Pero non era ese o problema. O que se pretendía con este texto era superar un problema que estivo creando barreiras entre sectores que están comprometidos coa defensa da lingua galega, barreiras que cumpría derrubar canto antes, porque era necesaria a colaboración de todos para garantir a pervivencia da nosa lingua a través da normalización dos seus usos. E este era un ben superior ao de pequenas diverxencias ortográficas ou morfolóxicas.

Como calquera texto resultado dun acordo probablemente presentase algunha incoherencia, porque o acordo é sempre resultado dunha negociación, e nunha negociación que pretenda chegar a bo porto sempre ten que haber cesións por todas as partes negociadoras. Pero, de existiren algunhas incoherencias, estas non eran graves e co tempo acabaríanse depurando. En todo caso, un dos valores principais deste texto era o de que resultaba asumible sen traumas por todas as partes. Era un texto no que primaba fundamentalmente a vontade de integración sobre a de separación.

6. As críticas que se fixeron á proposta de acordo

A discusión deste texto na RAG despertou un forte interese en amplos sectores da sociedade galega e, como é habitual nestes casos, xerouse unha polémica entre defensores e detractores do texto.

Non faltou quen tratou de atribuír o rexeitamento do acordo á intervención de determinadas forzas políticas. En contra do que se ten dito, eu non apreciei en ningún momento a intervención ou a interferencia de ningunha forza política na decisión da RAG. Desde logo, entre os que manifestaron o seu desacordo co texto por distintas razóns había voces de ideoloxía e signo político moi distinto.

Algúns dos que fixeron esta interpretación do resultado difundiron ao mesmo tempo a idea de que non houbo discusión lingüística das propostas, baseándose unha vez máis no pre-concepto falso de que fóra dos proponentes do texto do acordo, non hai lingüistas de nivel na RAG, apreciación a todas luces incorrecta. Houbo unha forte discusión de carácter lingüístico sobre case todos os puntos, aínda que ao meu parecer demasiado precipitada e quizais pouco tranquila. Non é a miña intención determe a analizar todos os argumentos que se esgrimiron en contra do texto, pero si quixera comentar algúns de carácter xeral:

a) *A lusificación do galego.* Quizais a proposta de supresión dalgún parágrafo das *Normas* (estou pensando en concreto no que di «o galego non debe sacrificar as súas características propias e relevantes en beneficio da súa lingua irmá, pero diferente») levou a alguén a pensar que se estaba renunciando á identidade propia da nosa lingua. Pero, se se examina cun mínimo de detemento o texto, vese que se parte dun galego identificado, e que a personalidade e independencia do galego non se pon en cuestión.

b) *A presentación como un texto cerrado.* Houbo un sector non desprezable de académicos aos que lles resultaba inaceptable a imposibilidade de introducir ningunha modificación na proposta, aínda que estaban de acordo cunha parte importante do texto. Consideraban que esta forma de actuar supuña unha «imposición» á Academia e que implicaba un menoscabo da competencia que lle recoñece a Lei de Normalización Lingüística para establecer a Norma lingüística do galego. Quizais non lles faltase razón aos académicos que así pensaron, pero en todo caso en ningún caso se puxo en cuestión a auctoritas e a potestas da RAG, como o revelaba o propio feito de que o texto fose presentado como unha proposta á propia institución. Pero, claro, cando o texto proposto é resultado dunha longa negociación, non se pode modificar substancialmente se se pretende que sexa asumido por todos os que o acordaron.

c) *As repercusións socioeconómicas.* Outro argumento reiterado en contra do texto foi o das repercusións negativas de carácter social e económico que ten calquera reforma da ortografía. É verdade que unha reforma da ortografía e da morfoloxía dunha lingua non se pode facer todos os días e, xeralmente, cando se fai, lévase a cabo sobre algún punto moi concreto. Os promotores do acordo sabían moi ben que había un gran número de profesores, de profesionais da administración etc. que aprenderon a escribir dunha determinada maneira e que non se pode andar xogando con eles; pero eran tamén sabedores de que escribindo practicamente da mesma maneira en que o viñan facendo ata ese momento seguirían dentro da norma, e só terían que cambiar detalles moi puntuais facilmente adquiribles. Tamén é verdade que existe un forte investimento económico en libros, textos, rotulacións... que aconsellan a estabilidade dunha norma; pero esta tampouco é unha dificultade insalvable, sobre todo se se elabora un proceso de implantación das novas normas non traumático, a través dun período transitorio en que teñan vixencia as vellas e as novas.

Por iso é tan importante o aspecto da implantación, difusión e receptividade dos cambios. Nun proceso de implantación dun cambio é sempre imprescindible un período prudente para a socialización da nova proposta. Na realidade, como se vería máis adiante, este era un problema menor: se todos os axentes implicados traballan no proceso de difusión dos cambios incorporados, e se se establece un prazo temporal razoable de vixencia para os textos escritos coa normativa anterior, o cambio prodúcese sen traumas e dunha maneira practicamente insensible.

7. A recepción social do rexeitamento do acordo por parte da RAG

Este rexeitamento do acordo por parte da RAG foi, desde o meu punto de vista, acollida con satisfacción polos sectores máis belixerantes en contra da normalización da lingua galega, pero con fonda preocupación e decepción por aqueles que consideraban que o conflito normativo era unha pexa que estaba incidindo negativamente no proceso de normalización da lingua galega e estaba dificultando a unidade de acción de sectores indubidablemente comprometidos cun impulso decisivo no avance social do galego.

A decepción, nuns casos, e a irritación, noutros, que produciu esta decisión da RAG, especialmente dentro do nacionalismo político, no asociacionismo cultural e nos sectores máis dinámicos comprometidos co galego, levou certamente a comportamentos que só poden ser explicados no marco do desacougo xerado por unha noticia frustrante.

Neste contexto hai que tratar de xustificar, por exemplo, as quinielas cos académicos que votaron a favor e en contra da proposta, en moitos casos profundamente desacertadas, e moitos comentarios inxustos e falsos que circularon por distintos cenáculos e medios de comunicación, que, amais de revelaren certo infantilismo, poden ás veces ser síntoma de algo moito máis grave: de intolerancia e dunha especie de caza de bruxas nunha institución que, con todas as limitacións e imperfeccións que poida ter (como calquera institución) funcionou dunha maneira democrática, aínda que fose desacertada e desafortunada.

Resultoume preocupante tamén o intento (quero pensar que inconsciente) de desacreditación da RAG por parte dalgúns que poucos días antes a loaban como unha institución exemplar. Ben fráxil sería o prestixio da RAG, se o seu valor dependese do resultado dunha votación. Preocupación porque no proceso de construción e vertebración dun país son necesarias institucións que funcionen e que sexan valoradas pola sociedade, que deben ser criticadas cando for mester, pero que non se poden descualificar globalmente cando unha decisión non satisfai unha expectativa.

8. O cambio de actitude da RAG: o papel do Presidente Xosé Ramón Barreiro Fernández

Había que facer un esforzo por evitar unha forte contestación social, evitar que unha decisión sobre a ortografía e a morfoloxía da lingua, que é patrimonio de todos, producise unha fractura entre os cidadáns dun ou doutro signo político, dunha ou doutra ideoloxía. Era importante que a RAG se decidise a retomar o tema e levase a cabo unha consulta coas distintas forzas políticas que asegurase un forte apoio político a unha reforma normativa que facilitase a súa implantación e aceptación social.

Ao xuízo de moitos académicos a decisión tomada producía unha ferida que estaba mancando seriamente o corpo social do galego: non tanto o corpo do conxunto dos seus falan-

tes como sobre todo o corpo integrado por unha parte importante das persoas e agrupacións que levaban a cabo unha actividade de defensa, dinamización e promoción do seu uso. Este problema viuño con total claridade o académico Xosé Ramón Barreiro Fernández, elixido Presidente da RAG o día vinte de decembro de 2001, quen asumiu como un dos seus primeiros compromisos o de tratar de resolver o conflito normativo e reactivar a chamada normativa de concordia. A finais de 2002 levou a un Plenario a proposta, que resultou aprobada, de constituír unha comisión presidida polo Secretario da RAG e integrada por catro académicos, un representante do Instituto da Lingua Galega e un representante por cada un dos Departamentos de Filoloxía Galega das Universidades de Santiago de Compostela, A Coruña e Vigo, para examinar os elementos conflictivos na normativa vixente e ver a posibilidade de chegar a un texto consensuado.

Esta comisión constituíuse o día 20 de xaneiro de 2003, e nesta mesma reunión estableceuse non só un procedemento de traballo senón tamén o acordo de cumprir no menor prazo posible de tempo a encomenda de presentar un texto normativo asumible por todos á RAG e facerlle a esta suxestións sobre o procedemento para lograr un maior consenso na recepción social do novo texto.

A comisión reuniuse todos os luns, traballou con eficiencia e celeridade, tomando como referencia o texto que fora previamente rexeitado pola RAG, e o seu presidente Manuel González González no Plenario de 26 de abril de 2003 presentou xa un texto provisional coa proposta de Acordo, que estaba aínda sendo revisado polos membros da comisión para verificar a conformidade do texto coas decisións aprobadas nas distintas sesións de traballo.

Esta proposta (que coincidía en gran parte coa anteriormente rexeitada pola RAG) foi sometida á aprobación do Plenario o día 12 de xullo de 2003, co resultado de 15 votos a favor, 6 en contra e unha abstención, e pasaría a partir deste momento a ser o texto oficial das *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*.

9. Doce anos despois

Este paso, fóra dalgunha protesta moi puntual, foi acollido cunha satisfacción xeral e, visto cunha perspectiva de 12 anos de distancia, foi un paso enormemente positivo para sacar do primeiro plano do debate o conflito normativo. E isto, non porque o novo texto aprobado pola RAG fose mellor ou peor ca o anteriormente vixente, senón porque levaba en si, igualmente que o anterior rexeitado, un valor engadido que é fundamental para a implantación de calquera proposta na sociedade: o valor do acordo, o valor da implicación de todos os axentes, o valor da colaboración, o valor da non exclusión. O tempo demostrou que os temores case apocalípticos que impulsaron a algúns académicos a adoptar unha posición belixerante ante a reforma eran totalmente infundados: a lingua galega non se desnaturalizou co acordo normativo, non se produciu ningunha debacle económica, e a RAG non só non sufriu menoscabo no seu recoñecemento social, senón que o seu prestixio saíu claramente reforzado.

Codis desconcertants per a l'ortoèpia catalana: transliteracions ciríl·liques (rus) vs pseudotranscripcions pinyinianes (xinès mandarí)

JOAN JULIÀ-MUNÉ

Universitat de Lleida

La intuïció ve a ésser el miracle de l'ànima humana; i convé no prendre per miracles, és a dir, per revelacions intuïtives, cadascuna de les creences i de les opinions que no hem elaborat racionalment. No hem de confondre la intuïció amb la pensada o l'acudit. No hem de jutjar els homes amb una ràpida frase d'enginy, filla de l'admiració o de la malvolença.

(Rovira i Virgili 1977 [1929]: 8)

El pensament d'un clàssic sempre ens pot servir de model de conducta i de guiatge tant a l'hora d'escometre un estudi, que pot esdevenir una proposta de treball o d'actuació, com a la d'homenatjar un perseverant i lloable contribuent a l'avenç de l'art o la ciència. Especialment si, com en el cas que ens té plaentment ocupats, aquest segon n'és un deixeble declarat que ha passat a compartir-hi neguits i conviccions, fins al punt que l'han dut al seu torn al mestratge de futures generacions.

El que segueix no és només el que sembla. Els mots diuen més del que aparenten, com es pot observar a la cloenda d'aquesta aportació.

Afany's paral·lels

Roig i groc sí quadribarrat, m'era present
onsevulla que fos, onsevulla que anés.
Veu catalana, republicana, que me'n parlés,
interessat i prest li responia amatent.

Remembrances i enyors; fores clarivident,
almirall, federal, jurista entre els primers.
I la llengua no oblida, ni que s'exiliés;
volia amb Prat i Claris la terra independent.

I avui, atents, et lloen, Tarraco imperial,
regnat omnipotent, amb perenne lleialtat,
gravant amb lletra roja el teu seductor encís.

Immersa en el record, talment universal,
l'*alma mater* nounada traspua llibertat
i afany d'acréixer l'urc, la vigor de país.

(*Lotus Silvestre*, Tarragona, novembre de 1993)

1. Introducció¹

Aquesta aportació s'emmarca dins de la fonètica contrastiva i aplicada tant a l'ensenyament d'idiomes com a la correcció i adequació textuals. Té per objectiu l'anàlisi i la justificació d'alguns aspectes dels processos de llatinització o romanització del rus i del xinès mandarí destinats als usuaris que aprenen aquestes llengües com a L2² i als assessors lingüístics dels mitjans orals. L'anàlisi se centrarà en les transliteracions del rus, a partir de l'alfabet ciríl·lic, i en les anomenades conversions o transcripcions del sistema *pinyin*, per al xinès mandarí o *putonghua* (v. l'apartat 4), que ja es presenten escrites en alfabet llatí. S'hi assenyalaran interpretacions deficientes fetes en entorns de parla anglesa, espanyola i catalana en relació amb l'ensenyament de les dues llengües. Alhora, es faran suggeriments per millorar-ne l'ortoèpia i la pronúncia acurada que haurien de propiciar les esmentades transliteracions ciríl·lic-llatí i transcripcions del *pinyin* —amb el paradoxal significat precisament de *transcripció fonètica*— amb vista als estudiants de segones llengües i als assessors de ràdio i televisió. L'objectiu és contribuir a facilitar que els usuaris superin les dificultats de pronúncia i precisin les adaptacions de l'onomàstica d'aquestes dues llengües a nous codis lingüístics, respectivament, per evitar així els enutjosos malentesos i les imprecisions fòniques consegüents que sovint ens arriben per antena.

2. La volatilitat de la parla vs. la solidesa de l'escriptura

Verba volant, scripta manent. D'ençà que els clàssics reflexionaren sobre el contrast entre l'expressió oral i l'escripta, hom s'adonà que la primera és d'allò més natural (*fisis*), atès que els infants —éssers *no parlants* en un primer moment— estan dotats per aprendre a parlar per simple exposició a la llengua. A les últimes dècades, hi ha hagut intents de codificar i estandaritzar l'ús de la parla per part de l'Institut d'Estudis Catalans (1990), de manera que durant aquest darrer quart de segle s'han fet progressos en el projecte de la nostra acadèmia, tot i que encara insuficients, per elaborar una bona ortoèpia que ens dugui a assolir una ortologia catalana satisfactòria (Julià-Muné 2012).

1. La recerca en què es basa aquest treball es deriva del projecte finançat per l'AGAUR de la Generalitat de Catalunya 2009 SGR 408, que ha dut a terme el Grup de Recerca en Fonètica (Grecfon), i per la Càtedra d'Estudis Asiàtics de la Universitat de Lleida (UdL) durant el bienni 2012-2014. Una primera versió del treball es va presentar al congrés internacional *Conditioned Identities. Wished-for and Unwished-for Identities*, organitzat per l'Institut de Recerca en Identitats i Societat (IRIS) de la UdL (Lleida, 13-15 de novembre de 2013).

2. Llengües foranes o segones llengües en sentit genèric. De fet, a casa nostra avui se solen aprendre majoritàriament com a L4 o L5.

L'escriptura, per contra, va lligada al procés d'alfabetització, que s'aconsegueix per l'esforç conscient d'aprenentatge mitjançant la instrucció *ad hoc*. És, doncs, pura *tecné*. En aquest vessant la nostra ortografia està bàsicament codificada, gràcies a l'obra fabriana i a les tasques de l'IEC. I anem pel bon camí, malgrat els entrebancs que no han deixat de patir l'escola i els mitjans de comunicació en català. Precisament és en aquests àmbits d'actuació que centrem aquestes reflexions, fruit de la necessitat de reflectir la *físis* de l'*homo loquens* en suports sòlids mitjançant la *tecné*, i les dificultats que comporta si volem afinar en la nostra tasca ortoèpica.

2.1 DELS JEROGLÍFICS LOGOGRÀFICS A L'ESCRITURA FONOALFABÈTICA

La pictografia sumèria i egípcia de sis mil·lennis enrere, que entre els grecs es coneixien com a expressions jeroglífiques, constitueix l'escriptura logogràfica més antiga, conservada en certa manera pel xinès mitjançant els seus *caràcters*, erròniament confosos amb els *ideogrames*, com ens explica Rovira-Esteva (2009). El sil·labari fenici, establert cap al 1500 aC mitjançant l'alfabet consonàntic —comparable al de l'àrab actual—, va donar pas a l'alfabet grec, que ja contenia vocals i consonants, i d'aquesta manera de l'escriptura sil·làbica vam poder passar a la segmental fonològica o alfabètica pròpiament dita. Així, doncs, l'alfabet grec, d'una banda, per mitjà dels etruscs i romans derivà en l'alfabet llatí i, de l'altra, d'una manera més conservadora evolucionà cap a l'alfabet ciríl·lic, que fou adoptat per la comunitat russòfona després que sant Ciril i el seu germà sant Metodi, procedents de Tessalònica, en el segle IX prediquessin i traduïssin l'evangeli per terres eslavòniques. Ambdós alfabet, el ciríl·lic i el llatí, han estat emprats per convertir l'escriptura logogràfica xinesa a l'escriptura alfabètica per tal d'afavorir l'ensenyament del xinès, d'acord amb l'alfabet utilitzat pels seus aprenents.³ A més, a fi de facilitar la pronúncia de la seva llengua als xinesos mateix, s'han servit dels sistemes de llatinització, sia d'origen britànic (Wade-Giles, segle XIX), en primer lloc, sia dissenyat pel govern xinès, posteriorment (*pinyin*, segle XX). A la figura 1 es pot observar una mostra d'escriptura logogràfica (mandari) i d'escriptura alfabètica en ciríl·lic (rus).

Figura 1. Mostra dels dos sistemes d'escriptura que ens interessen per al xinès i el rus

La logogràfica en conversió alfabètica mitjançant el sistema *pinyin*, com veurem a l'apartat 4, és *zhōng* (centre) *guó* (país, imperi), és a dir, *Zhōngguó* (País o imperi del centre (del

3. El mandari, a més de llatinitzat, també pot ser ciríl·litzat per als usuaris avesats a aquest tipus d'alfabet, com ara els russos, tant si són estudiants de xinès com assessors lingüístics.

món)), com anomenen la Xina els seus propis súbdits. En transcripció fonètica, seguint l'AFI, és [ˈtʂuŋ ˈkwo], amb indicació de les marques corresponents, atès que és una llengua tonal: 1 – alt sostingut, 2-ascendent (vegeu l'annex, per a més informació). Respecte a l'alfabètica en ciríl·lic, es translitera al nostre alfabet com *Rossískaja Federàtsia* i es pronuncia [rɐ'si'skaja fidi'ratsja] (Federació Russa).

Tot seguit comentarem dos aspectes que il·lustren la importància d'interpretar adequadament la pronúncia originària de les llengües foranes i l'adaptació oral i escrita en la nostra llengua: transliteracions del rus, referents a un dels seus fonemes de realització fricativa alveolo-palatal, i pseudotranscripcions del mandarí, respecte als seus oclusius orals.

3. La pronunciació del rus i el català contrastats

Ara i aquí ens centrarem només en els segments consonàntics palatals, especialment en els ressaltats a les dues taules següents.

Taula 1. Inventari funcional fonemàtic de les consonants del català (central)

p	b	t	d			k	g
	f (v) *			s	z	ʃ	ʒ
				ts	dz	tʃ	dʒ
m			n			ɲ	ŋ
			l			ʎ	
			r				
			r				
						j	w

(*Ús residual en català central, però molt estès en les varietats no betacistes: valencià i balear)

Taula 2. Inventari funcional fonemàtic de les consonants del rus estàndard

p	b	t	d			k	g
	f	v		s	z	ʂ	ʐ*
				ts		ç	x
m		n				tç	
		l					
				r\ʀ			
						j	

(*Fricatiu retroflexos o apicopalatals, en comptes dels prepalatals o palatoalveolars del català, com en *faixa* i *fatxa*, ressaltats a la taula 1)

3.1 ELS FONEMES CONSONÀNTICS RUSSOS DE REALITZACIÓ OBSTRUENT PALATAL

Tot i disposar de quatre unitats en cadascuna de les llengües, en català hi ha paral·lelisme entre els dos fricatiu i els dos africats: [ʃ, tʃ; ʒ, dʒ] com en *faixa*, *fatxa*; *ajuntar*, *adjuntar*, respectivament. En rus, en canvi, trobem tres fricatiu i un africàt [ʂ, ʐ, ç, tç], que exemplifiquem a la taula 3, i a continuació la figura 2 ens assenyalara l'articulació del fonema rus directament implicat i ressaltat a la taula.

Taula 3. Els quatre obstruents palatals del rus

Ciril·lic imprès	Nom de la lletra	Transliteració a l'alfabet llatí	Transcripció fonètica i classificació articulatòria	Equivalent més proper (anglès i català)	Mot rus i traducció al català
Ш ш	ша	sh (anglès) (i)x (català)	Fricatiu apicopalatal sord [ʃ]	shoe (ei)xut	шум soroll
Ж ж	жэ	zh (ang.) j (cat.)	Fricatiu apicopalatal sonor [ʒ]	measure ajut	жук escarabat
Щ щ	ща	*shch (ang.) *sx, *(i)xtx (cat.)	Fricatiu alveopalatal sord [ɕ(:)] * [ɕɕ] (cf. català ulls)	fresh cheese *eix txec	щётка [ˈɕotkə] raspall
Ч ч	че	ch (ang. i espanyol) tx (cat.)	Africat alveolo-palatal sord [tɕ] (cf. català anys)	check txec	человек home

Fig. 2. Figura articulatòria del fonema rus /ɕ/ [ɕ^j] Fricatiu alveopalatal sord (cf. cat. ulls)

Exemples: щётка [ˈɕotkə] raspall; прощание [prʊˈɕanʲe] comiat; плащ [pɫʌɕ] abric

Des de mitjan segle xx, es generalitzà que aquest fonema rus es realitzava com una seqüència de fricatiu + africat alveopalatal sord [ɕɕ]. Així s'indicava en manuals d'aprenentatge del rus, com ara *The Penguin Russian Course*, on semblava que la grafia щ es pronunciava com una seqüència de dos sons anglesos: «The nearest English equivalent is the shch in fresh cheese» (Fennell 1974: xx), que per a nosaltres equivaldria a l'enllaç *eix txec* [ʃtʃ] o *és txec* [stʃ], com ho interpretaren tant la *Gran Enciclopèdia Catalana*, en les seves dues primeres edicions, com l'Institut d'Estudis Catalans (1996), que adoptà la sorprenent seqüència ortogràfica *sx* per al fonema en qüestió. Tanmateix, no es tractava de la seqüència de dos sons sinó de l'aglutinació o fusió en un sol so: tan sols resultant en un fricatiu alveopalatal, si de cas lleument allargat [ɕ(:)], que trobem en català com a al·lòfon de /s/ després de lateral palatal, adaptable en altres contextos com a palatoalveolar [ʃ]. Vegem les diferents interpretacions que se n'han fet, així

com unes exemplificacions d'adaptacions onomàstiques per il·lustrar el problema i la possible solució amb la proposta relativa a l'antropònim *Khruixov*, a les taules 4 i 5.

Taula 4. De la transliteració del rus a l'adaptació fonètica

Correlació ISO-AFI en diferents llengües (Adaptat de l'IEC, 1996)						
ISO	anglès	francès	Alemany	esp.	CATALÀ	AFI
<i>Transliteració</i>	<i>Pseudotranscripció alfabètica llatina</i>					<i>Transcripció fonètica</i>
šč (GEC, 1a ed.)	sh/ch	ch/tch	sch/tsch	sh/ch	sx (IEC) (i)XTX (GEC, 2a ed.) ix (Grecfon UdL)	ʃ\ *tʃ (ç*tç) (*[çtç])

(A la columna de la dreta s'indiquen l'adaptació catalana ([ʃ*tʃ]) i els sons russos implicats ([ç*tç]).
Amb asterisc figuren les pronúncies mal interpretades)

Taula 5. Mostra d'onomàstica russa adaptada al català un cop transliterada

<i>Proposta d'adaptació ja tradicional</i>	<i>Pronúncia paragràfica (1) i parafònica (2)</i>	<i>Versió originària (en ciríl·lic o transliterada)</i>
Khrušov (IEC)	Khrušov	(Notació ciríl·lica)
*Khruščov (GEC)	1. [kru'ʃɔf]	Хрущѐв ⁴
*Khruixtov (GEC)	2. [xru'ʃɔf]	(Transliteració)
Khruixov (<i>Proposta del Grecfon-UdL</i>)		Khruščov (ISO/GEC)
		(Notació fonètica)
		[xru'çɔf]

(*Paragràfica*: a partir de la forma grafiada o transliterada; *parafònica*: segons la pronúncia originària)

* El cognom del president del soviets suprem (1958–1964) s'adaptà parafònicament com a [kru'ʃɔf] en general, o [kru'ʃɛf] seguint l'adaptació paragràfica anglesa *Khrušchev*. Vegeu-ne la sorprenent transliteració de l'anglès, en considerar-se la seqüència fricatiu+africat, comparable a les que figuren a la primera columna de la taula 5.

4. El putonghuà i el sistema pinyin

L'idioma oficial de la República Popular de la Xina és la llengua xinesa estàndard o xinès modern,⁴ que es fonamenta en la parla septentrional, especialment en la varietat lingüística de Pequín, i constitueix la llengua materna o L1 amb més parlants del planeta, en concret uns 900 milions de xinesos. A pesar que comparteixen un mateix sistema logogràfic d'escriptura —diferenciat únicament en alguns aspectes a Hong Kong i Taiwan—, es parlen altres llengües xineses —considerades varietats dialectals pels xinesos en general— en el quadrant sud-est del país, com ara el xangaiès i el cantonès a les zones de Xangai i Canton-Hong Kong, respectivament (Ramsey 1987: 3–18). El sistema de conversió o transcripció alfabètica, romanitzada o llatinitzada que s'empra amb més freqüència es basa, doncs, en l'esmentada llengua estàndard,

4. Per a més informació sobre el xinès, consulteu Norman (1988), Lin (2007) i Rovira-Esteva (2010).

anomenada *putonghuà*⁵ (llengua comuna) o mandarí a Occident, tot i que en llengua anglesa el terme xinès *Putonghua* ha esdevingut d'ús habitual. L'adopció de l'escriptura fonicoalfabètica del sistema de romanització *pinyin* (Yin & Felley 1990) —en mandarí significa precisament 'transcripció fonètica'—, promogut després de la fundació de la República Popular, ha anat substituint paulatinament el sistema Wade-Giles —anomenat segons els seus dissenyadors britànics—, que ha estat vigent des de mitjan s. XIX fins a finals del segle passat. Per aquest motiu, com s'indica a la taula següent, a tall de mostra, és convenient tenir en compte la correspondència entre els dos sistemes de romanització més difosos a Occident i la versió adaptada que se n'ha fet en català, perquè no es basa en cap dels dos exclusivament, tot i que es dóna prioritat al sistema *pinyin*.

Aquest sistema, malgrat el significat de la denominació, és en realitat pseudofonètic, fet que exigeix una cura especial a l'hora de fer adaptacions fòniques i de facilitar l'aprenentatge de llengües foranes als parlants nadius de mandarí.⁶ Si bé varia l'ortografia d'un sistema a l'altre, sovint substancialment, la pronunciació hauria de ser invariable. En el cas del nom —l'equivalent al nostre nom de fonts, generalment bisil·làbic— que ve després del cognom *Mao*, la «Z» i la seqüència «do» de *Zedong* es pronuncien [ts] i [tu] respectivament, com indica precisament el sistema Wade-Giles (*Tsetung*), actualment obsolet, com s'ha comentat.

Taula 6. Mostra contrastada dels dos sistemes més coneguts de transcripció romanitzada (s'hi ometen les marques tonals)

<i>Wade-Giles (1859)</i>	<i>Pinyin (1958)</i>	<i>Adaptació catalana</i>
Mao Tse(-)tung/Tse Tung	Mao Zedong	Mao Zedong
Teng Hsiao-p'ing	Deng Xiaoping	Deng Xiaoping
Chiang Kai-shek	Jiang Jieshi	Chiang Kaishek
Kuomintang	Guomindang	Guomindang (Partit Nacionalista)
Tsinghua	Qinghua	(Universitat de) Qinghua (Pequín)
Hong Kong	Xiang Gang	Hong Kong
Peking	Beijing	Pequín
Kwan(g)tung	Guangdong	<i>Província de Canton</i>
Kwangchow	Guangzhou	<i>Ciutat de Canton</i>
Tientsin	Tianjin	Tianjín

4.1 ELS FONEMES CONSONÀNTICS XINESOS DE REALITZACIÓ OBSTRUENT BILABIAL

La taula 7 il·lustra els sons del mandarí. En cursiva i entre cometes se n'indica la grafia en el sistema *pinyin*, alhora que en gris clar s'hi assenyalen els sons inexistent en català i en gris fosc els fonemes catalans que desconeixen els sinòfons.

5. Els termes xinesos *putonghua* i *pinyin*, en conversió destonitzada, se solen pronunciar oxítons i com a tals s'ortogrfien en l'adaptació catalana en aquest treball: *putonghuà* i *pinyin*.

6. Per a informació complementària sobre l'adaptació de l'onomàstica xinesa al català i les dificultats fonotàctiques dels sinòfons en l'aprenentatge del català, vegeu respectivament Julià-Muné (2009, 2011).

Taula 7. Els sons/fonemes consonàntics del mandarí

MODE D'ARTICULACIÓ	PUNT D'ARTICULACIÓ																					
	Bilabial		Labio-dental		Inter-dental		Dental (apico-dental)		Alveolar /lamino-alveolar)		Post-alveolar		Retroflex (apico-palatal)		Palatal (alveolo/dorso-palatal)		Velar (dorso-velar)		Uvular (dorso-uvular)		Glotal	
	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+
Oclusiu (aspirat)	p 'b'						t 'd'										k 'g'					
	p ^h 'p'						t ^h 't'										k ^h 'k'					
Fricatiu			f					ʃ 's'				ʃ 'sh'	ʒ 'r'	ç 'x'			x 'h'					
			f					ʃ 's'				ʃ 'sh'	ʒ 'r'	ç 'x'			x 'h'					
Africat (aspirat)								tʃ 'z'				tʃ 'zh'		tʃ 'j'								
								tʃ ^h 'c'				tʃ ^h 'ch'		tʃ ^h 'q'								
Nasal	'm' m							'n' n						ŋ			'ng' ŋ					
Lateral								'l' l						ʎ								
Ròtics								r r														
Aproximant semivocal														'y' j			'w' w					
														'u' ɥ								

Cal tenir present que mentre que el tret distintiu per als tres parells d'oclusius a les llengües romàniques és la sonoritat ([p/b, t/d, k/g]), el del mandarí és l'aspiració ([p^h/p, t^h/t, k^h/k]). Aquest fet implica que els parlants de mandarí tendeixin a articular més deficientment les llengües romàniques que l'anglès. La taula 8 (Julià-Muné 2011, 2014) mostra un dels problemes segmentals que els parlants de xinès han de superar en aprendre català com a L4, després d'haver après, majoritàriament, anglès i espanyol. Els aprendents xinesos de català generalment es confonen en produir i percebre parells de mots com ara *vi* i *pi*, *puta* i *Buda*; *dental* i *tendal*; *boda*, *poda* i *vota/bota/bóta*.

Taula 8. Contrast anglès-català-espanyol-mandarí respecte als fonemes orals bilabials

	/p/		/b/		
	p ^h	p	b̥	b	β
Anglès	pin	spin	bin	dubbin	
Català		pa / capar		va	cavar
Espanyol		pan / capar		van	cavar
	/p ^h /	/p/			
Mandarí (Putonghuà)	pí (pell)	bí (nas)			
	pā (estirar-se de bocaterrosa)	bā (núm. 8)			

Com s'observa en aquesta taula, els dos fonemes xinesos quasi es correlacionen amb els al·lòfons del fonema anglès /p/, amb l'afegit del seu ensordit /b/ en posició inicial. En canvi, el nostre /p/ coincideix amb el no aspirat del xinès, però els al·lòfons del nostre /b/ cauen del tot fora de l'abast perceptiu del sinòfon, de manera que atribuir les grafies *p* i *b* en *pinyín* als fonemes /p^h/ i /p/ del mandarí, respectivament, no afavoreix gens ni els aprendents xinesos de català —i viceversa— ni els locutors, amb els seus assessors lingüístics, a l'hora d'adaptar al català el lèxic i l'onomàstica xinesa, com s'indica a la taula següent.

Taula 9. Mostra d'onomàstica xinesa en conversió llatinitzada i transcripció fonètica

<i>Proposta d'adaptació ja tradicional</i>	<i>Pronúncia paragràfica (1) i parafònica (2)</i>	<i>Versió originària (en pinyin i notació fonètica)</i>
Pequíu C, B [pə'kin] NO,V [pe'kin]	Beijing 1. [bej'ʒiŋ bəj' 'dʒiŋ] 2. [pej'tʃiŋ pəj' 'dʒiŋ]	(Notació pinyiniana) Běijīng (Notació fonètica) [³ pəj' 'dʒiŋ]
Mao Tse-tung (Wade-Giles, s. XIX, de disseny britànic) Mao Zedong (pinyin, s. XX, promogut per la RPX)	Mao Zedong 1. [maw zə'ðoŋ mao zə'ðoŋ] 2. [maw tsə'tuŋ mao tse'tuŋ]	Máo Zédōng [² maw ² tsɿ' ¹ tuŋ]

5. A tall de conclusions

Analitzats de forma breu dos problemes habituals de pronúncia i adaptació fònica del rus (el so fricatiu alveopalatal sord) i del xinès (els oclusius bilabials, extensius als dels altres dos punts d'articulació), cal plantejar-se dues qüestions:

1) Les transliteracions del rus a l'alfabet llatí a partir del ciríl·lic no sempre són satisfactòries, com en el cas de recórrer a la seqüència ortogràfica catalana *-(i)xtx-* o *-sx-* per a la representació del fonema rus /ç/ que apareix a *Khruišov*. D'altra banda, les anomenades transcripcions en *pinyin* del mandarí realitzades en alfabet llatí són sovint enganyoses: *p/b*, *t/d*, *k/g* no ajuden gens a l'aprenentatge de la pronúncia del xinès estàndard ni a l'adaptació de l'onomàstica xinesa al català. Per consegüent, en àrees docents i de recerca es presenten nombroses imprecisions en les interpretacions de la pronúncia en disposar d'uns fonaments poc sòlids, que grinyolen i desconcerten l'usuari de la llengua forana que vol aprendre o amb la qual vol treballar. Fa tot l'efecte que és una qüestió de codis no prou encertats, especialment per als parlants de llengües romàniques.

2) Les transliteracions llatinitzades a partir del ciríl·lic, d'una banda, i el sistema *pinyin*, que significa irònicament *notació* o *escriptura fonètica* però que constitueix una autèntica pseudotranscripció, de l'altra, s'haurien de millorar tenint en compte la pronúncia originària. Seria convenient que resultessin, sense prescindir de l'alfabet llatí, força més parafòniques o fidels a la pronunciació nativa, especialment en relació amb l'ortoèpia catalana i espanyola, pel que fa a l'ensenyament del rus i del mandarí com a llengües foranes: *a*) en català *(i)xtx* o *sx* podrien esdevenir *(i)x*, i *b*) en *pinyin* es podrien distingir els elements de cada parella *p^h/p*, *t^h/t*, *k^h/k*, o substituint la *hac volada* per un apòstrof, i ressaltar així el tret distintiu de l'aspiració, a fi de superar errors de pronunciació i evitar potencials malentesos.

Comptat i debatut, aquesta opinió elaborada racionalment —i no pas una simple pensada, com hauria dit Rovira i Virgili—, que pretén ser una bona intuïció, faria que els redis-

senyadors del *pinyin* i nous intèrprets de la transliteració del rus deixessin de compartir la ironia d'un dels més aguts i sagaços escriptors de què ha gaudit la humanitat: «'Do you spell it with a *v* or a *w*?', inquired the judge. 'That depends upon the taste and fancy of the speller, my Lord', replied Sam.» (Dickens 1837)

Referències bibliogràfiques

- DICKENS, Charles (1837): *The Posthumous Papers of the Pickwick Club*, London, Chapman and Hall.
- FENNELL, J. L. I. (ed.) (1974): *The Penguin Russian Course*, Harmondsworth, Penguin.
- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (1990): *Proposta per a un estàndard oral, I: Fonètica*, Barcelona, IEC.
- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (1996): «Proposta sobre el sistema de transcripció i transliteració dels noms russos al català», dins *Documents de la Secció Filològica III*, Barcelona, IEC, pp. 55–89.
- JULIÀ-MUNÉ, Joan (2009): «Les llengües de la Xina. El contrast fonètic i l'adaptació al català de l'onomàstica xinesa», dins Joan Julià-Muné (ed.), *Visions de la Xina: cultura multimedial·lenària*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, pp. 59–80.
- JULIÀ-MUNÉ, Joan (2011): «La transferència fonotàctica en l'aprenentatge d'L2: el cas de parlants de mandarí que aprenen català», dins M.-R. LLORET i C. PONS (ed.), *Noves aproximacions a la fonologia i la morfologia del català. Volum d'homenatge a Max Wheeler*, Alacant, IIFV, pp. 295–319.
- JULIÀ-MUNÉ, Joan (2012): «La fonamentació ortològica de Fabra i les aplicacions de Coromines», dins M. Àngel PRADILLA (ed.), *Fabra, encara* (Actes del III Col·loqui Internacional «La lingüística de Pompeu Fabra» (Tarragona, 17-19 desembre 2008)), Barcelona, IEC, pp. 279–303.
- JULIÀ-MUNÉ, Joan (2014): «Catalan», dins C. FÄCKE (ed.), *Manual of Language Acquisition*, Berlin, De Gruyter, pp. 345–370.
- LIN, Y. H. (2007): *The Sounds of Chinese*, Cambridge, Cambridge University Press.
- NORMAN, Jerry (1988): *Chinese*, Cambridge, Cambridge University Press.
- RAMSEY, S. Robert (1987): *The Languages of China*, Princeton, N.J., Princeton University Press.
- ROVIRA-ESTEVA, Sara (2009): «A l'entorn dels estudis xinesos: llengua, traducció i interpretació», dins Joan Julià-Muné (ed.), *Visions de la Xina: cultura multimedial·lenària*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, pp. 81–100.
- ROVIRA-ESTEVA, Sara (2010): *Lengua y escritura chinas. Mitos y realidades*, Barcelona, Edicions Bellaterra.
- ROVIRA I VIRGILI, Antoni (1977 [1929]): *Els polítics catalans*, Barcelona, Galba.
- YIN, Binyong; Mary FELLE (1990): *Chinese romanization: Pronunciation & orthography*, Beijing, Sinolingua.

Annex

Alguns símbols fonètics per a la transcripció dels sons del mandarí

Segments

Vocàlics

[ɤ] variant no labialitzada de /o/ (mandarí: kè 'hoste', Zemin)

[i] v. central de /i/ (mand.: sì 'quatre')

[y] v. labialitzada de /i/ (mand.: yú 'peix'; francès: sur; alemany: Bücher)

[ʉ] v. labialitzada de /j/ (mand.: yuè 'lluna, mes'; francès: huit)

Consonàntics

[p^h \ t^h \ k^h] oclusiu sord aspirat (mand.: Ping / Tang / kàn 'mirar')

[ʃ \ ʧ] fric. sord retroflex/alveolopalatal (mand.: shǔi 'aigua' / cat. ulls, mand.: xǐ 'alegre')

[ts \ ts^h] africac alveolar sord / asp. (mand.: Zedong, Cao)

[tʂ \ tʂ^h] afric. retroflex sord / asp. (mand.: Zhang / Chóngqìng)

[tʂ \ tʂ^h] afric. alveolopalatal sord / asp. (mand.: Běijīng / Chóngqìng; cat.: anys)

[ʒ] fricatiu retroflex sonor (mand.: rén 'home, gent, poble')

[x \ χ] fricatiu velar / uvular sord (espanyol: jefe / junio; francès: quatre;
mand.: huà 'parla, llengua')

Notacions suprasegmentals

Marques tonals del mandarí:

Pinyin: ā á ǎ à

AFI: [1a 2a 3a 4a]

Exemples: báihuà [2paj 4χwa]

fēngshǔi [1fəŋ 3ʂwɛj]

Afanys paral·lels

Roig i groc si quadribarrat, m'era present
onsevulla que fos, onsevulla que anés.
Veu **C**atalana, republicana, que me'n parlés,
interessat i prest li responia amatent.
Remembrances i eny**o**rs; fores clarivalent,
almirall, federal, **j**urista entre els primers.
I la llengua no **o**blida, ni que s'exiliés;
volia amb Prat i **C**laris la terra independent.
I avui, atents, et llo**e**n, Tarraco imperial,
Regnat omnipotent, **a**mb perenne lleialtat,
gravant amb lletra **r**oja el teu seductor encís.
Immersa en el record, talment univer**s**al,
l'alma mater nounada, traspua llibertat
i afany d'acréixer l'urc, la vigor de pa**í**s.

(*Lotus Silvestre*, Catalunya, 17 de novembre de 2015)

Estandardització de la llengua i mitjans audiovisuals: a propòsit d'unes notes morfosintàctiques d'Enric Valor

LLUÍS B. POLANCO ROIG

Universitat de València / Institut d'Estudis Catalans

1. La norma del català i els mitjans de massa

L'Institut d'Estudis Catalans, a través de la Secció Filològica, ha manifestat des de fa dècades una preocupació especial per l'ús de la llengua als mitjans de comunicació audiovisuals, i en particular pels dos aspectes que, encara avui, concentren l'atenció de gran part de professionals de l'idioma dins i fora d'aquests mitjans, i fins i tot l'interés de gran part dels ciutadans: la qualitat de la llengua i la diversitat geolectal. Ja l'abril de 1986 —només dos anys i escaig després de les primeres emissions de TV3— la Secció Filològica (1986 [1990]) va produir un primer document en què, conscient de paper primordial dels mitjans audiovisuals en la difusió social de la llengua catalana i en «l'acceptació d'uns models lingüístics estandarditzats», demanava a la Generalitat de Catalunya que «el model de llengua difós, sobretot a TV3, sigui coherent amb allò que preconitza la codificació moderna i que és ensenyat a l'escola», per tal d'«afavorir amb plena consciència la consolidació d'un estàndard flexible», a banda de reclamar la presència en aquest mitjà d'informacions de tots els territoris i de les «grans varietats estandarditzades de la llengua». Posteriorment, la Secció Filològica va fer públic un altre document (1990a [1991, 1996a]) en què denunciava tendències particularistes i simplificadores i en particular els «intents d'establir per als mitjans de comunicació un català empobrit i deturpat», concretats tant en les prohibicions de certs mots per part de la recentment inaugurada Radiotelevisió Valenciana com en les «tendències d'actuació sovint anàrquiques sorgides prèviament al Principat». Les manifestacions esmentades, que probablement constitueixen també la primera explicitació institucional dels principis teòrics i metodològics (sobretot en relació amb el tractament la variació geogràfica) que han regit la codificació del català, no podien obviar tanmateix el fet que l'IEC no havia produït encara una normativa específica, en fonètica, morfosintaxi o lèxic, per als mitjans audiovisuals. Conscient d'aquesta mancança, la Secció Filològica va iniciar immediatament l'aprovació d'una normativa orientada directament als usos orals dels mitjans de massa,

primer en relació amb la pronúncia (1990 [1996]), i després amb la morfologia (1992 [1996]), tot anunciant la preparació de sengles altres documents dedicats, versemblantment, a la sintaxi i el lèxic.¹ En realitat, com la mateixa Secció Filològica reconeixia (1990b: 7-8), aquests texts normatius inicials prenen en consideració «totes les propostes i totes les normes que, a manca —fins ara— d'una normativa específica, havien anat elaborant les editorials, els diaris i les revistes, les emissions de radiodifusió i de televisió, etc., així com el mateix II Congrés internacional de la Llengua Catalana de 1986».²

En efecte, des de l'eclosió de les ràdios i televisions públiques en català a principis dels anys 1980, nombrosos autors i col·lectius havien intentat anar donant resposta als nous reptes que uns usos orals públics, abans inexistents o molt migrats, plantejaven a la normativa de la llengua. A banda de les instruccions internes per a ús dels professionals de ràdio i televisió, entre les primeres reflexions i propostes fetes públiques cal comptar les exposades el 1985 a les II Jornades d'estudi de la llengua normativa de la UB per I. Marí (1987) i F. Vallverdú (1987), seguides de les primeres orientacions específiques d'aquest darrer autor (1986), que tanta incidència directa va tenir en els criteris posats en pràctica per la ràdio i la televisió públiques de Catalunya (Televisió de Catalunya 1995). A partir d'aquells moments, van anar veient la llum una allau de propostes, orientacions, guies i normatives de la llengua oral als mitjans que han estat estudiades i comentades per molts altres autors (entre altres, Casals 2003), i sintetitzades amb precisió per Josep Gifreu (2014: 167–214).

Se sap que, en totes aquestes propostes, i en els debats, de vegades apassionats o fins i tot agres, que suscitarren, bategaven una sèrie de constants centrades en l'adaptació de la norma lingüística als nous usos orals i, anant molt més enllà, en la preocupació per la necessitat (o no) d'una revisió, amb major o menor profunditat, de la codificació fabriana. El que ara m'interessa destacar, però, és que a aquesta tasca fonamentalment utilitària i condicionada per les noves circumstàncies polítiques i comunicatives del domini lingüístic (a l'Estat espanyol), se superposà dins el camp exclusivament teòric la introducció i àmplia difusió (resseguida en part per Vallverdú 2000: 5–10) de, com a mínim, dos nous útils paradigmes explicatius de les realitats i processos (socio)lingüístics sobre els quals precisament s'intentava d'actuar amb eficàcia en aquell moment. D'una banda, la que podríem anomenar *teoria gramaticofuncionalista de les varietats i registres* (Halliday 1978, Gregory 1967, Gregory & Carroll 1978, Marí 1992); de l'altra, la matriu explicativa dels processos d'estandardització procedent de la teoria de la planificació lingüística desenvolupada per la moderna sociolingüística (Haugen 1966, 1983) i empeltada de les aportacions més clàssiques de l'Escola de Praga (Lamuela 1982, 1984, 1994).

L'interès de la perspectiva gramaticofuncional prové del fet que va permetre superar l'esquematisme de propostes anteriors i dissenyar un nou mapa, més complex i integrat, de l'ecosistema de la variació social i estilística.³ Dins aquest mapa, tal com vam intentar explicar ja fa temps (Polanco 1984: 110–115), el concepte crucial de llengua o, millor, *varietat estàndard*

1. En concret, aquest anunci es va produir, de forma elusiva, en una nota preliminar a l'edició de 1996 de la Proposta fonètica: «La Secció Filològica té el propòsit de reunir un dia en un volum els quatre fascicles que compondran la *Proposta*.»

2. Cal dir que l'IEC ha continuat prestant una atenció especial a la problemàtica de la llengua als nous mitjans de comunicació, tant els audiovisuals com els de les noves plataformes (Internet, xarxes socials, etc.) en nombroses publicacions que han comptat amb la direcció i la participació del Dr. Joan Martí i Castell (2002; amb J. M. Mestres 2002, 2003, 2004).

3. Tant els pressupòsits com l'esquema de la variació difosos àmpliament entre nosaltres a partir de l'obra de López del Castillo (1976: 27–68) no s'ajusten exactament als paràmetres teòrics i descriptius dels funcionalistes anglosaxons, com ja vaig destacar fa temps (Polanco 1984). En particular, la concepció de l'*standard* (en la grafia emprada per aquest autor) com una varietat funcional (o *nivell del llenguatge*) i la confusió —o superposició— amb el sentit de *varietat comuna* o supradialectal (habitual en tota la sociolingüística internacional) per desgràcia ha provocat i provoca encara no poques i lamentables confusions tant teòriques com en el terreny pràctic. Vegeu, de tota manera, les interessants matisacions conceptuals que hi introdueix Lamuela (1994: 115–117).

prenia un sentit enquadrat més aviat entre les varietats socials, com un hereu, molt més contextualitzat sociolingüísticament, de nocions tradicionals com *llengua literària, culta, nacional o comuna*. Una varietat estàndard que convivia, o se superposava (i sovint interferia o, de vegades, substituïa), amb tot un ventall d'altres varietats d'abast social sovint més restringit, i definibles segons diferents vectors: no sols geogràfics, sinó també socioeconòmics, generacionals, i fins sexuals o ètnics, entre altres. Alhora aquesta nova conceptualització visualitzava molt millor com la variació estilística o funcional no podia ser definida en una sola dimensió (per exemple: formalitat-informalitat) i exigia la consideració simultània d'una àmplia pluralitat de factors. El calidoscopi (més que no una jerarquia) d'usos que en resultava no sols permetia descriure molt millor una major diversitat de registres, i els condicionaments propis que presenten en el cas del català, sinó que identificava de forma més integrada, i tanmateix més complexa, els propis dels mitjans de comunicació (Marí 1986, 1987, 1992: 109–137), com a part dels *registres mitjans neutres* (Bibiloni 1997: 107-108).⁴

2. Entre codificació i estandardització: l'elaboració per als mitjans audiovisuals

D'altra banda, la interessant i enriquidora aplicació al català del model de planificació lingüística, i més concretament dels processos d'estandardització de Haugen (1966, 1988) i altres, desenvolupada sobretot per X. Lamuela (1982, 1984, 1994), han permès la consideració diferenciada de dos estadis sovint dissortadament confosos: la codificació (o normativització), una actuació més aviat tècnica tot i que condicionada socialment, i l'estandardització pròpiament dita, resultat d'un procés social intrínsecament participatiu. Tant en l'una com l'altra és altament rellevant el paper que juguen (o han de jugar) les varietats socials de signe divers, i particularment les geogràfiques. En aquest sentit, vam proposar la consideració de diferents criteris (varietats *seleccionades*, en el sentit haugenià; centres o institucions codificadors; compatibilitat entre normes) que permetessen una classificació operativa de diferents tipus de codificació (unitarista, composicional, autònoma, independent) en relació amb la diversitat geolectal, o territorial (Polanco 1984: 115–117). Pel que fa al català, i en particular a la mena de codificació consolidada, o consolidable, al País Valencià (almenys a tal com es percebia a principis dels anys 1980), vam identificar que s'havia tendit a una codificació clarament *composicional*, i en principi *monocèntrica* (en la mesura que l'IEC havia protagonitzat la codificació institucionalitzada), tot i que ja es podien constatar actuacions policèntriques que permetien parlar d'una codificació autònoma, almenys en alguns aspectes: reconeixement ortogràfic valencià de 1932, complementació de la morfosintaxi i el lèxic per part de gramàtics i lexicògrafs valencians independents, etc. (Polanco 1984: 125-130). D'altra banda, i en el pla més estrictament normatiu, es detectava una conseqüència lingüística de la composicionalitat, el *polimorfisme*, que afectava tant aspectes ortogràfics (entre altres, per exemple, la doble norma accentual) i morfològics (alternatives en diversos tipus d'especificadors, en la flexió nominal i verbal), com sintàctics (alternatives en la pronominalització dels datius o dels atributs, certs usos preposicionals, verbals, de perífrasis, etc.) i lèxics (determinades variants formals i nombrosos geosinònims, etc.).⁵ Un polimorfisme que, cal recordar-ho, en un o altre grau es troba pràcticament en tots els

4. Aquesta denominació (*registres mitjans neutres*) o una equivalent més sintètica (*registre mitjà*, per exemple) seria bo que fos difosa per substituir la confusió de *registre estàndard*.

5. No cal dir que, no sols les diverses actuacions normatives de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, sinó la seua mateixa existència, confirmen aquesta tendència a un model més aviat autònom de codificació. Una altra qüestió, que mereixeria un estudi específic que depassa aquests papers, és en quina mesura l'actuació normativa de l'AVL ha eixamplat —i inecessàriament o no— el polimorfisme

idiomes, i en concret en les grans llengües d'abast mundial com el castellà, l'anglès, el portugués o el xinès (amb milers de caràcters diferents a la República Popular de Xina i a Taiwan, Hong Kong, Singapur o Malàisia; Norman 1988: 79–82).

Com a resultat d'aquest procés dins el marc general de l'idioma, més concretament al País Valencià es podia constatar a principis dels anys 1980 una sèrie de fets pel que fa a la codificació: l'ortografia estava a grans trets definida; quedaven per precisar àrees relativament àmplies de la morfologia verbal específicament valenciana; el lèxic i la fraseologia demanaven encara una complementació valenciana important; la norma no havia rebut una sanció oficial i unitària, fet que implicava certes ambigüitats o contradiccions; en diversos nivells, i especialment en la morfologia nominal i verbal, es detectava un ampli, potser excessiu, polimorfisme normatiu estrictament valencià —reflectit també en els usos escrits i orals incipients—, resultat de la convivència de formes més pròximes al col·loquial (*cantara, patisc/patixes, hòmens, est*, etc.) amb formes clàssiques de prestigi (*cantàs, patesc/pateixes, hòmens, aquest, llur*, etc.), reforçades sovint per formes normatives de prestigi d'altres àrees (*cantés, pateixo/pateixes, homes, aquest*, etc.). No podem oblidar, però, que en els últims anys hi ha hagut aproximacions teòriques i interpretatives alternatives o complementàries a aquesta, que han enriquit la comprensió de la codificació del català, i específicament al País Valencià.⁶

Arribats a aquest punt, convé emfasitzar de nou que qualsevol procés d'estandardització no es limita a la formulació d'una norma, i que exigeix una difusió eficaç de la varietat codificada que en permeta un ús diversificat. Alhora, aquests usos desencadenen una subsèrie de processos lingüístics que consisteixen bàsicament en la generació de recursos expressius suplementaris (des dels més referencials, propis de la terminologia dels tecnolèctes, fins als més connotats) i en l'estabilització d'un sistema de registres (amb l'assignació de formes corresponents a cadascun). És el que X. Lamuela (1994: 111-142) ha denominat *elaboració* (incloent-hi la *compleció* lèxica i sintàctica i el *cultiu* més o menys espontani), impensable sense una vehiculació eficaç de qualsevol idioma. Doncs bé, pel que fa al País Valencià, als inicis de la dècada de 1980 es podia constatar una encara molt precària difusió de la norma, en àmbits socials molt restringits i en registres molt delimitats (no sols bàsicament escrits, sinó més concretament literaris), on eren constatables freqüentment les preferències per les opcions normatives més distants de les col·loquials, per les formes més clàssiques o, en alguns casos molt concrets, per les formes més barcelonines. La tendència per formes més *cultistes* no era exclusiva del País Valencià i, òbviament amb especificitats pròpies, va ser detectada en altres àrees de l'idioma. A Catalunya, aquest fenomen va rebre un diagnòstic primerenc i encertat a partir de la constatació que, per raons polítiques i socials ben conegudes, no s'havien pogut desenvolupar els registres formals mitjans o neutres (anomenats *nivell standard* per López del Castillo 1976) propis de la comunicació pública generalitzada amb fins utilitaris, precisament la que més presència té a les societats modernes desenvolupades, i que inclou de manera destacada els mitjans de comunicació, tant escrits com orals (Marí 1986 [1992], Bibiloni 1992). Algunes interpretacions posteriors, en canvi, van desviar l'atenció dels fenòmens socials (o, si es vol, sociolingüístics) de base i tendiren a focalitzar les raons d'aquestes preferències lingüístiques en dèficits inherents a la codificació de la llengua.⁷

existent, no sols al nivell del conjunt de l'idioma, sinó també dins les opcions utilitzables dins el mateix País Valencià. Sobretot des de la perspectiva d'una estandardització incipient que no semblava aprofundir les discrepàncies entre els usos interregionals.

6. Vegeu entre altres les de M. A. Pradilla (2004) i J. A. Mas (2008).

7. És el cas d'algunes de les propostes anomenades *light* més contundents, com les de Pericay i Toutain (1986) o Tubau (1990a).

En tot cas, la perspectiva o la imminència d'uns mitjans audiovisuals en aquella dècada van generar propostes d'elaboració de la normativa —tant si en principi es respectava la integritat d'aquesta normativa com si se'n propugnava una revisió més o menys profunda— que permetessen adequar-la a uns nous usos, molt més variats i complexos que els que havien estat habituals —bàsicament escrits— fins aleshores. I tant des de Barcelona com des d'altres zones.⁸ Fruit d'aquestes inquietuds, i davant l'expectativa de la pròxima creació d'una ràdio i televisió públiques, majoritàriament en català, per part de la Generalitat Valenciana, es van celebrar a València el 1987 unes *Jornades sobre la llengua oral als mitjans de comunicació valencians*, que van comptar així mateix amb participacions de tot el domini lingüístic (Ferrando 1990). A banda de diverses ponències teòriques i comunicacions, es van presentar unes (pre)propostes orientatives dels tres nivells fonamentals de l'estructura lingüística (fonètica, morfosintaxi i lèxic) específicament per a l'ús als mitjans audiovisuals valencians.

Pel que fa en particular a la *Proposta* morfosintàctica, s'explicitava clarament que les orientacions proposades «no pretenen establir cap normativa, sinó fonamentalment suggerir dades per a la tria més convenient i viable entre les diverses opcions que —en la majoria de casos— la normativa actual ja ofereix». Tot i que estaven centrades en el País Valencià, es considerava inevitable «no perdre de vista la realitat global de l'idioma i la perspectiva d'una integració en unes orientacions comunes per a tots els territoris de llengua catalana» (Polanco 1987b [1990b]: 65), tal com ja es recomanava emfàticament en la ponència sobre estandardització del II Congrés internacional de la llengua catalana (Bibiloni, Borràs, Castellanos, Polanco 1986). La informació de les *Propostes* morfosintàctiques estava organitzada sistemàticament, dins cada epígraf, en tres apartats: *a) col·loquial*, que feia referència als usos parlats més estesos al País Valencià; *b) escrit*, que intentava reflectir les formes escrites valencianes habituals (únics registres amb un cert grau d'estandardització llavors), i *c) oral*, que concretava, en funció dels usos anteriors, la proposta més raonable per als usos orals audiovisuals. Es pot afirmar que totes les propostes (fonètiques, morfosintàctiques i lèxiques) van ser rebudes amb molt d'interès a les jornades, i que en gran mesura han estat recollides, especialment les fonètiques i morfosintàctiques, en diverses obres de referència posteriors, amb impacte sobre l'ús dels mitjans de comunicació valencians i de tota la comunitat lingüística (Secció Filològica 1990b, 1992; RTVV [s. d.]).

Aquestes *Propostes* morfosintàctiques van ser comunicades, prèviament a la publicació —tenint en compte a més que *inexplicablement* va trigar tres anys—, a Enric Valor, en atenció al seu profund coneixement de l'idioma i en concret dels usos populars i normatius al País Valencià, perquè en donés la seua acreditada opinió. És tot el conjunt d'aquestes valoracions i comentaris d'Enric Valor els que oferim en els apartats que segueixen (vegeu apartat 3.2), amb el nom d'*Anotacions*, i no tant per abonar les opcions proposades (com es pot comprovar, hi havia una àmplia coincidència i sols diferències de matís amb les *Propostes*, que, per tant, no es van retocar pràcticament), sinó com un document que ens permet comprendre la perspectiva d'aquest insigne gramàtic sobre les opcions que l'estandardització oral imposava a la llengua. Amb la perspectiva de gairebé trenta anys i la llarga experiència (contradictòria però fonamental, tot i que de moment en suspens) d'uns mitjans audiovisuals valencians, la consulta d'aquests comentaris pot revestir encara un interès major i orientar futures actuacions.

8. A Catalunya, a part de les orientacions lingüístiques esmentades anteriorment, convé recordar ací les aportacions col·lectives recollides per Martí, i altres (eds. 1989: 115–270) i Tubau (1990b). Vegeu també les propostes posteriors d'adaptació arribades de les regions de l'Ebre (Aragónés 1995).

3. Enric Valor i l'estandardització de la llengua oral al País Valencià

3.1 ENRIC VALOR I LA CODIFICACIÓ DEL CATALÀ AL PAÍS VALENCIÀ

La personalitat i l'obra d'Enric Valor i Vives (Castalla 1911 – València 2000) no necessiten gaire presentació. La seua llarga i fructífera activitat com a valencianista, gramàtic i narrador ha rebut en les darreres dècades una atenció més que remarcable⁹ que n'excusa qualsevol revisió genèrica en aquests papers. De la seua nombrosa producció pròpiament gramatical, destacarem el *Curso de lengua valenciana* (1966), *Millorem el llenguatge* (1971, 1979), *Curso medio de gramática catalana referida especialmente al País Valenciano* (1973) i la traducció i adaptació corresponent (1977), *La flexió verbal* (1983, 1996) i *Temas de corrección lingüística* (1983), obres completades amb diversos vocabularis i diccionaris.¹⁰ Les línies bàsiques de la seua orientació gramatical, en termes generals i amb referència a aspectes concrets, han estat ja estudiades i destacades per rigorosos investigadors.¹¹ Malgrat que Valor és reconegut com un dels més qualificats divulgadors de la normativa fabriana al País Valencià, seria totalment inexacte, i injust, considerar la seua una actuació purament mecànica o acrítica, i menys encara irreflexiva (Saragossà 2010). Valor no va dedicar massa espai a la reflexió teòrica sobre la codificació, però gràcies a uns texts exhumats recentment per J. D. Climent (2011: 293–296), comprovem com interpreta de manera realista i sincera, i a més explícita, el concepte massa intuïtiu i ambigu, encunyat per Sanchis Guarner, d'una codificació *policèntrica convergent* (vegeu més avall el mateix text de les seues *Anotacions*, 16.1.2.b). Valor, al capdavant, hi descriu amb les seues paraules el que fa temps vam intentar definir, de forma més precisa, com una codificació *unitària* (i, per tant, de fet, *gens policèntrica*) i *composicional* (amb solucions *polimòrfiques*), amb una complementació *autònoma* al País Valencià (o les Balears), però només de forma individual (no institucionalitzada ni menys encara oficialitzada), i limitada a la fixació de detalls de la morfologia, compleció i revisió de la sintaxi i el lèxic (Polanco 1984). En primer lloc, Valor reconeix que «[l']aportació principal al desenvolupament literari de la llengua en el darrer segle i en el present [...] l'ha feta més la variant oriental, [...] el nucli de la llengua literària moderna», i això bàsicament per «el pes que Barcelona ha tingut en el redreçament idiomàtic de les nostres terres». Així i tot, el caràcter composicional queda assegurat, ja que «[l]a formació de la llengua literària moderna recolza, especialment en la nostra àrea lingüística, en l'aportació de totes les grans variants de l'idioma». Una composicionalitat que demana encara complementacions més o menys *autònomes* constants («Aquesta aportació és i cal que siga constant, i no ha acabat, ni molt menys; i per quant es refereix a la que pot fer el País Valencià [...] resta molta a fer»). Valor remarca, a més, que aquesta codificació unitària no exclou un *polimorfisme*, això sí, limitat, ja que, si bé «la unitat de la llengua literària és quasi absoluta avui dia», tanmateix «les tolerades diferències morfològiques, que sols afecten alguns temps verbals i no totalment, no malmeten gens ni mica aquesta unitat». Ara bé, com ja hem indicat (Polanco 1984: 123-124), «[e]l pretés «policentrisme» propugnat per Sanchis consisteix tan sols, doncs, en la codificació polimòrfica dels pocs aspectes pendents —polimorfisme que [...] no implica necessàriament policentrisme [...]— i, això sí, en la sanció per valencians i des del País Valencià de qualsevol proposta normativa, encara que siga un simple calc d'allò no *verament incompatible* —heus ací el sentit del terme *convergent*

9. Vegeu, entre molts altres, AVL (ed.) (2010); Bonet (2000: 113-145); Casanova, i altres (eds.) (2002); Casanova & Valero (eds.) (2012); Climent (2011); Lluch & Baldaquí (eds.) (2011); Salvador & van Lawick (eds.) (1999); Serrano (1995), i tots els estudis que enclouen.

10. Vegeu una completíssima revisió i valoració de tota la seua obra gramatical en Climent (2011: 223–308).

11. Vegeu, entre altres, Bonet (2000), Casanova (2002, 2011, 2012), Climent (2002, 2011), Colomina (1995, 2010), Conca (2011), Monferrer (1999), Montoya (2002, 2010), Pérez Saldanya (2010), Saragossà (2002, 2010), Segarra (1999).

en Sanchis— amb la proposta normativa catalana». En aquest sentit, tal com ha confirmat Mila Segarra (1999: 30–35), la participació dels gramàtics valencians, i molt en particular la de Valor, ha consistit a legitimar «les formes que proposen i que discrepen del valencià col·loquial amb el criteri d'autoritat dels clàssics valencians», com es demostra en part de la flexió verbal (imperfets de subjuntiu, verbs *ser*, etc.), demostratius reforçats, etc. I si en la legitimació de la normativa comuna i en la parcial complementació posterior aquest ha estat un criteri predominant en la majoria de gramàtics, en Valor trobem a més «un altre principi legitimador de formes estranyes, o poc freqüents, al col·loquial valencià» (que hem d'entendre com el més general al País Valencià i alhora allunyat de la normativa unitària), «[i] és el de la llengua rural, molt usat per Valor per tal de defensar solucions lèxiques comunes» (Segarra 1999: 33). Caldria afegir, a més, que en Valor aquesta llengua rural és molt predominantment (i ho confirmarem àmpliament en les *Anotacions* que segueixen) la dels parlars meridionals, i no tots òbviament: la de les seues comarques (Montoya 2002: 175).

Aquesta valoració dels parlars rurals, o potser, més ben dit, no urbans (emblemàtics d'una suposada menor interferència al·loglota, l'altre gran mite del *purisme* clàssic), no s'ha d'entendre de cap manera, com bé remarca Segarra (1999: 34), com una inclinació al populisme en Valor. Per a ell, el concepte de llengua comuna (que ara anomenaríem *estàndard*) va molt lligat als usos més estrictament literaris, sempre relativament formals, i, per tant, sense gaires matisacions funcionals, fet que per cert ha pogut tenir conseqüències importants en altres camps de la seua activitat.¹² Com veurem, en les *Anotacions* que presentem, referides unes *Propostes* adreçades precisament a una llengua oral de registres diversificats, hi trobarem precisament aquesta dependència dels paràmetres de la llengua escrita, un condicionament que podem entendre dins l'univers comunicatiu de la seua formació i la seua activitat com a gramàtic i assessor lingüístic. Però aquesta focalització no va impedir a Valor detectar un fenomen, que ja havia estat destacat (Polanco 1984: 130–132), centrat en l'ús i, per tant, en l'estandardització incipient (sols escrita) de la seua època: la tendència en determinats escriptors, a descartar formes lèxiques i de vegades morfosintàctiques valencianes per prioritzar les d'altres territoris, especialment les barcelonines. En efecte, ja als anys 1970, Valor fa notar: «La intenció — cercar la unitat — no és gens ni mica blasmable; però sí que ho és deixar de banda el nostre propi cabal lèxic i no fer-lo present en les nostres obres» (Climent 2011: 295). En definitiva, Valor representa paradigmàticament l'estratègia dels sectors culturals valencianistes per assegurar una implantació efectiva i flexible d'una codificació comuna, alhora unitària i composicional, tot protagonitzant individualment (davant la impossibilitat política d'una actuació conjunta institucionalitzada) adaptacions i complementacions autònomes. Una estratègia que, en contra d'enormes obstacles sociològics i eficaces maniobres polítiques, es va demostrar a grans trets plenament efectiva en els aspectes purament gramaticals, però que té pendent el repte definitiu d'una difusió generalitzada del coneixement i de l'ús de l'idioma (i no sols de la norma) en unes condicions socials i comunicatives extremament complexes i precàries. Sense la prova d'aquesta implantació decidida i efectiva, qualsevol avaluació de l'estandardització (i de la codificació de què parteix) pot quedar greument distorsionada.

12. L'absència d'un veritable joc de registres en la seua obra narrativa, i especialment en la rondalística — i que alguns han trobat molt a faltar —, és doncs deliberada i deriva de la seua concepció estrica de la llengua escrita. Responent a la pregunta de R. Serrano (1995: 140) en què li presenta l'opinió de Maria Barbal, en el sentit que emprar el pallarés en literatura és «un exercici d'autenticitat», Valor respon: «[C]rec que s'ha de tenir molt de compte en l'ús dels col·loquialismes. La meua opinió és que cal usar sempre un model lingüístic literari [...] encara que es refereisca a personatges del món rural.» La mateixa R. Serrano evoca en el prefaci al llibre la restrictiva hipercorrecció estilística de les entrevistes que va imposar Valor (1995: 15).

3.2 ENRIC VALOR I LA LLENGUA ALS MITJANS AUDIOVISUALS: ANOTACIONS A LES PROPOSTES MORFOSINTÀCTIQUES

Com hem indicat, transcrivim amb el nom d'*Anotacions* els comentaris d'Enric Valor a les *Propostes* morfosintàctiques (Polanco 1987b [1990b]) amb la màxima fidelitat.¹³ Hem de precisar que, atès que Valor només dóna la referència del número inicial dels apartats que comenta (sense esmentar-ne els continguts), ens hem vist obligats a introduir al costat d'aquesta numeració l'especificació dels temes gramaticals de cada apartat,¹⁴ per tal que el lector pugui comprendre millor els seus comentaris. Per limitacions d'espai hem de prescindir de donar referències d'altres estudis recents que tracten els diversos aspectes gramaticals al·ludits per Valor.

3.2.1 Anotacions d'Enric Valor¹⁵

{8.} [7. *Demostratiu*. 7.2. *Formes simples / reforçades*. c) *Oral. Formes simples, amb un ús més general; les reforçades amb un ús limitat progressiu* <...> però introducció prompta de les formes reforçades popularitzades per la TV3 i els textos escolars.

8.1.2. [*Vuit, divuit*] Cal en totes ocasions el reforçament de la pronúncia correcta¹⁶ de la *y*, quasi general al País Valencià en aquest i tots <els> altres casos.

8.1.3. [18, 19] Jo exclouria l'ús massa dialectal i no general [ˈdɛnɐu].¹⁷ Per què no estudiar l'ús de les formes etimològiques com fa Balears *dèsset, dèvuit, dènou*?¹⁸ I acabem amb la forma híbrida *divuit*.¹⁹

8.2. [*Ordinals*] Em remet en aquest cas a la meua *Gramàtica*, feta d'acord amb Sançis Guarner. c) oral. [Ús preferent de perífrasis o del cardinal masculí invariable...: *la cadira vint-i-cinc*] Conforme.

8.3. [*Partitiu*. c) *Oral. Terminacions normatives (-é/-ena), molt preferiblement com a formes adjectives, amb el substantiu part o altres*] No crec que s'ho meresca apartar-nos de l'ús barceloní.

8.4. [*Multiplacatiu*. c) *Oral. Ús preferible de les perífrasis col·loquials (numeral cardinal + vegada / volta)*] Conforme.

9.1. [*Gaire, força*] c) [*Oral. Ús de les formes col·loquials valencianes, preferentment*] Introducció progressiva de les formes generals.

13. Criteris de transcripció del text original: S'ha respectat totalment l'ortografia (inclosa l'accentuació) i la puntuació (inclosos subratllats, cometes simples o dobles, ús de majúscules i minúscules, etc.), la sintaxi i el lèxic del text d'E. Valor. Tot i això, s'ha suplert en algun cas alguna coma o punt i alguns parèntesis, i s'han introduït claudàtors per aclarir la grafia fonètica d'alguns mots. S'introdueix la cursiva (enfront del subratllat o les cometes, habitualment preferits en el manuscrit per Valor) quan és necessària per aclarir l'ús meta-lingüístic de mots i altres elements (sobretot títols dobles). S'han desenvolupat també, sense anotar-los, alguns mots que Valor dóna en abreviatura (sovint amb punt d'escapçament). Molt puntualment, quan s'ha trobat que calia suplir algun element gramatical per facilitar la comprensió d'un frase, ha estat introduït entre parèntesis angulars < >. Finalment, quan alguna grafia ha semblat que no era la normativa (o l'habitual en l'ús que es tracta d'especificar) o quan s'ha trobat alguna construcció no gramatical, s'ha corregit, tot indicant en nota, amb la sigla *V*, la forma pròpia del text de Valor. S'introdueix, a més, la numeració dels fulls manuscrits després de doble barra //.

14. Als números i lletres de referència que ja dóna el mateix Enric Valor, afegim aquestes especificacions dels temes i dels continguts gramaticals, sempre entre claudàtors i en negreta, tot reproduint (sovint de forma sintètica) els epígrafs de les *Propostes* publicades, i a les qual remetem (Polanco 1987b [1990b]) per a més detalls.

15. En el manuscrit que conservem, el primer full de les notes de Valor comença en aquest apartat 8 de les *Propostes*, i no en el primer. Ténim la sospita, però, que es deu haver perdut el primer o primers fulls inicials.

16. correcte *V*.

17. «dɛnɐu» *V*. Hem introduït els claudàtors de transcripció fonètica, i l'accentuació plana, atesa la grafia fonètica oferta per Valor.

18. Les formes baleàriques són, de fet, agudes: *dèset, devuit, denou*.

19. *divuit*: Valor l'escriu així, com a agut, tot i la pronúncia valenciana general com a pla.

- 9.2. [Distinció *prou-bastant*. c) Oral. Distinció recomanable] Conforme. He sentit de jove en la Vall del Vinalopò mitjà²⁰ l'ús de bastant, però no sé si exclouent prou.
- 9.3. [Flexió plural de *prou*, *massa*, etc.] *Prou*, *massa* sense flexió; jo sols he sentit la flexió al Principat.
 b) escrit. Ús valencià.
 c) oral. [Ús normatiu i col·loquial sense flexió] Ús valencià.
- 10.1. [*Cap + de*. c) Oral. Evitació] No s'ho mereix usar mai cap + de.
- 10.2. [*Ningun*] a) col·loquial.²¹ [Usual, al costat de *cap*. c) Oral. Ús preferible de *cap*] Desterar radicalment *ningun*. Sempre *cap*.
- 10.3. [*Altre*. c) Oral. Pronunciació preferible [áltre]] Conforme. // 2
- 10.4. [*Qualsevol*. c) Oral. Ús exclusiu de *qualsevol* [kwalsé'vɔl]] Conforme.
- 10.5. [Cultismes: *qualque*, *cadascun*, *mant*, *ambdós*, *sengles*] c) [Ús preferible de sinònims d'ús i comprensió col·loquials] Trobe que cal usar cadascun per la seua utilitat i joc amb cadascú.
- 11.1. [Cultismes: *Quelcom*, *qualcú*, *hom*, *tothom*, *cadascú*] c) [Ús absolutament preferible de les formes col·loquials equivalents: ...tots, tot el món, *cada u*] Ús normal de cadascú (i fins i tot de cascú), tan vius en el valencià meridional.
 Introducció de tothom, de tan fàcil comprensió i joc amb *tots*.
- 11.2. [*Altri*] No es deu abandonar l'ús d'*altri* en l'escrit.
12. [Pronoms demostratius. c) Oral. Formes escrites (*açò*, *això*, *allò*)] (Astò no és molt general i és mal vist per tot arreu).
- 13.1. [Pronoms relatius. *Que* amb ús universal: relatiu analític] b) [Escrit. Ús del relatiu normatiu sintètic (amb preposició)] Conforme.
 c) [Oral. Ús universal de *que* a evitar... Ús normal de les formes preposicionals corresponents (*qui*, *què*, *el/la/els/les qual/s*)] Promoure inflexiblement l'ús gramatical.
- 13.2. [*El/la/els/les que* en proposicions relatives adjectives. c) Evitació, segons la normativa] Conforme.
- 13.3. [Relatiu possessiu (...*del qual*). c) Ús normatiu, al costat d'altres solucions, com oracions coordinades...] Conforme.
- 13.4. [Relatiu neutre (en oracions adjectives explicatives). c) Oral. Ús de les formes normatives (preferiblement *cosa que*) i d'oracions no subordinades] Conforme.
- 13.5. [*Lo que* (en oracions substantives). A seguir els mateixos criteris proposats per al lo abstractiu-intensiu] Conforme.
- 13.6. [*Que/qui* com a genèric de persona en oracions substantives] c) oral. [Ús de *que/qui* seguint l'ús oral] Sols qui.
- 13.7. [*On / a on*] b) [Escrit. Ús general de *on*] Llibertat: a on o on sol.
 (Potser és pref. a on en direcció: A on aneu?)²²
 c) [Ús d'ambdues formes] Igual que b) // 3.

20. Mitja V.

21. coloquial V.

22. Tota aquesta frase apareix ratllada amb la mateixa tinta, com si es volgués anul·lar.

- 14.1. [Pronoms personals. Personals tòncics. 14.1.1. Jo. c) Oral. Pronunciacions col·loquials [yó] [yó], al costat de l'ortogràfica] La generació del meu pare pronunciava jo, no yo. Trobe que caldria restablir-ho.
- 14.1.2. [Nosaltres, vosaltres. c) Oral. Formes normatives. Pronunciació [nozàltres, vozàltres]] Conforme, amb tendència a introduir oralment [nozàltres].²³
- 14.2. [Pronoms personals febles. 14.2.1. Formes proclíiques: plenes/reforçades. c) Oral. Ús sistemàtic de les formes reforçades, tret de vos, que presenta una major resistència al canvi] Conforme en tot. Observació: les formes reforçades són generals del Xúquer (Sueca) a la frontera de D. Jaume (Biar-Busot). Pot haver-hi alguna excepció que jo no conec, i algun dialectalisme com el per et (Alcoi, popular).
- 14.2.2. [Formes enclíiques plenes/reduïdes. c) Oral. Ús general de les formes reduïdes, tret potser de vos] Conforme.
- 14.2.3. [En. c) Oral. Ús en les funcions habituals en el col·loquial (OD, Subjecte-OD, complement nominal (de l'objecte directe), lexicalitzat) i ús limitat progressiu en les d'objecte preposicional i complement circumstancial] Conforme en general (Observació: en el col·loquial meridional hi ha ús preposicional: Ja en parlarem. Comtat, part de l'Alcoià, etc.).
– Cal acabar amb l'ús pleonàstic (N'hi ha una dona), que des de València s'estén com una taca d'oli.²⁴
- 14.2.4. [Hi. c) Oral. Les mateixes funcions del col·loquial (funcions lexicalitzades (amb verbs de sentit i haver-hi), i ús limitat progressiu de les altres usuals en l'escrit] Cal aprofitar la TVV per a estendre l'ús general de hi, que encara és extens al Maestrat.
- 14.2.5. [Ho. c) Oral. Convindria reduir les opcions formals. Pronúncies: [w]... [o]...[ew]] Conforme. // 4.
- 14.2.6. [Coixins fonètics. c) Oral. Pronúncia amb coixins fonètics (Mos/ens-e-l'amaga, Vos-e-n'amaga, Els-e-l'agafa...) o sense (preferible)] (Estudiar ens en anem).
- 14.2.7. [Combinacions OI + OD. c) Oral. El mateix ordre col·loquial (OI + OD), sense excepció] Conforme.
- 14.2.8. [Reducció ens/us (mos/vos) a es. c) Oral. A evitar, d'acord amb la normativa] Conforme. (Cal tenir en compte que la s és sonora al Principat: anem'z-en).²⁵
- 14.2.9. [Repetició de complements amb pronoms febles. 1) Casos admissibles... tematització. 2) Casos no recomanables. A) Repetició pleonàstica d'un element oracional ple. B) Repetició d'un element expressat per un pronom relatiu] Conforme.
- 14.2.10. [Altres construccions a evitar] 5) [Ús indistint de li per el/la: l'havien donat una pallissa; ningú no li ha ajudat] Cal estudiar millor l'ús freqüent (en el valencià meridional, únic) de li amb el verb ajudar, ús que ja es troba en els clàssics. Sembla que és un ús absolut com el del verb pegar (Diccionari Fabra): li pegue = li ajude.

23. Hem introduït els claudàtors propis de la transcripció fonètica, donada la representació de la pronúncia que ofereix Valor.

24. Hem eliminat ací un parèntesi de tancament sobrer.

25. Traslladem a aquest apartat 14.2.8 (dedicat a la reducció de nos/vos a es/s/s') les observacions d'aquest últim parèntesi (referides a la pronúncia sonora de s/s' en aquests casos), que en el manuscrit apareixen, evidentment per error, dins el paràgraf anterior, 14.2.7, el tema del qual no hi té res a veure.

[15. VERB] Conjugació.- M'atinc a la meua *Flexió verbal*. [15.1. Conjugació regular. 15.1.1. Indicatiu present. Recomanacions. 3) 3a conjugació] En la 3ª per a la TV, en les formes incoatives escrites usaria l'increment *-isc*, i en les orals també. (Pot fer-se una excepció oralment en el verb *eixir*: *isc*, *isca* (formes que també arplega Badia en la seua *Gramàtica* de Gredos).

Observació: Els anys 30, quan vaig venir a València em va sorprendre que molta gent pronunciava *-isc* i no *-ixc* en totes les ocasions.

Una altra: El dígraf *ix* es pronuncia en gran part del valencià meridional com en català oriental i balear: prepalatal fricatiu sord. // 5

Una altra: La meua *Flexió verbal* va ser revisada curiosament per Sanchis Guarnier abans de publicada i els criteris adoptats ho van ser d'acord amb ell.- Sanchis no donava ja com a normativa la seua *Gramàtica* 1950.

Una altra: El meu professor Josep Giner Marco fou el que²⁶ em va recomanar emprar l'increment incoatiu en la forma etimològica i correcta *-isc* i no *-ixc*, que ell considerava dialectal. Cal veure atentament els paradigmes dialectals de verbs de la 3ª incoativa en el DCVB.- Vd. *Diccionari de la Rima* de Pastor i Giner.

15.1.4. [Subjuntiu imperfect] 1) [Formes en *-r/-s*] Preferisc sempre les formes amb *-s*. Vd. el meu *Curs Mitjà de Gramàtica* i la *Flexió verbal*. El poble, per la semblança amb el castellà i l'hàbit d'oïr la TV3 ho²⁷ admetria fàcilment.

2) [Vocal tònica de la 1a conjugació (formes en *-s*)] Crec que cal conservar les tòniques *A, E, I* orals i escrites. Hi ha una extensa literatura així en el País Valencià. // 6.

Infinitiu.

15.1.9. = [Infinitiu]

2) [*Tindre, vindre / tenir, venir*] a) Col·loquial. Hi ha zones àmplies al sud on usem *tenir* i *venir*. Per exemple, la Foia de Castalla.

2) b) [Escrit] Conforme.

c) Oral: [*Tindre, vindre, amb preferència al costat de tenir, venir, ús limitat*] *tenir, venir* amb preferència. *Tindre, vindre* ús limitat.

15.2.4. = [*Ets / eres*: 2a persona singular del present d'indicatiu del verb *ser*]

c) [Oral. *Eres/ets* (ús limitat progressiu)] Etapa curta d'*eres*. (Hi ha una enorme literatura a les nostres escoles amb *ets*, i no passa res. També hi ha la TV3).

15.2.5. = [Voler]

[2) Subjuntiu present] c) [Oral. *Vullga* [vúlga] o *vulga* [vúlga]] Cal introduir aviat *vulga*. (Vd. raó anterior).

16.1.2. = [Participi. Concordança]

b) [Escrit. Concordança segons la normativa [...], potser predominant. Ús creixent sense concordança] Mai no s'emprarà l'ús progressiu sense concordança. Cal defensar aquest tresor sintàctic tan ben conservat al País Valencià. L'altre ús (castellà) és un greu castellanisme estès des de Barcelona. Recordem el policentrisme convergent.

26. què V.

27. o V.

16.1.3. [Infinitiu]

1) [Substantivació de l'infinitiu] a) [Col·loquial. Usual] No és tan usual.

[c]. Oral. Evitació preferent de la substantivació amb article seguint els recursos de l'estàndard escrit] Resta conforme.

2. [Infinitiu temporal. c] Oral. *Al + infinitiu* (preferiblement quan és l'equivalent a un *perfet/imperfet* amb un verb principal en temps passat). *En + infinitiu* en tots els casos d'*infinitiu temporal*] Cal mantenir *al + infinitiu* en temps passat com fa el País Valencià. (A Barcelona, oralment usen sempre *al + infinitiu* i no fan aqueixa utilíssima distinció del valencià oral de reservar *en* per al futur).²⁸ // 7.

16.2.1. [Perífrasis obligatives]

a) [Col·loquial. Obligativa personal: *tindre de; deure, haver de*] Obligació personal. *Tindre que* és moderníssim i no abasta totes les comarques.

[c] Oral. Les formes normatives, especialment les coincidents amb les col·loquials. Obligativa personal: *haver de; caldre que; deure*. Convé, però, limitar l'ús de *deure* per evitar confusions amb les perífrasis de probabilitat [...] *tenir de* en un ús més espontani (potser reduït a la ficció col·loquial)] — Resta molt bé.

16.2.2. [Perífrasis de probabilitat]

a) [Col·loquial. Probabilitat en el passat: condicional / *deure de*. Probabilitat en el present: futur / *deure de*] L'aparició de la preposició *de* és moderna i no general.

3.3 COMENTARIS A LES ANOTACIONS D'ENRIC VALOR

3.3.1 Observacions descriptives

Malgrat el caràcter majoritàriament prescriptiu de les seues anotacions, podem comprovar també com Valor hi deixa caure nombrosos comentaris descriptius, que li serveixen per justificar determinades opcions de codificació o d'estandardització, i on demostra el seu coneixement i atenció a la realitat lingüística diversa del País Valencià i de tot el domini lingüístic.

Així, en un dels pocs comentaris fonètics (8.1.2, a propòsit dels numerals *vuit* i *divuit*), insisteix que la pronúncia labiodental de la *v*, que ell considera «la pronúncia correcta», és «quasi general al País Valencià», i la propugna decididament «en aquest i tots <els> altres casos» com a estàndard (en coherència amb les seues obres gramaticals). En una altra observació fonètica, recorda (14.1) que son pare «pronunciava *jo*, no *yo*», pervivència tradicional que abonaria el restabliment d'aquesta pronúncia més ajustada a la grafia. En una de les escasses referències a Catalunya, Valor destaca que la pronúncia dels pronoms *ens/nos* o *us/vos* hi és sonora (*anem'z-en*) quan apareixen reduïts a *s* en algunes posicions (14.2.8).²⁹ Tot comentant els verbs (15.1.1), i en concret les formes incoatives (apartat 3), Valor fa referència (potser en relació amb la possible promoció oral de les formes incoatives orientals amb *-eix-*) a la pronúncia palatal fricativa sorda del dígraf *ix* a tot el sud valencià, coincident amb el català oriental. També respecte a la pronúncia les formes verbals incoatives, Valor fa una afirmació curiosa: que a la capital del país, almenys als anys 1930, «molta gent pronunciava *-isc* i no *-ixc* en totes les ocasions».

28. S'han suplet els parèntesis de tancament ací i en els tres paràgrafs anteriors, oblidats per l'autor.

29. Com ja hem dit en referència al text transcrit, Valor comenta aquest fet en l'apartat 14.2.7, evidentment per error, ja que dins el text de les *Propostes*, se'n fa referència més aviat en el paràgraf immediatament posterior 14.2.8. *Reducció ens/us* (mos/vos) a es.

Ja en el camp pròpiament morfosintàctic, Valor comenta la presència en el valencià meridional de determinades formes (9.2, 11.1), com *bastant* i *cadascú* o *casquí*. Pel que fa als demostratius, insisteix (12) en la baixa consideració social del meridional *astò*, que tampoc no té un ús molt estès. Destaca igualment que la flexió (que considera no normativa) de *prou*, *massa* només l'ha detectada al Principat.

En relació amb els pronoms febles fa també diversos comentaris. Insisteix que les formes reforçades, considerades normatives en la llengua escrita (*em*, *et*, *es*, *en*, etc.), «són generals del Xúquer (Sueca) a la frontera de D. Jaume (Biar-Busot)», tot i que s'hi detecta algun dialectalisme, que anomena *popular*, com *el* per *et* a Alcoi (14.2). Remarca també Valor com els pronoms adverbials (14.2.3, 14.2.4) mantenen una major vitalitat dialectal, especialment l'ús de *en* com a complement de règim preposicional a certes comarques del valencià meridional (el Comtat, part de l'Alcoià, etc.: *Ja en parlarem*), o el més extens de *hi* al Maestrat. Aquests fets justificarien de nou que la televisió valenciana aprofités per estendre'n un ús més complet (i més convergent amb altres varietats de l'idioma i la llengua escrita). En canvi, Valor critica (14.2.3) l'ús pleonàstic d'*en* (*N'hi ha una dona*), que «des de València s'estén com una taca d'oli». Un ús que, contràriament, no mereix la seua desaprovació (14.2.10) és el de *li* (*OI*) en comptes de *el* (*OD*) amb certs verbs (*ajudar*, com *pegar*), únic al valencià meridional i ja present als clàssics.

Dins l'apartat dels verbs, Valor recorda l'ús ampli al sud valencià (tot i que sols esmenta la Foia de Castalla) dels infinitius *venir* i *tenir* (15.1.9.2). Pel que fa a la concordança del participi (16.1.2.b), Valor el considera un «tesor sintàctic tan ben conservat al País Valencià» que «[c]al defensar» i no s'està de recordar que «[l]altre ús (castellà) és un greu castellanisme estès des de Barcelona». De la mateixa manera, subratlla que certs usos verbals considerats no normatius (16.1.3.1, substantivació de l'infinitiu; 16.2.1, perífrasi d'obligació *tindre que*; 16.2.2, perífrasi de probabilitat *deure* amb *de*) són de fet molt recents i no tan habituals, almenys a totes les comarques, com se sol creure. Igualment, Valor reivindica (16.1.3) la normativitat de la distinció, pròpia del País Valencià, entre la construcció *al* + infinitiu en sentit passat i *en* + infinitiu en sentit futur, enfront de l'ús indiscriminat d'*al* + infinitiu, que seria l'habitual a Catalunya.

No sembla excessiu concloure que Valor, de forma bastant sistemàtica, exposa i de vegades reivindica els usos de la llengua parlada (sobretot els tradicionals de les varietats valencianes meridionals, que coneix bé) per avalar sovint una aproximació a les formes considerades normatives, en oposició amb les d'altres zones del País Valencià, i tant si són coincidents (en molts casos) amb les del Principat com si, ocasionalment, se n'allunyen.

3.3.2 Observacions prescriptives

Al costat dels comentaris descriptius, la major part de les *Anotacions* d'Enric Valor està constituït per les valoracions prescriptives sobre morfosintaxi, que n'eren l'objectiu prioritari, i en les quals l'autor reflecteix prou acuradament la seua concepció de la codificació i l'estandardització lingüístiques, i del paper que hi podrien jugar els mitjans audiovisuals. Per raons fonamentalment d'espai, en les consideracions que segueixen prescindirem de comparacions, que podrien haver estat il·lustratives, amb altres formulacions de normes per a l'estàndard oral valencià³⁰.

Cal dir que, tot i que les *Propostes* que es van presentar a Valor se centren en els usos orals audiovisuals (especificats en la secció c) *Oral* de cada apartat), el gramàtic valencià en unes quantes ocasions fa també valoracions explícites sobre l'ús escrit, pel que sembla considerant —cal dir que erròniament— que la secció b) *Escrit* dels apartats tenia una funció prescriptiva.

30. Entre altres, les de J. Lacreu o T. Mollà, aquestes darreres reflectides després en RTVV (s. d.).

De fet, l'únic que s'hi intentava, en aquests apartats *b*, era fer present (potser de forma massa reduccionista) els usos escrits valencians més o menys consolidats en aquells moment. Així i tot, i fruit o no de l'error, les seues valoracions sobre la norma escrita són també dignes d'esment.

En concret, propugna evitar en l'escrit qualsevol flexió dels quantitius *prou*, *massa*, etc. (9.3), i seguir, per tant, el que ell anomena *ús valencià*. Igualment (tot i que de forma més ambigua) sembla descartar qualsevol presència (escrita o oral) de l'especificador indefinit *ningun* (10.2). Pel que fa a *altri*, malgrat la decadència constatable en l'oral, diu expressament (11.2) que «no es deu abandonar» en l'escrit. En l'apartat dels relatius (13.1), es reafirma en la postura normativa tradicional d'evitar en l'escrit les construccions adjectives analítiques i limitar-se a les sintètiques. Pel que fa al relatiu *on*, reclama el doble ús (*on / a on*), amb preposició o sense (indistintament en sentit locatiu o direccional, tot i que sembla haver vacil·lat³¹), i tant en l'oral com en l'escrit (13.7).

En el capítol de verbs, proposa l'ús escrit predominant de *tenir*, *venir* (encara que sembla acceptar l'ús ocasional de *tindre*, *vindre*). Precisa, a més, la preferència per la grafia no palatalitzada *-isc* en la conjugació incoativa (15.1.3), tot seguint el mestratge de Sanchis Guarner i Josep Giner.³² En la sintaxi verbal reivindica amb èmfasi la concordança del participi (sense distincions en la flexió de gènere o nombre), preservada sobretot al País Valencià (16.1.2), enfront de la construcció sense concordança que Valor considera «un greu castellanisme estès des de Barcelona».

Finalment, i en relació amb les nombroses remarques de Valor a les *Propostes* pròpiament orals, ens limitarem a aturar-nos en algunes de les característiques generals. Abans, però, potser cal ací recordar de nou que aquestes *Propostes* que formulàrem el 1987 partien, com hem dit, dels trets que semblaven més o menys estandarditzats en aquella època, encara que a partir d'uns usos escrits limitats i d'uns encara més escassos usos orals cultes públics. En aquest sentit, les *Propostes* feien un esforç d'acostament, certament discret, a algunes particularitats de la llengua parlada, normatives però llavors poc acceptades en usos cultes, i en algun cas també no normatives però amb perspectives de ser normativitzables, o almenys tolerables en l'oral.

Doncs bé, en molts d'aquests casos de propostes de separació (o relativa relaxació) respecte de la norma culta escrita, Valor sembla més aviat partidari del manteniment més estricte d'aquesta norma en els usos parlats. Això implica que sovint hi ha coincidència, evidentment, quan les *Propostes* defensen el manteniment oral de la norma escrita enfront dels usos més col·loquials. És clarament així en el cas dels demostratius no reforçats (*este*, *eixe*), on Valor demana la «introducció prompta de les formes reforçades popularitzades per la TV3 i els texts escolars» (7.2). En relació amb certes formes d'altres especificadors poc habituals al País Valencià (almenys en una part més o menys extensa, i sens dubte a la zona central), Valor també en reclama sovint la presència oral pública: és el cas dels numerals *vuit/divuit*, que no qüestiona (8.1.2), si no és precisament per reclamar la pronúncia de la labiodental; dels partitius en *-é/-ena* (8.3: «No crec que s'ho meresca apartar-nos de l'ús barceloní»); de *gaire*, *força* (9.1: «Introducció progressiva de les formes generals»); de la distinció *prou/bastant* (9.2); de l'evitació de la locució *cap de* (10.1: «No s'ho mereix usar mai *cap + de*») i de *ningun* (10.3: «Desterrar radicalment *ningun*. Sempre *cap*»); de les pronúncies ortogràfiques de *altre* i *qualsevol* (10.3, 10.4); de les formes *cadascun*, *cadascú* i *tothom* (10.5; 11.1; «Introducció de *tothom*, de tan fàcil comprensió i

31. Vegeu la línia retxada en la transcripció del manuscrit.

32. Valor diu literalment: «El meu professor Josep Giner Marco fou el que em va recomanar emprar l'increment incoatiu en la forma etimològica i correcta *-isc* i no *-ixc*, que ell considerava dialectal.» Pel que fa a Sanchis, també parlant de la conjugació, Valor explica que va seguir al peu de la lletra els seus criteris en *La flexió verbal*, i que el filòleg valencià considerava superada la seua gramàtica («Sanchis no donava ja com a normativa la seua *Gramàtica* 1950»).

joc amb tots»). Coherentment, Valor defensa en l'oral l'evitació de les adjectives analítiques amb *que* i de les adjectives preposicionals amb *el/la/els/les que* (13.1: «Promoure inflexiblement l'ús gramatical»; 13.2), i el manteniment de totes les construccions relatives normatives en la llengua escrita (de relatiu possessiu, amb antecedent neutre, substantives genèriques de cosa) i encara és favorable a les substantives genèriques de persona exclusivament amb *el qui* (enfront d'*el que*; 13.6: «Sols *qui*»).³³ En un dels pocs casos en què Valor sembla apartar-se de la norma, o més aviat dels usos barcelonins i més estandarditzats arreu, és en l'admissió (13.7) de l'ús indistint d'*on* / *a on*. Pel que fa als pronoms personals, Valor defensa les pronunciacions més *ortogràfiques* de *jo* («Trobe que caldria restablir-ho») i *nosaltres/vosaltres* («tendència a introduir oralment [nozàltres]») (14.1.1, 14.1.2). En relació amb els pronoms febles, coincideix amb les *Propostes* a mantenir sempre (amb l'excepció de *vos*) les formes reforçades en posició proclítica i les reduïdes en posició enclítica (14.2.1, 14.2.2), tot i que accepta certes reduccions fòniques orals (de *nos/vos* a *es/s/s'*) molt generals a tot el domini lingüístic (14.2.8). Igualment insisteix en la reintroducció de pronominalitzacions perdudes en gran part dels col·loquials valencians, com les de les construccions preposicionals amb *en* i la majoria dels usos de *hi* (14.2.3, 14.2.4).

En relació amb la conjugació, tot remetent a la seua *Flexió verbal*, prefereix (15.1.1.3) una pronúncia de nou *ortogràfica*, sense la palatalització habitual en moltes varietats valencianes, de l'infix incoatiu *-isc-*. També prefereix el seguiment de les formes escrites amb *-s-*, i dins aquestes amb la *-a-* tònica en la primera conjugació (*-às, -asses, etc.*) en l'imperfet de subjuntiu (15.1.4.1 i 15.1.4.2), les primeres perquè «[e]l poble, per la semblança amb el castellà i l'hàbit d'oïr la TV3 ho admetria fàcilment», i les segones perquè «[h]i ha una extensa literatura així en el País Valencià». Valor s'oposa clarament a les propostes tant en l'apartat dels infinitius (15.1.9), tot limitant l'ús de *tindre* i *vindre* i defensant en canvi l'ús oral predominant de *tenir* i *venir* (més presents al sud valencià: la Foia de Castella, etc.), com en la conjugació del verb *ésser*, ja que per a la 2a persona del present d'indicatiu (15.2.4) defensa una «[e]tapa curta d'*eres*», argumentant que «[h]i ha una enorme literatura a les nostres escoles amb *ets*, i no passa res. També hi ha la TV3». Valor addueix tot seguit les mateixes raons per defensar (15.2.5) que «[c]al introduir aviat *vulga*», enfront de la pronúncia col·loquial (però no única) *vullga* [vúʎga]. En el capítol de la sintaxi verbal, Valor també es manté fidel a la tradició normativa escrita i reclama el manteniment de la concordança del participi (16.1.2), argüint en aquest cas que està «ben conservat al País Valencià», l'evitació de la substantivació de l'infinitiu (16.1.3.1) ja que «[n]o és tan usual», i la distinció temporal passat/futur en les perífrasis *al/en* + infinitiu (16.1.3.2) «com fa el País Valencià». Pel que fa a les perífrasis verbals d'obligació i probabilitat (16.2.1, 16.2.2), Valor defensa igualment els usos normatius consolidats en l'escrit, d'acord amb les *Propostes*, però insistint que alguns usos castellanitzants (*tindre que, deure de*) són recents i no generals.

Valor justifica la seua preferència sistemàtica per les formes més consolidades en la llengua escrita amb argumentacions diverses que val la pena destacar. Per suposat, hi ha una raó de fons, normalment no explicitada però evident, que és la fidelitat a la codificació acceptada de l'idioma i els seus principis, que no semblaria tampoc sensat d'alterar, almenys significativament, pel que fa a la norma oral, tot eixamplant la distància entre usos estàndard escrits i parlats. El pes concret que, ja a finals de la dècada de 1980, començava a tenir el coneixement de la norma escrita al País Valencià, és clarament percebut i destacat per Valor com a argument per a

33. Entenem que aquest ús exclusiu de *qui* propugnat per Valor es refereix a la construcció amb article (*el/la/els/les que/qui*), encara que no s'explicita ni en les *Propostes* ni en la seua remarca, ja que en les substantives sense article l'única forma possible ja és *qui* i l'observació resultaria baldera.

la defensa de determinades formes, per exemple de la flexió verbal, tant les de l'imperfet de subjuntiu en *-s-*, i en concret en *-às* en la primera conjugació (15.1.4.2: «Crec que cal conservar les tòniques *A, E, I* orals i escrites. Hi ha una extensa literatura així en el País Valencià»), com la de la 2a persona (*ets*) del present d'*ésser* (15.2.4: «Hi ha una enorme literatura a les nostres escoles amb *ets*, i no passa res»). Ara bé, fixem-nos com en aquesta darrera forma el mateix Valor ja destaca el pes que comença a adquirir paral·lelament el contacte mediàtic, a través de la recepció de TV3 al País Valencià, en l'acceptació de les formes més *convergens*. I el mateix passa amb l'imperfet de subjuntiu (15.1.4.1), on Valor insisteix igualment: «Preferisc sempre les formes amb *-s*. Vd. el meu *Curs Mitjà de Gramàtica* i la *Flexió verbal*. El poble, per la semblança amb el castellà i l'hàbit d'oïr la TV3 ho admetria fàcilment». A més, al principi de les seues anotacions, per si ho havíem oblidat, Valor ja reclama la «introducció prompta de les formes popularitzades per la TV3 i els texts escolars» (7.2), amb referència als demostratius *aquest, aqueix*. Ara bé, Valor no avala les opcions més pròximes a la norma escrita basant-se sols en criteris d'estandardització oral o escrita, sinó que intenta igualment legitimar aquesta norma a partir de la presència d'uns trets o altres en la llengua col·loquial del País Valencià, especialment dels parlars meridionals, i tant si aquests corresponen a la realitat contemporània com a estadis anteriors. Així, l'ús de *bastant* l'ha detectat a la Vall del Vinalopó mitjà (9.2). *Cadascú* i sobretot *cascú* són presents als parlars meridionals (11.1). Quant als pronoms febles (14.2), «les formes reforçades són generals del Xúquer (Sueca) a la frontera de D. Jaume (Biar-Busot)» i, si hi ha trets no admesos per la normativa, són «algun dialectalisme, com *el per et* (Alcoi, popular)». Insisteix en el paper de la futura televisió valenciana per reforçar alguns dels usos, en absolut generals al País Valencià, d'*en i hi*, tenint en compte que es mantenen (14.2.3, 14.2.4) respectivament «en el col·loquial meridional» o al Maestrat, en una de les poques referències als parlars del nord.³⁴ En canvi, davant la pronominalització com a *OI* del complement de verbs com *ajudar*, considera que «[c]al estudiar millor l'ús freqüent (en el valencià meridional, únic)» d'aquest fenomen en principi dubtós (14.2.10). També hem vist que defensa l'ús predominant de *tenir i venir*, que és habitual (15.1.9) a «zones àmplies del sud [...]». Per exemple, la Foia de Castalla». Finalment, el participi concordat és considerat un «tresor sintàctic tan ben conservat al País Valencià» que «[c]al defensar» (16.1.2). De la mateixa manera, com ja hem dit, Valor insisteix en la distinció semàntica (16.1.3.2) entre les construccions *al* i *en* + infinitiu «com fa el País Valencià».

En aquestes dues últimes opcions, comprovem que Valor no fonamenta el seu suport a la normativa més tradicional en l'acostament indiscriminat a les formes de Catalunya, sinó en molts casos enfront d'aquestes, i en particular del parlar contemporani de Barcelona. Hem vist més amunt com descarta qualsevol flexió dels quantitius (*prou, massa*, etc.), un tret que, diu Valor, «sols he sentit [...] al Principat». Igualment, remarca Valor, «[a] Barcelona, oralment usen sempre *al* + infinitiu i no fan aqueixa utilíssima distinció del valencià oral»; semblantment, el participi no concordat seria «un greu castellanisme estés des de Barcelona». És precisament ací on Valor invoca un dels mots-força posats en circulació per Sanchis Guarner, el «policentrisme convergent», que reivindicaria, de manera bastant ambigua certament, la participació de tots els parlars en la definició de la norma. Això no vol dir, en absolut, que puguem atribuir a Valor la més mínima vel·leïtat de distanciament gratuït respecte d'una norma unitària. Ací podríem aventurar l'existència d'un fil conductor, o d'un lligam intern, que dotés de sentit aquests diversos posicionaments lingüístics de Valor, per cert en perfecta coherència amb gran part de la seua obra no gramatical: la valoració dels fenòmens més tradicionals de l'idioma, que li perme-

34. En canvi, una altra de les poques referències als parlars centrals valencians és per destacar que «[c]al acabar amb l'ús pleonàstic (*N'hi ha una dona*), que des de València s'estén com una taca d'oli» (14.2.3).

ten alhora reivindicar trets que podríem anomenar ancestrals o *genuïns*, valencians (i sobretot meridionals), i que coincideixen també en bona manera —encara que no sempre, com hem vist— amb les formulacions més consagrades de la norma, en les quals a més podrien coincidir —*convergir*, si es vol— els diversos territoris de l'idioma. Remarquem en aquest sentit com les innovacions lingüístiques, tant les valencianes com les de Catalunya (no casualment provinents dels grans centres urbans), són recurrentment descartades, i reben comentaris bastant desfavorables. Com hem vist, la manca de concordança del participi és «[l]'altre ús (castellà)», que qualifica de nou com «un greu castellanisme estés des de Barcelona» (16.1.2). Una altra innovació, «l'ús pleonàstic (*N'hi ha una dona*) que des de València s'estén com una taca d'oli», és un fenomen amb el qual «[c]al acabar» (14.2.3). Solament un tret identificat per Valor —a tort o a dret— amb la ciutat de València és defensat com a preferible: la pronúncia —i la grafia— no palatalitzada de les formes incoatives en *-isc*, però en aquest cas hi pesa que es tracta d'una «forma etimològica i correcta» recomanada pel seu mestre Josep Giner, que considerava «dialectal» l'increment *-ixc* (15.1.3).

No podem acabar, però, sense subratllar algunes preferències valorianes, unes quantes ja esmentades, que s'aparten molt ocasionalment de la norma escrita més o menys consolidada, tant en la dècada de 1980 com en l'actualitat. Pel que fa a la pronúncia, Valor insisteix en «el reforçament de la pronúncia correcta», és a dir, labiodental, de la *v*, una variant que no ha passat de ser una recomanació benintencionada, en el conjunt de l'idioma i al País Valencià, per a la llengua oral dels mitjans de massa (8.1.2). Un posicionament original i sorprenent de Valor, en relació amb els numerals cardinals (8.1.3), és el suggeriment de promoure «l'ús de les formes etimològiques com fa Balears *dèsset, devuit, dènou*», i d'evitar «la forma híbrida *divuit*». També s'aparta de l'ús escrit més estricte quan admet l'ús posposat dels cardinals com a ordinals (8.2) o la preferència per les perífrasis dels cardinals amb els mots *vegada/volta* com a multiplicatius (8.4). Sembla acceptar una coexistència de construccions de relatiu possessiu o d'antecedent neutre, en la llengua parlada, amb construccions coordinades o subordinades menys dures (13.3, 13.4), tal com suggereixen les *Propostes*. Com hem dit, equipara l'ús de *on* i *a on* (13.7). Sembla acceptar els usos de *vos* en posició proclítica i enclítica (14.2.2, 14.2.3), i la pronúncia de coixins fonètics (*ens en anem*) en les combinacions de pronoms febles (14.2.6). No cal dir que defensa l'ús valencià en les combinacions de pronoms *OI + OD* (14.2.7), en aquest cas en consonància amb totes les gramàtiques, però sense ni tan sols esmentar les combinacions *OD + OI (hi)* clàssiques i d'altres territoris. Ja hem vist com demana almenys «estudiar millor» la normativitat d'alguns règims verbals com *ajudar + OI (li)*, de nou atenent a raons de tradició, puix que «ja es troba en els clàssics» i que «[s]embla que és un ús absolut com el del verb *pegar* (*Diccionari Fabra*)» (14.2.10). Finalment, defensa una distinció d'ús *al/en + infinitiu* que no té gaires precedents precisos en les gramàtiques normatives (16.1.3.2).

3.3.3 Algunes reflexions finals

En conclusió, podem dir que la postura d'Enric Valor en relació amb l'aplicació dels principis de la norma escrita a l'oral audiovisual és complexa i matisada. És cert que en una gran majoria de casos opta per les solucions més *canòniques*, que ja havien estat difoses a través de l'ensenyament incipient de l'idioma o dels nous mitjans com TV3, o que tenien l'aval d'una genuïnitat acreditada o reforçada sobretot per l'ús tradicional al sud valencià (no sempre coincident amb el del mateix centre del País Valencià, o el de Catalunya o Barcelona). Però, en altres ocasions, l'originalitat de Valor consisteix a acceptar o fins i tot proposar revisions puntuals (tant per a l'oral, únic objecte de les *Propostes*, com per a l'escrit) en una línia sempre de reforçament dels trets

diferencials de l'idioma (enfront del castellà) i de visió irrenunciablament de conjunt. En aquest sentit, pot sobtar que Valor no faça absolutament cap esment de les polèmiques lingüístiques ni de les divergències normatives que havien assolat el País Valencià des de la dècada anterior i que als anys 1980 hi tenien encara impacte, encara que més esmorteït. Tampoc no és perceptible cap aproximació, ni implícita ni explícita, i ni tan sols cap referència, a models normatius aliens a la tradició unitària de la llengua, i no cal dir als sectors culturals corresponents.³⁵ Enric Valor, des d'una evident preocupació però també d'unes sòlides conviccions, es manifesta relativament distanciat, o almenys no implicat directament, en els enfrontaments identitaris i lingüístics, i menys encara en la seua resolució.³⁶ En canvi, hem vist com Valor destaca el paper crucial que ja començaven a tenir en l'acceptació i consolidació de nombroses formes normatives, de vegades allunyades dels parlars col·loquials, tant l'ensenyament generalitzat de la llengua (7.2, 15.2.4) com l'arribada de TV3 (únic canal existent llavors en català) al País Valencià (7.2, 15.1.4, 1, 15.2.4).³⁷ Per a Valor, semblen ser aquests factors, l'ensenyament i els mitjans audiovisuals (incloent-hi la futura radiotelevisió valenciana: «14.2.4. [...] Cal aprofitar la TVV per a estendre l'ús general de *hi*»), els que garantiran una implantació de les formes normatives —més que no a la inversa, al seu parer—, i en definitiva la consolidació del paper social de l'idioma.³⁸ Si haguéssim d'enquadrar la postura de Valor —sempre a partir del document que ací presentem— en els esquemes més homologats de la planificació lingüística i l'estandardització, potser seria preferible no recórrer a denominacions borroses com *fabrista* o *purista* que ocasionalment se li han aplicat. Seria més comprensible reconèixer nítidament en Valor un defensor d'una codificació decididament *composicional* i ja establerta en les línies bàsiques per la tasca històrica de l'Institut d'Estudis Catalans, però que podia i necessitava ser complementada *autònomament*, amb tota lleialtat, per especialistes de tot el domini, i en particular els valencians. Tal com s'havia estat fent, pels condicionaments polítics coneguts, fins al final de la transició democràtica, per part de molts especialistes del País Valencià i d'arreu (Polanco 1984). La possibilitat d'una institucionalització d'aquestes aportacions des del País Valencià (i menys encara d'una oficialització política, com la concretada posteriorment amb l'AVL) evidentment no es plantejava a la dècada de 1980. En canvi, sí que s'havien iniciat uns processos d'*implementació* (difusió de la norma, fonamentalment a través de l'ensenyament i els mitjans audiovisuals) i d'*elaboració* (en

35. Les comptadíssimes propostes normatives alternatives de Valor (com algunes de les exposades ací: revisió d'algun règim verbal, especialització de certes construccions sintàctiques com *al/en* + infinitiu, etc.), com hem vist deriven de reflexions sobre l'estructura interna i general de l'idioma, i no de reflexions sociològiques o compromisos polítics. Tampoc l'aparent proposta, comentada per Casanova (2012), de revisió de la conjugació per ampliar l'abast de les velaritzacions sembla haver estat determinada més que per raons de coherència interna.

36. Crec que algunes frases evidencien prou bé aquesta escassa implicació personal de Valor amb aquests fenòmens. Respecte de l'eclosió social del *blaverisme* als anys setanta confessa a Rosa Serrano (1995: 126-130): «A mi em va sorprendre molt. És un moviment bastant modern» (128). Quan se li pregunta com veïa la dura polèmica entre Sanchis Guarnier i el director de *Las Provincias*, José Ombuena (la qual marcà un tombant en la direcció del diari, i consegüentment en l'impacte del *blaverisme* en la transició), Valor afirma simplement: «Jo no en feia ni cas. Estava segur de la solidesa de Sanchis» (130). La seua interpretació de les polèmiques lingüístiques és fonamentalment o exclusivament política: «És la nova ofensiva de la dreta per acabar amb la llengua» (128).

37. La manca d'espai ens impedeix relacionar aquesta perspectiva amb interessants estudis empírics sobre l'abast de la implantació real en les noves generacions escolaritzades de les formes normatives, que es demostra irregular i amb nombroses disfuncions (vegeu entre altres Baldaquí 2006, Segura 2003).

38. Valor es posiciona explícitament més tard, als anys 1990 (Serrano 1995: 138-141), en contra de les pressions per a una dialectalització forçada de la llengua als mitjans audiovisuals valencians: «Les errades més greus s'han donat a conseqüència de disposicions sintàctiques arbitràries. Amb la monomania d'apartar-nos dels nostres germans catalans i baleàrics [...] han prohibit moltes paraules valencianíssimes que sols es desconeixen en el lèxic empobrit del català central i especialment de la capital» (138-139). Així i tot, fa una valoració positiva dels usos mediàtics valencians: «Quant a la televisió en general, sobretot en els noticiaris, ha tingut un bon nivell» (138). I, com ja veiem en les *Anotacions*, insisteix de nou en el paper essencial de la comunicació i l'escola per al futur de l'idioma (141): «si el poble valencià [...] n'incrementa l'ús com a llengua de comunicació, la pervivència del valencià quedarà assegurada. [...] El paper de l'escola és fonamental».

diversos àmbits: administratiu, de mitjans de comunicació, científic, etc.) que definien una incipient estandardització social. Valor, amb l'agudesa lingüística i social que hom li ha reconegut, es mostra sobretot atentíssim a tots aquests processos i els considera, de fet els fa servir, com l'única pedra de toc, com l'autèntica *prova d'ús* sociolingüística (Bibiloni et al. 1986 [1992]), per a avaluar la idoneïtat de les propostes normatives vehiculades. És l'actitud que adopta en les *Anotacions* que hem presentat, i que es confirma en les obres i posicionaments posteriors que encara donarà a conèixer. Cal dir que el context en què això es produïa, als anys 1980, era de clar optimisme davant les fites assolides, les perspectives que s'albiraven i la relativa dilució de les polèmiques de períodes anteriors. En qualsevol cas, l'únic escenari que Valor sembla tenir en compte és aquell en què la confrontació identitària i ideològica al voltant de la llengua no siga determinant, en què la definició de l'idioma haja estat assumida socialment, i en el qual les opcions lingüístiques puguen ser proposades, difoses i estandarditzades (ço és, rebre unes o altres assignacions estilístiques o socials, també territorials) sense excessives distorsions, i amb les quals almenys no es vulga impugnar radicalment i contínuament la definició del marc i la supervivència de l'idioma.³⁹ Un escenari que encara no s'ha assolit, però al qual és lícit encara continuar aspirant.

Referències bibliogràfiques

- ARAGONÉS SALVAT, Albert (1995): *La llengua del Baix Ebre i del Montsià. Un model de llengua estàndard oral*, Tortosa, Consorci per a la Normalització Lingüística.
- AVL (2010) = ACADÈMIA VALENCIANA DE LA LLENGUA (ed.) (2010): *Enric Valor. El valor de les paraules*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- BALDAQUÍ, Josep M. (2006): *El model de llengua i la seguretat lingüística dels jòvens valencians*, València, IIFV.
- BIBILONI, Gabriel (1997): *Llengua estàndard i variació lingüística*, València, Eliseu Climent.
- BIBILONI, Gabriel; J. R. BORRÀS; J. A. CASTELLANOS; L. B. POLANCO (1986 [1992]): «El procés d'estandardització del català», dins *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana, IV. Àrea 3. Lingüística Social* (1992), pp. 525–534.
- BONET, Sebastià (2000): *Les gramàtiques normatives valencianes i balears del segle xx*, València, Universitat de València.
- CABRÉ, M. T., i altres (eds.) (1984): *Actes de les primeres jornades d'estudi de la llengua normativa*, Barcelona, PAM.

39. Modestament, m'agradaria recordar que no l'única, però sí la primera condició que vam proposar fa més de 30 anys (Polanco 1984: 138-140) per fer viable una difusió de la norma i un procés d'estandardització, i també, si calgués, qualsevol revisió normativa, era «[i]mprescindiblement, l'aclariment públic i definitiu de la unitat de la llengua catalana [...]». Sense aquesta premissa, entesa com a realitat sociològica majoritàriament acceptada, és clar, resulta impossible [...] cap necessitat o adhesió a [...] una norma lingüística unitària per al català. [...] Els malabarismes terminològics i les readaptacions lingüístiques cara a l'ensenyament —tan benintencionats com es vulga— només oculten, de moment, una qüestió de fons que dubtem que exclusivament així puga ser resolta». Seria convenient tenir en compte el paper distorsionador que la manca de resolució d'aquests contenciosos, mantinguts oberts per raons decididament polítiques o ideològiques, pot haver tingut en una suposada, i encara no gaire demostrada, resistència a la norma, més enllà de les qualitats estructurals inherents d'aquesta norma. I sobretot fariem bé de no obliterar sistemàticament factors essencials en qualsevol procés d'adquisició lingüística (de llengües o de varietats, estàndard o no) com són els graus i tipus d'exposició a aquestes varietats (ínfims o nuls en amplis sectors de la població i especialment la joventut urbana), la pressió social per a l'aprenentatge o l'ús, i altres variables socials i processos sociolingüístics sovint oblidats en moltes de les apreciacions sobre la implantació de la norma al País Valencià. No em puc estar de dir que una gran part d'aquests reptes, amb els matisos que calga, són comuns a tota la comunitat lingüística.

- CABRÉ, M. T., i altres (eds.) (1987): *Actes de les segones jornades d'estudi de la llengua normativa*, Barcelona, PAM.
- CASANOVA, Emili (2002): «Enric Valor, lexicògraf, salvador del lèxic i etimòleg», dins E. CASANOVA, i altres (eds.) (2002), pp. 189–224.
- CASANOVA, Emili (2012): «L'estàndard valencià segons dos documents inèdits d'Enric Valor», dins E. CASANOVA; L. R. VALERO (eds.) (2012), pp. 55–79.
- CASANOVA, Emili; R. MORA; J. SANCHIS (eds.) (2002): *Enric Valor, un home de poble*, València, Denes.
- CASANOVA, Emili; Lluís R. VALERO (eds.) (2012): *Enric Valor: lingüista, novel·liste i rondaller*, València, Denes.
- CLIMENT, Josep Daniel (2002): «Enric Valor i la llengua literària», dins E. CASANOVA, i altres (eds.) (2002), pp. 51–62.
- CLIMENT, Josep Daniel (2011): *Enric Valor. Estudi i compromís per la llengua*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- COLOMINA, Jordi (1995): *Els valencians i la llengua normativa*, Alacant, Generalitat Valenciana.
- COLOMINA, Jordi (2010): «Enric Valor i el lèxic normatiu», dins AVL (2010), pp. 152–167.
- CONCA, Maria (2012): «La contribució d'Enric Valor a l'estàndard català», dins G. LLUCH; J. M. BALDAQUÍ (eds.) (2012), pp. 21–44.
- FERRANDO, Antoni (ed.) (1990): *La llengua als mitjans de comunicació. Actes de les Jornades sobre la Llengua Oral als Mitjans de Comunicació Valencians, organitzades per l'Institut de Filologia Valenciana (València 1987)*, València, Universitat de València.
- GIFREU, Josep (2014): *El català a l'espai de comunicació*, València, PUV.
- GREGORY, Michael (1968): «Aspects of Varieties Differentiation», *Journal of Linguistics*, núm. 3, pp. 177–198.
- GREGORY, Michael; Suzanne CARROLL (1978): *Language and Situation*, Londres, Routledge / Kegan Paul.
- HALLIDAY, M. A. K. (1978): *Language as Social Semiotic*, Londres, Arnold.
- HAUGEN, Einar (1966): «Linguistics and Language Planning», dins W. BRIGHT (ed.), *Sociolinguistics*, La Haia, Mouton, pp. 50–71.
- HAUGEN, Einar (1983): «The Implementation of Corpus Planning», dins J. COBARRUBIAS; J. FISHMAN (eds.), *Progress in Language Planning. International Perspectives*, Berlín, Mouton, pp. 269–289.
- LAMUELA, Xavier (1982): «La llengua catalana entre la codificació i l'estandardització», *Els Marges*, núm. 25, pp. 11–22.
- LAMUELA, Xavier (1984): «Fixació i funcionament de la gramàtica normativa i el procés d'estandardització de la llengua catalana», dins M. T. CABRÉ, i altres (eds.) (1984), pp. 65–90.
- LAMUELA, Xavier (1994): *Estandardització i establiment de llengües*, Barcelona, Edicions 62.
- LLUCH, Gemma; Josep M. BALDAQUÍ (eds.) (2011): *Nova reflexió sobre l'obra d'Enric Valor*, Alacant, IIFV.
- LÓPEZ DEL CASTILLO, Lluís (1976): *Llengua standard i nivells del llenguatge*, Barcelona, Laia.

- MARÍ, Isidor (1986 [1992]): «Estat d'elaboració dels registres», dins *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana, IV. Àrea 3. Lingüística Social* (1992), pp. 199–215.
- MARÍ, Isidor (1987): «Varietats i registres en la llengua dels mitjans de comunicació», dins M. T. Cabré, i altres (eds.) (1987), pp. 9–30.
- MARÍ, Isidor (1992): *Un horitzó per a la llengua*, Barcelona, Empúries.
- MARTÍ I CASTELL, Joan (ed.) (2002): *De la preceptiva de la llengua catalana. Reflexions i notes 2000–2002*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- MARTÍ I CASTELL, Joan; Josep M. MESTRES (eds.) (2002): *Les llengües i les cultures en el procés de globalització de la societat de la informació*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- MARTÍ I CASTELL, Joan; Josep M. MESTRES (eds.) (2003): *Loralitat i els mitjans de comunicació*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- MARTÍ I CASTELL, Joan; Josep M. MESTRES (eds.) (2004): *Quin[s] model[s] de llengua escrita per als mitjans de comunicació?*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- MARTÍ I CASTELL, Joan, i altres (eds.) (1989): *Actes de les terceres jornades d'estudi de la llengua normativa*, Barcelona, PAM.
- MAS, Josep Àngel (2008): *El morfema ideològic. Una anàlisi crítica dels models de llengua valencians*, Benicarló, Onada.
- MONFERRER, Joan R. (1999): «Enric Valor, referit especialment al País Valencià», dins V. SALVADOR; H. VAN LAWICK (eds.) (1999), pp. 53–71.
- MONTOYA ABAT, Brauli (2002): «El model de llengua oral d'Enric Valor en la gramàtica normativa valenciana», dins E. CASANOVA, i altres (eds.) (2002), pp. 175–188.
- MONTOYA ABAT, Brauli (2010) «El valencià d'Enric Valor: una llengua oral viva i culta per al segle XXI», dins AVL (2010), pp. 128–140.
- NORMAN, Jerry (1988): *Chinese*, Cambridge, Cambridge UP.
- PÉREZ MORAGON, Francesc (2012): «Entorn de l'obra gramatical d'Enric Valor», dins G. LLUCH; J. M. BALDAQUÍ (eds.) (2012), pp. 45–53.
- PÉREZ SALDANYA, Manuel (2010): «*La flexió verbal: un bestseller valencià*», dins AVL (2010), pp. 128–140.
- PERICAY, Xavier; Ferran TOUTAIN (1986): *Verinosa llengua*, Barcelona, Empúries.
- POLANCO ROIG, Lluís B. (1984): «La normativa al País Valencià. Problemàtica i perspectives», dins M. T. Cabré, i altres (eds.) (1984), pp. 107–146.
- POLANCO ROIG, Lluís B. (1987a [1990a]): «Reflexions sobre el model lingüístic dels mitjans de comunicació valencians», dins A. FERRANDO (ed.) (1990), pp. 25–50.
- POLANCO ROIG, Lluís B. (1987b [1990b]): «Elements per a una proposta morfosintàctica», dins A. FERRANDO (ed.) (1990), pp. 65–100.
- PRADILLA, Miquel Àngel (2004): *El laberint valencià. Apunts per a una sociolingüística del conflicte*, Benicarló, Onada.
- RTVV (s. d.): *Normes d'estil de Canal Nou Ràdio i model(s) lingüístic(s) de la RTVV*, mecanografiat, [s. l.], [s. e.].
- SALVADOR, Vicent; Heike VAN LAWICK (eds.) (1999): *Valoriana. Estudis sobre l'obra d'Enric Valor*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I.

- SARAGOSSÀ, Abelard (2002): «Introducció a l'aportació gramatical d'Enric Valor», dins E. Casanova, i altres (eds.) (2002), pp. 147–174.
- SARAGOSSÀ, Abelard (2010): «Enric Valor des de la lingüística i des de la normativa», dins AVL (2010), pp. 114–127.
- SECCIÓ FILOLÒGICA (1986 [1990]): «La llengua en els mitjans de comunicació de massa i especialment en la televisió», dins *Documents de la Secció filològica I*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, pp. 137–140.
- SECCIÓ FILOLÒGICA (1990a [1996a]): «La llengua i els mitjans de comunicació de massa», dins *Documents de la Secció filològica II*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, pp. 31–36.
- SECCIÓ FILOLÒGICA (1990b [1990, 1996b]): «Proposta per a un estàndard oral de la llengua catalana (I. Fonètica)», dins *Documents de la Secció filològica II*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, pp. 101–118.
- SECCIÓ FILOLÒGICA (1992 [1996c]): «Proposta per a un estàndard oral de la llengua catalana (II. Morfologia)», dins *Documents de la Secció filològica III*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, pp. 99–145.
- SEGARRA, Mila (1999): «Enric Valor i la llengua normativa», dins V. SALVADOR; H. VAN LAWICK (eds.) (1999), pp. 27–52.
- SEGURA, Carles (2003): *Variació dialectal i estandardització al Baix Vinalopó*, Alacant, IIFV.
- SERRANO, Rosa (1995): *Enric Valor. Converses amb un senyor escriptor*, València, Tàndem.
- TELEVISIÓ DE CATALUNYA (1995): *El català a TV3. Llibre d'estil*, Barcelona, Edicions 62.
- TUBAU, Ivan (1990a): *Paraula viva contra llengua normativa*, Barcelona, Laertes.
- TUBAU, Ivan (1990b): *El català que ara es parla*, Barcelona, Empúries.
- VALLVERDÚ, Francesc (1986): *Elocució i ortologia catalanes*, Barcelona, Jonc.
- VALLVERDÚ, Francesc (1987): «El model de llengua als mitjans de comunicació», dins M. T. CABRÉ, i altres (eds.) (1987), pp. 89–111.
- VALLVERDÚ, Francesc (2000): *El català estàndard i els mitjans audiovisuals*, Barcelona, Edicions 62.

La sintaxi dels adjectius i els diccionaris

JOAQUIM RAFEL I FONTANALS

Institut d'Estudis Catalans

És un fet conegut que els diccionaris convencionals són en general molt pobres pel que fa a la informació gramatical relativa a les unitats lèxiques que tracten. Aquesta informació se sol reduir a la inherent a la categoria lèxica assignada a cada unitat i, en el millor dels casos, a la que aporten indirectament els exemples d'ús que incorpora el diccionari com a complement de la definició. La informació que es dedueix dels exemples, però, sol ser molt fragmentària, perquè en general aquests només il·lustren algunes de les estructures possibles, i, segons el diccionari de què es tracta, l'exemplificació pot ser molt deficient, escassa o fins i tot nul·la. Aquestes qüestions han estat tractades per diversos estudiosos des de diferents punts de vista i no ens hi estendrem ara.¹

Tot amb tot, el moviment de renovació lexicogràfica sorgit en els darrers anys com a conseqüència dels estudis sobre teoria lexicogràfica, d'una banda, i els avenços en els estudis gramaticals, d'altra, han afavorit que alguns diccionaris hagin fet intents d'incorporar en la descripció de les unitats lèxiques informació de caràcter gramatical d'una manera més o menys sistemàtica i precisa. En són exemples típics alguns diccionaris anglesos concebuts per a aprendents de la llengua apareguts al llarg del darrer terç del segle xx. També podem trobar una certa preocupació per la informació gramatical en els diccionaris castellans DEA i DUE amb resultats desiguals. D'altra banda, podem esmentar algun diccionari institucional, com el TLF per al francès i el DDLC per al català, que inclouen informació sintàctica més regularment exhaustiva i sistemàtica amb diferents graus de formalització. Un cas a part són els diccionaris específics de règim o de valències o els diccionaris teòrics com el DEC, que tenen l'objectiu de ser més o menys exhaustius en aquest aspecte.

En aquest treball ens centrarem en la informació sintàctica relativa als adjectius que podrien incloure o haurien d'incloure els diccionaris i que, en el millor dels casos, ho fan de manera molt fragmentària i poc sistemàtica. Partim de la idea que l'explicitació de les diferents

1. Vegeu, per exemple, Bosque (2006), que tracta de la informació sintàctica en els diccionaris. Pel que fa a la funció dels exemples en els diccionaris catalans, vegeu Alsina (1999) i Bargalló (2007).

estructures sintàctiques en què s'insereix una unitat lèxica és fonamental per a la descripció lexicogràfica completa i adequada d'aquesta unitat; per això cal un coneixement de quines són aquestes estructures i, quan és el cas, dels processos que les relacionen. Si ens centrem en els adjectius, aquest punt de vista ha estat ja formulat per més d'un estudiós.² D'altra banda, hem de tenir present que la sintaxi dels adjectius tradicionalment no ha estat tan estudiada com la d'altres categories lèxiques;³ tot i això, darrerament han estat duts a terme estudis específics sobretot a propòsit de la complementació de l'adjectiu, però també sobre aspectes més complexos d'aquesta classe de mots: vegeu, entre altres, Bennis (2000) sobre l'estructura argumental de l'adjectiu, Bosque (1983) sobre la complementació de l'adjectiu, Comesaña (1989) també sobre la complementació de l'adjectiu, Bosque (1999) sobre el sintagma adjectiu i la seva estructura interna, Santiago & Fernández (1997) sobre el règim preposicional i altres aspectes, Guasti (1991) sobre l'estructura interna del sintagma adjectival en italià i Garriga & Bargalló (2000) sobre el tractament del règim de l'adjectiu en els diccionaris.⁴ Cal fer esment especial dels estudis exhaustius de Picabia (1978) per al francès i de Malaca Casteleiro (1981) per al portuguès, que han dut a terme una classificació dels adjectius a partir de certes propietats sintàctiques dins el marc teòric *lèxique-grammaire*.⁵ Pel que fa al català, tenim el treball de Picallo (2002) i, en part, el de Bel (2002); també a Bonet & Solà (1986) trobem una relació de les possibles estructures dels complements de l'adjectiu. És cert, però, que en les gramàtiques clàssiques no s'ha posat l'atenció deguda a aquestes qüestions, potser perquè això no ha estat un objectiu prioritari d'aquestes obres.⁶

2. Vegem, per exemple, el que diu Gaston Gross des del plantejament teòric *lèxique-grammaire*: «Le traitement proposé part de l'idée qu'un adjectif prédicatif, comme tout prédicat, est d'abord caractérisé, de façon définitionnelle, par son schéma d'arguments. Comme nous l'avons dit plus haut, l'unité de description est constituée par l'emploi, c'est-à-dire, une signification incarnée par un schéma d'arguments spécifique.» (Gross 2005: 6).

3. «Frente a la notable atención que los gramáticos han prestado al estudio de la configuración sintáctica y semántica del sintagma verbal y, en menor medida del sintagma nominal, contrasta el escaso interés suscitado por el sintagma adjetivo.» (Santiago & Fernández 1997: 160).

4. Garriga & Bargalló (2000) analitzen el tractament que donen sis diccionaris de l'espanyol a quinze adjectius (que, combinats amb els diferents règims que poden tenir alguns, originen 21 casos, és a dir, 21 estructures diferents). El treball consisteix a comprovar si aquests diccionaris donen informació sobre la preposició del complement regit i si n'inclouen algun exemple. El resultat del sondeig és que, d'aquests diccionaris, només quatre inclouen informació explícita sobre la preposició del complement regit, i encara no tots quatre ho fan en tots els adjectius analitzats; pel que fa a la presència d'exemples, només n'hi ha tres que exemplifiquen quasi totes les estructures analitzades, un altre ho fa molt irregularment i el darrer només n'exemplifica dues de les quinze analitzades. Els autors del treball, però, no detallen si els exemples il·lustren les diverses estructures possibles dels complements dels adjectius estudiats.

5. Picabia estudia 4.000 adjectius del francès, que descriu a partir de 86 propietats sintàctiques i els agrupa en 16 classes de construccions. Malaca Casteleiro tracta 2.000 adjectius del portuguès en relació amb 150 propietats sintàctiques i els agrupa en 11 classes de construccions.

6. A la gramàtica de 1918, Fabra no dedica cap apartat a parlar de la complementació de l'adjectiu, però, al capítol dedicat a la preposició, fa referència a l'omissió de la preposició *de* «quan una preposició introduïda per la conjunció *que* fa de complement d'un verb, d'un adjectiu o d'un substantiu, els quals, en el cas d'ésser llur complement un substantiu, un pronom o un infinitiu, el volen precedit de la preposició *de*» (Fabra 1918: 128); aquí trobem els exemples *Estic molt content del resultat / Estic molt content que hagi vingut, Estaven segurs d'ell / Estaven segurs que ho fariem*. Així es diu indirectament en un lloc inesperat que un adjectiu pot dur un complement, que aquest complement pot ser un sintagma preposicional i que també pot ser una preposició subordinada introduïda per *que*. Anys més tard, a l'inici de la seva gramàtica pòstuma, Fabra fa un esment breu, però prou explícit en aquest cas, a la complementació de l'adjectiu, que, segons precisa, en alguns casos és obligatòria: «Els adjectius admeten —alguns exigeixen— l'adjunció d'un complement, que està generalment constituït per un nom o grup nominal precedit d'un mot d'enllaç (anomenat *preposició*). Ex.: *brut de carbó, ple d'aigua, sord als precs, necessari a la vida, injust envers el seu germà*. Alguns adjectius poden tenir un sentit tot altre segons que vagin o no seguits d'un complement: Cp. *És un home digne i És un home digne d'elogis, de blasme. És un home bo i Un remei bo contra la tos o un ganivet bo per a llençar*.» (Fabra 1956: 20). El DGLC, del mateix autor, no donà compte, però, de la complementació dels adjectius *brut i injust*, que s'esmenten a la gramàtica amb complement.

Badia, d'altra banda, dedica en les seves gramàtiques un apartat a la modificació de l'adjectiu («Modificació i gradació de l'adjectiu») (1962: 152–154 i 1994: 439–441) però en aquest apartat només fa referència a la modificació adverbial i a les formes i construccions comparatives i superlatives, sense fer esment de possibles complements. En canvi, en l'apartat corresponent al substantiu (1962: 142 i 1994: 425–426), especifica que aquesta categoria pot fer la funció de complement d'un adjectiu i en posa diversos exemples: *terreny dolent per al blat, entès en biologia, suau al tacte, procedent de València (1962); ell és la persona idònia per al treball d'arxiu, sensible als elogis, versat en*

Són diversos els aspectes de la sintaxi dels adjectius de què un diccionari hauria de donar compte explícitament o implícita si vol dur a terme una descripció completa de les unitats pertanyents a aquesta categoria lèxica. En destacarem alguns dels més rellevants:

1. Una qüestió elemental és il·lustrar la funció de l'adjectiu. Com és sabut, l'adjectiu, segons la seva naturalesa, pot exercir diverses funcions:⁷ a) Modificador directe del nom (*Va comprar un llibre car, Tenia un amic íntim*). b) Predicat primari principal d'una oració copulativa, amb verb pròpiament copulatiu o quasicopulatiu⁸ (*Aquest llibre és car, El nen estava tranquil, L'àvia semblava cansada, En Manel es va quedar preocupat*). c) Predicat secundari obligatori (predicatiu obligatori) d'una oració predicativa:⁹ predicatiu del subjecte (*La Maria se sentia dèbil, Aquell noi va caure malalt*), predicatiu de l'objecte (*La notícia va deixar la noia preocupada, Vam trobar la sopa salada*). d) Predicat secundari opcional (predicatiu opcional) d'una oració predicativa: predicatiu del subjecte (*El nen dormia tranquil, Vam arribar a casa molt cansats*), predicatiu de l'objecte (*Han collit la fruita massa madura, Li han tallat els cabells curts*).

2. En el sintagma adjectival, l'adjectiu pot ser modificat per certs elements especificadors (*molt content, clarament favorable*) i pot anar seguit d'altres elements que podem considerar que el complementen (complements de l'adjectiu). Si no duen complement, es tracta d'adjectius intransitius¹⁰ (*Aquell llibre era molt antic*) o usats intransitivament (*És un empleat fidel*) i, si duen complement, es tracta d'adjectius transitius (*Aquell noi era molt propens a l'entusiasme*) o usats transitivament (*Era un home fidel a les seves conviccions*).¹¹ Entre els adjectius que típicament es construeixen sense complement, podem esmentar els següents: *agosarat, amarg, antic, banal, càlid, cridaner, futur, intel·ligent, lax, líquid, matiner, modern, modest, nítid, poruc, remot, singular, sumptuós, tímid, tranquil, urbà, vast, vell, vulgar*. D'altra banda, hi ha adjectius que exigeixen obligatòriament un complement,¹² com són, per exemple, *addicte, adepte, advers, al·lèrgic, atemptatori, atribuïble, àvid, constitutiu, contrari, culpable, desitjós, diferent, immune, indicatiu, inherent, mereixedor, partidari, privatiu, propens, provinent*. Finalment, un bon nombre d'adjectius poden tenir usos transitius i usos intransitius, en general relacionats amb accepcions diferents del diccionari, és a dir, en rigor corresponents a unitats lèxiques diferents. Compareu, per exemple *intel·ligent*, que no admet complements, amb *partidari*, que exigeix un complement amb *de*, o amb *digne*, que té uns usos intransitius (*El seu pare és una persona molt digna*), amb subjecte

història moderna, provinent del món rural, educat amb amplitud de mires (1994). A (1962) afegeix que en comptes d'un nom podem trobar un infinitiu, i aporta els exemples següents: *adequat per a sobresortir, content de sacrificar-se, inclinat a parlar*.

7. Només els adjectius anomenats qualificatius poden exercir les dues funcions (modificadora i predicativa). En canvi, els relacionals i els classificadors no poden fer de predicats. En aquests adjectius la sintaxi és molt més simple, i, en conseqüència, també el possible tractament lexicogràfic; per això no seran objecte d'atenció en aquest article.

8. En el cas de les construccions amb verb copulatiu, convé que el diccionari especifiqui per a cada accepció si es construeix amb ésser o amb *estar*.

9. En aquestes construccions el predicatiu es considera obligatori perquè, en la seva absència, la frase pot ser agramatical, o tenir un sentit incomplet o un sentit diferent (compareu *La notícia va deixar la noia preocupada* amb *La notícia va deixar la noia, Vam trobar la sopa salada* amb *Vam trobar la sopa, Aquell noi va caure malalt* amb *Aquell noi va caure*). És a dir, el verb exigeix la presència del predicatiu per a realitzar plenament el significat amb què és usat: *deixar preocupat, trobar salat, caure malalt*, etc. Això ha permès parlar de *predicats complexos* en aquests casos (Demonte & Masullo, 1999: 2499). Notem que l'expressió *caure malalt* figura al DGLC com un exemple (s. v. *malalt*) i també dins l'article *caure*, al costat de *caure adormit*, sense que hi hagi una especificació del sentit de *caure* en aquestes expressions; al DIEC, en canvi, apareix *caure* amb una locució (s. v. *malalt*), amb la seva pròpia definició: «posar-se malalt».

10. Usem aquí el concepte de transitivitat amb el mateix valor que ja s'ha aplicat a categories diferents del verb (preposicions, adverbis) per part de diversos lingüistes. Per a l'ús aplicat als adjectius, vegeu Picabia (1978: *passim*) i Comesaña (1991: 36-37).

11. En parlar de complements ens referim als complements en sentit estricte, és a dir, als complements regits, que cal distingir dels adjunts: *Fou un home fidel [a les seves conviccions]_{compl} [durant tota la seva vida]_{adj}*. Tot i això, hi ha casos en què no és fàcil distingir aquest dos conceptes (Vegeu Bosque 1983: 2 i 1999: 237).

12. Alguns d'aquests adjectius, semblantment a allò que ocorre amb alguns verbs transitius, poden ser usats sense complement. En aquest cas, el complement o bé se sobreentén o es recupera per relació anafòrica, o bé no és necessari en una situació comunicativa determinada.

humà i amb el sentit 'que mereix estima i respecte', o amb subjecte no humà i amb el sentit 'de prestigi social' (*Tenia una professió molt digna*), i uns usos transitius (*La seva actitud és digna de lloança*), amb el sentit 'mereixedor'.

3. El complement típic de l'adjectiu és un sintagma preposicional. L'estructura més habitual d'aquest sintagma és [prep N] (o [prep Pron]) (*El director és conscient de la seva responsabilitat / d'això*) o [prep Inf] (*En Joan estava content d'haver acabat aquella feina*), essent coreferents el subjecte de l'infinitiu i el subjecte de l'adjectiu, excepte en el cas d'una construcció peculiar (*Aquell fragment no era senzill d'interpretar*), de la qual ens ocupem més endavant. En un cert nombre de casos, el complement de la preposició pot ser una subordinada interrogativa¹³ (*Tots estaven pendents de si plouria o no / de com es resoluria aquella qüestió / de quan arribaria l'homenatjada / d'on anirien a dinar / de qui faria el discurs*) o una oració de relatiu sense antecedent (*Sempre és molt fidel a qui l'afavoreix*). Finalment, el complement de l'adjectiu pot ser una subordinada declarativa introduïda per *que* (*Ell és responsable que tot surti bé*); aquest darrer cas es pot considerar una modalitat de sintagma preposicional, en què s'ha elidit la preposició (Picabia 1978: 42) (comp. *Ell és responsable de l'organització de l'acte / d'organitzar l'acte / (de) que tot surti bé*).

4. L'adjectiu pot seleccionar preposicions diverses. Les més freqüents són *de* i *a*: *àvid de, capaç de, conscient de, content de, independent de, orgullós de, ple de, queixós de, responsable de, temorós de; addictè a, advers a, anterior a, aplicable a, contrari a, fidel a, hostil a, immune a, inherent a, propens a, refractari a, sensible a*. Altres preposicions menys freqüents són *amb*: (*amable amb, coherent amb, content amb, dur amb, relacionat amb*), *contra* (*eficaç contra, furiós contra, queixós contra, útil contra, preventiu contra*), *des de* (*accessible des de, prolongable des de, visible des de*), *en* (*expert en, hàbil en, fort en, divisible en, interessat en, soluble en*), *entre* (*indecís entre, comprès entre, intermedi entre, mitjancer entre*), *envers* (*dur envers, cruel envers, generós envers*), *per* (*adelerat per, bescanviable per, divisible per, boig per, impacient per, interessat per*), *per a*¹⁴ (*adequat per a, apropiat per a, eficaç per a, necessari per a, nociu per a, útil per a*), *sobre* (*indecís sobre, victoriós sobre*). L'elecció d'una o altra preposició és condicionada per la semàntica de l'adjectiu. D'altra banda, un adjectiu pot seleccionar més d'una preposició; en aquest cas, les diferents preposicions poden correspondre a diferents sentits de l'adjectiu, cosa que implica diferents accepcions en el diccionari (*divisible per, divisible en*), o bé pot haver-hi una equivalència més o menys total de sentit (*dur amb / envers, content amb / de, queixós amb / de / contra, interessat per / en / a*).

5. Quan el complement de l'adjectiu té l'estructura [prep Inf.] hi ha en general, com hem dit més amunt, coreferència entre el subjecte de l'adjectiu i el de l'infinitiu (*En Joan estava content de treballar, El jutge estava interessat a investigar els darrers esdeveniments*). Hi ha, però, una sèrie d'adjectius que admeten un complement [de Inf] amb unes característiques particulars. En una frase com *Aquell fragment no era senzill d'interpretar*, a diferència dels exemples que acabem d'esmentar, no hi ha coreferència entre el subjecte de l'adjectiu i el subjecte de l'infinitiu: el sintagma *aquell fragment*, que és subjecte de l'adjectiu, és el pacient de l'infinitiu *interpretar*, sense ser-ne el complement directe en aquesta construcció.¹⁵ Compareu *En Joan està desitjós de*

13. Entre els adjectius que accepten una subordinada interrogativa com a complement, podem esmentar *astorat, coneixedor, dubtós, indecís, independent, interessat, pendent, preocupat, relacionat, referent, relatiu, revelador, segur*.

14. Si, en comptes d'un SN o una clàusula d'infinitiu, el terme de la preposició consisteix en una clàusula finita, la preposició és reemplaçada per la conjunció *perquè*: (*De la combustió surt l'energia necessària per al funcionament de tot el nostre organisme / perquè tot el nostre organisme funcioni*).

15. Aquesta peculiaritat en la sintaxi superficial condiona que l'infinitiu d'aquesta construcció ha de ser necessàriament un verb transitiu (vegeu Gaatone 1972: 132). Hi ha, d'altra banda, una construcció, més pròpia d'un registre col·loquial, que reprèn el subjecte de l'adjectiu i l'expressa com a complement directe de l'infinitiu en forma pronominalitzada: *Resulta senzill de demostrar-ho, que l'aire està*

complaure, en què el referent del subjecte de l'adjectiu coincideix amb el del subjecte de l'infinitiu, amb *En Joan és fàcil de complaure*, en què el referent del subjecte de l'adjectiu coincideix amb el referent de l'objecte de l'infinitiu.¹⁶ Tenint en compte el paral·lelisme entre frases com *Aquell fragment no era senzill d'interpretar* i *No era senzill interpretar aquell fragment*, en què *aquell fragment* sí que és el complement directe de l'infinitiu, alguns autors, tant en el marc de la gramàtica generativa estàndard com en el model lèxic-gramàtica, han relacionat sintàcticament aquestes dues pautes a partir de relacions transformacionals.¹⁷ Bosque (1999: 251–256) veu més inconvenients que avantatges en aquesta interpretació i, al costat d'altres autors, creu més raonable considerar que es tracta d'infinitius amb interpretació passiva; no sembla, però, que una cosa sigui incompatible amb l'altra.¹⁸

6. En les oracions en què l'adjectiu fa de predicat, el subjecte per naturalesa és un sintagma nominal, que pot tenir una estructura més simple o més complexa:¹⁹ *Aquella noia és intel·ligent*, *Les condicions en què havien de viure eren difícils*. Hi ha, però, un cert nombre d'adjectius que admeten com a subjecte una oració subordinada, que pot ser una subordinada d'infinitiu (opcionalment introduïda per la preposició *de*) (*És impossible (d')arribar a l'hora*), o bé una subordinada declarativa introduïda per *que* (*És evident que ens han enganyat*) o, en algun cas, una subordinada interrogativa (*No era clar si es tractava d'un accident / qui havia provocat l'accident / com havia passat l'accident / quan havia passat l'accident / on havia passat l'accident*). Entre els adjectius que admeten alguna d'aquestes possibilitats trobem *absurd*, *bo*, *cert*, *clar*, *conegut*, *convenient*, *discutible*, *dubtós*, *difícil*, *evident*, *fàcil*, *freqüent*, *imminent*, *important*, *impossible*, *indiferent*, *indispensable*, *indubtable*, *insòlit*, *interessant*, *just*, *necessari*, *notori*, *obvi*, *opinable*, *patent*, *possible*, *preferible*, *previsible*, *probable*, *problemàtic*, *qüestionable*, *recomanable*, *saludable*, *sabut*, *segur*, *suficient*, *sospitós*, *versemblant*. Els adjectius que pertanyen a aquesta classe es caracteritzen, d'altra banda, pel fet que el subjecte de l'oració en què fan de predicat presenta fàcilment la possibilitat de posposar-se al verb, i així ocupa una posició pròpia de l'objecte, sense que això suposi un estil marcat: *Les causes de l'accident no eren clares / No eren clares les causes de l'accident*, *La teva presència és molt necessària / És molt necessària la teva presència*. Aquesta propietat, per analogia amb els verbs inacusatius, ha permès parlar d'adjectius inacusatius (vegeu, per a l'italià, Guasti 1991: 324–326). La posposició del subjecte és la forma preferent o única quan aquest és constituït per una oració subordinada, com es pot veure en els exemples que acabem d'adduir. Observem, d'altra banda, que hi ha un paral·lelisme entre aquestes oracions copulatives i una oració predicativa, en què el subjecte de la copulativa passa a ser objecte directe, i l'adjectiu, que és el predicat principal o aribut, passa a ser un predicatiu obligatori amb l'absència del verb copulatiu: *És necessària la teva presència* → *Considero necessària la teva presència*, *És necessari assistir a la reunió* → *Considero necessari assistir a la reunió*, *És necessari que assisteixis a la reunió* → *Considero necessari que assisteixis a la reunió*. Aquestes estructures, possibles també amb altres adjectius, s'han

format per dos components. (Jordi Duñach, *Química avui*, 1967); compareu-ho amb *Que l'aire està format per dos components resulta senzill de demostrar*.

16. Entre els adjectius que admeten aquesta construcció peculiar trobem *agradable*, *bo*, *còmode*, *complicat*, *costós*, *difícil*, *digne*, *dur*, *fàcil*, *impossible*, *interessant*, *llarg*, *ràpid*, *senzill*.

17. «Le général a été dur à convaincre peut, donc, être relié transformationnellement à convaincre le général a été dur.» (Gaatone 1972: 130). Picabia (1978: 47–48) i Comesaña (1993: 42–44) es fan ressò d'aquesta interpretació.

18. «La question de la voix du verbe à l'infinitif dans notre construction a été fréquemment débattue. Elle me semble mal posée. En fait, l'opposition actif / passif est neutralisé dans ce contexte. Seule la forme active de l'infinitif y est réalisée.» (Gaatone 1972: 132). De fet trobem, però, alguns casos en què l'infinitiu adopta la forma pròpiament passiva o l'anomenada passiva reflexa, fent desaparèixer així la manca de coreferència, típica de la construcció que comentem: *Homer, digne d'ésser lloat per tants d'autres motifs, ho és també perquè [...]*. (Aristòtil: *Poètica*, trad. de J. Farran i Mayoral, 1926), *El senyor Landerer exposa consideracions molt dignes de tenir-se presents. (Les goles de l'Ebre, Mancomunitat de Catalunya, 1923)*.

19. Deixem aquí de banda les restriccions de selecció sobre el subjecte que exerceixen els adjectius en relació amb els trets [HUMA] o [ANIMAT], de què els diccionaris també haurien de donar compte de manera directa o indirecta.

anomenat de clàusula reduïda, perquè s'han considerat el resultat de la simplificació o reducció d'unes estructures més complexes en què hi ha una subordinada substantiva introduïda per *que* amb la funció d'objecte directe: *Considero que és necessària la teva presència* → *Considero necessària la teva presència*, *Considero que és necessari assistir a la reunió* → *Considero necessari assistir a la reunió*, *Considero que és necessari que assisteixis a la reunió* → *Considero necessari que assisteixis a la reunió*. Els verbs que permeten aquesta construcció pertanyen a una classe restringida; els més freqüents entre ells són *considerar*, *creure*, *estimar*, *judicar*, *trobar*, *veure*.

7. Hi ha una sèrie d'adjectius que es caracteritzen pel fet d'establir una relació de reciprocitat entre el seu subjecte i el seu complement, de tal manera que es poden invertir els termes sense que canviï el sentit de la frase: (*El meu germà és veí de l'Antònia* implica *L'Antònia és veïna del meu germà* i viceversa).²⁰ Aquests adjectius tenen, a més, la propietat de poder presentar aquesta estructura que veiem en l'exemple (en què s'estableix una relació entre el subjecte i el complement de l'adjectiu) i una altra estructura que presenta un subjecte coordinat, resultat de la compactació del subjecte i del complement (*El meu germà i l'Antònia són veïns*). Els adjectius pertanyents a aquesta classe presenten, doncs, una construcció transitiva (amb complement) [N_1 és Adj prep N_2] —anomenada construcció desplegada—, que té la propietat de ser reversible i una construcció intransitiva²¹ amb el verb en plural [$N_1 + N_2$ són Adj] —anomenada construcció plegada, o també de subjecte coordinat o plural (Bosque 1983, 7)—; el subjecte de la construcció plegada pot ser una estructura coordinada, com en l'exemple que acabem de veure, o bé un sintagma plural equivalent, com en *Les nostres finques són veïnes*, que equival a *La meva finca i la seva (o la teva) són veïnes*. D'altra banda, un subjecte coordinat o plural pot ser el resultat de la compactació del subjecte i el complement d'una estructura simètrica, com en els exemples anteriors, o bé el primer terme d'una estructura simètrica que té el seu complement (*El meu germà i l'Antònia són veïns del pastisser*, *Les nostres finques són veïnes de la d'en Saladrigues*). En alguns d'aquests casos, a fi d'evitar una possible ambigüïtat o una mala interpretació, o simplement per remarcar el caràcter recíproc de la construcció, s'afegeix l'expressió *entre ells* (o *entre elles*) a la construcció amb el subjecte compactat: *Aquelles dues coses no són comparables entre elles* (DIEC s. v. *comparable*). Entre els adjectius que presenten aquest comportament trobem *amic*, *anàleg*, *antagònic*, *antitètic*, *comparable*, *compatible*, *conciliable*, *consanguini*, *consubstancial*, *contraposat*, *contrari*, *corresponent*, *diferent*, *equivalent*, *exacte*, *fronterer*, *harmonitzable*, *idèntic*, *igual*, *inconciliable*, *irreconciliable*, *oposat*, *pariò*, *proper*, *pròxim*, *semblant*, *separat*, *simètric*, *sinònim* i *veí*.

8. Abans d'acabar aquesta revisió de les principals propietats sintàctiques dels adjectius, faré només una breu referència a una construcció peculiar que afecta solament alguns adjectius. Es tracta de l'estructura [Adj de N] parafrasejable genèricament com «que té N Adj», en la qual l'adjectiu, tot i concordar amb el nom del qual es predica, modifica semànticament el nom que el complementa: *llarg/curt de cames*, *diferent de caràcter*, *fràgil de cos*, *dur de cor*, *breu de paraula*, *atent d'orella*, *alt/baix de sostre*, *ràpid/lent de reflexos*, *ample/estret de pit*, *lleuger de dits*, *fort de temperament*. Vegem-ne només un testimoni: *Ja ho sabeu, doncs, companys: les grans rondalles les conta el vent; sigueu atents d'orella!* (Adrià Gual: *La comèdia extraordinària de l'home que va perdre el temps*, 1914).

20. A causa d'aquesta implicació bidireccional, també anomenada reciprocitat simètrica (Comesaña 1992: 85–87), aquests adjectius se solen anomenar *adjectius simètrics*. La relació de simetria, d'altra banda, es pot considerar un cas particular de la de conversió en què es poden invertir els arguments sense substituir l'element lèxic (comp. *La Maria és la mare del Joan / El Joan és el fill de la Maria* amb *La Maria és veïna del Joan / El Joan és veí de la Maria*).

21. En aquesta segona construcció l'adjectiu ha estat anomenat *pseudointransitiu* (Comesaña 1992) perquè és considerat el resultat de la transformació d'una frase en què l'adjectiu és transitiu, és a dir, és inherentment transitiu.

* * *

Després d'aquesta ràpida síntesi de la complexa problemàtica de la sintaxi dels adjectius, podem tenir una idea més o menys clara dels principals aspectes que hauria de tenir en compte un diccionari que vulgui descriure el lèxic no solament des del punt de vista del significat en el sentit més estricte, sinó també del seu ús.

La primera qüestió, potser la més elemental, és mostrar la funció de l'adjectiu: si actua com a modificador del nom o com a predicat d'una oració copulativa, si pot exercir indistintament les dues funcions o si té preferència per una de les dues. Com a modificador directe, hi ha adjectius que apareixen indistintament abans o després del nom i n'hi ha que tenen preferència per una de les dues posicions. En el cas de la construcció atributiva, la selecció del verb *ésser* o *estar* és un tret descriptiu necessari, que en algun cas pot determinar accepcions diferents amb diferents estructures sintàctiques. Una altra qüestió important, com hem vist, és si l'adjectiu accepta o no complements, i, en el primer cas, si el complement és obligatori o opcional, tenint en compte que un mateix adjectiu pot tenir accepcions transitives i intransitives. La preposició o les preposicions que selecciona cada adjectiu és un altre dels elements de descripció que cal tenir en compte i que pot determinar també accepcions diferents. Caldria especificar també la naturalesa del complement que admet cada un dels adjectius transitius ([prep N], [prep Inf], [que V], [INTERR V]), o que admet amb preferència. En el cas del complement [prep Inf], convé donar compte de la manca de coreferència entre el subjecte de l'adjectiu i el de l'infinitiu, que afecta una sèrie d'adjectius; en aquests casos fóra bo de posar en relació aquesta construcció amb la construcció en què l'infinitiu és el subjecte de l'adjectiu (cf. *Aquell fragment no era senzill d'interpretar / No era senzill interpretar aquell fragment*). Una de les qüestions més desateses, per no dir completament oblidades, en els diccionaris i en molts dels estudis dedicats a l'adjectiu és la naturalesa del subjecte; com hem vist en la síntesi que acabem de fer, els adjectius que seleccionen una oració subordinada com a subjecte, normalment posposat, constitueixen una classe que es caracteritza per aquesta propietat, entre ells n'hi ha que seleccionen una oració d'infinitiu, n'hi ha que seleccionen una clàusula finita introduïda per *que* i n'hi ha que seleccionen també una interrogativa indirecta. Com que aquestes construccions són en general proclius a adoptar la forma de clàusula reduïda, convindria que el diccionari donés compte d'aquesta possibilitat, almenys en aquells casos que resulti més habitual (*És necessari que assisteixis a la reunió / Crec necessari que assisteixis a la reunió*). Els diccionaris, finalment, haurien de donar compte també del fenomen de la simetria, que afecta, com hem vist, una classe relativament reduïda d'adjectius, il·lustrant sistemàticament la construcció analítica o desplegada i la construcció amb subjecte coordinat o amb subjecte plural. Tot això a part de tenir també en compte estructures més particulars del tipus *estret de pit*, a què hem fet també referència.

Aquests són, doncs, els aspectes més rellevants de la sintaxi dels adjectius que haurien de reflectir de la manera més sistemàtica possible els diccionaris preocupats per una descripció més completa de les unitats lèxiques.

Referències bibliogràfiques

- ALSINA, Victòria (1999): «La funció dels exemples en el *Diccionari General de la Llengua Catalana*. Aportació d'informació gramatical», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, vol. XXXVIII (1999), pp. 353–367.
- BADIA i MARGARIT, Antoni M. (1962): *Gramàtica catalana*, vol. I, Madrid, Gredos.
- BADIA i MARGARIT, Antoni M. (1994): *Gramàtica catalana. Descriptiva, normativa, diatòpica, diastràtica*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- BARGALÓ ESCRIVÀ, Maria (2007): «Característiques i funcions dels exemples al Diccionari general de la llengua catalana», dins Anna MONTSERRAT; Olga CUBELLS (eds.): *Entorn i vigència de l'obra de Fabra. Actes del II Col·loqui Internacional «La Lingüística de Pompeu Fabra»*, Valls, Cossetània Edicions, pp. 293–303.
- BEL, Aurora (2002): «Les funcions sintàctiques», dins Joan SOLÀ; Maria Rosa LLORET; Joan MASCARÓ; Manuel PÉREZ SALDANYA (eds.) (2002), vol. 2, pp. 1075–1147.
- BENNIS, Hans (2000): «Adjectives and Argumental Structure», dins Peter COOPMANS; Martin EVERAERT; Jane GRIMSHAW (eds.), *Lexical Specification and Insertion*, Current Issues in Linguistic Theory, 197, Amsterdam/ Philadelphia, John Benjamins, pp. 27–69.
- BONET, Sebastià; Joan SOLÀ (1986): *Sintaxi generativa catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- BOSQUE, Ignacio (1983): «El complemento del adjetivo», *Lingüística Española Actual*, V, pp. 1–14.
- BOSQUE, Ignacio (1999): «El sintagma adjetival. Modificadores y complementos del adjetivo», dins Ignacio BOSQUE; Violeta DEMONTE (eds.) (1999), vol. I, pp. 218–310.
- BOSQUE, Ignacio (2006): «Una nota sobre la relevancia de la información sintáctica en el diccionario», dins Elisenda BERNAL; Janet DECESARIS (eds.): *Palabra por palabra. Estudios ofrecidos a Paz Battaner*, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, Institut Universitari de Lingüística Aplicada, pp. 47–54.
- BOSQUE, Ignacio; Violeta DEMONTE (eds.) (1999): *Gramàtica descriptiva de la lengua española*, 3 volums, Madrid, Espasa.
- COMESAÑA, Joaquín (1989): «Puntualizaciones teóricas al tratamiento de la complementación adjetiva en Quirk *et alii* (1972) y Quirk *et alii* (1985)», *Revista Española de Lingüística Aplicada* (RESLA), núm. 5, pp. 73–98.
- COMESAÑA, Joaquín (1991): «Notas a una pseudo-conversión sintáctica en inglés. Adjetivos pseudo (-in-)transitivos I», *Revista Española de Lingüística Aplicada* (RESLA), núm. 7, pp. 35–48.
- COMESAÑA, Joaquín (1992): «Notas a una pseudo-conversión sintáctica en inglés. Adjetivos pseudo (-in-)transitivos II», *Revista Española de Lingüística Aplicada* (RESLA), núm. 8, pp. 85–90.
- COMESAÑA, Joaquín (1993): «Notas a una pseudo-conversión sintáctica en inglés. Adjetivos pseudo (-in-)transitivos III», *Revista Española de Lingüística Aplicada* (RESLA), núm. 9, pp. 37–48.
- DEA = SECO, Manuel; Olimpia ANDRÉS; Gabino RAMOS (1999): *Diccionario del español actual*, Madrid, Aguilar.

- DEC = MEL'ČUK, Igor (1984–1999): *Dictionnaire explicatif et combinatoire du français contemporain. Recherches sémantiques*, Montréal, Les Presses de l'Université de Laval, vol. I, 1984; vol. II, 1988; vol. III, 1992; vol. IV, 1999.
- DDLC = *Diccionari descriptiu de la llengua catalana*, en línia al Web de l'Institut d'Estudis Catalans, <<http://www.iec.cat>>.
- DEMONTÉ, Violeta; Pascual José MASULLO (1999): «La predicación: los complementos predicativos», dins Ignacio BOSQUE; Violeta DEMONTÉ (eds.) (1999), vol. II, pp. 2461–2523.
- DGLC = FABRA, Pompeu (1932): *Diccionari general de la llengua catalana*, Barcelona, Llibreria Catalònia.
- DIEC = INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS: *Diccionari de la llengua catalana*, en línia al web de l'Institut d'Estudis Catalans, <<http://www.iec.cat>>.
- DUE = MOLINER, Maria (1966-1967): *Diccionario de uso del español*. 2 volums. Madrid, Gredos (2a. ed. revisada, Madrid, Gredos, 1998).
- FABRA, Pompeu (1918): *Gramàtica catalana*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- FABRA, Pompeu (1956): *Gramàtica catalana*, Barcelona, Teide.
- GAATONE, David (1972): «Facile à dire», *Revue de Linguistique Romane*, núm. 36, pp. 129–138.
- GARRIGA, Cecilio; María BARGALLÓ (2000): «Gramáticas y diccionarios: el régimen del adjetivo», dins Ulrich HEID; Stefan EVERT; Egbert LEHMANN (eds.): *Proceedings of the Ninth EURALEX International Congress, EURALEX 2000: Stuttgart, Germany, August 8th-12th, 2000*, Stuttgart, Institut für Maschinelle Sprachverarbeitung / Universität Stuttgart, 2000, pp. 601–609.
- GROSS, Gaston (2005): «Présentation», *Cahiers de Lexicologie*, núm. 86 (2005), 1. Les adjectifs non prédicatifs, pp. 5–10.
- GUASTI, Maria Teresa (1991): «La struttura interna del sintagma aggettivale», dins Lorenzo RENZI; Gianpaolo SALVI: *Grande grammatica italiana di consultazione*, vol. II, Bolònia, Il Mulino, pp. 321–337.
- MALACA CASTELEIRO, João (1981): *Sintaxe transformacional do adjetivo*, Lisboa, Instituto Nacional de Investigação Científica.
- PICABIA, Lélia (1978): *Les constructions adjectivales en français. Systématique transformationnelle*, Ginebra, Librairie Droz.
- PICALLO SOLER, Carme (2002): «L'adjectiu i el sintagma adjectival», dins Joan SOLÀ; Maria Rosa LLORET; Joan MASCARÓ; Manuel PÉREZ SALDANYA (eds.) (2002), vol. 2, pp. 1641–1688.
- SANTIAGO GUERVÓS, Javier de; Jesús FERNÁNDEZ GONZÁLEZ (1997): «El sintagma adjetivo: régimen posposicional y cuestiones conexas», *Verba*, núm. 24, pp. 159–178.
- SOLÀ, Joan; Maria Rosa LLORET; Joan MASCARÓ; Manuel PÉREZ SALDANYA (eds.) (2002): *Gramàtica del català contemporani*, 3 volums, Barcelona, Empúries.
- TLF = *Trésor de la langue française. Dictionnaire de la langue du XIXe et du XXe siècle (1789–1960)* (1971–1994), 16 volums, París, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique / Gallimard.

Les geminacions a l'estàndard oral

LLUÍS DE YZAGUIRRE I MAURA

Universitat Pompeu Fabra

Aquest escrit pretén reivindicar les geminades com una de les característiques que poden diferenciar l'estàndard formal del menys formal, especialment líquides, nasals i fricatives, i està dedicat al doctor Joan Martí, que fou llinxat mediàticament per haver tingut el seny de dir que els locutors professionals que no tenen una elocució mínimament correcta s'haurien de dedicar a altres tasques.

Els exemples que s'hi aportaran es basaran especialment en l'oriental central, ja que les reduccions com ara $a + e > \text{ə}$, $o + u > u$ i $v + b > b$ faciliten més exemples de parells mínims, però entenem que l'argumentació és vàlida per al conjunt dels geolectes.

1. Fonètica descriptiva

Comencem amb la fonètica descriptiva. Recasens recull geminacions de quasi totes les consonants (Recasens 189 p: j, 183 p: b:, 186-187 m: n: ɲ :, 190: r: l: ʎ :, 193 v:, 197 p: b: t: d: k: g: m: n: ɲ : f: v:, 198 r: l: ʎ :, 271 s: z: ʒ :), fins i tot de tautosil·làbiques, que descartarem per tal com no poden crear parells mínims. També recull l'alternança d'una part de les geminacions amb pronúncies no geminades. Així, per al grup -tm- de *setmana*, recull la realització [mm] (pròpiament en AFI [m:]) en central sense qualificar, [d̥m] en el central que qualifica d'acurat (amb [d] parcialment ensordida) i recull la simplificació a [m] en el valencià col·loquial.

No sembla contestable que el català emprà profusament les geminacions també en fonètica sintàctica (tret del sud-occidental i l'occidental central), cosa que provaria que formen part dels hàbits fonològics dels parlants no interferits: *cap britànic, cap petit, tot d'una, tot tranquil, poc café, poc guix, baf fortíssim, ofereix xocolata, vesteix generacions, cal liquidar-ho, tall llarg* i d'altres que sí que poden oscil·lar.

El dia que tindrem corpus orals representatius de tots els geolectes i registres, probablement trobarem que també aquestes geminacions es deuen simplificar molt sovint en col·loquial,

però també trobarem que en l'elocució més acurada es mantenen, sigui com a signe de distinció, sigui per evitar confusions. Com diu Recasens (1991: 271):

Una altra qüestió és la realització simple o geminada de dues fricatives idèntiques en contacte. En el cas de fricatives pertanyents a mots diferents, la solució regular és la fusió de les dues consonants del grup en una fricativa simple, si bé cal admetre la realització geminada en la parla molt acurada. En posició interior de mot, algunes formes lèxiques afavoreixen la fusió (derivats amb els prefixos *des-*, *dis-* (discernir, descendència)) i d'altres afavoreixen la realització geminada (*fascicle*, *suscitar*, *oscil·lar*, *escindir*).

El DVP les manté totes i Recasens associa la caiguda i el manteniment a d'altres factors; es pot aplicar a les geminades: (1991: 222) «la freqüència d'ús d'un mot, el ritme de la parla pot influir en elisions vis(t) *vs* cast».

No costa gens trobar casos de contactes sintàctics que generen parells mínims, per a totes les posicions (amb o sense redistribució d'alguna síl·laba):

- * Home de poc cafè / de poca fe
- * Tens un ca pallús / cap pallús
- * Joan, t'ha(s) superat!
- * Arriba el de gel / el desgel
- * No en sabem desxifrar / no en sabem, de xifrar
- * Hi ha molts tipus d'al·legacions / de legacions
- * Religió i(m)moral catòlica (exemple tret de les xarxes socials)
- * Personal (l)imitat
- * Càlcul actiu / càlcul lectiu (≠ cal col·lectiu)
- * Exigim que ho declari (il·)legal, (il·)lícit
- * La unanimitat del lament / de l'amén
- * El poder de la ment / del lament
- * El sou (del lector / de lector / de l'actor) és miserable
- * Vol (levitar/habitar) a Barcelona
- * Diu que no em mantens / Diu que no m'entens
- * Fa(n) nosa

O en contrast dins la mateixa frase:

- * La cena de l'última escena / L'escena de l'última cena
- * Ha al·legat contra la degradació a legat
- * Han delegat les funcions del legat

De tots aquests exemples, no tots entraran amb més o menys facilitat en un context on el manteniment o no de la geminació provoca un canvi de significat. Però en molts casos el context pot ser una simple frase; v. en recollir les declaracions d'un polític oposat a la immersió lingüística, si diu «Exigim del Tribunal que la declari ilegal*» pensarem que diu el contrari, llevat que introdueixi molta tensió articulatòria geminant la «i» (que en condicions normals s'elidiria) o introduint un silenci anòmal entre ambdues «i».

- * [ədʒizim dəl triβunál kə lə ðəkláriləyál]
- vs
- * [ədʒizim dəl triβunál kə lə ðəkláriləyál] o [ədʒizim dəl triβunál kə lə ðəkláril:əyál]
- * [ədʒizim dəl triβunál kə lə ðəkláriiləyál] o [ədʒizim dəl triβunál kə lə ðəklári:ləyál]
- * [ədʒizim dəl triβunál kə lə ðəklári (.) iləyál]

Per a qui trobi rebuscats els exemples, n'aportaré un del DIEC, que recull tant el verb rimar com ritmar, i exemplifica aquest segon amb la frase «La cançó no està ben ritmada», però bé podria ser que (la lletra de) la cançó no estigués ben rimada...

Com que després veurem que un dels arguments per negligir les geminades és que impliquen, evidentment, més esforç articulatori que si se simplifiquen, caldrà tenir presents exemples com els precedents que ens recorden allò de la física que diu que l'energia es transforma: sovint en la parla el que simplifiquem per una banda ens obliga a complicar per una altra. Ara, però, el que m'interessa destacar és que els catalans no tenim cap mena de problema a fer geminacions, com ho demostra que els més fervorosos partidaris d'eliminar el punt volat i suprimir la *ela* geminada no són capaços de defensar verbalment les seves tesis durant un parell de minuts sense produir tota mena de geminacions en fonètica sintàctica sense cap mena de dolor articulatori.

No és tan freqüent de trobar parells mínims geminada / simplificada en interior de mot, però n'hi ha i poden formar parells mínims de frases senceres (recordo, en oriental central):

- L'(addició/edició) és defectuosa
- La dicció / L'addició és horrorosa
- La població rebutja l'(edicte/addicte)
- Ha donat una resposta molt (as/esc)èptica
- Té un regust a(s)cètic
- Van eludir el problema / Van al·ludir al problema
- La tria de la tapa del mes ha estat (cansalada / cancel·lada)

Caldrà afegir que entre les brillants aportacions de Max Wheeler a l'anàlisi fonològica del català hi ha la de resoldre el tractament de la falsa oposició bategant *vs* vibrant com un cas de geminació (Wheeler 1977: 8–10).

Si ens fixem en l'adstrat més influent, el castellà estàndard ha eliminat totes les geminacions tret de *-nn-* parcialment (no pas el castellà majoritari: meitat inferior de l'eurocastellà i el d'Àfrica i Amèrica). Ho hem de tenir en compte per no caure en l'error de cercar causes endògenes en analitzar els parlants que simplifiquen *Anna* o *innocent* i no pas *innoble* o *innat*.

2. Fonètica prescriptiva

Pel que fa a la fonètica prescriptiva, la PEOSFIEC90 és dispersa, poc concreta i inharmonica:

- prescriu el manteniment de la *ela* geminada en «mots com col·legi...» donant entenciment que la simplificació és admissible com a norma excepte en mots emblemàtics (i així s'ha traslladat majoritàriament als llibres d'estil);
- prescriu rotundament la geminació dels grups gràfics *-tm-*, *-tn-*, *-tl-* i *-tll-*, bo i que tolera alguna reducció *-tll-* a *-ll-* (en general, de mots que al balearic no fan *-tll-* > *-tl-*, com **ratla* i **bitlet*);
- només parla de les fricatives geminades per desautoritzar-ne la realització africada (dissimilativa) dels parlars insulars (pitsina, dedgel), com també desaprova la geminació insular de *-rl-* > [l:] (gràficament, *pel·la* per *perla*);
- quant a les oclusives orals i aproximants, només recull l'opcionalitat entre [b:] / [β] i [g:] / [ɣ] en certs mots amb les seqüències gràfiques intervocàliques *-bl-* i *-gl-*;
- troba innecessari prescriure el manteniment de les nasals geminades, malgrat casos com *innocu* o *summe/a*;

- tampoc no inclou altres casos amb menys incidència, com les oclusives, malgrat que n'hi ha d'especialment recurrents als mitjans, com fu[bb]ol o ò[bb]iament; el primer se sol dissimular per contaminació del castellà o de l'ortografia (tant se val) i el segon se sent cada vegada més com a ò[β]iament.

Pensant en els professionals que vehiculen l'estàndard, hem d'introduir una distinció important entre les geminades, que ens ajudarà a entendre la incidència que el coneixement de la normativa i el del castellà tenen en la manera com tracten les geminacions aquests professionals. Parlarem de geminades pròpies quan la geminació és fruit directament de la conversió de text a grafia (cosa que es manifesta clarament en sil·labejar un mot: pis-ci-na, vil·la, an-na, ob-vi, ad-di-ci-ó...) i de geminades assimilades quan la geminació és fruit d'una assimilació prèvia (rit-me, èt-nic, rot-llo, at-lè-tic...). Sota aquest prisma, diguem que la PEOSFIEC dona molt poca importància a les geminades pròpies (es resigna a la simplificació tret de casos simbòlics) i en dona molta a les geminacions assimilades, però no estableix prelació entre els que deixen de fer-les per simplificació i els que no arriben a fer-les perquè no assimilaven (ergo, no estableix prelació entre se[dm]ana i se[m]ana).

3. Fonètica diacrònica

De la fonètica diacrònica, ens n'interessa trobar referents universals a l'hora de valorar què ens pot aportar el manteniment o la caiguda de les geminacions. La teoria clàssica de la fonètica diacrònica ens planteja l'evolució en termes d'economia en el sentit d'equilibri entre l'estalvi d'esforços i l'eficàcia comunicativa. Ho trobem recollit a Martinet (1964: 60) segons la formulació de Passy:

- *lleï de l'esforç menor*: el llenguatge tendeix constantment a desfer-se de tot allò que és superflu;
- *principi d'èmfasi*: el llenguatge tendeix constantment a posar en relleu tot allò que és necessari.

Sempre que podem, estalviem en l'articulació, a condició que no afecti el missatge. En català, dir «u[m] pobre» amb assimilació homoorgànica de la nasal requereix menys moviments que si fem alveolar la nasal. La mateixa assimilació, en una frase com «Van passar la tarda al teatre», és igualment econòmica en el pla articulatori però generarà confusió en l'oient o ens obligarà a afegir informació sobre la marxa (si l'oient exterioritza el seu desconcert): «Va[m] passar la tarda al teatre, els seus fills.» Ens passaria el mateix amb una forma verbal ambigua: «No els criticaria si no tingués raó.» En aquest tercer exemple, el *principi d'èmfasi* ens pot dur a explicitar els subjectes, amb diverses possibilitats: «No els criticaria, jo, si no tingués raó», «No els criticaria, jo, si ell no tingués raó», «No els criticaria, ell, si no tingués raó», «No els criticaria, ell, si jo no tingués raó». En el cas de les confusions derivades de la *lleï de l'esforç menor*, el *principi d'èmfasi* pot actuar forçant la inserció d'informació altrament optativa o pot actuar bloquejant la *lleï de l'esforç menor*, que en el cas del segon exemple es traduirà en una pronúncia més laboriosa sense l'assimilació: va[n] passar. Com diu Paul Passy (citada per Martinet 1964: 60-61):

No fue el hablante quien «sintió la necesidad» de conservar las distinciones significativas, sino el oyente. Si al hablar descuidamos una parte importante del discurso, somos mal comprendidos y nos vemos obligados a comenzar de nuevo. De ahí la «necesidad» de articular bien todo aquello que es importante.

Quan en una llengua es generalitza la tendència a suprimir una distinció fonètica, comencen a aparèixer casos de confusió, amb l'existència de mots homònims. Per exemple, quan el llatí generalitza la reducció de la quantitat vocàlica, davant del risc de col·lapse del sistema, es veu forçat a evolucionar de tres graus d'obertura vocàlica a quatre. Martinet (1964: 37-38) sosté que no és l'única evolució possible:

Dos tesis que no se contradicen, la de Gilliéron, según la cual cada lengua se defiende de las homonimias molestas mediante la substitución de palabras, y la de la fonología diacrónica de que la existencia de demasiados casos de homonimias amenazantes puede contribuir a impedir la fusión de dos fonemas, suponen, tanto una como otra, un cambio fonético regular capaz de afectar en determinadas posiciones, a todos los ejemplares del fonema alcanzado.

Pensant en la reducció de les geminacions en el català actual, caldria matisar que els ritmes de la fonètica diacrònica no són els mateixos per a una llengua dotada d'escriptura que per a una altra de transmissió oral i que el percentatge d'analfabets en una comunitat lingüística influirà en la persistència o volatilitat de certes oposicions.

La vigència del principi d'èmfasi de Passy en el sentit que l'eficàcia comunicativa pot frenar les tendències a la simplificació ens la recull Fernández-Sevilla:

Vale la pena llamar la atención sobre este hecho: el andaluz, y en general el español meridional, a pesar del sambenito de la pereza articulatoria, a pesar del clima, etc., refuerza las consonantes llegando a crear verdaderas geminadas. (Fernández 1980: 495)

Lo que el español rehuye no es la mayor tensión articulatoria —la aparición de geminadas y sonidos reforzados constituye la prueba más evidente— sino la debilitación o eliminación de elementos considerados inútiles o poco útiles. El problema no es, pues, de fonemas sino de estructuras silábicas, de estructuras léxicas y, en último término, de eficacia comunicativa. (Fernández 1980: 503-504)

En resum, simplificar ñes geminades pot provocar complicacions compensatòries.

4. El paper de les geminacions en l'estàndard

Com hem dit abans, les propostes de manteniment que fa la PEOSFIEC són molt decidides pel que fa a les geminades assimilades (tm > mm, etc.) i poc decidides en el cas de les geminades pròpies (-l·l-, -sc{e, i}-, les nasals que el castellà ha simplificat...), i s'acomoden a una realitat quasi monolítica dels mitjans de comunicació (que no hem d'oblidar que són els destinataris pràcticament exclusius de la PEOSFIEC): els locutors professionals tendeixen a no fer-ne cas i, als pocs mitjans que tenen correctors o assessors, aquests encara els hi encoratgen i ho expliciten als respectius llibres d'estil. La pauta pràctica que segueixen els mitjans és la d'acomodar-se al castellà o, en els millors dels casos, a una pronúncia llibresca (només en el cas de les geminades assimilades): faran *innoble* però *inocent*, potser e[s:]enari mentre el castellà no digui [eθenárjɔ] però pi[s]ina, se[dm]ana o se[m]ana, rarament se[m:]ana; l'acomodació al castellà es comprova per la cronologia paral·lela: no és fins que el castellà generalitza [óβjaménte] que no comencem a sentir [óβjəmén] per [óbbiəmén]. No s'ha de menystenir el detall que el castellà resol molts d'aquests grups amb dissimilació, és a dir amb una tendència antagònica de la solució patrimonial catalana: i[n]mortal, a[ð]mófera...

Pensant en un futur imminent on ja no ens haurem de preocupar només de la supervivència de la llengua i podrem començar a treballar en la recuperació de la genuïnitat, crec que

cal analitzar aquestes pautes dels locutors professionals. Vaig tenir l'oportunitat de fer cursos d'elocució amb actors de doblatge els anys 1985-1986, a instàncies del recordat Francesc Vallverdú, i vaig poder comprovar que la majoria valora la dificultat d'una pronúncia no pas en termes de tensió articulatòria, sinó de distància entre grafia i fonia. Així, la majoria deia que és més fàcil de dir se[d]mana que no pas se[m]mana (de fet, se[m:]ana). La manera de fer-los valorar el grau objectiu de dificultat que vaig trobar fou la fer-los pronunciar sèries com ara les quatre següents:

- α «idmens» «idnoble» «cedla/radli» «Bed-lloc»
- β «immens» «innoble» «cel·la/ral·li» «Bell-lloc»
- γ «sedmana» «codna» «adlètic» «radlla»
- δ «semmana» «conna» «al·lètic» «rall·lla»

Les persones amb qui vaig fer aquest treball unànimement consideraren més difícils les sèries alfa i delta, que veien més llunyanes de la forma de referència, que és la norma escrita. Però al cap d'una estona d'estar jugant amb aquestes variacions, llur orella s'hi havia anat acostumant i el convenciment s'esquerdava en haver d'admetre que la dificultat articulatòria del grup —geminat o dissimilat— és la mateixa a les sèries alfa i gamma entre si i el mateix ocorre amb les sèries beta i delta.

De la mateixa manera que trobo inqüestionable que la realització dissimilada exigeix més esforç articuladori que la geminada, és innegable que requereix menys esforç articuladori la realització simplificada que la geminada, però entre dissimilada i geminada la diferència és que fem una articulació més, mentre que entre geminada i simplificada hi ha un allargament sense modificació de l'articulació. I, per valorar la diferència d'esforços, haurem de tenir en compte que, si la simplificació genera una ambigüïtat, potser el *principi d'emfasi* ens acabarà duent a fer esforços addicionals superiors o acabarem havent de repetir el missatge. Per a una llengua, la renúncia a un recurs com la capacitat diferenciadora de simplificada *vs* geminada —substituint tots els elements lèxics que generen parells mínims basats en aquest tret— no és viable si té efectes massius irresolubles com és en català pel rendiment freqüentíssim de les geminacions en fonètica sintàctica.

El fet que, en la majoria dels contextos, el manteniment de la geminació no sigui condició indispensable per a la integritat del missatge coexisteix amb la càrrega estilística que aporten aquestes geminacions quan es mantenen, per oposició a una realització més relaxada. No és gaire diferent d'altres tipus de reduccions. En una conversa informal, algú podria dir «Volien 'nar a peu, prò van 'cabar tots 'gafant el metro», però aquesta mateixa persona, si repeteix l'explicació en un context formal, pendent de fer una bona impressió, és possible que digui «Volien anar a peu, prò van acabar tots agafant el metro». En una llengua sana, que els parlants tinguin pluralitat de recursos, que puguin vehicular estils diferents, forma part de la normalitat: des d'extrafer la veu per ridiculitzar algú o multiplicar els diminutius en adreçar-se a una criatura fins a seleccionar sinònims percebuts com a més cultes o altres de barroers en funció de l'interlocutor, són algunes de les variants amb què un parlant s'adapta a les situacions comunicatives. Justament el fet que cada vegada sigui més reduïda la proporció de la població analfabeta en català fa que la polarització entre llengua escrita, sempre més formal, i llengua oral majoritàriament informal es vagi instal·lant com una característica normal. També hi ajuda el coneixement d'altres llengües en què la distància entre l'oral i l'escrit encara és més gran.

L'autor d'aquesta reflexió, convençut que al català li convé promoure indistintament tots els registres i variants estilístiques, s'ha manifestat a favor d'un model d'estàndard oral que clarament diferenciï en els mitjans de comunicació aquelles situacions on caldria promoure'n una

variant clarament formal d'aquelles en què caldria incentivar la proliferació de moltes variants menys formals, adaptades a les molt diverses situacions que s'hi donen: tertúlies, transmissions esportives, comèdies i sèries en què personatges molt variats reclamen, també en la parla, una caracterització adés versemblant adés histriònica. A un locutor professional se li ha de poder demanar, en aportar la veu en off d'un documental sobre medi ambient, que digui una frase com «L'atmosfera oscil·la entre els gasos innocus, els nocius i els innats, òbviament l'han espatllada» fent-hi les set geminacions, amb una lectura calmosa, feta bo i llegint el guió. En canvi, en un debat posterior sobre el mateix documental entre divulgadors científics, no tindria res d'estrany que algunes d'aquestes geminacions se simplifiquessin (especialment quan el castellà també les simplifica).

5. *Conclusions*

Malgrat les veus que menystenen les geminacions en el català oral (i les que encara van més lluny i proposen de suprimir el punt volat), l'autor considera que qualsevol esforç per desembastardir el català i restituir-ne la genuïtat ha d'incloure la revaluació de les geminades. Poden jugar un paper destacat en la definició d'un estàndard formal, aplicable als productes audiovisuals més elaborats (aquells en què el locutor llegeix el text i, si cal, pot gaudir de reintents). A més, són un indicatiu clar de salut de l'idioma, en la mesura que la tendència actual és a mantenir-les només si també les manté el castellà: a mesura que s'aniran recuperant podrem percebre que el malalt es va aïllant del focus d'infecció.

Referències bibliogràfiques

- FERNÁNDEZ SEVILLA, J. (1980): «Los fonemas implosivos en español», *Thesaurus*, vol. XXXV, 1980, pp. 456–505.
- MARTINET, André (1974): *Economía de los cambios fonéticos, tratado de fonología diacrónica*, Madrid, Gredos.
- RECASENS, Daniel (1991): *Fonètica descriptiva del català*, Barcelona, IEC.
- PEOSFIEC = SECCIÓ FILOLÒGICA DE L'IEC (1990): *Proposta per a un estàndard oral de la llengua catalana*, Barcelona, IEC.
- WHEELER, Max W. (1977): «Els fonemes catalans: alguns problemes», *Els marges*, núm. 9 (1977), pp 7–22.

Índex sistemàtic

— VOLUM I —

PRESENTACIÓ DEL RECTOR DE LA UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI.....	7
PRESENTACIÓ DEL RECTOR DE LA UNIVERSITAT DE BARCELONA.....	9
JOAN MARTÍ I CASTELL: LINGÜISTA I CATALÀ DE PRO.....	11
LLINDAR EDITORIAL.....	13
I. HISTÒRIA DE LA LLENGUA.....	15
Un llibre blanc d'un professor de llatí de c. 1566 (Barcelona, BC Ms. 4130).....	17
<i>Joan F. Alcina Rovira</i>	
La minorització del català a l'edat moderna i contemporània: abast, evolució i límits.....	25
<i>Francesc Bernat i Baltrons</i>	
Noves aportacions sobre la història de la llengua catalana a Sardenya.....	33
<i>Jordi Carbonell</i>	
La inquietud social per la llengua catalana durant el tardofranquisme. La secció «El lector opina...» del setmanari <i>Tele/estel</i>	41
<i>Daniel Casals i Martorell</i>	
Sobre els <i>Diàlegs</i> de sant Gregori.....	53
<i>Germà Colón Domènech</i>	
El català oral de Girona al segle xv: noves perspectives d'estudi.....	61
<i>Francesc Feliu Torrent</i>	
L'Omèlia sobre lo psalm del «Miserere mei, Deus», de Narcís Vinyoles.....	69
<i>Antoni Ferrando</i>	
L'art de donar consells en el món antic: protrèptics i cartes.....	93
<i>Montserrat Jufresa</i>	
Miquel dels Sants Oliver i l'Institut d'Estudis Catalans.....	103
<i>Josep Massot i Muntaner</i>	
De Perpinyà a Castelló d'Empúries i del francès al català: l'itinerari vital i lingüístic de Maria Teresa de Ponte.....	111
<i>Eulàlia Miralles, Albert Rossich</i>	
Entre notarios del uso y registradores de la propiedad en las palabras.....	121
<i>José A. Pascual</i>	
L'aportació de Jaume Bofarull a l'Obra del <i>Diccionari de la Llengua Catalana</i>	129
<i>Maria Pilar Perea</i>	
El pas del català al francès en els registres parroquials nord-catalans del segle xviii.....	139
<i>Joan Peytavi Deixona</i>	
<i>De verbo ad verbum</i> : Derecho, mediación lingüística y escribanos vascos (s. xix).....	167
<i>Andres M. Urrutia Badiola</i>	
Lexicografia comparativa del segle xvii: els diccionaris de Font, Torra i Lacavalleria.....	177
<i>Joan Veny</i>	

II. VARIACIÓ I CANVI LINGÜÍSTIC	191
El problema de l'etimologia de <i>xafardejar</i> , <i>xafarder</i> , <i>xafarderia</i>	193
<i>Joseph Gulsoy</i>	
<i>Maüix</i> : un genovesisme nàutic del català.	203
<i>Mar Massanell i Messalles</i>	
Morfologia del grup nominal en el català de la Codonyera.	223
<i>Artur Quintana i Font</i>	
III. ONOMÀSTICA	231
Els noms mallorquins de <i>Pisum sativum</i> i <i>Pisum sativum ssp. arvense</i> i l'etimologia d' <i>estrigassó</i>	233
<i>Cosme Aguiló</i>	
Hagiotoponímia: dedicacions parroquials i altres orígens	241
<i>Mar Batlle, Josep Moran , Joan Anton Rabella</i>	
Dels <i>Jean francesos</i>	247
<i>Denise Boyer</i>	
El nom de Maó i els seus orígens. Estat de la qüestió	253
<i>Joan F. López Casasnovas</i>	
La toponímia de Campome (Conflent) segons una enquesta lingüística inèdita de Joan Coromines realitzada l'any 1960.	261
<i>Philip D. Rasico</i>	
Alguns canvis lèxics en la toponímia pitiüsa	269
<i>Enric Ribes i Marí</i>	
IV. LLENGUA NORMATIVA I PROCÉS D'ESTANDARDITZACIÓ	283
Norma lingüística i norma terminològica: divergència i coherència	285
<i>M. Teresa Cabré Castellví</i>	
A Reforma normativa de 2003, un momento delicado para a RAG.	293
<i>Manuel González González</i>	
Codis desconcertants per a l'ortoèpia catalana: transliteracions ciríl·liques (rus) <i>vs</i> pseudotranscripcions pinyinianes (xinès mandarí)	301
<i>Joan Julià-Muné</i>	
Estandardització de la llengua i mitjans audiovisuals: a propòsit d'unes notes morfosintàctiques d'Enric Valor.	313
<i>Lluís B. Polanco Roig</i>	
La sintaxi dels adjectius i els diccionaris	335
<i>Joaquim Rafel i Fontanals</i>	
Les geminacions a l'estàndard oral	345
<i>Lluís de Yzaguirre i Maura</i>	

VI. SOCIOLINGÜÍSTICA I PRAGMÀTICA	7
Monges, freres, mestres, bisbes i capellans: l'avantguarda de la subordinació i l'eradicació d'una llengua —i del seu capgirament?	9
<i>Joan A. Argenter</i>	
Canvis en els ecosistemes de les llengües mitjanes: nous fets a la recerca de nous conceptes .	19
<i>Albert Bastardas i Boada</i>	
«Com és la independència de Catalunya»: símls i conceptualització de la realitat	25
<i>Maria Josep Cuenca</i>	
L'espai comunicatiu en català: del món local al món global.	33
<i>Josep Gifreu</i>	
Multilingüisme i multiescalaritat de les llengües. Un peix que es mossega la cua	43
<i>Josep M. Nadal</i>	
Un Projecte Lingüístic de Centre per a l'escola valenciana	53
<i>Vicent Pascual i Granell</i>	
Aproximació a les dades lingüístiques del Cens de població 2011 a Catalunya.	63
<i>Miquel Àngel Pradilla Cardona</i>	
Denotació i connotació en publicitat: els sabons líquids per a la higiene corporal	73
<i>Lidia Pons i Griera</i>	
VI. LINGÜÍSTICA SINCRÒNICA	83
Les vocals temàtiques del present en català i el morfema <i>patró-N</i>	85
<i>Montserrat Adam Aulinas</i>	
Sobre l'assignació de cas en el domini nominal.	95
<i>Elga Cremades i Cortiella</i>	
Apunt sobre la defectivitat dels articles personals	105
<i>Maria-Rosa Lloret</i>	
La fraseologia interferida: primera aproximació als factors interns de la interferència	111
<i>Mercè Lorente Casafont</i>	
Les oracions condicionals en llengua de signes catalana	121
<i>Josep Quer</i>	
VII. LITERATURA I TRADUCCIÓ	129
Les ciutats de la ficció.	131
<i>Margarida Aritzeta</i>	
<i>La muntanya, el mar i les noies</i> ... El país, l'art i l'amistat en la correspondència entre Josep Sebastià Pons i Aristides Maillol	139
<i>August Bover i Font</i>	
Narcís Oller, Josep Yxart i Emilia Pardo Bazán: diàleg literari i amistat	147
<i>Rosa Cabré i Monné</i>	
<i>The Knack and How to Get It</i> , d'Ann Jellicoe, en el teatre català de postguerra	159
<i>Enric Gallén</i>	

Fa quaranta-cinc anys.	167
<i>Albert Jané</i>	
Memòries de tribu	179
<i>Joaquim Mallafrè</i>	
La Sibil·la, un cant oracular de la Mediterrània	187
<i>Francesc Massip Bonet</i>	
Traduir textos sagrats	195
<i>Joan F. Mira</i>	
La música polifònica flamenca del segle xv a les novel·les clàssiques catalanes	
<i>Tirant lo Blanc i Curial e Güelfa</i>	203
<i>Bob de Nijs</i>	
Introducció a la poesia de Gabriel Guasch	213
<i>Magí Sunyer</i>	
Glosses filològiques (III-IV).....	221
<i>Joan R. Veny-Mesquida</i>	
Els amics desconeputs de Ramon Vidal	229
<i>Anton M. Espadaler</i>	
<i>Les Closes i Climent: Anglada homenatja Fages</i>	235
<i>Mariàngela Vilallonga</i>	
Sobre <i>El silenci</i> , de Carles Duarte (2001)	241
<i>Marie-Claire Zimmermann</i>	
 VIII. LITERATURA ORAL I FRASEOLOGIA	 249
Tres cançons populars del Fons Barrera de Teià dels segles XVIII i XIX	251
<i>Andreu Bosch</i>	
Sant Martí als refranys romànics del calendari. Romània (parèmica) contínua	269
<i>José Enrique Gargallo Gil</i>	
Entorn de l'Arxiu d'Història Oral Joan Miralles (AHOJM)	277
<i>Joan Miralles i Monserra, amb la col·laboració de Catalina Bauçà,</i>	
<i>Carles Canals i Laura Sastre</i>	
Sebastià Farnés, la paremiologia i la reconstrucció de la llengua catalana.	289
<i>Carme Oriol</i>	
 IX. PERSONAL	 297
La doble vida de Tony Gallara	299
<i>Jaume Cabré</i>	
Joan Martí, una <i>liaison dangereuse</i>	303
<i>Salvador Giner</i>	
Voltant pels viarans de la terra i les senderes dels mots.....	307
<i>Joaquim Maria Puyal</i>	

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

UNIVERSITAT
ROVIRA I VIRGILI

